

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ȘI CERCETĂRI DE
ISTORIE VECHIE
ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 57

1–4

IANUARIE-DECEMBRIE

2006

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

COLEGIUL DE REDACȚIE

Redactor șef: MIRCEA BABEȘ

Redactor șef adjunct: CONSTANTIN C. PETOLESCU

Membri: ALEXANDRU BARNEA, OANA DAMIAN, MIHAELA MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, ION MOTZOI-CHICIDEANU, ALEXANDRU GHEORGHE NICULESCU

Secretar de redacție: LILIANA ZAHARIA

Prezentul tom însumează nr. 1–4 ale revistei pe anul 2006. Rugăm pe abonați, pe partenerii de schimb și colaboratorii revistei să manifeste înțelegere pentru nedoritele întârzieri de apariție și să ne acorde, în continuare, încrederea lor.

În țară revista se poate procura prin poștă, pe bază de abonament la:
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calca 13 Septembrie nr. 13, sector 5,
050711, București, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06;
Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro;

RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. I, Sect. I, P.O. Box 33-57,
Fax: 4021-318 70 02, 4021-318 70 03, Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01,
București, România;

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București,
România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668;
E-mail: office@orionpres.ro

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice
correspondență se vor trimite Colegiului de redacție pe adresa:
str. Henri Coandă nr. 11, 010667, București, tel./fax: 4021-212 88 62.
E-mail: mirceababes@yahoo.com. și redactie_iab@yahoo.com
Normele de redactare a manuscriselor și lista abrevierilor folosite
în revistă au fost publicate în tomul 46, 1995, nr. 3–4. p. 343-370.

© 2007, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.ear.ro

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 57 (Nr. 1-4)

2006

S U M A R

Omagiu

MIRCEA BABEȘ, <i>Profesorul Alexandru Vulpe la a 75-a aniversare</i>	5
--	---

Studii

LAURA DIETRICH și OLIVER DIETRICH, <i>Locuirea celtică din Transilvania, Banat și Crișana (Stadiul actual al cercetării)</i>	9
ADRIANA PANAIT, <i>Drumuri romane din teritoriul orașului Tropaeum Traiani...</i>	57
GHEORGHE I. CANTACUZINO, <i>Săpături arheologice la monumente din Câmpulung</i>	71
ADRIAN BĂTRÂNA și GHEORGHE SION, <i>Locuința din a doua jumătate a secolului XIV de la Târgu Neamț</i>	91

Mici descoperiri

ANCA-DIANA POPESCU, <i>Un fragment de car miniatural din lut de la Ruginești (jud. Vrancea)</i>	113
RADU BĂJENARU, <i>Piese de metal din așezarea de epocă bronzului de la Odaia Turcului (jud. Dâmbovița)</i>	129

Discuții

PETRE ALEXANDRESCU, <i>Insemnări arheologice: 1. Rogozen III. Pocalul cat. 165 atribuit atelierului Agighiol. 2. Salmoxis</i>	143
NONA PALINCAȘ, <i>Despre conceptul de cultură arheologică și despre gândirea normativă. Pentru o dezbateră în arheologia românească de astăzi</i>	159

Teze de doctorat

DANIEL SPÂNU, <i>Piese de orfăverie din Dacia din secolele II a. Chr. - I p. Chr.</i>	187
LIANA OȚA, <i>Lumea funerară în Moesia Inferior (secolele I-III p. Chr.)</i>	201

Cronica

CONSTANTIN C. PETOLESCU, <i>Cronica epigrafică a României (XXV, 2005)</i>	211
ADRIANA PANAIT, <i>Al 7-lea Simpozion ARA (Arhitectură. Restaurare. Arheologie), Institutul de Arheologie „V. Pârvan”, București, 2006</i>	223

Recenzii

DAN FLOAREȘ, <i>Fortificațiile Țării Moldovei din secolele XIV – XVII</i> , Bibliotheca Archaeologica Iassiensis XIV, 2005, 358 p. cu ilustrații (Gheorghe I. Cantacuzino)	227
--	-----

Note bibliografice

CATHERINE MORGAN, <i>Early Greek States beyond the Polis</i> , London/New York, Routledge, 2003, 326 p. (Adrian Robu)	231
REMUS MIHAI FERARU, <i>Cultura în cetățile grecești de pe țărmul vestic al Mării Negre</i> , Timișoara, 2006, 329 p. (Mădălina Dana)	232
<i>The Antique Bronzes. Typology. Authenticity. The Acta of the 16th International Congress of Antique Bronzes</i> organizat de Muzeul Național de Istorie a României, București, 26 – 31 mai 2003, editat de dr. Crișan Mușețeanu, în colaborare cu dr. Lucia Marinescu, Christina Știrbulescu, Valentin Bottez, București, 2004, 326 p. (Adriana Panaite).....	234
<i>Ephemeris Dacoromana</i> , XII Fascicolo I, Roma, 2004, 299 p., 103 fig., 25 pl., 11 hărți, 9 tab. (Adriana Panaite).....	236
VALERI JOTOV, <i>Văorăženieto i snarjaženieto ot bălgarskoto srednovekovie (VII–XI vek)</i> , Varna, 2004, 218 p. text, 52 p. catalog, 80 pl., 109 fig., 33 tab. (Adrian Ioniță)	239
DANIELA MARCU ISTRATE, <i>Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700</i> (Biblioteca Muzeului Bistrița, Seria Historica 9), Cluj-Napoca, 2004, 546 p., 200 pl., 32 fig. (Adrian Ioniță)	240

In memoriam

N. CONOVICI (G. Trohani)	241
--------------------------------	-----

Abrevieri	245
-----------------	-----

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 57 (Nr. 1-4)

2006

SOMMAIRE

Hommage

MIRCEA BABEȘ, <i>Alexandru Vulpe à son 75e anniversaire</i>	5
--	---

Études

LAURA DIETRICH und OLIVER DIETRICH, <i>Neue Bestandaufnahme der keltischen Besiedlung in Siebenbürgen, Banat und Kreischland</i>	9
ADRIANA PANAIT, <i>Roman Roads in the Territory of the Town Tropaeum Traiani</i>	57
GHEORGHE I. CANTACUZINO, <i>Des fouilles archéologiques entreprises aux monuments de Câmpulung</i>	71
ADRIAN BĂTRÂNA et GHEORGHE SION, <i>Habitation de la deuxième moitié du XIVe siècle de Târgu Neamț</i>	91

Petites découvertes

ANCA-DIANA POPESCU, <i>A Fragment of Clay Wagon Model from Ruginești (Vrancea County)</i>	113
RADU BĂJENARU, <i>Metal Pieces Found in the Bronze Age Settlement of Odaia Turcului (Dâmbovița County)</i>	129

Discussions

PETRE ALEXANDRESCU, <i>Notes archéologiques: 1. Rogozen III. Pocalul cat. 165 atribuit atelierului Agighiol. 2. Salmoxis</i>	143
NONA PALINCAȘ, <i>On the concept of archaeological culture and the normative approach. Notes towards a debate in romanian archaeology today</i>	159

Thèses de doctorat

DANIEL SPÂNU, <i>Die Goldschmiede Kunst in Dakien im 2. Jh. v. Chr. / 1. Jh. n. Chr.</i>	187
LIANA OȚA, <i>The Funerary World in Moesia Inferior (1st – 3rd Centuries A.D.)</i>	201

Croniques

CONSTANTIN C. PETOLESCU, <i>Cronique épigraphique de Roumanie (XXV, 2005)</i>	211
---	-----

ADRIANA PANAITE, <i>Le 7e Symposium ARA (Archit�ecture, Restauration, Arch�ologie)</i> , Institut d'Arh�ologie «V. Pârvan », Bucarest, 2006.....	223
---	-----

Comptes rendus

DAN FLOAREȘ, <i>Les fortifications de Moldavie pendant les XIV – XVII siècles</i> , Bibliotheca Archaeologica Iassiensis XIV, 2005, 358 p. avec illustrations (Gheorghe I. Cantacuzino).....	227
--	-----

Notes bibliographiques

CATHERINE MORGAN, <i>Early Greek States beyond the Polis</i> , London/New York, Routledge, 2003, 326 p. (Adrian Robu)	231
REMUS MIHAI FERARU, <i>La culture dans les cités grecques du littoral ouest de la mer Noire</i> , Timișoara, 2006, 329 p. (M�d�lina Dana).....	232
<i>The Antique Bronzes. Typology. Authenticity. The Acta of The 16th International Congress of Antique Bronzes</i> , organised by The Romanian National History Museum, Bucharest, May 26 th – 31 st , 2003, edited by: dr. Crișan Mușețeanu, in co-operation with: dr. Lucia Marinescu, Christina Știrbulescu, Valentin Bottez, Bucharest, 2004, 492 p. (Adriana Panaite)	234
<i>Ephemeris Dacoromana</i> XII, Fascicolo I, Roma, 2004 – <i>Nuove ricerche su la Romanit� danubiano-balcanica I-VI d. C.</i> Atti del convegno internazionale, Roma, 2004, 299 p., 103 fig., 25 pl., 11 cartes, 9 tab. (Adriana Panaite).....	236
VALERI JOTOV, <i>V�or�zenieto i snarja�enieto ot b�lgarskoto srednovekovie (VII–XI vek)</i> , Varna, 2004, 218 p. text, 52 p. catalogue, 80 pl., 109 fig., 33 tab. (Adrian Ioniș�)	239
DANIELA MARCU ISTRATE, <i>C�hle din Transilvania și Banat de la începuturi p�n� la 1700</i> (Biblioteca Muzeului Bistrița, Seria Historica 9), Cluj-Napoca, 2004, 546 p., 200 pl., 32 fig. (Adrian Ioniș�)	240

In memoriam

N. CONOVICI (G. Trohani)	241
--------------------------------	-----

Abr�viations	245
---------------------------	-----

Profesorul ALEXANDRU VULPE

PROFESORUL ALEXANDRU VULPE LA A 75-A ANIVERSARE

La 16 iunie 2006 obștea arheologilor din România a avut fericita ocazie de a-l sărbători pe Alexandru Vulpe, unul dintre reprezentanții ei de frunte, cu prilejul împlinirii frumoasei vârste de 75 de ani. O vârstă la care cercetătorul și profesorul Alexandru Vulpe, prietenul, colegul și îndrumătorul științific al multora dintre membrii acestei obști, are dreptul să-și privească retrospectiv cu satisfacție activitatea și opera științifică și să primească omagiul nostru de recunoaștere și de recunoștință. În urmă cu zece ani, activitatea sa prodigioasă dobânda acea recunoaștere pe care și-o dorește orice om de știință și cultură din țara noastră: primirea în Academia Română, ca membru corespondent. Cu puțin timp înainte, în 1994, el fusese titularizat ca profesor la Catedra de istorie antică și arheologie a Universității din București, completând un *curriculum* științific, bogat în realizări, cu onoruri publice ce i se cuveneau deja de demult. Nu cred că mai este nevoie să explicăm azi, aici, de ce, totuși, aceste recunoașteri oficiale i-au fost hărăzite atât de târziu. Să ne amintim, în schimb, că altor membri ai elitei arheologiei românești asemenea recunoașteri le-au rămas definitiv interzise sub regimul comunist. A trebuit să suporte o asemenea discriminare, între alții, marele istoric și arheolog Radu Vulpe, care primea, în urmă cu zece ani, prin fiul său, o binemeritată, dar din păcate prea târzie compensație.

Alexandru Vulpe s-a născut la 16 iunie 1931 în București. Părinții săi, Ecaterina Dunăreanu-Vulpe și Radu Vulpe, au fost printre primii și cei mai prețuiți elevi ai lui Vasile Pârvan. Într-un asemenea mediu drumul său ar fi putut cu greu lua alt curs, decât acela spre științele antichității. La început, a manifestat o înclinare particulară spre istoria, literatura și filosofia greacă. În 1954 el își încheia studiile la Facultatea de Istorie a Universității din București, cu o teză de licență despre *Ideile politice în stoicismul grec* sub îndrumarea profesorului Dionisie M. Pippidi. Interesele sale științifice au luat însă curând o altă direcție și, în consecință, adevăratele sale performanțe profesionale aveau să se plaseze în domeniul arheologiei pre- și protoistorice. Aici, experiența timpurie și temeinică dobândită pe șantierele conduse de părinții săi (Poienеști, Poiana, Popești) a jucat desigur un rol important, dar cel puțin tot atât de importantă a fost, probabil, influența coplesitoare exercitată de Ion Nestor asupra studenților și colaboratorilor săi. Angajat în 1955 la Muzeul Național de Antichități (devenit în iunie 1956 Institutul de Arheologie), Alexandru Vulpe s-a bucurat de aprecierea deosebită a profesorului Nestor, pe atunci șef al Secției de arheologie preistorică, care i-a încredințat răspunderea săpăturilor de la Ferigile și care, peste ani, avea să-l îndrume la realizarea tezei sale de doctorat *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, prezentată în 1968 la Universitatea din București.

În cele cinci decenii de activitate desfășurată în Institutul de Arheologie, Alexandru Vulpe a parcurs toate treptele profesionale, de la colaborator extern la cercetător principal I, purtând cu începere din 1990 și responsabilitatea de șef al Secției de arheologie preistorică, iar din 1999 și pe aceea, de maximă importanță, de director al Institutului. În plus, de-a lungul multor ani, el a fost un membru activ al Consiliului științific și al Colegiului de redacție (mai nou, redactor șef) al revistei *Dacia*. Transferat în 1995 în funcția de profesor la Universitatea din București, Alexandru Vulpe a reprezentat și reprezintă acolo în continuare (ca profesor consultant), cu erudiție și pasiune, domeniul Preistoriei, fără a neglija totuși Protoistoria, pe care înțelege să o abordeze, cu egală competență, și prin analiza critică a izvoarelor literare.

Pe linia celor mai bune tradiții ale școlii românești de arheologie, profesorul Alexandru Vulpe este în egală măsură un arheolog de teren și unul de cabinet. Alături de săpătura exhaustivă a stațiunii eponime a culturii Ferigile, se cuvine a menționa aici și săpăturile de la Costișa, Tigveni, Susani, Rotbav, Davidești, Conțești, Cepari și Rudeni, cele mai multe valorificate prin rapoarte de săpături și studii. În chip special trebuie însă amintite amplele campanii de săpături desfășurate la Popești, începând din 1976, în continuarea celor întreprinse de-a lungul unui întreg secol, pe rând, de D. Butculescu, D.V. Rosetti, Ecaterina și Radu Vulpe. Nu demult, odată cu cei 170 de ani de la întemeierea Muzeului Național de Antichități, Academia Română și Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” au sărbătorit o jumătate de secol de săpături sistematice în situl pre- și protoistoric de la Popești, iar revista *Dacia* (58-59, 2004-2005) a publicat un grupaj de contribuții izvorâte din aceste cercetări.

Lăsând de o parte publicarea propriilor săpături, care constituie prima obligație a unui arheolog, opera științifică a lui Alexandru Vulpe cuprinde numeroase studii dedicate unor descoperiri relevante pentru cunoașterea epocii bronzului și a primei epoci a fierului, în special pentru metalurgia bronzului, orfevrierie, ceramică, fenomenul religios etc. Colegului nostru îi datorăm însă, înainte de toate, lucrările de sinteză care au definit conținutul, răspândirea, relațiile și cronologia culturilor Basarabi și Ferigile, precum și acele indispensabile instrumente de lucru care sunt volumele despre topoare și securi (1970-1975) și despre săbiile scurte, pumnalele și cuțitele de luptă hallstattiene (1990), realizate în cadrul prestigioasei serii *Prähistorische Bronzefunde*. În sfârșit, să nu uităm contribuțiile aduse la lucrările de sinteză istorică semnate împreună cu Vladimir Dumitrescu (1988), pe cele pregătite pentru tratatul de *Istoria României* din anii 1979-1980, căzut victimă cenzurii de partid, și mai ales aportul considerabil adus recent, ca autor și coordonator al volumului I, la realizarea noului tratat de *Istoria românilor* (2001).

Nu poate fi vorba, în acest cadru, de a face o evaluare detaliată și nuanțată a operei celui sărbătorit. Este însă obligatoriu locul aici de a sublinia impactul crescând al acestei opere în arheologia românească și internațională. Pe de o parte, trebuie să reamintim faptul că multe studii, articole, rapoarte de săpături au fost

realizate împreună cu colaboratorii săi mai vechi sau mai noi, precum Eugenia Popescu, Marieta Gheorghii, M. Zamosteanu, V. Căpitanu, V. Mihailescu-Bîrliba, I. Stratan sau Gh. I. Petre-Govora. Pentru toți, cred, această colaborare a fost o ocazie fericită de a-și însuși din vastele cunoștințe și din metoda lui Alexandru Vulpe. De mai bine de zece ani, de această șansă beneficiază, în chip organizat, sistematic, studenții săi de la Facultatea de Istorie, precum și tinerii specialiști pe care i-a îndrumat și încă îi îndrumă în cadrul doctoratului la aceeași facultate sau în cadrul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”. A vorbi de o „școală” marcată de personalitatea profesorului Alexandru Vulpe nu este, deci, o figură de stil, ci reflexul unei realități și, mai ales, exprimarea unei speranțe pentru viitorul arheologiei preistorice românești.

Pe de altă parte, trebuie subliniat nivelul ridicat la care, prin activitatea și opera sa, Alexandru Vulpe reușește să reprezinte arheologia românească pe plan internațional. Multe din lucrările sale au fost publicate în limbi străine, adesea în reviste de mare prestigiu, precum *Prähistorische Zeitschrift*, *Germania*, *Starinar*, *Slovenská Archeológia*, *The Journal of Indo-European Studies*, în volumele dedicate unor mari personalități ale arheologiei europene, precum W.A. von Brunn, H. Müller-Karpe, M. Primas, B. Hänsel și H. Hauptmann sau în actele unor congrese și colocvii internaționale (Praga, Nisa, Roma, Berlin, Frankfurt/Main, Mainz, Tutzing, Novi Sad). Invitația de a publica în aceste reviste și volume omagiale sau de a participa la importante reuniuni de specialitate, repetatele turnee de conferințe la cele mai repute universități germane (Frankfurt, München, Kiel, Berlin, Heidelberg), ca și invitația de a susține cursuri timp de un semestru la Universitatea din Saarbrücken (1982) – toate acestea reflectă prestigiul solid de care profesorul Alexandru Vulpe se bucură în știința internațională, în primul rând în cea germană. Cooptarea sa în Consiliul Permanent al Uniunii Internaționale de Științe Pre- și Protoistorice (1976) și apoi alegerea sa în gremiul suprem al acestei Uniuni, Comitetul Executiv (1991), reprezintă urmarea firească și dovada cea mai grăitoare a acestui prestigiu. Să mai amintim că Institutul Arheologic German l-a ales încă din anul 1976 printre membrii săi străini – o distincție de care s-au bucurat până acum doar cei mai importanți arheologi români.

Recunoscut în străinătate, Alexandru Vulpe a fost onorat cu oarecare „parcimonie” și cu obișnuita întârziere în propria sa țară. A devenit profesor universitar (1994), apoi membru corespondent al Academiei (1996) și, în sfârșit, director al Institutului de Arheologie (1999) la vârsta sau chiar dincolo de vârsta legală a pensiei. În acest an (2006) Universitatea de Vest din Timișoara i-a decernat titlul de *Doctor honoris causa*, iar Institutul de Arheologie din Iași l-a proclamat *cercetător onorific*. În 2000, *Președintele Emil Constantinescu* l-a decorat cu înalta distincție *Steaua României* în grad de *comandor*.

La împlinirea unei frumoase vârste, la care cei mai mulți oameni se retrag din activitate, Alexandru Vulpe ne oferă imaginea încurajatoare a unui cercetător mereu preocupat de îndatoririle sale științifice și a unui profesor care se dedică cu

neostenit interes îndrumării elevilor și colaboratorilor săi. Personalitate complexă, știind să-și împartă timpul, tot mai prețios, între arheologie, lecturile filosofice, audițiile din Wagner și drumețiile în munți, Alexandru Vulpe este un exemplu demn de urmat pentru cei tineri și o prezență reconfortantă pentru cei ce au privilegiul de a-i fi colegi și prieteni.

În numele tuturor acestora, Colegiul de redacție al revistei noastre îi adresează cele mai călduroase felicitări, precum și urări de viață lungă și de spor în tot ceea ce întreprinde, spre mulțumirea personală și spre mai binele arheologiei românești.

LA MULȚI ANI !

Mircea Babeș

LOCUIREA CELTICĂ DIN TRANSILVANIA, BANAT ȘI CRIȘANA (STADIUL ACTUAL AL CERCETĂRII)

LAURA DIETRICH și OLIVER DIETRICH

Articolul prezintă repertoriul actualizat al descoperirilor de materiale celtice din Transilvania, Banat și Crișana, dintre secolele IV-II (repertoriul cuprinde 278 de situri și descoperiri). Se prezintă cartările cu fiecare categorie de descoperiri. De asemenea, sunt comentate teoriile referitoare la împărțirea pe grupe regionale și principalele discuții legate de cronologie. La aceasta se adaugă un scurt capitol despre descoperirile monetare.

INTRODUCERE

Ne despart mai mult de 30 de ani de ultimele încercări de alcătuire a unui catalog al descoperirilor celtice din Transilvania, Banat și Crișana, de periodizare și interpretare a acestora¹. Deși începând cu anii 70, descoperirile de tip celtic din acest spațiu s-au înmulțit considerabil, nu există, din păcate, până în momentul de față, un studiu monografic asupra locuirii celtice din Transilvania, Banat și Crișana. Lipsa unui catalog cuprinzător este poate motivul pentru care lucrările apărute în ultimii ani nu prezintă o privire de sinteză, ci urmăresc mai degrabă diferite problematice sau reinterprețări ale unor descoperiri mai importante.

Scopul autorilor în articolul de față este de a prezenta istoricul comentat al cercetărilor și cele mai importante teorii în domeniu, stadiul actual al cercetărilor ilustrat cu un catalog cuprinzând 278 de descoperiri de caracter celtic din Transilvania, Banat și Crișana, unele probleme legate de cronologia internă, precum și câteva observații referitoare la monetăria secolelor IV-II a. Chr. din spațiul sus menționat².

Al doilea pas, și anume încadrarea tipologică și cronologică și reinterpretarea teoriilor vechi și noi depășește cadrul acestui articol, mai ales că numărul descoperirilor de acest tip s-a dovedit a fi surprinzător de mare.

¹ V. Zirra 1971; Crișan 1973b.

² Pentru catalogul descoperirilor s-a folosit literatura de specialitate de până în 2001. Este posibil ca numărul descoperirilor ulterioare să modifice lista alcătuită în lucrarea de față.

ISTORICUL CERCETĂRIILOR

Antichitățile celtice din Transilvania au atras încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea atenția specialiștilor. Astfel, P. Reinecke a folosit și descoperiri celtice din această regiune în alcătuirea lucrării sale despre cronologia epocii Latène³. Încă înaintea lui Reinecke apăruse studiul lui F. Pulszky despre antichitățile celtice din Ungaria (în care sunt cuprinse și cele cunoscute la acea dată din Transilvania), ulterior și cel al lui L. Márton despre epoca fierului pe teritoriul Ungariei, cu toate că până la acea dată nici un sit nu fusese cercetat în mod sistematic⁴. Odata cu cercetarea sistematică și publicarea necropolei celtice de la Apahida de către I. Kovács a început o perioadă de cercetări mai intense dedicate descoperirilor celtice⁵.

Astăzi este acceptat, în general, faptul că discursul istoric este influențat de diferite evenimente istorice, politice sau sociale, care-și pun amprenta asupra activității cercetătorilor și teoriilor emise de aceștia. În cercetarea pre- și protoistoriei schimbarea discursului istoric se referă, mai ales, la epocile unde sunt căutate originile poporului modern. În România, una dintre aceste epoci este Latène, când apar primele izvoare scrise referitoare la prezența nu numai a celților, ci și a tracilor, geților, și, mai târziu, a dacilor pe acest teritoriu. Se pot observa mai multe faze în transformarea discursului istoric, a relațiilor dintre arheologi-istorici și trecut⁶. O primă fază este marcată de lucrările lui V. Pârvan, I. Nestor și M. Roska.

V. Pârvan alcătuia, în 1926, în lucrarea sa *Getica*, o sinteză asupra locuirii celtice din Transilvania, folosind materialele și descoperirile arheologice publicate până la acea dată⁷. Spre deosebire de Reinecke, Pârvan nu împărtășește teoria că celții ar fi fost prezenți în Transilvania încă din LTA (500 a. Chr). Pentru această perioadă descoperirile ar fi fost prea puține și ne semnificative pentru a se putea vorbi de o locuire efectivă celtică; dimpotrivă, acestea ar reprezenta importuri. O migrație celtică ar fi avut loc cel mai devreme în jurul anului 300 a. Chr., și începând cu această dată celții ar fi avut rolul determinant în formarea culturii dacice.

Odata cu publicarea mormintelor cu inventar celtic de la Mediaș, I. Nestor încerca o descriere mai detaliată a migrației celtice⁸. Pe baza răspândirii geografice și a poziției cronologice a descoperirilor celtice, Nestor diferențiază o grupă databilă în LTB, care ar fi venit pe valea Mureșului și s-ar fi stabilit în regiunea Mureș-Târnava-Olt și o altă grupă care ar fi migrat în LTC pe valea Someșului și s-ar fi stabilit în regiunea Clujului. În comparație cu Pârvan, Nestor „împarte” rolul în dezvoltarea culturii dacice între celții din Transilvania și traco-geții din teritoriul

³ Reinecke 1898, p. 306; Reinecke 1902, p. 61.

⁴ F. Pulszky 1897, în special p. 208-224 ; L. Márton 1906.

⁵ Kovács 1911.

⁶ O privire mai detaliată asupra dezvoltării relațiilor dintre ideologie și istorie oferă lucrările lui L. Boia: Boia 1995, Boia 1997.

⁷ În continuare după Pârvan 1926, p. 459-469.

⁸ În continuare după Nestor 1937-1940, p. 179-182.

extracarpatic⁹. Aceștia ar fi avut o influență cel puțin tot atât de puternică cât cea celtică în dezvoltarea civilizației dacice.

Pârvan și Nestor au fixat astfel în lucrările lor setul de întrebări referitoare la prezența celtică în Transilvania, și anume momentul și direcția migrației, împărțirea regională și cronologică pe grupe, precum și relația între noii veniți și populațiile autohtone, cu toate că centrul de greutate al cercetării se va plasa mai mult pe aceasta din urmă.

Nu trebuie lăsată deoparte nici importanta contribuție a lui M. Roska¹⁰. Catalogul său din 1944 numără 147 de descoperiri, și rămâne prin aceasta prima încercare valabilă de a aduna toate informațiile referitoare la celții din Transilvania, deși multe dintre materialele date sub numele de celtice aparțin în realitate altor epoci¹¹.

După cel de-al doilea război mondial numărul siturilor cu material celtic cercetate s-a înmulțit considerabil. Amintim în acest sens importante contribuții ale lui K. Horedt, care prin săpăturile sale de la Morești dintre anii 1951-1965 a cercetat și publicat primele informații despre o așezare celtică. La acestea se adaugă publicațiile sale dedicate materialelor de la Toarcia și Dipșa¹².

În 1961 s-a descoperit întâmplător bogatul mormânt „princiar” de la Ciumești¹³.

În același timp, noile cercetări au arătat că, pe lângă ceramica lucrată la roată, de tip celtic, cu analogii evidente în Europa centrală și de vest, a apărut, foarte des în aceleași complexe, și un alt tip de ceramică, lucrată cu mâna, cu analogii mai mult sau mai puțin clare în ceramica așa numită hallstattiană, de tradiție locală.¹⁴ Încercarea de a ordona acest tip de ceramică, de a-l atribui etnic și în același timp problema stabilirii raporturilor inter-etnice, plecând de la premiza că fiecare tip de descoperiri are o relevanță etnică, marchează cea de-a doua etapă a cercetărilor. În lucrarea sa despre așezările din perioada Latène mijlocie din Transilvania, Horedt observase deja că ar exista o continuitate de forme în ceramica de tradiție hallstattiană, mergând până în perioada dacică clasică (secolele II-I a. Chr, ceramica „dacică”), fără să susțină neapărat și o continuitate etnică¹⁵.

În perioada imediat următoare se observă în literatura de specialitate o pregnantă influență ideologică, centrul de greutate fiind transferat pe cercetarea „geto-dacilor”, de multe ori problematica celtică având un loc secundar. Așa apare teoria asimilării „populației străine” de către „populația geto-dacă”, cu tradiție în Hallstatt.

⁹ Nestor 1932, p. 151-155.

¹⁰ Și în lucrarea sa din 1942 publicase 138 de descoperiri celtice.

¹¹ Roska 1944. La inventarierea descoperirilor pentru catalogul său Roska s-a bazat și pe informații neverificate sau piese din colecții particulare, astfel că o parte dintre „descoperirile celtice” aparțin în realitate altor epoci; pentru critica repertoriului lui Roska vezi și Zirra 1971, p. 172 și urm.

¹² Horedt 1979; Horedt 1965, p. 56-59.

¹³ Rusu 1969; Rusu, Bandula 1970.

¹⁴ Horedt 1965, p. 54.

¹⁵ *Ibidem*, p. 73.

Un promotor al acestei teorii este I. H. Crișan, care scria că, încă de la sosirea celților în Transilvania, s-a început asimilarea lor de către daci așa încât în secolul II a.Chr. ei nu mai puteau fi depistați arheologic¹⁶. Plecând de la descoperirile de înmormântări „dacice” în necropolele celtice, Crișan dezvoltă ipoteza că „după ce animozitățile, inerente instalării prin forța armelor, s-au liniștit, între cuceritori și cucerțiți s-au instalat relații de bună vecinătate, au avut loc împrumuturi și influențări reciproce. Celții s-au amestecat cu autohtonii daci încă de la venirea lor. Ei și-au exercitat, după cum se pare, dominația politică doar asupra acelor zone pe care le-au cucerit efectiv, fără să și-o fi extins asupra întregii Transilvanii”¹⁷.

În studiul său din 1973, în care analiza critic inventarul așa-numitului mormânt de la Silivaș, Crișan avea în vedere și problematica celtică din Transilvania, în general, realizând atât un repertoriu al descoperirilor (cu 83 de descoperiri și alte 4 nesigure), cât și o cartare generală. Pe baza acestora, el distingea trei grupe de celți: una în nord-vestul Transilvaniei, făcând parte din grupa mai mare a celților din Câmpia Tisei, ca și ce-a de-a doua, mai mică, din jurul Aradului, și una mare localizată în centrul Transilvaniei. Între cele trei grupe nu ar exista deosebiri relevante, cronologice (materialele din toate cele trei grupe se datează în LTB2-C) sau în ritul funerar (necropolele plane birituale sunt, de asemenea, reprezentate în toate regiunile)¹⁸.

În studiul monografic al necropolei de la Ciumești, V. Zirra a avut în vedere și problema raporturilor dintre celții și „autohtonii” din Transilvania¹⁹. Între 1962 și 1965 cercetase, pe lângă necropola cu 35 morminte atribuite celților și trei dacilor, și așezările din apropiere, de la Ciumești și Berea. Pe baza distribuției procentuale a materialelor, respectiv a ceramicii lucrate la roată și de mână, în cele două așezări, V. Zirra ajungea la concluzia că așezarea contemporană cimitirului de la Ciumești este celtică, în timp ce aceea de la Berea ar fi dacică. Pe baza acestor cercetări și spre deosebire de Crișan, Zirra nu împărtășește teoria asimilării celților de către daci. Teoriile sale cunosc totuși o anumită fluctuație: dacă în 1967 scria de „raporturi relativ egale între cele două populații”, în 1972 este de părerea că, la venirea celților dacii se găseau într-un stadiu „hallstattian” inferior noilor veniți și că „în aceste condiții este greu de crezut că cuceritorii celți vor fi fost atât de idilic umani încât să-și împartă bunurile materiale și spirituale și să accepte o viețuire în comun pe picior de egalitate cu autohtonii”²⁰. Sfârșitul „conviețuirii” daco-celtice e imaginat de același autor în mai multe scenarii: retragerea pașnică a celților în fața

¹⁶ Crișan 1971, p. 149-164.

¹⁷ Crișan 1973b, p. 69.

¹⁸ Catalogul descoperirilor: Crișan 1973b, p. 50-65; împărțirea regională, idem, p. 68 și urm. Încă în 1969 M. Rusu realizase în articolul său despre mormântul princiar de la Ciumești un catalog al descoperirilor celtice (cu 65 puncte), care nu conține complexe mixte cu ceramică în cea mai mare parte dacică, ci „nur die Friedhöfe, Gräber und Einzelfunde, die ausschließlich den Kelten zugeschrieben werden können”; cf. Rusu 1969, p. 298-300 (citat p. 298).

¹⁹ Zirra 1967, p. 107.

²⁰ Zirra 1972, p. 191; aceeași teorie și în studiul său din 1971, p. 216.

dacilor „besonders die Kelten Siebenbürgens [konnten] der Entstehungskraft der Daker aus dem Bergland und der Gebirgsgegend nicht mehr standhalten” sau pe cale războinică „die Daker [hätten] im Schaffungsaufbrausen ihrer neuen Zivilisation sämtliche Probleme mit den Kelten, [...] kriegerisch gelöst”²¹.

V. Zirra publică în 1971 singura mare sinteză asupra locuirii celtice din Transilvania, Crișana, Banat și alte regiuni ale României. Autorul diferențiază 6 grupe regionale și cronologice („Untergruppen”) în interiorul arcului carpatic, datate în perioada LTB-C2. Materialele datate în LTA sau LTD sunt interpretate ca importuri înaintea, respectiv după migrația celtică²². În 1976, Zirra mărește lista descoperirilor de materiale celtice la 150 (deși cartarea sa cuprinde numai 132 de puncte)²³.

Zona cea mai intens cercetată se află în nord-vestul României, mai ales în regiunea orașului Carei. În urma numeroaselor cercetări din această zonă prin săpături arheologice sau periegeze I. Némethi definea în 1975 un așa-numit „facies Laténien” în nord-vestul României, cu propriile forme ceramice (împărțirea tipologică este publicată în 1988)²⁴. O descoperire foarte importantă din această regiune este marea necropolă celtică de la Pișcolt (cu 185 de morminte), cercetată prin săpături sistematice între 1970 și 1977 și publicată de același autor între 1988-1993²⁵. Pe baza materialului publicat de Némethi au apărut în această perioadă primele studii mai cuprinzătoare despre cronologia internă a descoperirilor cu materiale celtice din Transilvania, cu toate că alte două mari necropole celtice recent cercetate (Fântânele și Remetea Mare) au rămas nepublicate²⁶. Unul dintre studiile cronologice bazate pe materialele de la Pișcolt cunoscute până în 1975 este cel al lui Bujna din 1982²⁷. În 1993 apare studiul lui Némethi asupra cronologiei interne a cimitirului de la Pișcolt, iar în 1997 studiul critic a lui V.V. Zirra, pe baza analizei combinatorii a inventarelor mormintelor din aceeași necropolă²⁸.

Discuția asupra cronologiei marchează a treia etapă a cercetării problematicei celtice. Mai ales după 1990, studiile apărute sunt doar prezentări de descoperiri din periegeze sau săpături sistematice, lipsite de alte interpretări.

Ultima privire generală asupra locuirii celtice se găsește la Némethi în 2002, unde autorul se distanțează de teoria asimilării celților de către daci și de atribuirea etnică a ceramicii lucrate cu mână²⁹.

²¹ *Ibidem*, p. 214-216.

²² *Ibidem*, p. 179-206.

²³ Zirra 1976c, p. 5, harta 4.

²⁴ Némethi 1975; Némethi 1988b.

²⁵ Némethi 1988, p. 49-75; idem 1989, p. 75-115; idem 1992, p. 59-112; idem 1993, p. 117-129.

²⁶ Vezi în catalog nr. 114 și 196.

²⁷ Bujna 1982, p. 318.

²⁸ Némethi 1993; V. V. Zirra 1997, cu deoseb. p. 128-134 și tabelul I.

²⁹ Némethi 2002, p. 68 și urm.; vezi, de asemenea, M. Babeș 2001, în special p. 514-516, care citează date statistice din lucrarea de licență realizată de Laura Voinescu (Dietrich) la Universitatea din București.

STADIUL CERCETĂRIILOR ȘI CHOROLOGIA DESCOPERIRILOR CELTICE ÎN SPAȚIUL INTRACARPATIC

Am amintit deja în istoricul cercetărilor că numărul descoperirilor celtice din Transilvania variază la diferiți autori, deși tendința generală este de creștere prin adăugarea noilor descoperiri; de asemenea, diferența dintre numărul mare de descoperiri întâlnit la Roska în 1944, și numărul mic din catalogul lui Rusu din 1969 e surprinzătoare (fig. 1).

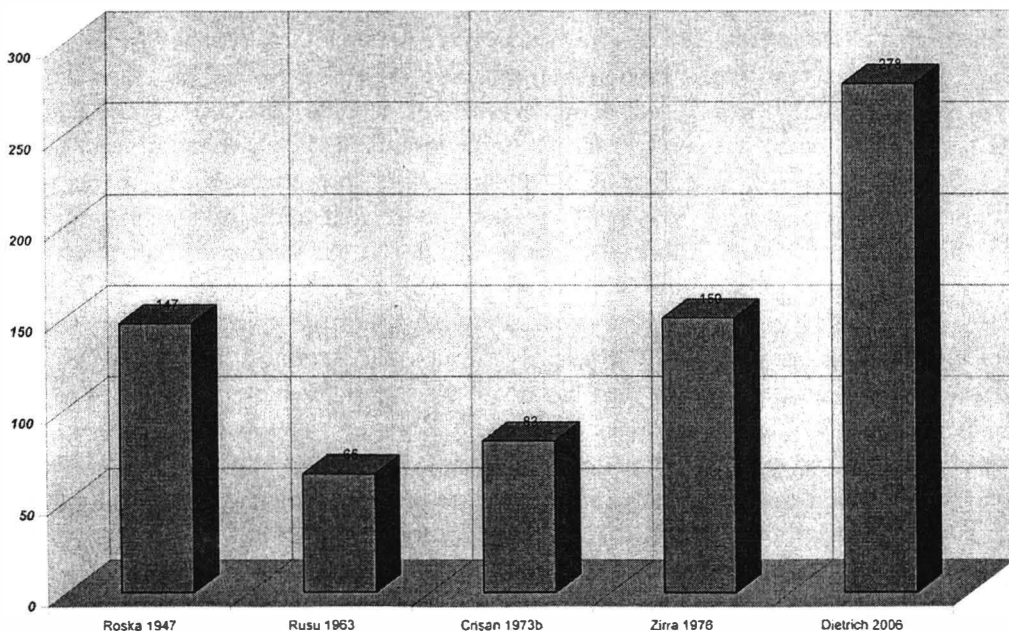

Fig. 1. Numărul descoperirilor celtice în partea românească a Bazinului Carpatic, după diferiți autori.

La cele 150 de puncte publicate de Vlad Zirra în 1976 am adăugat în lucrarea de față și altele mai noi, publicate sau doar semnalate în literatura de specialitate, ajungându-se la un număr de 278 descoperiri cu materiale celtice sau cu caracter mixt.

În anii 70, disputa dintre V. Zirra și I. H. Crișan era legată mai ales de răspândirea regională a „grupelor de celți”. Deși cartările celor doi autori sunt surprinzător de asemănătoare, interpretările sunt diferite, Crișan postulând existența a 3 grupe, nediferențiate cronologic, iar Zirra a 6 grupe de celți: pe valea centrală a Mureșului, în Podișul Transilvaniei, în regiunea Nir-Carei, în jurul orașului Oradea, în Câmpia Transilvană (Dezmir, Jucu de Sus, Apahida) și în Bistrița-Năsăud³⁰. Cele 6 grupe s-ar diferenția atât regional, cât și cronologic sau prin conținut „Diese

³⁰ A se compara harta descoperirilor la Crișan 1971, fig. 1 și la Zirra 1976 c, fig. 4; pentru împărțirea pe grupe v. și Zirra 1971, p. 178 și passim.

Untergruppen werden chronologisch oder durch die geographische Lage der Funde oder durch ihren kulturellen Inhalt gesondert”³¹.

Deși autorul comentează poziția geografică și cronologică a fiecărei grupe în parte, la o privire mai atentă se poate observa că, de fapt, nu aduce nici un argument, cronologic sau geografic pentru a-și justifica împărțirea. În fig. 2 am rezumat sub forma unui tabel, pentru comparație, argumentele lui V. Zirra.

O privire pe tabel reflectă clar datarea unitară a grupelor între LT B-C2. Singura excepție este grupa Oradea/Giriș/Diosig al cărei sfârșit poate fi fixat în mare în LTC.

Nu sunt descrise tipurile directe (die *Leittypen*) specifice fiecărei grupe. De exemplu, în cazul grupeii din Podișul Transilvaniei sunt făcute analogii cu ceramica lucrată la roată din vest, fără ca acestea să fie specificate. Din analiza tabelului reiese că nu diferențele cronologice sau tipologice sunt principalele criterii pentru clasificarea lui V. Zirra. Deosebiri de rit funerar se observă numai în două cazuri, și anume: la prima grupă lipsesc mormintele în urnă, iar grupa a cincea cuprinde numai morminte de incinerare în groapă. Nici pe harta descoperirilor nu se pot observa șase grupe regionale, ci două sau cel mult trei dacă se iau în considerare descoperirile din jurul Aradului³².

Grupa	Locul descoperirilor	Încadrarea cronologică	Rit funerar	Criterii tipologice	p.
1. „Untergruppe Pecica-Arad“	Pecica, Pecica-Semlac, Vârșand, Aradul Nou, Arad-Ceala, Arad-Gai	LT B-C2	înhumare și incinerare în groapă	- „Gemisch von keltischen scheibengedrehten Gefäßen und handgearbeiteten kegelstumpfförmigen Töpfen und Schüsseln. Einige der Gefäße scheinen einheimisch zu sein; andere finden Ähnlichkeiten in den Szentes-Vekerzug-Gräbern. Ziemlich zahlreich sind auch die Flaschengefäße mit älteren Profilen, Situlagefäße mit Graphit, Schüsseln und linsenförmige und doppelkonische Terrinnen.“	179-182

³¹ *Ibidem*.

³² V. Zirra 1976 c, fig. 4.

2. „Untergruppe aus der Hochebene Siebenbürgens“	LT timpuriu: Mediaș, Dupuș, Hațeg, Sibiu, Vorumloc, Murgeni, Brașov, Râșnov, Silivaș, Toarcia, Vurpăr, Rupea, Heria, Ocna Sibiului, Valea Hațegului, Peșelca LT mijlociu: Aiud, Cristurul Secuiesc, Săndulești, Cetea, Blaj, Bandul de Câmpie, Uroiș, Micăsasa, Ațel, Bratei-Ațel, Veșel, Moșna, Piatra Roșie	LT B-sec. al II-lea (LT C2, vezi Zirra 1971,fig.3)	înhumatie, incineratie în urnă, incineratie în groapă (în text sunt amintite numai mormintele de incineratie în groapă, cf. fig. 7 și 14 cu lista descoperirilor	-în afară de obiectele din metal nu se descriu celelalte tipuri, cf. fig. 3 -spațiul de răspândire același cu al „agathyrilor“: Aiud -akinakes în mormânt celtic de sec. al III- lea; Gâmbaș o lance celtică în mormânt scitic	182-189
3. „Untergruppe Carei/Nir“	Ciumești, Sanislău, Foeni, Dindești, Valea lui Mihai, Curtuișeni,	LT B2-C2	înhumatie, incineratie în groapă, mai rar incineratie în urnă, toate necropolele birituale	„Die scheibengedrehte keltische Keramik ist von doppelkegelförmigen Gefäßen mit mehr oder weniger gebogenen Wänden, Linsenflaschen mit fortgeschrittenen Profilen, kegelstumpfförmigen Terrinen oder mit Absatz, Schüsseln mit eingezogenem Rand oder s- profiliert. [...] Ziemlich häufig sind die doppelkegelförmigen schlanken oder niedrigen Kannen mit etwas hochgezogenen Henkeln, diese Henkel sind manchmal verdoppelt. Die niedrige, tassenähnliche Kannenform stellt wahrscheinlich eine Annahme der	189-195

				<p>scheibengedrehten Tasse thrakischen Ursprungs dar, die im Vekerzug-Tápioszle Milieu erscheint.“ (191)</p> <p>-în spațiul dintre Câmpia Nirului și a Tisei apar cești și câni cu toartă (numai în LTC); acestea ar proveni din spațiul thraco-grecesc și ar fi preluate în Vekerzug (195)</p> <p>-ceramica care nu este celtică din așezări și morminte nu este neapărat dacică, ar putea fi și de tradiție hallstattiană (194 urm.)</p>	
4. „Untergruppe Oradea/Giriș/Diosig”	Oradea-Salca, Oradea, Secuieni, Giriș-Tărian, Sânon, Sântandrei, Sălacea, Otomani, Diosig	LT B-C	inhumație, incinerație în groapă, posibil și incinerație în urnă	<p>- Giriș: Mormintele 12 și 18 cu vase biconice lucrate cu mâna, cu aspect „hallstattian”</p> <p>→ în mormântul 18 o „handgearbeitete Tasse mit gewölbten Wänden und einem bandförmigen, etwas erhöhten Henkel“ cu analogii cu o piesă „de aspect scitic“ de la Sanislău (Carei/Nir) (198)</p>	195-198

Fig. 2. Gruparea teritorială a descoperirilor celtice din Transilvania după Vlad Zirra (1971).

Având în vedere critica adusă se pune întrebarea: pe ce criterii au fost diferențiate cele 6 grupe regionale? Pe lângă împărțirea strict geografică a descoperirilor în trei grupe, Zirra atrage de mai multe ori atenția în studiul său asupra analogiilor și a unei așa-numite continuități în ceramica lucrată cu mâna din perioada hallstattiană. Plecând de la comparația între tipurile directe așa-numite hallstattiene și răspândirea lor regională, autorul stabilește pe aceleași criterii împărțirea grupelor cu descoperiri celtice (vezi și ultima coloană „Criterii tipologice” în tabelul fig. 2)³³. Acestea par a fi cele mai importante argumente pentru diferențierea pe

³³ Tendința ar fi, după V. Zirra, foarte evidentă în cazul grupeii din Câmpia Înaltă a Transilvaniei, al cărei spațiu de răspândire ar coincide cu cel al agatyrilor (grupul Ciumbud); pentru grupa Oradea/Giriș/Diosig s-ar găsi analogii în ceramica scitică iar pentru grupa Pecica-Arad în cultura Szentes-Vekerzug. Pentru grupa Carei/Nir se fac trimiteri în mediul cultural Vekerzug-Tápiószele.

grupe, regăsite sub formularea „kultureller Inhalt”. Din punct de vedere metodologic, este problematică și alegerea criteriilor diferite pentru fiecare grupă, în parte tipologice, în parte cronologice sau geografice, nu însă unitare.

Dificultatea de a demonstra continuitatea tipurilor directe din perioada hallstattană și influența lor asupra ceramicii celtice este evidentă și va fi discutată pe scurt mai jos.

Un alt argument decisiv împotriva grupării regionale a lui V. Zirra îl constituie cartarea actualizată (278 puncte) a descoperirilor celtice din Transilvania, Banat și Crișana (fig. 3). Pe hartă nu se pot recunoaște cele șase grupe regionale (fapt datorat poate și stadiului cercetării din anii 70). Se pot observa doar două mari grupe: prima în nord-vestul României, în spațiul dintre Someș și Criș, aparținând marii grupări celtice din Câmpia Pannoniei, și a doua în Câmpia Întinsă a Transilvaniei. Descoperirile de pe valea Mureșului, interpretate de Zirra ca „*Untergruppe*” reprezintă probabil o a doua rută în migrația celtică în Transilvania, mai ales că descoperirile din jurul Aradului sunt datate mai timpuriu decât cele din centrul Transilvaniei.

Se pot observa clar cele două spații de locuire; singura excepție o fac descoperirile de la Dăbâca (o necropolă și descoperiri izolate, Cat. nr 96-97), situate între cele două mari grupe. O explicație a acestui gol pe harta descoperirilor ar fi legată de stadiul cercetărilor, o alta de factorii (geografici sau de altă natură) care ar fi împiedicat așezarea celților și pe acest teritoriu. De asemenea, densitatea locuirii din zona Careiului (zona fiind mai intens cercetată de către I. Némethi), în comparație cu celelalte regiuni, ar putea fi doar o imagine a stadiului actual al cercetărilor.

Pe harta actualizată am cartat așa-numitele faze cronologice, cu datările fiecărui complex, după indicațiile din literatura de specialitate. Pe hartă nu se pot observa preferințe regionale în diferitele faze Latène. Descoperiri date în LTB se găsesc în toate regiunile, fără excepție, și continuă în LTC. Este greu de stabilit o direcție a migrației celtice în sensul unei concentrări a descoperirilor de caracter mai timpuriu de-a lungul râurilor sau pasurilor montane. Doar în regiunea Aradului sunt concentrate descoperiri mai timpurii, ceea ce ar fi un indiciu pentru direcția migrației celtice. În același timp, materialele din împrejurimile Brașovului, date în LTB, sau cele din regiunea pasurilor din Carpații meridionali, nu indică neapărat direcția de venire (datorită și lipsei descoperirilor de materiale cu caracter asemănător din Muntenia și Oltenia), ci sunt probabil urme lăsate în cursul migrației³⁴. Nu se poate vorbi totuși de o stabilire a celților în zona de sud-est a Transilvaniei, descoperirile fiind sporadice. Cea mai mare parte a complexelor cu material celtic se datează în LTC, sau mai general, în secolele III-II a. Chr; cele mai timpurii, date în LTB sunt rare, iar în LTA nesigure (poate cu excepția fibulei de la Pecica)³⁵. Există, de asemenea, doar două complexe cu material databil în LTC-LTD, iar în LTD lipsesc cu desăvârșire³⁶.

³⁴ Toarcia (jud. Brașov) este cea mai sudică descoperire de caracter celtic (un mormânt cu car de luptă), probabil rezultatul unor posibile conflicte. Pentru literatură v. catalogul descoperirilor.

³⁵ Vezi catalog.

³⁶ Nu sunt publicate încă marile necropole de la Remetea Mare și Fântânele, care ar putea modifica eventual aceste date.

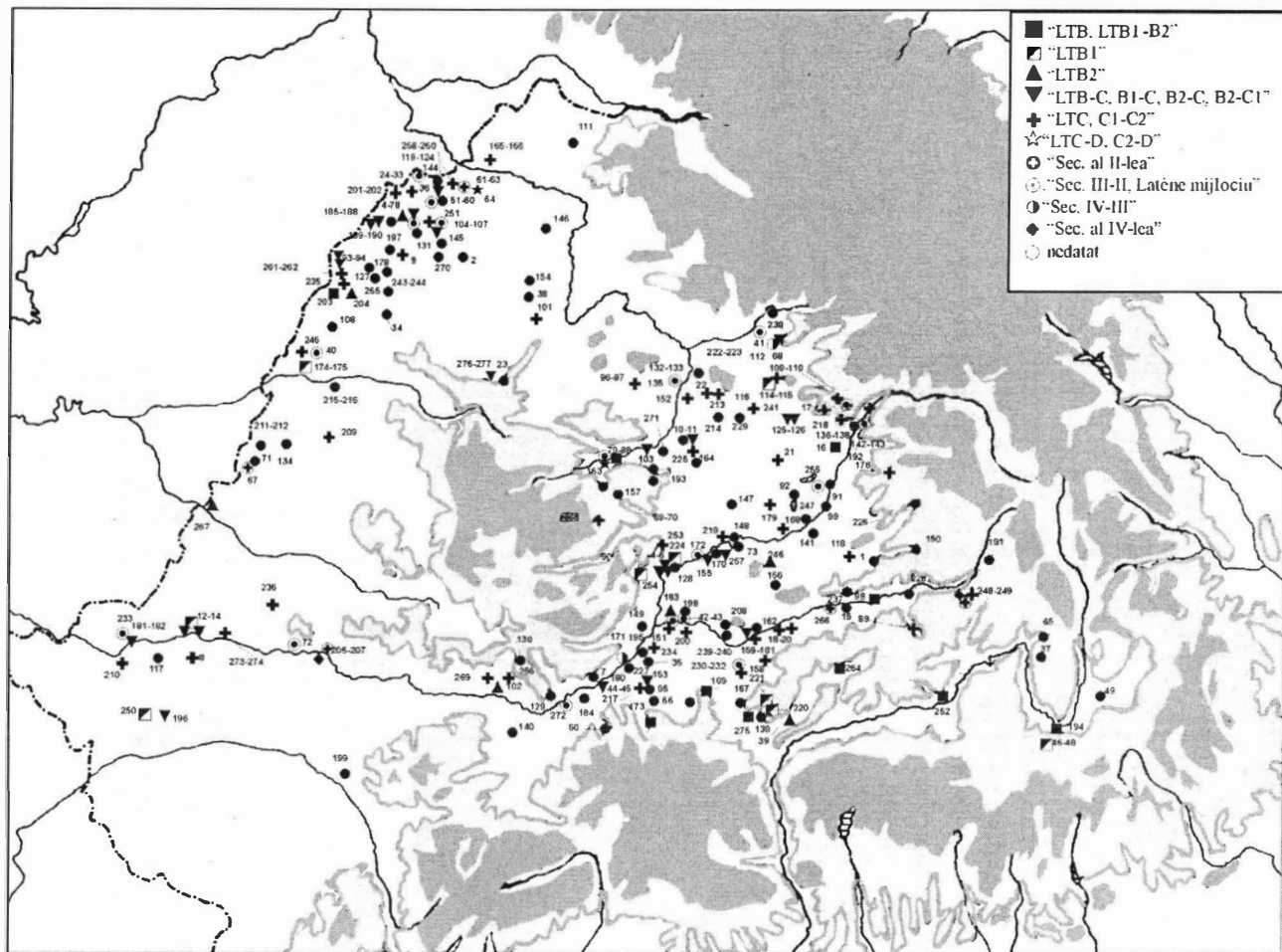

Fig. 3. Cartarea pe faze a descoperirilor celtice din Transilvania, Banat și Crișana.

OBSERVAȚII ASUPRA SITUAȚIEI STATISTICE ȘI A CRONOLOGIEI

Din totalul de 278 de puncte cu descoperiri de caracter celtic, 107 sunt așezări, dintre care 87 au fost evidențiate în urma sondajelor și săpăturilor sistematice și 20 prin cercetări de suprafață (fig. 4-5). Așezările sunt dispuse mai ales pe cursul râurilor, unde condițiile pentru aprovizionarea cu apă și pentru practicarea agriculturii erau mai prielnice. De asemenea, râurile erau importante căi de comunicație și transport³⁷.

Numai în 50 de cazuri există în literatura de specialitate informații mai exacte asupra dispunerii geomorfologice a așezărilor (acestea au fost ilustrate sub forma diagramei din fig. 6). După cât se pare, în foarte multe cazuri așezările sunt situate pe terasele râurilor sau în imediata apropiere a acestora, de altfel locuri preferate în întreaga preistorie. Dispunerea pe terasele înalte oferea nu numai un sistem natural de apărare, ci și premise avantajoase desfășurării unor variate activități economice. În mod surprinzător, în 7 cazuri așezările sunt dispuse în ținuturi mlăștinoase. Este posibil ca mlaștinile actuale să fi fost în vechime văi inundabile, transformate ulterior în urma acțiunii factorilor climatici și geografici.

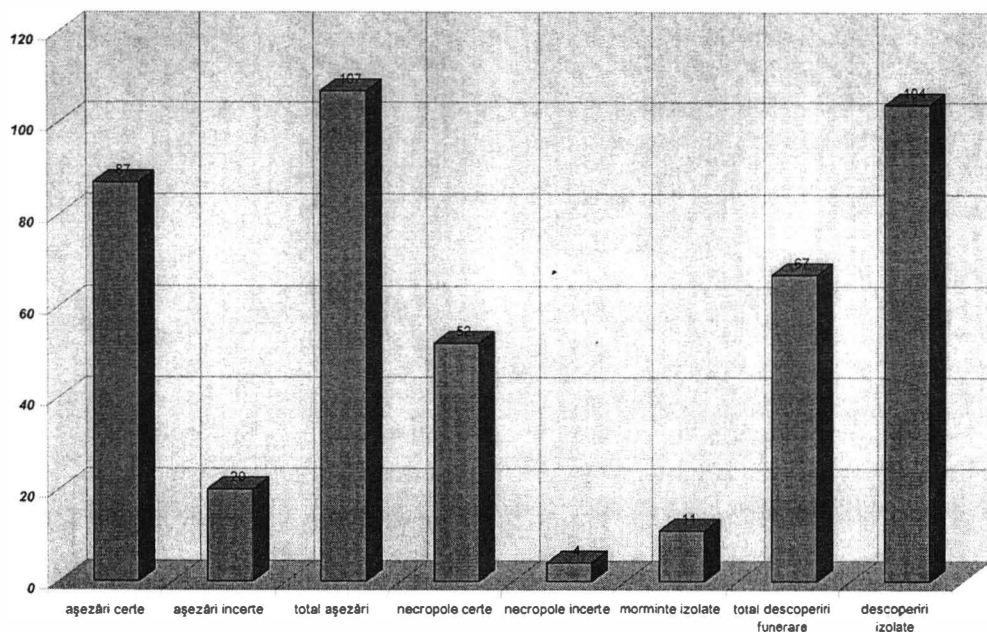

Fig. 4. Distribuția siturilor pe categorii de descoperiri.

³⁷ Această tendință ar fi mult mai bine de observat pe o hartă regională mai amănunțită, cu rețeaua hidrografică completă.

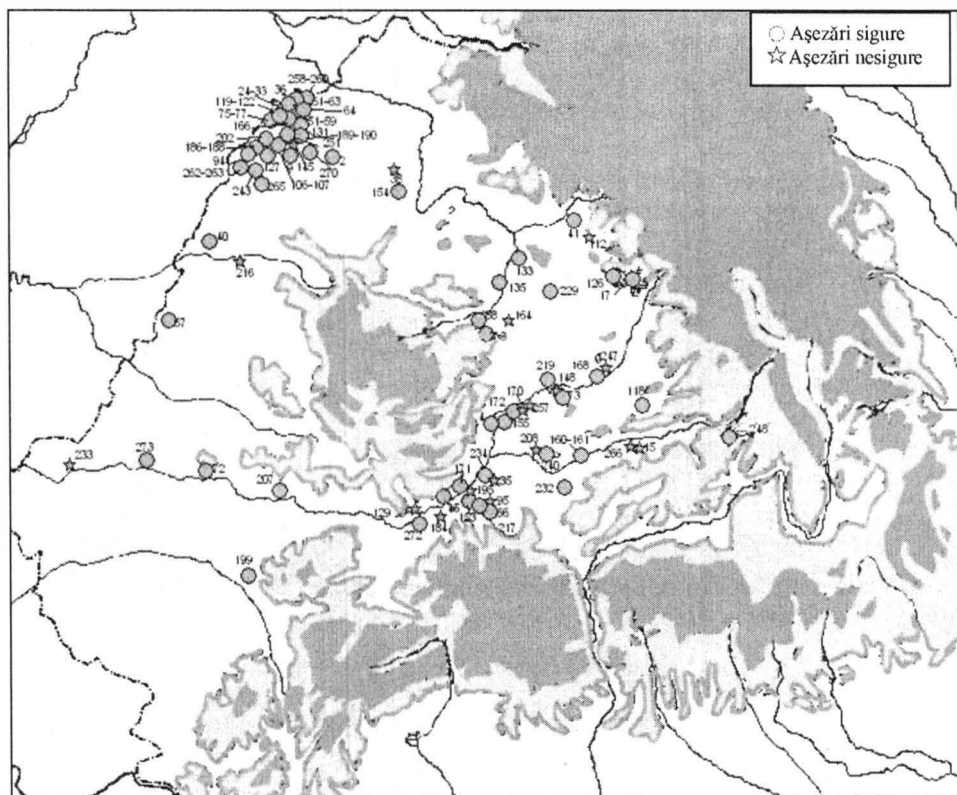

Fig. 5. Cartarea așezărilor celtice din Transilvania, Banat și Crișana.

Cele 13 așezări din zona Careiului, dispuse pe dune de nisip, reprezintă probabil adaptări la condițiile geomorfologice ale regiunii; și necropolele sunt dispuse în această regiune pe dune de nisip (de exemplu Pișcolt).

Lipsește cu desăvârșire așezările fortificate, deși o cercetare mai intensă ar putea scoate la suprafață unele elemente de fortificație, mai greu de observat (de exemplu palisade sau/și șanțuri de apărare). O posibilă excepție ar putea fi așezarea de la Ciumești, unde în cadrul cercetărilor din 1965 s-a observat prezența unui șanț, lat de 1,00-1,25 și adânc de 0,50 cm, pe direcția nord-sud, cu traseu arcuit, care împrejmuea probabil teritoriul așezării. Nu este sigur dacă șanțul a folosit la fortificarea așezării sau dacă este contemporan cu aceasta³⁸.

Numărul mic al așezărilor cercetate în suprafață mai mare (Ciumești, Morești, Lancrăm, Șeușa, Vladimirescu) nu permite alte observații privitoare la structura internă, funcționalitate, la relațiile din interiorul concentrării microregionale de așezări (*Siedlungskammer*) sau relația între așezări mai mari și ferme izolate (*Einzelgehöfte*)³⁹.

³⁸ Zirra 1980, p. 61.

³⁹ Cf. Rustoiu 2002.

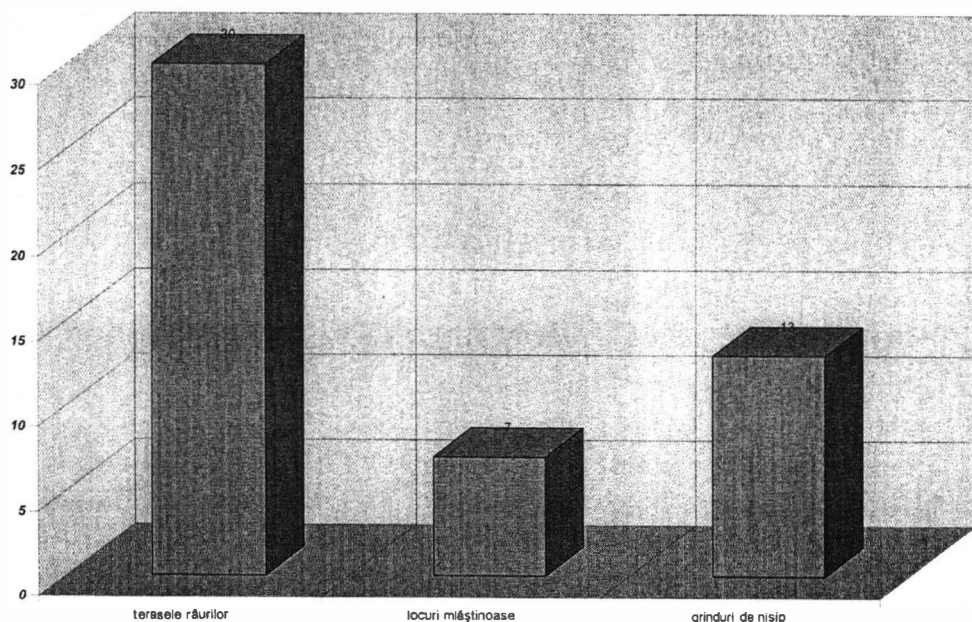

Fig. 6. Distribuția așezărilor după poziția topografică.

În comparație cu 107 așezări, există un număr mai mic (67) de descoperiri cu caracter funerar (fig. 4). Dintre acestea, în 52 de cazuri se poate vorbi de necropole, unele foarte mari (Pișcolt, 185 morminte; Fântânele, peste 100 morminte). În 4 cazuri caracterul funerar este nesigur. 11 sunt descoperiri funerare izolate (probabil provenind din necropole mai mari distruse sau necercetate). Trei rituri funerare sunt prezente în toate regiunile, relativ nediferențiate cronologic: incinerarea în urnă, incinerarea în groapă și înhumarea, așa încât o împărțire pe grupe ca cea a lui V. Zirra nu este posibilă (fig. 7).

PROBLEME DE CRONOLOGIE

Primele lucrări științifice asupra cronologiei epocii Latène, de la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX-lea (Tischler și Reinecke), au avut ca punct de plecare materialul arheologic din vestul și centrul Europei, mai ales din Germania de sud, pe baza căruia Reinecke a alcătuit binecunoscutul său sistem cronologic.

În lipsa unui sistem cronologic propriu sau a unei cercetări mai extinse, în cercetarea românească s-au folosit o lungă perioadă de timp atât analogiile, cât și încadrările cronologice ale lui Reinecke, relaționate cu materialul celtic din Transilvania⁴⁰. Pe lângă sistemul cronologic propus de Reinecke, în România s-au

⁴⁰ Vezi nota 1.

folosit și variantele propuse de Krämer și Polenz⁴¹. Folosirea relativ necritică a acestor sisteme cronologice a cauzat mai multe probleme. Una dintre ele este rezultată din contradicțiile dintre cronologiile lui Krämer și Polenz. Împărțirea lui Krämer a fazei LTB în subfazele B1 și B2, și cea a lui Polenz a fazei LTC în C1 și C2 sunt făcute pe baze diferite, așa încât tipurile directoare tipice pentru faza B2 la Krämer sunt aceleași sau foarte asemănătoare cu cele din faza C1 la Polenz. Mai ales datarea exactă a brățarilor cu ove (*Hohlbuckelringe*), care sunt frecvente și în România, este problematică, părerile fiind împărțite. La Krämer, acestea sunt tipuri directoare specifice fazei B2, în timp ce la Polenz sunt date general în LTC⁴².

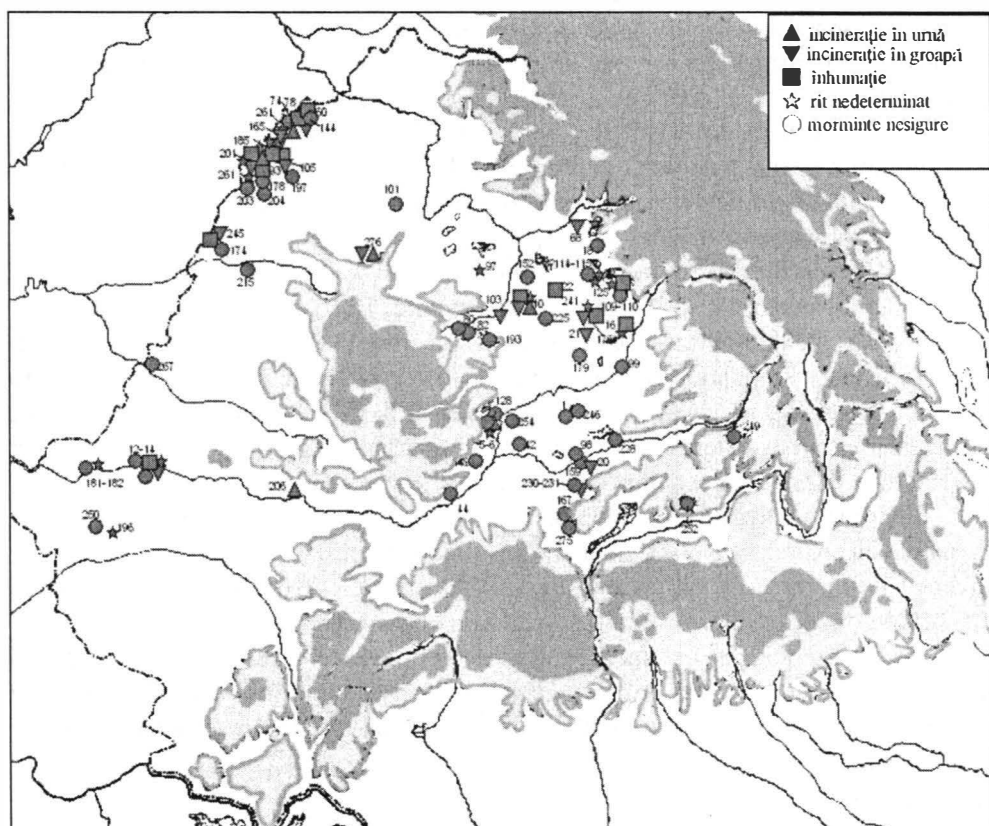

Fig. 7. Cartarea descoperirilor funerare celtice din Transilvania, Banat și Crișana.

Diferențele evidente dintre cele două sisteme cronologice sunt cauzate de metodele diferite utilizate în alcătuirea lor. La Polenz, principalul indicator cronologic este linia de evoluție a fibulelor din perioada mijlocie a epocii Latene,

⁴¹ De exemplu la Zirra 1971.

⁴² Vezi Krämer 1962, fig. 1.

punctul de plecare fiind combinația statistică a fibulelor din necropola de la Dietzenbach (Hessen). Criteriul tipologic principal este piciorul fibulei, care își reduce lungimea (devine mai scurt) din LTC 1 în LTC2 așa încât „aus dem vorher eher rechteckig trapezförmigen Fusausschnitt nur ein spitzwinklig-dreieckiger wird”⁴³. La această linie de evoluție sunt raportate și datele și celelalte tipuri de obiecte. Spre deosebire de Polenz, Krämer considera că nu fibulele din perioada mijlocie a Latène-ului sunt indicatoare cronologice, ci brățările (*Ringschmuck*)⁴⁴. În urma analizei necropolelor plane din Bavaria de sud, Krämer construiește un sistem cronologic pe baza evoluției brățărilor (ca principal indicator cronologic) și, observând asocierea lor cu materiale mai timpurii sau mai târzii în LTB după Reinecke, subdivide faza în LT B1 (mai timpurie) și B2 (mai târzie)⁴⁵.

Așa cum însuși Kramer sublinia, cele două sisteme cronologice nu se pot folosi simultan în alcătuirea unei cronologii și, în această formă, nu se poate vorbi de o trecere de la faza LTB2 (Krämer) la LTC1 (Polenz), pentru că aceste faze aparțin unor sisteme cronologice diferite, realizate prin metode diferite⁴⁶. Cu toate aceste dificultăți, în cercetarea românească s-au folosit simultan, fără o atitudine critică, cronologiile lui Krämer și Polenz.

O altă problemă în racordarea cronologiei spațiului intracarpatic la cea central europeană o constituie materialul ceramic. Dacă pentru o mare parte din obiectele din metal s-au putut găsi analogii în forme și datare în Europa Centrală, nu același lucru se poate spune despre tipurile ceramice, cu analogii mai evidente în Ungaria sau fosta Cehoslovacie⁴⁷. Din această parte au venit primele impulsuri în realizarea unui sistem cronologic separat de cel central european, luate în considerație în parte de cercetarea românească⁴⁸.

J. Bujna analiza în 1982 necropolele cu material celtic din interiorul arcului carpatic, încercând să obțină rezultate privitoare la structura socială reflectată în inventarul funerar⁴⁹. Pentru aceasta a luat în considerație 910 complexe arheologice cu caracter funerar, dintre care 502 încadrabile cronologic⁵⁰. Și în acest caz, Bujna a întâmpinat probleme în sincronizarea tuturor sistemelor cronologice existente: „Schwierigkeiten, die bisher ausgearbeitete relativ-chronologische Periodisierung auf den untersuchten archäologischen Raum zu applizieren und verschiedene Systeme zu synchronisieren”⁵¹.

⁴³ Polenz 1978, p. 188.

⁴⁴ Krämer 1985, p. 24, 27, 29.

⁴⁵ Krämer a definit în 1962, p. 305, faza B2 mai amănunțit, iar în 1985, p. 19-21 și faza B1.

⁴⁶ Vezi tabelul cronologic la Krämer 1985, p. 17, fig. 3, unde faza LTC 1 nu există.

⁴⁷ De exemplu Zirra 1971, p. 13-16, în special p. 25; Horedt 1964, p. 73 urm.

⁴⁸ Némethi 2000a, p. 64, în parte V.V. Zirra 1997, p. 136 (cu discuția mai jos în articol), cu privire la cronologia necropolei de la Pișcolt.

⁴⁹ Bujna 1982, p. 312-315.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 315 urm.

⁵¹ *Ibidem*, p. 319.

Pentru a depăși aceste dificultăți, Bujna a încercat alcătuirea unui sistem cronologic propriu pentru întreg spațiul intracarpatic, plecând de la studiul său inițial. Folosind metoda statistică combinatorie, el a analizat 124 complexe închise, fiecare cu cel puțin trei indicatori cronologici relevanți, împărțite pe categorii (morminte cu arme și morminte fără arme)⁵².

Rezultatul demersului a fost concretizat în două tabele combinatorii, interpretate în sensul unei împărțiri foarte detaliate pe faze a cronologiei tradiționale a epocii Latène⁵³. În mod asemănător cu Krämer, și Bujna a acordat fibulelor ca indicatori cronologici o importanță foarte mare: „*Die übrigen Formen bilden mit den signifikanten Fibeltypen bestimmte Typen-Stilhorizonte, jedoch manche dieser Typen kommen auch im nachfolgenden Horizont vor*”⁵⁴. Bujna postulează, pe lângă o împărțire a fazei LTB2 în B2a și B2b, respectiv a fazei LTC1 în C1a și C1b, și existența unui orizont de trecere B2/C1; dintre acestea, faza LTC2 nu ar fi reprezentată în spațiul intracarpatic. Nici încercarea lui Bujna de alcătuire a unei cronologii detaliate nu este lipsită de probleme. Tabelele sale combinatorii nu conțin grupări clar conturate de obiecte, complexe analizate conțin în majoritate material grupat deja pe faze; există și obiecte cu o mai mare perioadă de folosire (*Durchläufer*)⁵⁵. În afară de aceasta, Bujna își construiește premisele pe faze cronologice care cuprind foarte puține tipuri directoare (materialul din cele 910 complexe luate în considerație nu este folosit decât în parte și mai ales, ceea ce ne interesează cel mai mult, descoperiri din spațiul românesc nu sunt cuprinse în analiză)⁵⁶. Nu în ultimul rând, remarcăm și faptul că unele dintre fazele cronologice sunt limitate regional⁵⁷. Poate din aceste motive, cronologia propusă de Bujna a fost folosită doar sporadic în literatura de specialitate, deși este prima încercare de realizare a unui sistem cronologic valabil pentru spațiul celtic de est⁵⁸.

Un alt sistem cronologic a reușit să se impună mai mult în literatura de specialitate românească, și anume cronologia propusă de J. Waldhauser, pe baza analizei necropolei de la Jenišuv Újezd⁵⁹. Prin observații stratigrafice și analize combinatorii-statistice, Waldhauser împarte epoca Latène din Boemia în 6 faze cronologice (LTB 1a, B 1b-c, B2a, B2b, C1a și C1b)⁶⁰. Tipurile directoare sunt și la el obiectele de port și podoabă feminine, mai ales fibulele⁶¹. În cronologia propusă, Waldhauser este puternic influențat de seriarea fibulelor din Hessen a lui Polenz,

⁵² *Ibidem*, p. 319 urm.

⁵³ *Ibidem*, fig. 2 și 3 (tabele combinatorii) și fig. 4 și 5 (planșe cu tipurile directoare).

⁵⁴ *Ibidem*, p. 321.

⁵⁵ *Ibidem*, fig. 2 și 3.

⁵⁶ *Ibidem*, în tabelul 3 se găsește numărul exact al complexelor folosite pentru analiză.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 321.

⁵⁸ Doar Némethi 2000a, p. 64 face trimiteri la cronologia lui Bujna, fără însă a discuta valabilitatea acesteia pentru materialul celtic din spațiul intracarpatic.

⁵⁹ Cf. Waldhauser 1987, p. 33-38 și Waldhauser 1978.

⁶⁰ Faza C1b nu se regăsește în materialul de la Jenišuv Újezd, ci în alte necropole din Boemia.

⁶¹ Waldhauser 1987, fig. 3 și 4.

pe care le folosește ca analogii pentru fibulele din Boemia. De altfel, și în lucrări mai timpurii folosisse provizoriu seriarea lui Polenz, în lipsa unei stratigrafii mai complete în Boemia⁶².

Nu este în intenția noastră să discutăm amănunțit sistemul cronologic al lui Waldhauser în cadrul restrâns al articolului de față, mai ales că, spre deosebire de Bujna, autorul analizează numai descoperirile din Boemia. De altfel, dificultățile demersului sunt indicate chiar de autor (printre altele, statistica combinatorie a materialelor din complexe a fost îngreunată de datarea pe două sau trei faze cronologice succesive). Discuția asupra demersului lui Waldhauser este legată aici mai ales de impactul sistemului său cronologic în literatura de specialitate românească, prin folosirea lui de către Némethi și V.V. Zirra, în încercarea acestora de a ordona cronologic descoperirile de caracter funerar din spațiul intracarpatic, și de a le încadra supraregional⁶³.

În cercetarea românească punctul mai nou de plecare al studiilor cronologice a fost descoperirea și publicarea mării necropole (185 morminte) de la Pișcolt, în nord-vestul Transilvaniei. Cercetată între anii 1970-1977, necropola a fost ulterior analizată și publicată succesiv, după orizonturi cronologice stabilite în prealabil, de către I. Némethi, între anii 1988-1993, în 4 numere din revista *Thraco-Dacica*⁶⁴. În primele trei părți din lucrare, deși prezintă materialul pe orizonturi, Némethi nu explică decât vag metoda utilizată din care a rezultat împărțirea cronologică (și anume combinarea obiectelor de port și podoabă, mai ales fibulele și brățările, la care sunt „adăugate” mormintele cu spade, umbo de scut, cuțite/pumnale și alte tipuri de inventar): „Pentru stabilirea cronologiei interne a necropolei a fost folosită metoda combinației, considerând fiecare mormânt ca un complex închis. Datorită faptului că elementele cele mai sensibile ale inventarului funerar le constituiau obiectele vestimentare și podoabele, combinația tipurilor s-a bazat, în primul rând, pe fibule și pe brățări la care am adăugat spadele, „umbo” de scut, cuțite și altele”⁶⁵. Nici în ultima parte a studiului metoda nu este explicată detaliat, cu toate că rezultatele sunt prezentate grafic sub forma unui tabel combinatoriu-statistic și a planșelor cu tipurile directoare (*Typentafeln*). La acestea se adaugă o descriere a conținutului orizonturilor cronologice⁶⁶.

Deja la o comparație superficială a numărului formelor tipice pentru o fază cu tabelul analizei statistice combinatorii se observă o discrepanță⁶⁷. Nu toate tipurile directoare de pe planșe sunt introduse în analiza statistică⁶⁸. De fapt, Némethi își bazează împărțirea pe orizonturi cronologice pe 27 de tipuri de fibule, 19 tipuri de

⁶² Waldhauser 1979, p. 136-141.

⁶³ Némethi 1993, p. 128; V.V. Zirra 1997, p. 128.

⁶⁴ Némethi 1988°; Némethi 1989; Némethi 1992; Némethi 1993.

⁶⁵ Némethi 1988a, p. 50.

⁶⁶ Némethi 1993, p. 122-128, cu fig. 7 și 8.

⁶⁷ *Ibidem*, fig. 7 și 8.

⁶⁸ Această discrepanță a fost observată deja de V.V. Zirra 1997, p. 91.

brățări și câteva alte tipuri de obiecte, la care sunt asociate toate celelalte obiecte, toate fiind „tipice” fazei respective. Având în vedere bogăția necropolei de la Pișcolt, la prima vedere metoda de analiză a lui Némethi nu este optimală. Totuși nu trebuie uitat faptul că majoritatea lucrurilor despre cronologia epocii Latene se bazează pe obiectele de port și podoabă feminine, acestea fiind din punct de vedere cronologic cele mai „sensibile”. De exemplu, Krämer, în analiza cronologică a necropolelor din Bavaria, nu a putut să dateze aproape nici un mormânt de bărbat în faza LTB1, pentru ca acestea nu conțineau nici un obiect de port sau podoabă⁶⁹. Principala critică la adresa lucrării lui Némethi este dificultatea de a o verifica, pentru că lipsesc explicațiile în alegerea criteriilor de încadrare cronologică a obiectelor care sunt ilustrate în planșe și sunt atribuite orizonturilor cronologice, dar care nu apar în tabelele combinatorii. Se poate vorbi de forme tipice pentru o fază/orizont atunci când acestea se asociază cu regularitate cu tipurile directoare specifice acelei faze/orizont. Ori, tocmai formele ceramice, foarte numeroase, „tipice pentru un orizont sau altul”, nu au caracterul de tipuri directoare și nu apar în analiza combinatorie.

De asemenea, tipurile directoare specifice unei anumite faze, după Némethi, apar în realitate pe parcursul mai multora (*Durchläufer*). De exemplu, brățările de tip B3b, cu interiorul gol (*die hohlgegossenen bronzenen röhrenförmigen Armringe*), care după tabelul combinatoriu apar în trei orizonturi/faze, sunt declarate ca tipuri directoare pentru orizontul în care apar în număr mai mare⁷⁰. Forma de brățară B3a, încadrată de Némethi ca tip director al fazei întâi, apare și în faza a patra într-un complex, iar în total doar în două complexe (M. 34 și M. 189). Lista cu formele care apar în mai multe faze, mai ales între fazele 1 și 2 și între fazele 3 și 4 ar putea continua, Némethi însuși indicând acest lucru⁷¹. Imaginea generală a cronologiei de la Pișcolt nu este deci clară.

Cum am spus și mai sus, Némethi folosește sistemele cronologice propuse de Krämer și Waldhauser pentru sincronizarea orizonturilor de la Pișcolt cu cronologia epocii Latene:

Pișcolt I: Krämer B1, Waldhauser B1b

Pișcolt II: Krämer B2, Waldhauser B2a

Pișcolt III: Krämer B2/C1, Waldhauser B2b⁷²

Pișcolt IV: Waldhauser C1a⁷³

Sincronizarea primului orizont (Pișcolt I) cu faza B1b după Waldhauser este puțin surprinzătoare, în condițiile în care Waldhauser definește prin aceasta o

⁶⁹ Krämer 1985, p. 19 și 21.

⁷⁰ Vezi Némethi 1993, fig. 8.

⁷¹ *Ibidem*, p. 122 și 128.

⁷² Probabil Krämer B2/Polenz C1, întrucât Krämer nu are faza B2/C1.

⁷³ Némethi 1993, p. 129.

secvență mai târzie (de fapt B1b-c) din cadrul fazei LTB, Némethi însă remarcă două forme cu caracter tendențial LTA pe care le consideră caracteristice primului orizont: catarama simplă pătrată din placă de fier, de tip E1 (*Gürtelschließe*), ca și „cuțite de lovit (*Hiebmesser*) de tradiție hallstattiană”, de tip L1⁷⁴. Și vasele de tip *Linsenflasche*, care apar în acest orizont, ar pleda pentru o datare mai timpurie⁷⁵.

Comparând formele tipice, după Némethi, ale orizontului Pișcolt I, și cele definite de Waldhauser pe baza necropolei de la Jenišuv Újezd, se pot face următoarele observații: cataramele (*Gürtelschnallen*) și cuțitele (*Hiebmesser*) cu forma asemănătoare celor de la Pișcolt se datează în Boemia în faza de trecere de la LTA la LTB; de asemenea, brățările cu *Stempelenden* sau cu *Steckverschluss* sunt ordonate de Waldhauser în LTB1a; singurul argument pentru datarea mai târzie a primului orizont sunt fibulele de tip A2a și A 2 (după Némethi), încadrate și de Waldhauser în LTB1b-c⁷⁶.

Comparațiile supraregionale indică astfel, după părerea noastră, o datare mai timpurie pentru începutul necropolei de la Pișcolt (într-o etapă mai timpurie a fazei LTB, poate chiar la sfârșitul fazei LTA), în nici un caz în faza de trecere la LTB2.

Există însă la Pișcolt unele complexe închise, care conțin forme/obiecte databile fără excepție în faza LTB1. Un exemplu este M.34, care conține, pe lângă o cataramă datată de Némethi mai timpuriu, două fibule puternic corodate de schemă Latène timpurie și patru brățări cu *Steckverschluss*⁷⁷. Acestea din urmă sunt date de Waldhauser în LTB1a⁷⁸.

Dacă necropola de la Pișcolt începe într-adevăr în LTB 1 timpuriu, ar fi vorba de cea mai importantă dovadă pentru o datare atât de timpurie a începutului locuirii celtice din spațiul românesc. Celelalte materiale din spațiul României, databile în LTB, provin din descoperiri fără context (Nr. 14, 46, 175, 220, 250, 254 în catalog) și sunt nepublicate sau publicate doar parțial (Timișoara, Fântânele, Archiud, Turdaș, Arad-Ceala, Pecica)⁷⁹.

Nu există o părere unitară nici în ceea ce privește datarea celor mai târzii complexe cu materiale de factură celtică. În 1971, pe baza brățărilor tubulare și a unor forme de fibule mai târzii, V. Zirra fixa sfârșitul locuirii celtice din Transilvania în LTC2. El remarcă faptul că unele fibule din așezarea și necropola de la Ciumești, precum și de la Dindești și Curtuișeni „typologisch schon während der Latènestufe D1 sich entwickelnden Formen voraussagen”⁸⁰. Și în 1974 el propunea

⁷⁴ *Ibidem*, p. 122.

⁷⁵ *Ibidem*, fig. 7 sus.

⁷⁶ Compară Waldhauser 1987, fig. 4/8, 15 (*Hiebmesser, Gürtelschnallen*); 4/22, 23 (brățări cu *Stempelenden*), 4/41 (fibule tip A2 după Némethi). La fibulele de tip A2a (după Némethi 1993, fig. 2 sus) nu este sigur, datorită calității proaste a imaginii, dacă au analogii la Waldhauser 1987, fig. 4/20 (faza LTB1a) sau fig. 4/42 (între LTB1b-c și LTB2a).

⁷⁷ Némethi 1988a, p. 54, fig. 3.

⁷⁸ Waldhauser 1987, fig. 4.

⁷⁹ Crișan 1973b, p. 68, cu literatura completă în catalog.

⁸⁰ Zirra 1971, p. 212.

aceeași încadrare cronologică, fără a mai face referire la faza LTD1: „Brooches belonging to La Tène C2 are more rare and come from the later cemeteries of Curtuișeni, Ciumești, Fântânele, Cepari and Bratei-Ațel”⁸¹.

În continuare, vom comenta datarea fibulelor de către V. Zirra, relevând dificultățile în legătură cu datarea complexelor cu materiale târzii în LTC2. Pentru comparație vom folosi sistemul cronologic propus de Polenz. Waldhauser, în lucrarea sa apărută în 1978, a ilustrat în tabele cronologice tipurile de fibule relevante și pentru spațiul celtic de est și sud-est⁸².

Cele mai multe dintre fibulele din Transilvania datate de V. Zirra în Latène târziu aparțin tipului S4 „*durch glatte kugelige Wülste gegliederte Fibel mit umgeschlagenem und am Bügel befestigten Fuß*” după Waldhauser (fig. 8/1-4). La fibulele din fig. 8/2-3 este neclară configurația piciorului și a arcului, ceea ce îngreunează încadrarea cronologică exactă. La Waldhauser, acest tip de fibulă din necropolele din Boemia este datat în faza definită de el LTC1a⁸³. Fibula de la Bratei-Ațel (fig. 8/5) are analogii foarte bune în tipul S5 „*Fibel mit umgeschlagenem und an dem glatten Bügel befestigten Fuß*” după Waldhauser, datată tot în LTC1.

Încadrarea cronologică după Zirra 1971	Încadrarea tipologică și cronologică după Waldhauser 1978				
	S4 / LT C1	S5 / LT C1	S6 / LT C2	S 10 / LT D1	--
LTC2					
					
					
					
LT D1					

Fig. 8. Fibule de tip LT C2 și LT D după Zirra (1971-1976c) și încadrarea lor după Waldhauser (1978): 1, 2, 7 Ciumești; 3 Cepari; 4 Fântânele; 5 Bratei-Ațel; 6 Dindești; 8 Apahida; 9 Mediaș; 10 Curtuișeni.

De la Dindești și Ciumești (fig. 8/6-7) provin două tipuri de fibule, dateate după Waldhauser la trecerea spre LTC2, aparținând tipului S6 „*Fibel mit verdicktem Bügel und umgeschlagenem, am Bügel befestigtem Fuß*”. Fibula dintr-un

⁸¹ Zirra 1976c, p. 28.

⁸² Waldhauser 1979, p. 140 și urm., fig. 22, cu observațiile privitoare la Polenz.

⁸³ Waldhauser 1987, fig. 4.

complex de la Apahida (fig. 8/8) are analogii în tipurile S11 sau S12 „*Fibeln mit nahtlos in den Bügel übergehenden Fuß*”, dateate în LTD1 de Waldhauser, nu însă și de V. Zirra⁸⁴. Acesta datează în schimb fibulele de la Mediaș (fig. 8/9) „*mit vielfach gegliederten Bügel*” și de la Curtuișeni (fig. 8/10) în perioada de trecere la LTD1, fără a oferi analogii.

În concluzie, unele dintre fibulele considerate de Zirra ca aparținând fazei LTC2 se datează mai timpuriu, cum am arătat mai sus, sau, în cazul fibulei de la Apahida (fig. 8/8), probabil mai târziu. Există însă și fibule clar dateate în LTC2. Descoperirile databile cu certitudine în LTC2 sau LTD sunt foarte rare, iar o datare a sfârșitului locuirii celtice din spațiul intracarpatic în această perioadă rămâne ipotetică, până la apariția sau publicarea altor descoperiri care să o ateste.

Nici necropola de la Pișcolt nu contribuie la rezolvarea acestei probleme, întrucât faza cea mai târzie (orizontul IV după Némethi) este paralelizată cu LTC1 sau LTC1b după Waldhauser și nu există materiale databile în LTD. Fără a detalia discuția despre conținutul orizontului IV stabilit de Némethi, dorim să facem doar câteva observații. Câteva dintre tipurile de fibule specifice, atribuite de Némethi ultimului orizont, sunt paralelizate cu faza Waldhauser LTC1b. Este vorba de fibulele publicate în 1993 (fig. 7/83 și 90), care au analogii clare cu tipurile 111 și 112 de la Waldhauser⁸⁵. O altă fibulă (fig. 7/88 după Némethi) aparține mai degrabă tipului S 10, care se datează în LTC2 în Europa Centrală⁸⁶.

O încercare de a critica și corecta propunerile lui Némethi a fost întreprinsă de V.V. Zirra în 1997⁸⁷. El observă și critică folosirea prea puținelor forme în analiza cronologică: doar 45 obiecte de metal din 95 de morminte, ceea ce ar însemna doar jumătate⁸⁸. De asemenea, el atrage atenția asupra discrepanței dintre numărul tipurilor directe stabilite pe fază și numărul tipurilor folosite în seriație. Alte critici aduse sunt lipsa tipurilor directe ceramice în analiză și faptul că tipul A de fibulă (de tip Certosa după Némethi) apare în tabelul combinatoriu deși nu se combină cu alte tipuri. În aceste puncte suntem de acord cu critica lui V.V. Zirra.

Spre deosebire de Némethi, V.V. Zirra încearcă o statistică combinatorie pe baza necropolei de la Pișcolt, printr-un program special de analiză computerizată⁸⁹. Încercarea de a cuprinde într-un tabel toate formele reprezentate nu a dat un rezultat clar⁹⁰. Mai departe, el cartează toate formele în cadrul necropolei și folosește pentru seriație numai acele forme care nu arată „o răspândire generală”⁹¹. În acest mod, aduce de fapt un element nou și anume folosirea în analiză a

⁸⁴ Zirra 1971, p. 212.

⁸⁵ Némethi 1993, fig. 7/83, 90; Waldhauser 1987, fig. 4/111 și 112.

⁸⁶ Némethi 1993, fig. 7/88; Waldhauser 1978, fig. 22, S10.

⁸⁷ V.V. Zirra 1997.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 91.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 110.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ *Ibidem* p. 111, fig. 3-18.

stratigrafiei orizontale. Rezultatele sunt prezentate, ca și la Némethi, sub forma tabelelor combinatorii și a planșelor cu tipuri directoare, care însă nu sunt ordonate pe faze⁹². Tabelele combinatorii conțin 129 de morminte, împărțite în patru grupe pe baza a 53 de forme. Din acestea, ar fi fost folosite pentru analiza primară numai complexe cu cel puțin două tipuri relevante cronologic; 39 de complexe, care conțin numai câte un tip relevant cronologic, ar fi fost introduse mai târziu în tabel, pentru a întări imaginea prezentată⁹³. În total, V.V. Zirra își bazează analiza pe 90 de morminte, cu 5 mai puțin decât Némethi, prin urmare nu se justifică critica adusă în acest punct lui Némethi. Mai departe, dintre cele 53 de tipuri directoare folosite în analiza statistică combinatorie, 16 nu sunt ordonate nici uneia dintre faze (și în acest caz numărul formelor folosite este mai mic ca la Némethi)⁹⁴. V.V. Zirra însuși observă că în tabelul său apar tipuri situate în faze cronologic îndepărtate (tipurile 41 și 46) și, cu tot controlul stratigrafiei orizontale, apar tipuri comune mai multor faze (tipul 39). Cartarea celor patru faze pe planul necropolei arată o delimitare categorică numai în cazul celei de-a patra⁹⁵.

După cum se observă, sistemele cronologice pentru datarea internă a necropolei de la Pișcolt propuse de Némethi și V.V. Zirra se confruntă cu aceleași probleme. Rezultatul obținut de V.V. Zirra se deosebește de cel al lui Némethi numai în măsura în care se redatează unele morminte dintr-o fază în alta⁹⁶. Care ar fi atunci cauzele dificultăților în datarea necropolei?

O explicație este inventarul mormintelor/complexe închise, cu materiale din faze diferite. De exemplu, M. 106 conține două brățări care ar aparține grupei II la Némethi, o brățară cu ove care ar trebui datată în grupa III și un lanț de centură cu 8-uri, care ar trebui să aparțină grupei a IV-a⁹⁷. Mormântul 144 conține o fibulă de schem• Latène mijlociu cu arc „mit stark gegliedertem Bügel”, care aparține evident orizontului IV, brățări cu *Steckverschluss* care aparțin în cea mai mare parte orizontului I și un torques cu *Stempelenden*, încadrabil în orizontul II⁹⁸.

Problema principală a încercărilor de periodizare internă a necropolei de la Pișcolt constă, prin urmare, în folosirea ca indicator cronologic principal a obiectelor de port și podoabă feminine, care rămân mai mult timp în folosință (sunt probabil moștenite pe parcursul mai multor generații). Acest fenomen este cunoscut și în alte regiuni ocupate de celti, deși nu în aceeași măsură ca în spațiul celtic de est⁹⁹. Este greu de spus care ar fi metoda propice în rezolvarea problemelor

⁹² *Ibidem*, fig. 19, 23, 24, 25 a și b.

⁹³ *Ibidem* p. 114, 116.

⁹⁴ *Ibidem* p. 116 și urm. Este vorba de numerele 12, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 25, 33, 34, 36, 39, 42, 45, 47, 48.

⁹⁵ *Ibidem* p. 117-119, fig. 26-29.

⁹⁶ *Ibidem* p. 128 și urm., tabelul I.

⁹⁷ Némethi 1992, p. 82, fig. 16 M. 106.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 94, fig. 25, M. 144.

⁹⁹ Cf. Krämer 1985, p. 20-21; Waldhauser 1987, p. 34 urm.

cronologiei interne de la Pișcolt; totuși recomandăm folosirea cu prudență a sistemelor cronologice actuale.

OBSERVAȚII ASUPRA MONETĂRIEI CELTICE DIN TRANSILVANIA

În istoricul cercetărilor am prezentat diversele puncte de vedere privind relațiile dintre „migratorii celți” și „populația autohtonă” (în cea mai mare parte identificată cu populația dacă) și atribuirea ceramicii lucrate cu mâna din complexele cu materiale celtice populației dacice. Pe lângă complexele așa numite mixte, un alt factor a avut o influență hotărâtoare asupra interpretării arheologice, și anume problematica monetăriei timpurii din spațiul intracarpatic.

În istoricul cercetărilor principala problemă pusă în discuție este legată de apartenența etnică a producătorilor imitațiilor după tetradrahmele lui Filip al II-lea, care apar în număr foarte mare în tezaure și ca descoperiri izolate în Transilvania.

Din literatură se cunoaște un număr de 2319 monede (fig. 9), care provin în majoritate din tezaure. În foarte multe cazuri nu se cunoaște numărul exact al acestora (vezi lista cu descoperirile în anexă), așa încât nu este exclusă existența unui număr mult mai mare de monede. Catalogul descoperirilor monetare a fost făcut în cea mai mare parte după lucrările lui C. Preda, la care au fost adăugate câteva descoperiri mai importante din ultimii ani. De altfel, nu avem pretenția de prezentare a unui catalog numismatic exhaustiv, ci a teoriilor legate de prezența acestor monede în spațiul intracarpatic în secolele IV-II.

Există două teorii principale în atribuirea etnică a imitațiilor după tetradrahmele lui Filip al II-lea: cercetarea mai veche, de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX le-a atribuit celților, iar cercetarea românească de la mijlocul secolului XX a atribuit unele tipuri monetare, sau monetăria „barbară” în totalitate, geto-dacilor¹⁰⁰.

Pe baza simbolurilor animaliere și a aspectelor stilistice, Pink și Forrer au atribuit producției monetare celtice o mare parte a tetradrahmelor. Această teorie a fost acceptată numai în parte în cercetarea românească postbelică. Deși și-a intitulat sugestiv principala sa lucrare din 1973 „Monedele geto-dacilor”, C. Preda vorbește în cadrul primei faze a monetăriei „geto-dacice” și de o influență celtică asupra unor tipuri monetare, mai ales în simbolistică (de exemplu folosirea simbolurilor celtice animaliere: porci, câini, păsări, fără însă a le atribui explicit celților¹⁰¹). În 1998 Preda constată din nou influența celtică în monetăria timpurie din Transilvania, însă ajunge la concluzia că „integrată multă vreme în cadrul manifestărilor de caracter barbar și în rândul emisiunilor celtice cu care s-a confundat adesea, prin unele trăsături comune ale lor, monedele geto-dacilor ni se prezintă azi ca un capitol bine

¹⁰⁰ Pentru prima teorie de ex. Tocilescu 1880, p. 501 urm.; Forrer 1908, p. 143-153, fig. 285, 290; Pink 1939; pentru a doua teorie vezi Preda 1973, Preda 1998, Winkler 1974, etc.

¹⁰¹ Este vorba de tipurile Tulghieș-Mireșu-Mare, Crișeni-Berchieș, Șilindia, Sighet.

definit și la fel de bine conturat și deosebit de interesant al numismaticii antice”¹⁰². În 1974, constatând neconcordanța spațială a descoperirilor de monede cu descoperirile de așezări și necropole celtice, Iudita Winkler argumenta în aceeași direcție: „în aceste zone dacii au fost bine organizați și au reușit să respingă atacurile cetelor de războinici celți”¹⁰³. Comparând harta actuală a descoperirilor de monede (fig. 10) cu cartarea generală a descoperirilor de caracter celtic (fig. 3) se observă însă contrariul, astfel încât acest argument nu mai este viabil.

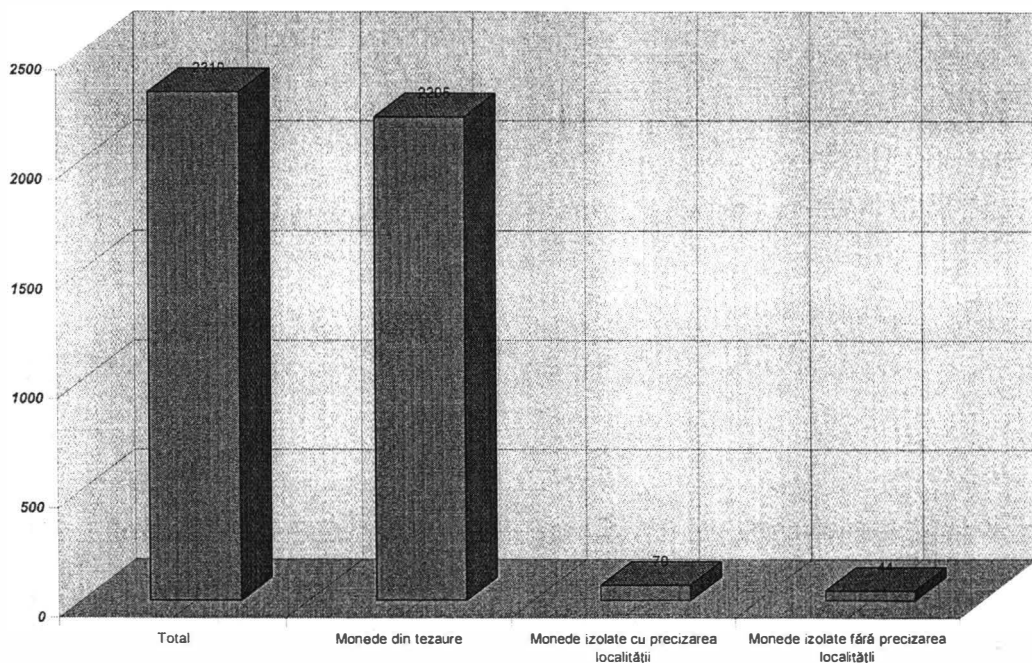

Fig. 9. Distribuția monedelor celtice după condițiile de descoperire (cf. fig. 10).

După cum se observă pe hartă, există două mari concentrări ale descoperirilor monetare, care coincid cu răspândirea celor două grupe celtice mai sus prezentate.

Descoperirile de așezări și necropole din Banat apar, la o primă vedere, mai puțin numeroase decât cele monetare. O explicație ar fi stadiul precar al cercetărilor și publicării materialelor (de exemplu, nepublicarea până în prezent a necropolei de la Remetea Mare, care ar constitui un argument pentru o prezență celtică mai numeroasă în regiune).

¹⁰² Preda 1998, p. 130.

¹⁰³ Winkler 1974, p. 171. Trebuie însă observat că V. Zirra pleda convingător în 1971 pentru atribuirea monetăriei celților; argumentele sale nu au fost luate în considerare. Vezi totuși, mai nou, Babeș 2001, p. 517.

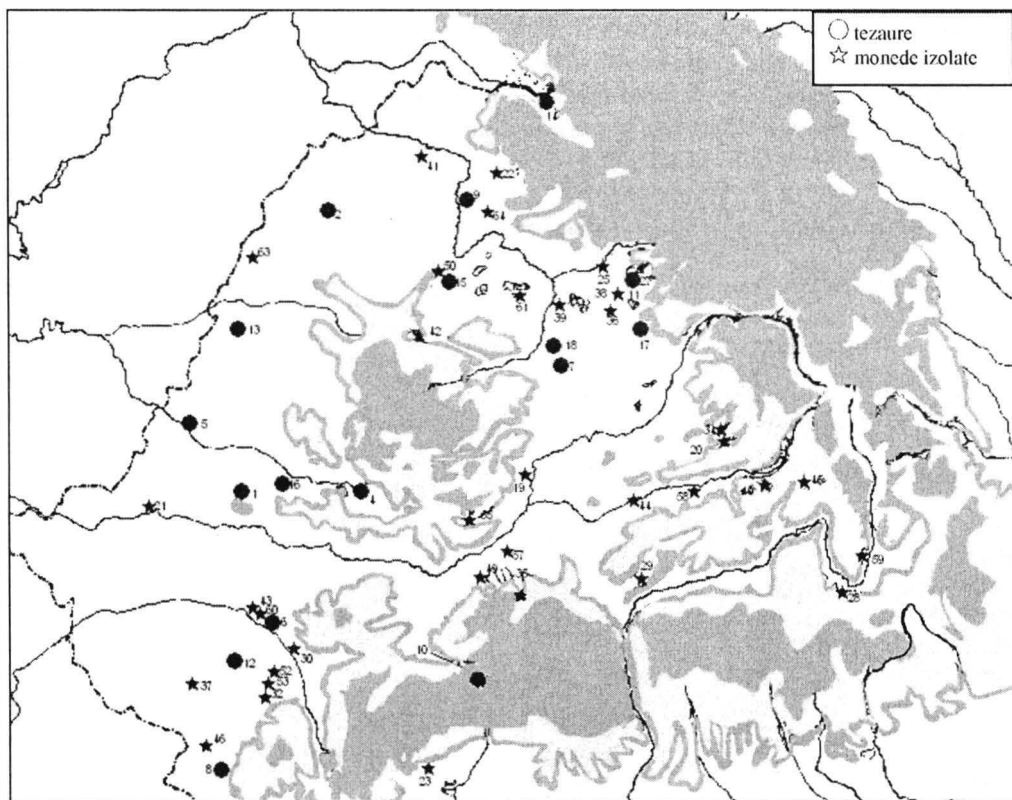

Fig. 10. Cartarea descoperirilor de monede celtice din Transilvania, Banat și Crișana.

Ținând cont de densitatea foarte mare a descoperirilor de caracter celtic, respingem argumentul existenței organizațiilor politico-militare autohtone cu rol de producător monetar. Acolo unde lipsesc descoperirile celtice, lipsesc și monedele. Un alt argument al Iuditei Winkler, privind lipsa monedelor din morminte și așezări, poate fi respins prin comparația cu spațiile învecinate. Este cunoscut faptul că celții nu depuneau monede în morminte (în spațiul celtic de vest sunt cazuri foarte rare). Raritatea descoperirilor de monede în așezări (2 cazuri în Transilvania, catalog. nr. 111 și 161) poate fi explicată mai degrabă prin existența în această regiune a unei forme speciale de depunere, în tezaure cuprinzând un mare număr de monede.

Cercetarea numismatică a fost, în acest fel, strâns legată de cercetarea arheologică și, la fel ca aceasta din urmă, influențată politic¹⁰⁴. Spre deosebire însă de arheologi, care au pledat pentru o locuire celtică efectivă, chiar în condițiile unei dezbateri aprinse asupra relațiilor celți – autohtoni geto-daci, numismații (cu excepția lucrărilor timpurii) au impus ideea unei producții monetare autohtone/geto-dacice, fără

¹⁰⁴ Pentru discuția asupra datării, dar și ca exemplu pentru folosirea necritică a atribuirii etnice: Alföldi 1978, p. 139-141.

a lua în considerare în suficientă măsură puternica prezență celtică în spațiul intracarpatic în secolele IV-II a. Chr. sau situația din regiunile învecinate. Denumirea de „celți”, ca și denumirile de „daci”, „geto-daci”, trebuie văzută în acest caz ca un nume generic și nu ca o atribuire etnică. Deși situația din spațiul intracarpatic unde în secolele IV-II a. Chr. apar materiale cu analogii în Europa Centrală și de Vest, dar și materiale „străine” de lumea celtică (în special ceramica lucrată cu mâna), ar putea fi denumit mai neutru „orizont de tip Latène”, această denumire nu s-a impus în literatura de specialitate.

CATALOG SUMAR AL DESCOPERIRILOR CELTICE DIN TRANSILVANIA, BANAT ȘI CRIȘANA

Descoperirile sunt prezentate după următoarea schemă:

Nr., loc de descoperire, județ, punct, categorie de descoperiri, cercetările întreprinse, date, bibliografie.

Numerotarea corespunde cu cea de pe hărți. Numele românești al localităților sunt date după standardele actuale. În unele cazuri au fost consemnate și denumirile vechi maghiare sau germane necesare identificării în literatura mai veche de specialitate. Bibliografia vocilor din catalog nu este exhaustivă, având în vedere cadrul restrâns al acestui articol.

1. Adămuș, jud. Mureș, descoperiri izolate (necropolă?); Crișan 1977, p. 82, pl. XXXV/1.
2. Ady Endre, jud. Satu Mare, „Izvoarele termale”, așezare, perieghetză I. Némethi 1974; Némethi 1999, p. 17, nr. 4b.2.
3. Aiton, jud. Cluj, „Deasupra Morii”, așezare; Crișan (coord.) 1992, p. 21 urm.
4. Aiud, jud. Alba, „Micraion III”, așezare, săpătură de salvare?, LTB2- LTC; Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 20, nr. I.
5. Aiud, jud. Alba, „nord-nord-est de oraș” („Parc”, „Levelszin”, „Orhegy”, „Viile Straub”, „Ungar”, „Herepey”, „Winkler”), necropolă, descoperiri întâmplătoare și sondaj K. Herepey înainte de 1901, LTB2-LTC; Crișan 1973b, p. 50, nr. 1a, b, c, d, Crișan 1974a, p. 73-82, pl. I-III, Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 21-22, nr. 4.
6. Aiud, jud. Alba, „sud de oraș” („Școala de Viticultură”), necropolă, LTB- LTC; Crișan 1973b, p. 51, nr. 1e, Crișan 1974a, p. 82-84, pl. IV.
7. Alba Iulia, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare, LTC?; Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 30, nr. 10.
8. Aluniș, com. Fântânele, or. Arad, jud. Arad, „între Frumușeni și Aluniș”, descoperiri întâmplătoare, perieghetză E. Pădureanu 1972, LTC?; Pădureanu 1985, p. 30, nr. V.B, pl. VIII/2a.
9. Andrid, jud. Satu Mare, „Sf. Ion”, așezare, săpătură de salvare I. Némethi 1970, LTC; Némethi 1974.
10. Apahida, jud. Cluj, „Râtul Ziceilor”, necropolă, săpături I. Kovács 1900; sondaj V. Zirra 1975, LTB2- LTC; Kovács 1911, Zirra 1976a.
11. Apahida, jud. Cluj, „Locul Expoziției”, descoperiri întâmplătoare; Zirra 1980, p. 39, nota 1a.
12. Arad, jud. Arad, „Arad- Gai”, necropolă, perieghetză E. Dörner și N. Kiss 1973, LTB2-LTC; Crișan 1973b, p. 52, Nr.4a, Crișan 1974b, p. 39 urm., fig. 5-6.

13. Arad, jud. Arad, „Aradul Nou“, necropolă, descoperiri întâmplătoare și săpătură de salvare E. Dörner 1967, LTb2-C; Crișan 1973b, p. 52, nr.4b, Crișan 1974b, p. 40-44, fig. 7-13, Barbu et al. 1999, p. 37, nr. 9a.
14. Arad, jud. Arad, „Arad-Ceala“, descoperiri întâmplătoare (mormânt izolat/necropolă?), LB1; Crișan 1973b, p. 52 urm, nr.4c, Crișan 1974b, p. 38 urm., fig. 1-4, Barbu et al. 1999, p. 38, nr. 11e.
15. Archita, com. Vânători, jud. Mureș, „hotarul dintre Archita și Mujna“, descoperiri întâmplătoare (așezare?); Lazăr 1995, p. 274, nr. XCII.2.d.
16. Archiud, com. Teaca, jud. Bistrița-Năsăud, „Hânsuri“, necropolă, descoperiri întâmplătoare și sondaj Șt. Dănilă 1964, săpături Șt. Dănilă, V. Zirra, G. Marinescu, C. Gaiu 1977-1980, LTb1-B2; Crișan 1973b, p. 53, nr. 5, Marinescu și Gaiu 1983.
17. Ardan, jud. Bistrița-Năsăud, „La fortăreața feudală“, așezare, sondaj 1966, LT mijlociu; Popescu 1967, p. 371, nr. 92.
18. Ațel-Bratei, jud. Sibiu, descoperiri întâmplătoare; Crișan 1973b, p. 53, nr. 6a.
19. Ațel-Bratei, jud. Sibiu, „între Ațel și Bratei“, descoperiri întâmplătoare, LTC; Crișan 1973b, p. 53, nr. 6b, fig. 5, Zirra 1975a, p. 52, pl. IB.
20. Ațel-Bratei, jud. Sibiu, „Rădaie“, necropolă, descoperiri întâmplătoare și sondaj I. Nestor 1964/67, LTC; Crișan 1973b, p. 53, nr. 6c, Morintz 1973, p. 364, nr. 12, Zirra 1971, p. 184 urm.
21. Band, jud. Mureș, „Cetatea Surpăturii“ („La Clopotniță“, „Dulasvár“), mormânt, săpătură I. Kovács 1906/07, LTC; Roska 1944, p. 64, nr. 80, fig. 30-31, Lazăr 1995, p. 57, nr. VIII.1B.b.
22. Băița, com. Lunca, jud. Mureș, „Vatra Satului“, mormânt descoperit în mod întâmplător; Lazăr 1995, p. 178, Nr. L.2B.
23. Bănlaca, jud. Bihor, „Peștera Napiștilei“, descoperiri întâmplătoare, LTC; Crișan 1973b, p. 54, nr. 9.
24. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Cetatea Iepurelui“ („Nyulvár“), așezare, descoperiri întâmplătoare, perieghază și săpături I. Némethi 1990/92, LTC; Némethi 1994/5, p. 34-39, fig. 1/2, pl. I. Némethi 1999, p. 58, nr. 37.XIII.C.
25. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Colina Cicoșată“ („Pupos hegy“), așezare, perieghază I. Némethi; Némethi 1999, p. 54, nr. 37.III.C.
26. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Râțul Țiganului“ („Csigány-Rét“), așezare, perieghază I. Némethi; Némethi 1999, p. 55, Nr. 37.VII.C.
27. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Togul lui Sultész“ („Sultész tag“), așezare, perieghază I. Némethi 1992; Némethi 1999, p. 55, nr. 37.IX.a6.
28. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Togul Dolarului“ („Dolláros“), așezare, Perieghază I. Némethi; Némethi 1999, p. 56, nr. 37.IX.b6.
29. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Lăpușul Acastăului“ („Akasztófa lapos“), așezare, perieghază I. Némethi; Némethi 1999, p. 57, nr. 37.XI.E.
30. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Viile Berei“, („Berei Szőlő“), așezare, perieghază I. Némethi 1995; Némethi 1999, p. 57, nr. 37.XII.b4.
31. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Togul Cantorului“, așezare, perieghază I. Némethi 1990-95; Némethi 1999, p. 58, nr. 37.XV.C.
32. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Grădina Florilor“ („Virág kert“), așezare, sondaj I. Némethi 1963; Némethi 1999, p. 58, nr. 37.XVI.D.
33. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Togul Evreului“ („Zsidó tag“), așezare, perieghază I. Némethi; Némethi 1999, p. 59., nr. 37.XX.E.
34. Bereteu, jud. Satu Mare, descoperire întâmplătoare; Zirra 1971, fig. 15/25.
35. Berghin, jud. Alba, „Vatra Satului“, așezare?; Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 54 urm., nr. 19.
36. Bervenii, jud. Satu Mare, „Râțul Caprei“, așezare, sondaje I. Némethi 1981-83, LTC; Némethi 1986, p. 72-74, nr. 1, fig. 1-5.
37. Biborțeni, or. Baraolt, jud. Covasna, descoperiri întâmplătoare; Căvruc (coord.) 1998, p. 38, nr. IIb.

38. Bicaz, com. Bicaz, jud. Maramureș, „Oarză“, așezare?, periegheză I. Stanciu 1990; Stanciu 1992, p. 173, nr. 5A, pl. IV/6-10.
39. Biertan, jud. Sibiu, „Fertea“, descoperiri întâmplătoare, LTB2; Blăjan și Togan 1978, p. 46, nr. II, pl. I/3, II/3.
40. Biharea, jud. Bihor, „Grădina - C. A. P. Baraj“, așezare, săpături S. Dumitrașcu 1977-78, 1980, sec. III-II a. Chr.; Dumitrașcu 1979b, p. 297-307, fig. 4, Dumitrașcu 1982, p. 157-166.
41. Bistrița, jud. Bistrița-Năsăud, „Poderei“, așezare, săpături Șt. Dănilă 1962, sec. III-II a. Chr.; Dănilă și Marinescu 1976, p. 24.
42. Blaj, jud. Alba, „Str. 13 Decembrie“, necropolă, descoperiri întâmplătoare, sec. III a. Chr.; Crișan 1964, p. 87-90, nr. 1, fig. 1-2, Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 59, nr. 23.6.
43. Blaj, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare, sec. III-II. a. Chr.; Crișan 1964, p. 89-90, Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 59, nr. 23.7.
44. Blandiana, jud. Alba, „Malul stâng al Mureșului“, necropolă, LTB2-C; Aldea și Ciugudean 1985, p. 37-43, fig. 1-5, Rustoiu și Rustoiu 2000, p. 188, nr. 6.
45. Blandiana, jud. Alba, așezare (corespunzătoare necropolei nr. 44); Rustoiu și Rustoiu 2000, p. 188, nr. 7.
46. Brașov, jud. Brașov, „Schei“, descoperiri întâmplătoare, LTB1; Roska 1942a, p. 49 urm., nr. 201, Crișan 1973b, p. 54, nr. 11.
47. Brașov, jud. Brașov, „Valea Răcădău“ („Rakodóvölgy“), descoperiri întâmplătoare, Roska 1942a, p. 49 urm., nr. 201a.
48. Brașov, jud. Brașov, „Pietrele lui Solomon“ („Salomonsfelsen“), descoperiri întâmplătoare; Roska 1942 a, p. 49 urm., nr. 201d.
49. Brateș, com. Brateș, jud. Covasna, descoperire întâmplătoare; Cavruc 1998, p. 59, nr. IXa.
50. Cacăova, jud. Sibiu, descoperiri întâmplătoare; Roska 1942a, p. 262, nr. 106.
51. Carei, jud. Satu Mare, „Bobald I“, așezare, periegheză I. Némethi 1966, 1986; Iercoșan 1986-1987, p. 139 urm., nr. 1, Némethi 1999, p. 64, nr. 43.I.1c.
52. Carei, jud. Satu Mare, „Bobald I“, așezare; Némethi 1999, p. 64, nr. 43.I.2b.
53. Carei, jud. Satu Mare, „Bobald IX“, așezare, descoperiri întâmplătoare 1987; Némethi 1999, p. 66, nr. 43.IX.b.
54. Carei, jud. Satu Mare, „Bobald IV“, așezare, descoperiri întâmplătoare 1958, 1982, sondaj I. Némethi 1968, sec. III-II a. Chr.; Iercoșan 1986-1987, 141 urm., nr. 3, Némethi 1999, p. 65, nr. 43.IV.a.
55. Carei, jud. Satu Mare, „Kozárd“, așezare, descoperiri întâmplătoare 1986; Némethi 1999, p. 67, nr. 43.XV.d.3.
56. Carei, jud. Satu Mare, „Cimitirul reformat“, așezare, cercetări I. Némethi ; Némethi 1999, p. 69, nr. 43.XXVI.a.
57. Carei, jud. Satu Mare, „Pârâul Poștei“ („Posta pataka“), așezare, descoperiri întâmplătoare; Némethi 1999, p. 68, nr. 43.XX.
58. Carei, jud. Satu Mare, „Pustă“ („Pusztá“), așezare, periegheză I. Némethi 1976-1977, sec. III-II a. Chr. ; Némethi 1999, p. 68, nr. 43.XIX.
59. Carei, jud. Satu Mare, „Valea Mare“ („Nagy völgy“) așezare, periegheză I. Némethi 1980; Némethi 1999, p. 69, nr. 43.XXXI.
60. Carei, jud. Satu Mare, „Drumul Căminului“, necropolă, săpături I. Némethi 1992; Némethi 1999, p. 69, nr. 43.XXI.b.
61. Cămin, com. Căpleni, jud. Satu Mare, „Pășunea Porcilor“ („Disznó legelő“), așezare, săpătură de salvare I. Némethi 1981; Némethi 1999, p. 75, nr. 51.a.2.
62. Cămin, com. Căpleni, jud. Satu Mare, „Malul Crasnei“, așezare, săpături I. Némethi 1998-1999, sec. II a. Chr.; Némethi 1999, p. 76, nr. 51.d.2c¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Némethi 1999, p. 78, nr. 52.i. 3: în apropiere de acest punct s-au făcut în 1985 și 1998 și alte descoperiri care aparțin probabil unei alte așezări celtice.

63. Cămin, com. Căpleni, jud. Satu Mare, „Drumul Carei – Cămin“, așezare; Némethi 1999, p. 76, nr. 51.d.2f.
64. Căpleni, com. Căpleni, jud. Satu Mare, „Cimitirul reformat“, așezare, perieghază I. Némethi 2000, LTC-D; Némethi 2000b, p. 169, pl. III/3b.
65. Căpleni, or. Baraolt, jud. Covasna, descoperiri întâmplătoare; Căvruc (coord.) 1998, p. 39, nr. II.d.
66. Călnic, jud. Alba, așezare; Ferencz 1997a, p. 81.
67. Cefa, jud. Bihor, așezare, sec. II a. Chr.; Popa și Totoianu 2000, p. 75.
68. Cepari, com. Dumitra, jud. Bistrița-Năsăud, „Hohe Plesch“, necropolă, săpături M. Roska 1941, VI. Zirra 1969, LTB2-C; Crișan 1966, p. 57-62.
69. Cheile Turzii, jud. Cluj, „Peștera Morarilor“, descoperiri întâmplătoare; Crișan (coord.) 1992, p. 104, nr. 14.
70. Cheile Turzii, jud. Cluj, descoperiri întâmplătoare; Crișan (coord.) 1992, p. 105, nr. 28k.
71. Cheresig, com. Girișu de Criș, jud. Bihor, „descoperiri celtice“, Dumitrașcu 1986a, p. 104 urm.
72. Cicir, com. Mândruloc, jud. Arad, „La Gropi“, așezare, săpături I. H. Crișan 1965, sec. III-II a. Chr.; Barbu et al. (coord.) 1999, p. 53, nr. 5.
73. Cipău, com. Iernut, jud. Mureș, „Pe Șes“, așezare, săpături K. Horedt 1954, III-II a. Chr.; Horedt 1955, p. 661, nr. 2a, Lazăr 1995, p. 155, nr. XLVII¹⁰⁶.
74. Ciumești, jud. Satu Mare, „Moara“ („Malomháta“), necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpături V. Zirra și M. Rusu 1962, V. Zirra, I. H. Crișan și I. Némethi 1964-1965, LTB2-C; Zirra 1967, Rusu și Bandula 1970, Némethi 1999, p. 50, nr. 36.I.a.1.
75. Ciumești, jud. Satu Mare, „Bostănărie“ („Tökös“), așezare, săpături M. Rusu 1962, I. Crișan și V. Zirra 1964-1965, sec. III-II a. Chr.; Zirra 1980, p. 41-65, pl. V-XLII, Némethi 1999, p. 51, nr. 36.II.b.1.
76. Ciumești, jud. Satu Mare, „Lăpușu Mare“ („Nagylapos“), așezare; Némethi 1999, p. 53, nr. 36.VI.f.
77. Ciumești, jud. Satu Mare, „Lutărie (Cărmidărie)“ („Vályogvető“), așezare, perieghază 1964; Némethi 1999, p. 53, nr. 36.VII.b.
78. Ciumești, jud. Satu Mare, „între Foeni și Ciumești“, mormânt găsit în mod întâmplător, LTB2; Némethi 1999, p. 53, nr. 36.VIII.a-b.
79. Cluj-Napoca, jud. Cluj, descoperire întâmplătoare; Crișan (coord.) 1992, p. 122, nr. 2c.
80. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „Institutul Agronomic“, necropolă, descoperiri întâmplătoare; Crișan (coord.) 1992, p. 122, nr. 3.
81. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „Valea Plecica“, descoperiri întâmplătoare; Crișan (coord.) 1992, p. 122, nr. 4.
82. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „Râțul Bivolilor“, necropolă, descoperiri întâmplătoare 1940; Crișan (coord.) 1992, p. 138, nr. 57.
83. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „Confluența Pârâielor de pe Buș“, descoperiri întâmplătoare; Crișan (coord.) 1992, p. 138, nr. 63.
84. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „fosta închisoare militară“, descoperiri întâmplătoare, în parte LTB; Crișan (coord.) 1992, p. 138, nr. 66.
85. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „în împrejurimile orașului“, descoperiri întâmplătoare; Crișan (coord.) 1992, p. 145, nr. 82.
86. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „în împrejurimile orașului“, descoperiri întâmplătoare, LTC2-D; Crișan (coord.) 1992, p. 145, nr. 83.
87. Cluj-Napoca, jud. Cluj, descoperiri întâmplătoare; Crișan (coord.) 1992, p. 145, nr. 83.
88. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „Cluj-Someșeni“, așezare, săpături I. Mitrofan 1962-63, III-II a. Chr.; Crișan (coord.) 1992, p. 360 urm., nr. 4.

¹⁰⁶ Lazăr 1995, p. 155, nr. XLVII.2B menționează un alt punct de descoperire, „Dălmă“, ca și un alt colectiv de cercetare.

89. Cohalm (Rupea), jud. Brașov, descoperire întâmplătoare, LTC; Horedt 1941-44b, p. 196, fig. 4/6.
90. Craiva, com. Cricău, jud. Alba, „Piatra Caprii“, descoperiri întâmplătoare, LTC; Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 83, nr. 53.
91. Crăciunești, jud. Mureș, descoperire întâmplătoare, celtic?; Lazăr 1995, p. 97, nr. XXIII.1A.c.
92. Cristești, jud. Mureș, descoperiri întâmplătoare, celtic?; Lazăr 1995, p. 100, nr. XXV.1A.j.
93. Curtuișeni, jud. Bihor, „Livada“ („Dealul Cărmidăriei“, „Dâmbul Ars“, „Ligetdomb“, „Egetohegy“), necropolă, săpături N. Chidioșan 1967-68, I. Némethi 1976, LTB2-C; Nanasi 1973, p. 29-38, pl. I-VII, Nanasi 1975, p. 47-49, Némethi 1999, p. 41, nr. 30.a2.
94. Curtuișeni, jud. Bihor, „Canalul Ganas“, așezare, perieghetză I. Némethi 1982, LTB2-C; Némethi 1999, p. 41, nr. 30.e2.
95. Cut, com. Călnic, jud. Alba, „Pârâul spre fântâna Dârgului“, așezare?; Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 89, nr. 60.
96. Dăbâca, jud. Cluj, „Cetate“, descoperiri întâmplătoare; Crișan (coord.) 1992, p. 174, nr. 1.
97. Dăbâca, jud. Cluj, „Cătuș – Dăbâca“, necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpături, LTC; Crișan (coord.) 1992, p. 178, nr. 6.
98. Dârlos, jud. Sibiu, „Grădina lui Țuțu Mihai“, necropolă, descoperiri întâmplătoare 1973, LTB2; Blăjan și Togan 1978, p. 46 urm., nr. III, pl. II/4-6, XVI.
99. Delenii, com. Băgaci, jud. Mureș, descoperiri întâmplătoare dintr-un mormânt; Lazăr 1995, p. 72, Nr. X.2A.c.
100. Delureni, com. Urmeniș, jud. Bistrița-Năsăud, „Curmătura Șopterului“, necropolă, descoperiri întâmplătoare 1969, sondaj V. Lazăr 1972, LTC1-C2; Lazăr 1975a, p. 69-74, fig. 1-3. Mormântul de la Delureni aparține probabil necropolei de la Șopteriu (nr. 241).¹⁰⁷
101. Derșida, jud. Sălaj, „Dealul Temeteului“, necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpături E. Lako 1980, LTC; Némethi și Lako 1993, p. 77-79, nr. 1, fig. 1-5.
102. Deva, jud. Hunedoara, descoperire întâmplătoare, LTB2; Crișan 1973b, p. 56, nr. 21.
103. Dezmir, jud. Cluj, „Cariera cu pietriș“, necropolă, descoperiri întâmplătoare 1938, sondaj Al. Ferenczi, Șt. Kovács, C. Daicovicu 1938, LTB2-C1; Crișan 1964, p. 91-100, fig. 3-5, pl. I-II, Crișan 1973a, p. 49-51, fig. 2-5, pl. II-III.
104. Dindești, jud. Satu Mare, „Curtea lui G. Negreanu“, descoperiri întâmplătoare, săpături V. Zirra 1965, LTB2-C; Zirra 1972a, p. 171 urm., fig. 10, Némethi 1999, p. 25, nr. 12b.2.
105. Dindești, jud. Satu Mare, „Pășună“, necropolă, descoperiri întâmplătoare, LTC; Némethi 1989, p. 112, nota. 28, fig. 23/5-7.
106. Dindești, jud. Satu Mare, „Observator“, așezare, perieghetză; Némethi 1999, p. 26, nr. 12e.2.
107. Dindești, jud. Satu Mare, „Ograda lui Donca Aurel“, așezare, perieghetză 1979; Némethi 1999, p. 26, nr. 12h.2.
108. Diosig, jud. Bihor, descoperiri întâmplătoare, necropolă, LTC; Crișan 1973b, p. 56, nr. 24, Mureșan 1990.
109. Dipșa, com. Galații Bistriței, jud. Bistrița-Năsăud, „Totenberg“, necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpături 1969 și 1972, LTC; Horedt 1941-1944b, p. 196-200, fig. 5-7, Zirra 1974, p. 138-141, fig. 1/1-4.
110. Dipșa, com. Galații Bistriței, jud. Bistrița-Năsăud, „Belitoarea“, mormânt descoperit în mod întâmplător, LTC; Zirra 1974, p. 141-153, fig. 2/1-4.
111. Dobra, com. Supur, jud. Satu Mare, „Tatardomb“, descoperire întâmplătoare, Némethi 2000b, p. 167.
112. Dumitrița, com. Cetate, jud. Bistrița-Năsăud, „Cetate“, așezare?, săpături G. Marinescu și C. Gaiu 1966, 1978, sec. IV-III a. Chr.; Dănilă 1972, p. 78-80, fig. 12.

¹⁰⁷ Din descrieri se pare că cele două puncte coincid, fiind publicate sub nume diferite. Compară Lazăr 1975a, p. 69-74, cu Dănilă și Marinescu 1976, p. 33-38.

113. Dupușul, jud. Sibiu, „Hennenpeck“, descoperiri întâmplătoare; Nestor, 1937-40, p. 166, fig. 4, Crișan 1973b, p. 57, nr. 26.
114. Fântânele, com. Matei, jud. Bistrița-Năsăud, „Dâmbul Popii“, necropolă, descoperiri întâmplătoare, perieghază și săpături Șt. Dănilă 1965 și 1967, săpături I. Crișan, G. Marinescu, T. Soroceanu, Șt. Dănilă, Fl. Medeleț 1969-1976, LTB1-C1; Dănilă 1971, p. 59-61, fig. 1-2, Crișan 1973b, p. 57, nr. 27, Crișan 1977, p. 75-77.
115. Fântânele, com. Matei, jud. Bistrița-Năsăud, „Livadă“, mormânt descoperit în mod întâmplător, LTC; Crișan 1975a, p. 41-56, fig. 1-4.
- * Fântânele, com. Matei, jud. Bistrița-Năsăud, „La Gâță“, necropolă, săpături L. Vaida, informație M. Babeș.
116. Feldioara, com. Cătină, jud. Cluj, „La Ciurgău“, descoperiri întâmplătoare, LTC; Crișan (coord.) 1992, p. 196.
117. Felnac, jud. Arad, descoperiri întâmplătoare; Barbu et al. 1999, p. 67, nr. 1c.
118. Firtușu, jud. Mureș, „Cetate“, („Vârful de șus“) așezare, săpături 1959, LTC; Horedt 1962, p. 639, fig. 5/24-25.
119. Foeni, jud. Satu Mare, „Cărâmidărie“, așezare, LTC?; Némethi 1999, p. 61, nr. 40e.
120. Foeni, jud. Satu Mare, „podul spre Viișoara“, așezare, perieghază I. Némethi, LTC?; Némethi 1999, p. 61, nr. 40h.3.
121. Foeni, jud. Satu Mare, „Moara Nouă“, așezare, săpătură de salvare I. Némethi 1968, LTC?; Némethi 1999, p. 60, nr. 40a.3.
122. Foeni, jud. Satu Mare, „Livadă“, așezare, perieghază I. Némethi, LTC?; Némethi 1999, p. 62, nr. 40k.
123. Foeni, jud. Satu Mare, „Károlyi“, descoperiri întâmplătoare, LTC?; Némethi 1999, p. 62, nr. 40l.3.
124. Foeni, jud. Satu Mare, „Livadă spre Urziceni“, descoperire întâmplătoare?, LTC?; Némethi 1999, p. 62, nr. 40k.
125. Galații Bistriței, jud. Bistrița-Năsăud, „La Hrube“, necropolă, sondaj Șt. Dănilă 1953, săpături V. Zirra 1972-1976?, LTB2-C; Zirra și Harhoiu 1996, p. 164 urm.
126. Galații Bistriței, jud. Bistrița-Năsăud, așezare (corespunzătoare necropolei nr. 125), sondaj, LTB2-C; Zirra 1974, p. 153, fig. 7/4, Zirra 1980, p. 39, nota. 1.
127. Galošpetreu, jud. Bihor, „malul drept al Ganașului lângă baraj“, așezare, perieghază 1991; Némethi 1999, p. 33, nr. 20k.2.
128. Gâmbaș (Marogomas), or. Aiud, jud. Alba, mormânt; Roska 1942a, p. 161, nr. 92, Zirra 1971, p. 186.
129. Geoagiu, jud. Alba, așezare?; Ferencz 1997a, p. 81.
130. Gârbova, jud. Alba, descoperire întâmplătoare; Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 102 urm., nr. 81.
131. Ghenci, com. Căuaș, jud. Satu Mare, „Drumul Ghenci – Sântmiclaus“, așezare, perieghază; Némethi 1999, p. 72, nr. 48g.
132. Gherla, jud. Cluj, „Digul Morii“, descoperire întâmplătoare; Crișan (coord.) 1992, p. 215, nr. 10.
133. Gherla, jud. Cluj, „Luncă“, așezare, Crișan (coord.) 1992, p. 212, nr. 6.
134. Girișu de Criș, jud. Bihor, e menționată o descoperire celtică fără alte precizări; Dumitrașcu 1986a, p. 699, nr. I.2.
135. Gligorești, com. Luna, jud. Cluj, „Holoame“, așezare, săpături I. Aldea, Fl. Gogâltan, A. Ursuțu 1995, 1997, sec. III-II a. Chr.; Aldea et al. 1996, Aldea et al. 1998.
136. Gornești, jud. Mureș, „Șura Hărburilor“, descoperire întâmplătoare; Lazăr 1995, p. 138, nr. XXXIX.1j.
137. Gornești, jud. Mureș, „Dealul Marta“, descoperiri întâmplătoare; Lazăr 1995, p. 138, nr. XXXIX.1.D.
138. Gornești, jud. Mureș, „Cimitir“, descoperire întâmplătoare; Lazăr 1995, p. 138, nr. XXXIX.1.E.

139. Gușterița, or. Sibiu, jud. Sibiu, descoperire întâmplătoare, LT B1; Crișan 1973b, p. 61, nr. 56.
140. Hațeg, jud. Hunedoara, descoperiri întâmplătoare; Rusu și Bandula 1970, p. 39, fig. 10.
141. Heria, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare; Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 107, nr. 89.1c.
142. Herina, jud. Bistrița-Năsăud, descoperire întâmplătoare, LTC; Dănilă 1971, p. 64-66, fig. 4.
143. Herina, jud. Bistrița-Năsăud, „Dealul Morii“, descoperiri întâmplătoare, sondaje Șt. Dănilă 1957, L. Vaida 1997; Vaida 1999, p. 239-243, pl. III.
144. Horea, jud. Satu Mare, „Ograda lui Gh. Mateș“, necropolă, descoperiri întâmplătoare; Némethi 1999, p. 60, nr. 39b.
145. Hotoan, com. Căuaș, jud. Satu Mare, „Grădina fermei zootehnice“, așezare, periegheză, LT mijlociu; Némethi 1999, p. 20, nr. 7b.3.
146. Homorodu de Sus, com. Homoroade, jud. Satu Mare, „Dealul Mocoaiiei“, descoperiri întâmplătoare; Lăzin 1981-1982, p. 74, nr. 7a.
147. Iernut, jud. Mureș, descoperire întâmplătoare; Lazăr 1995, p. 151, nr. XLVII.1.B, pl. XCIII/18.
148. Iernut, jud. Mureș, „Vechiul cimitir al comunei Iernut“, așezare?; Vlăssă 1965, p. 32, nr. 15h.
149. Ighiu, jud. Alba, „Măgură“, necropolă; Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 110, nr. 93.
150. Înlăceni, com. Atid, jud. Harghita, „Firtuș“, descoperiri întâmplătoare; Căvruc (coord.) 2000, p. 64-66, nr. Id.1.
151. Jidvei, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare, LTC; Crișan 1973b, p. 58, nr. 33a, b, fig. 6.
152. Jucul de Sus, com. Jucu, jud. Cluj, „Pietriș“, mormânt descoperit în mod întâmplător în 1911, LTC; Crișan (coord.) 1992, p. 250, nr. 9.
153. Lancrăm, or. Sebeș, jud. Alba, „Glod“, așezare, periegheză și săpătură de salvare R. Totoianu și O. Ghenescu 1999, LT B-C, LT D; Popa și Totoianu 2000.
154. Lelei, jud. Satu Mare, „Viile Baglyos“, așezare, periegheză; Némethi 1999, p. 89 urm., nr. 80e.
155. Lopadea Veche, com. Mirăslău, jud. Alba, „La Jidovină“, așezare, cercetări V. Lazăr 1967-68, LT B2-C; Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 119, nr. 105.
156. Lunca Târnaviei, com. Șona, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare; Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 121, nr. 108.
157. Luncani – Grind, com. Luna, jud. Cluj, descoperire întâmplătoare; Roska 1942a, p. 97, nr. 26, fig. 120, Crișan 1973b, p. 58, nr. 35.
158. Măgărei (act. Pelicor), jud. Sibiu, descoperire întâmplătoare; Roska 1937, p. 195, B.6a (vezi și B. 11a), Roska 1942a, p. 148, nr. 5, Zirra 1976c, p. 15, nr. 101.
159. Mediaș, jud. Sibiu, „Podei“, necropolă, descoperiri întâmplătoare 1880, 1938, 1958, LT B1-C; Nestor 1937-1940, Crișan 1973b, p. 58, nr. 36.
160. Mediaș, jud. Sibiu, „Baia de Nisip - Cănepi“, așezare, sondaj I. Crișan 1953; Blăjan și Togan 1978, p. 42-44, pl. VIII/1-3, 6, 11, IX/1, 3, 4, X- XII, XIII/1-8, XIV/1, 7, XV/1, 5, 7.
161. Mediaș, jud. Sibiu, „Tebea“, așezare, sondaj K. Horedt 1961, LTC; Blăjan și Togan 1978, p. 40-42, Taf. III, IV/1-3, V/1-5, 7, 11, 12, VI/1-10, VII, VIII/4, 8.
162. Micăsasa, jud. Sibiu, descoperire întâmplătoare, LTC; Crișan 1973b, p. 58-59, nr. 37.
163. Micești, com. Tureni, jud. Sibiu, „Dealul Turzii“, descoperiri întâmplătoare; Crișan (coord.) 1992, p. 275, nr. 19.
164. Mociu, jud. Cluj, „Ocoliș“, așezare?; Crișan (coord.) 1992, p. 280, nr. 3.
165. Moftinu Mic, jud. Satu Mare, „Pescărie A“, necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpături I. Némethi 1982, LTC; Némethi 1999, p. 80, nr. 54b.3.
166. Moftinu Mic, jud. Satu Mare, „Drumul de țară spre Moftinu Mic“, așezare (corespunzătoare necropolei nr. 165), periegheză?; Némethi 1999, p. 81, nr. 54k.2.
167. Mojna, jud. Sibiu, „Burgweg“, mormânt descoperit în mod întâmplător, LTC; Crișan, 1973b, p. 59, nr. 38.
168. Morești, com. Ungheni, jud. Sibiu, „Podei“, așezare, săpături K. Horedt 1951-1955, LTC; Horedt 1979, p. 35-52, fig. 13-22.

169. Mureni, com. Vânători, jud. Mureș, „Albia pâraului Sedriaș“, descoperiri întâmplătoare, LTB; V. Lazăr 1995, p. 275, nr. XCII.4A.c.
170. Noșlac, jud. Alba, „Livadă“, așezare?; Ferencz 1997a, p. 81.
171. Oarda, or. Alba Iulia, jud. Alba, „Cutină“, așezare, sondaj, sec. IV-III a. Chr.; Rustoiu și Rustoiu 2000, p. 177-180, fig. 2/5-12, 3.
172. Ocna Mureș, jud. Alba, „Vatra orașului“, așezare, sec. III-II a. Chr.; Ferencz 1997a, p. 79.
173. Ocna Sibiului, jud. Sibiu, mormânt descoperit în mod întâmplător 1884, LTB; Rusu și Bandula 1970, p. 37-39, pl. XVIII/a-b.
174. Oradea, jud. Bihor, necropolă, descoperiri întâmplătoare; Roska 1942, p. 198, nr. 88, Zirra 1971, p. 171, nota. 8.
175. Oradea, jud. Bihor, „Salca“, descoperiri întâmplătoare, LTB1; Crișan 1973b, p. 59, nr. 42, Zirra 1971, p. 195, nota. 100.
176. Orosfaia, com. Milaș, jud. Bistrița-Năsăud, „Dealul Viilor“, necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpături 1998 - 1999 C. Gaiu, L. Vaida, LTC; Vaida 2000.
177. Orșova, jud. Mehedinți, descoperiri întâmplătoare; Roska 1942a, p. 214 urm., nr. 68, Zirra 1976c, p. 15, nr. 100.
178. Otomani, jud. Bihor, „Dealul Cetății“, necropolă, descoperiri întâmplătoare; Crișan 1973b, p. 59, nr. 43.
179. Papiu Ilarian, jud. Mureș, „Stăunie“, necropolă, descoperiri întâmplătoare, cercetări N. Vlăssă, K. Horedt, D. Protase 1955, LTC; Crișan și Milea 1970.
180. Partoș, or. Alba Iulia, jud. Alba, descoperire întâmplătoare; Zirra 1971, p. 185.
181. Pecica, jud. Arad, necropolă, descoperiri întâmplătoare, LTB1-C; Crișan 1974b, p. 44-47, fig. 14-19.
182. Pecica, jud. Arad, necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpături (?) Domotor Laszlo 1901 sau J. Ferencz 1911, LTB1-C; Crișan 1974b, p. 44-47, fig. 14-19, Măndescu 2000, p. 7.
183. Peșelca, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare, LTB2; Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 143, nr. 138.
184. Pianu de Sus, jud. Alba, așezare?; Ferencz 1997a, p. 81.
185. Pișcolt, jud. Satu Mare, „Nisipărie“, necropolă, săpături I. Némethi 1970-1977, 1995, LTB1-C1; Némethi 1988a, Némethi 1989, Némethi 1992, Némethi 1993, Zirra 1997.
186. Pișcolt, jud. Satu Mare, „Lutărie“, așezare, săpătură de salvare și cercetări sistematice 1998, 1999 I. Némethi 1970, LTB-C; Némethi 1999, p. 45, nr. 33f.2.
187. Pișcolt, jud. Satu Mare, „Parcul nr. 1“, așezare, descoperiri întâmplătoare; Némethi 1999, p. 45, nr. 33i.
188. Pișcolt, jud. Satu Mare, „Gardonany“, așezare, perieghetză I. Némethi 1981; Némethi 1999, p. 45, nr. 33m.2.
189. Portița, jud. Satu Mare, „La Cruce“, așezare, perieghetză 1988, 1996; Némethi 1999, p. 24, nr. 10a.2.
190. Portița, jud. Satu Mare, „Horgoș“, așezare, perieghetză?; Némethi 1999, p. 24, nr. 10b.2.
191. Porumbenii Mici, com. Mugeni, jud. Harghita, descoperire întâmplătoare; Căvruc (coord.) 2000, p. 164, nr. XXVIII.h.9.
192. Prundul Bârgăului, jud. Bistrița-Năsăud, „Vatra localității“, descoperire întâmplătoare 1966, sec. III-II a. Chr.; Vasiliev 1969.¹⁰⁸
193. Pruniș, com. Ciurila, jud. Cluj, necropolă; Crișan et al. 1995.
194. Râșnov, jud. Brașov, descoperire întâmplătoare, LTB; Crișan 1973b, p. 60, nr. 49.
195. Rădești, jud. Alba, așezare?; Ferencz 1997a, p. 81.
196. Remetea Mare, jud. Timiș, necropolă, săpături F. Medeleț, LTB2-C; Zirra 1974, p. 149, fig. 8, Némethi 2000a, p. 65.

¹⁰⁸ Numai pe baza analogiilor s-a presupus că o reprezentare figurală antropomorfă din tuf vulcanic găsită la Prundul Bârgăului în 1966 este de factură celtică.

197. Resighea, jud. Satu Mare, „Parcul nr.2 Romgaz“, necropolă, descoperiri întâmplătoare 1968; Némethi 1999, p. 46, nr. 34c.
198. Rimetea, jud. Alba, „Dealul Cetății“, descoperiri întâmplătoare; Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 155 urm., nr. 151.2.
199. Românești, com. Tomești, jud. Timiș, „Peștera cu apă“, așezare?, săpături M. Moga 1948, F. Mogoșanu, I. Stratan 1960, F. Drașovean, F. Gogăltan, I. Rogozea 1991; Mogoșanu et al. 1997.
200. Ruși (Rüsz), jud. Sibiu, descoperire întâmplătoare; Roska 1942a, p. 240, nr. 74, Zirra 1976b, p. 15, nr. 109.
201. Sanislău, jud. Satu Mare, „Lutărie“, necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpături V. Zirra, I. Némethi, I. Georgescu 1964-1967, LTB2-C; Zirra 1972a, p. 151-197, pl. XLIII-LVI.
202. Sanislău, jud. Satu Mare, „Gara C.F.R.“, așezare, perieghetză I. Némethi; Némethi 1999, p. 46, nr. 35b.
203. Săcuieni, jud. Bihor, „Căramidărie“, necropolă, descoperiri întâmplătoare 1928-1935, LTB; Constantiniu 1968.
204. Sălacea, jud. Bihor, „Căramidărie“, mormânt descoperit în mod întâmplător, LTB2; Crișan 1973b, p. 61, nr. 53.
205. Săndulești, jud. Cluj, descoperiri întâmplătoare, LTC; Crișan 1973b, p. 61, nr. 54.
206. Săvârșin, jud. Arad, „Cetățuia“, „Czukurhegy- Dealul de Zahăr“, necropolă, săpături M. Barbu, P. Hügel, P. Hurezan 1985-1986, 4. sec. a. Chr.; Barbu et al. 1999, p. 108 urm., nr. 1.
207. Săvârșin, jud. Arad, „în apropierea necropolei“, așezare, săpături, sec. IV-II a. Chr.; Barbu et al. 1999, p. 106-108, nr. 1.
208. Sâncel, jud. Alba, „Fundătura“, așezare?, Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 174, nr. 169.2.
209. Sâniob, jud. Bihor, descoperire întâmplătoare, LTC; Roska 1942a, p. 266, nr. 143, Zirra 1976b, p. 15, nr. 120.
210. Sânpetru German, com. Secusigiu, jud. Arad, descoperire întâmplătoare 1897, LTC; Crișan 1973b, p. 62, nr. 60.
211. Sântandrei, jud. Bihor, „La Criș“, descoperiri întâmplătoare; Crișan 1973b, p. 62, nr. 61.
212. Sântandrei, jud. Bihor, descoperire întâmplătoare; Crișan 1973b, p. 62, nr. 61.
213. Sântioana, com. Țaga, jud. Cluj, descoperire întâmplătoare, LTC; Crișan 1973b, p. 62, nr. 62.
214. Sântioana, com. Țaga, jud. Cluj, descoperiri întâmplătoare, celtic?; Crișan (coord.) 1992, p. 358 urm.
215. Sântion, com. Borș, jud. Bihor, necropolă; Crișan 1973b, p. 62, nr. 63.
216. Sântion, com. Borș, jud. Bihor, „Dealul Mănăstirii“, („Klostromdomb“), așezare?, sondaj 1955; Alexandrescu 1955, p. 489.
217. Sebeș, jud. Alba, „Podul Pripocului“, așezare, perieghetză M. Macrea 1951 și săpături K. Horedt, I. Aldea 1960, 1966, 1967, LTC; Horedt et al. 1967, p. 19-25, fig. 10, Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 167, nr. 4.
218. Sebiș, jud. Bistrița-Năsăud, „Nord est de căminul cultural“, descoperire întâmplătoare, LTC; Dănilă 1971, p. 64, fig. 4/1, 5/1.
219. Sfântul Gheorghe, com. Iernut, jud. Mureș, „Pe șes“, așezare, sondaj 1960, 3-2 sec. a. Chr.; Crișan 1966, p. 74, Lazăr 1995, p. 170, nr. XLVII.9.A.
220. Sibiu, jud. Sibiu, „Gușterița“, descoperire întâmplătoare, LTB1; Crișan 1973b, p. 61, nr. 56.
221. Sibiu, jud. Sibiu, „în împrejurimile orașului“, descoperiri întâmplătoare, LTB; Crișan 1973b, p. 61, nr. 57.
222. Sic, jud. Cluj, „Lacul Cerbu“, descoperiri întâmplătoare, LTC; Crișan (coord.) 1992, p. 350., nr. 28.
223. Sic, jud. Cluj, descoperire întâmplătoare; Crișan (coord.) 1992, p. 351, nr. 40d.
224. Silivaș, com. Hopârta, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare, LTB?; Crișan 1973b, p. 45-48, 61, nr. 59, fig. 3-4.
225. Sopor de Câmpie, com. Frata, jud. Cluj, „Răzoare“, mormânt descoperit în mod întâmplător, LTC; Crișan, 1973b, p. 62, nr. 64.
226. Sovata, jud. Mureș, descoperire întâmplătoare; Lazăr 1995, p. 240, nr. LXXIX. 1A.h.

227. Șard, com. Ighiu, jud. Alba, descoperire întâmplătoare; Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 179, nr. 177.3c.
228. Șaroș, or. Dumbrăveni, jud. Sibiu, necropolă; Crișan 1973b, p. 62, nr. 65.
229. Șăulia, jud. Mureș, „Deversorul lacului Vesa“, așezare, sec. II a. Chr.; Lazăr 1995, p. 249, nr. LXXXIII.C.
230. Șeica Mică, jud. Sibiu, „La Troci“, („Progadie“), mormânt descoperit în mod întâmplător, LTB2; Crișan 1973a, p. 52-54, nr. III, pl. IV-V, Crișan 1973b, p. 62-63, nr. 66a.
231. Șeica Mică, jud. Sibiu, „Dealul Galbrich“ („Goldenberg“), necropolă, săpături V. Zirra, G. Togan 1971, LTC; Crișan 1973b, p. 63, nr. 66b.
232. Șeica Mică, jud. Sibiu, „Huesen“, așezare, săpături, LTC; Zirra 1974, p. 138, Zirra 1975, p. 55, nota. 83, fig. I.B.1a-3, Zirra 1980, p. 39 urm. nota 1.
233. Șeitin, jud. Arad, „Malul drept al Mureșului“, („Șălancă“), așezare?, sec. III-II a. Chr.; Blăjan 1975, p. 69 urm., fig. 2-3.
234. Șeușa, com. Ciugud, jud. Alba, „La Cărarea Morii“, așezare, descoperiri întâmplătoare, săpături M. Ciută, I. Ferencz 1994-1999, LTC; Ferencz și Cuită 2000.
235. Șilindru, jud. Bihor, descoperire întâmplătoare, LTC; Crișan 1973b, p. 63, nr. 67.
236. Șimand, jud. Arad, descoperire întâmplătoare 1983, LTC; Barbu et al. 1999, p. 122, nr. 1b.
237. Șimonești, com. Șimonești, jud. Harghita, „Vatra Satului, Nr. 208-209“, descoperiri întâmplătoare, periegheză B. Elek 1985; Cavruc (coord.) 2000, p. 233, nr. XLVI.1.11.
238. Șintereag, jud. Bistrița-Năsăud, descoperiri întâmplătoare, LTC; Crișan 1973b, p. 63, nr. 69.
239. Șona, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare, LTC; Crișan 1973b, p. 63, nr. 70a-c.
240. Șona, jud. Alba, „sud vest de gară“, așezare, 3-2 sec. a. Chr.; Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 182 urm., nr. 182.8.
241. Șopteriu, com. Urmeniș, jud. Bistrița-Năsăud, „La Curmătură“, necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpături Ș. Dănilă 1968, G. Marinescu 1973, 1974, LTC; Dănilă și Marinescu 1976, p. 33-38, pl. XII (vezi și nr. 100, Delureni).
242. Șpălnaca, com. Hopârta, jud. Alba, descoperire întâmplătoare; Moga și Ciugudean (coord.) 1995, p. 184, nr. 183.8.
243. Tarcea, jud. Bihor, „Togul Mic“, („Kis tag“), așezare, periegheză; Némethi 1999, p. 36, nr. 24g.1.
244. Tarcea, jud. Bihor, descoperire întâmplătoare; Crișan 1973b, p. 63, nr. 71.
245. Tărian, com. Girișu de Criș, jud. Bihor, „Dâmbul lui Ciordaș“, necropolă, săpături N. Chidioșan, D. Ignat 1967, 1968, LTC; Chidioșan și Ignat 1972.
246. Târnăveni, jud. Mureș, „Dealul Viilor“, necropolă, LTB2; Crișan 1973b, p. 64, nr. 74¹⁰⁹.
247. Târgu Mureș, jud. Mureș, „Fabrica veche de cărămizi“, așezare?; Vlassa 1965, p. 22, nr. 6a.
248. Timafalva, or. Cristuru Secuiesc, jud. Harghita, „Poala Bradului“, „Fenyő-alja“, așezare, săpături Z. Szekely, I. Molnár 1964- 1966, 1975, 4.-2. sec. a. Chr.; Cavruc (coord.) 2000, p. 118, nr. XI.d.5, 17.
249. Timafalva, or. Cristuru Secuiesc, jud. Harghita, „Belső- Cserepcsúr“, mormânt descoperit în mod întâmplător 1902, LTC; Roska 1927-1932, p. 359-361, Roska 1942a, p. 269, nr. 178, fig. 322, Ferencz 1997b, p. 5-10, Cavruc (coord.) 2000, p. 116 urm., nr. XI d 5, 12.
250. Timișoara, jud. Timiș, mormânt descoperit în mod întâmplător 1981, LTB1; Medeleț și Bejan 1983.
251. Tiream, jud. Satu Mare, „Viile Tireamului“, așezare, periegheză, LTC; Némethi 1999, p. 22, nr. 8k.2.
252. Toarcla (Tartlau), jud. Brașov, mormânt izolat descoperit în mod întâmplător, LTB; Horedt 1941-1944b, p. 189-200, Paul 1988.
253. Turda, jud. Cluj, descoperiri întâmplătoare, LTC; Crișan 1973b, p. 64, nr. 75.
254. Turdaș, com. Hopârta, jud. Alba, „Coasta Viilor“, mormânt descoperit în mod întâmplător 1962, LTB1; Crișan 1973b, p. 46-48, 64, nr. 76, fig. 1-2.

¹⁰⁹ Lazăr 1995, p. 261, nr. LXXXVII.1.A.e: „*probabil vestigii celtice*“.

255. Țiptelnic, com. Band, jud. Mureș, „necropola prefeudală“, descoperiri întâmplătoare; Lazăr 1995, p. 62, nr. VIII.1.B, pl. XCIII/6.
256. Uroi, jud. Hunedoara, descoperire întâmplătoare, LTC; Popescu 1941-1944.
257. Uioara de Jos, or. Ocna Mureș, jud. Alba, „Via lui Bogdan“, așezare?; Ferencz 1997a, p. 79.
258. Urziceni, jud. Satu Mare, „La pășune“, așezare; Némethi 1999, p. 63, nr. 41e.2.
259. Urziceni, jud. Satu Mare, „Râtul Vada“ („Vada rét“), așezare; Némethi 1999, p. 63, nr. 41h3.
260. Urziceni, jud. Satu Mare, „Pârâul Papirgyár“ („Papirgyár pataka“), așezare, perieghetză 1983; Némethi 1999, p. 63, nr. 41l.3.
261. Valea lui Mihai, jud. Satu Mare. „Gorove“, necropolă, săpături M. Roska, LTC; Némethi 1999, p. 40, nr. 29k.
262. Valea lui Mihai, jud. Satu Mare, „Groapa nouă cu lut“, așezare; Némethi 1999, p. 40, nr. 29h.
263. Valea lui Mihai, jud. Satu Mare, „Valea lui Krizsár“, așezare, perieghetză; Némethi 1999, p. 40, nr. 29l.1.
264. Valea Viilor, jud. Sibiu, descoperiri întâmplătoare, LTB; Zirra 1975, p. 53, pl. IIA/5-6.
265. Vășad, jud. Bihor, „Lacul format din Ierul Morii“, așezare, perieghetză; Némethi 1999, p. 43, nr. 32l.1.
266. Vânători, jud. Mureș, „Dealul Rotund“, așezare?, sec. III-II a. Chr.; Zirra 1980, p. 39, nr. 1¹¹⁰.
267. Vârșand (Varzafa), com. Pilu, jud. Arad, mormânt descoperit în mod întâmplător 1910, LTB2; Crișan 1973b, p. 64, nr. 79.
268. Vermeș, com. Lechința, jud. Bistrița-Năsăud, descoperiri întâmplătoare, perieghetză 1963; Horedt 1965, p. 63, nr. 16.
269. Veșel, jud. Hunedoara, descoperire întâmplătoare, LTC; Roska 1942a, p. 302, nr. 53, fig. 366, Crișan 1973b, p. 64, nr. 80.
270. Vezediu, jud. Satu Mare, „Malul Ieriului“, așezare, perieghetză; Némethi 1999, p. 23, nr. 9a.4.
271. Viștea, com. Gârbău, jud. Cluj, „Cărbunari“, descoperire întâmplătoare; Crișan (coord.) 1992, p. 426, nr. 4.
272. Vințu de Jos, jud. Alba, „Terasa spre Sibișeni“, așezare, săpături?, sec. III-II a. Chr.; Ferencz 1997a, p. 79.
273. Vladimirescu, or. Arad, jud. Arad, „vest de comună“, așezare, săpături de salvare, III-II a. Chr.; Pădureanu 1985, p. 42, nr. E.b.
274. Vladimirescu, or. Arad, jud. Arad, „est de comună“, descoperiri întâmplătoare, III-II a. Chr.; Pădureanu 1985, p. 41, nr. C.b.
275. Vurpăr (Vurpod), jud. Sibiu, mormânt descoperit în mod întâmplător, LTB1; Horedt 1941-1944b, p. 195, fig. 4/1, 4/5.
276. Zăuan, jud. Sălaj, „Dîlmei cimitirului“, necropolă, săpături M. V. Alexandru 1975-1977, 1980, LTB2-C; Matei 1978.
277. Zăuan, jud. Sălaj, „Albia râului din apropiere“, descoperire întâmplătoare; Matei 1978, p. 33, fig. X/4.
278. Zoreni, com. Sântmihaiu de Câmpie, jud. Bistrița-Năsăud, „Butuci“, descoperire întâmplătoare 1969, LTC; Dănilă 1971, p. 66, fig. 4/3, 5/3.

CATALOG AL DESCOPERIRILOR MONETARE CELTICE DIN TRANSILVANIA, BANAT ȘI CRIȘANA (FIG. 10)

A. Tezaure

1. Agrișu-Mare, jud. Arad, „Valea Pârâului Bot“, 132 monede, Preda 1973, p. 66-69, pl. IX/5.
2. Andrid, jud. Satu Mare, s-a păstrat numai o monedă (numărul de monede găsite în total este incert), Némethi 1999, p. 29, nr. 13.

¹¹⁰ Lazăr 1995, p. 273, nr. XCII.1.A.c: descoperire izolate.

3. Banat, locul descoperirii incert, s-au păstrat 38 monede (numărul de monede găsite în total este incert), Preda 1973, p. 56.
4. Buteni, jud. Arad, numărul de monede găsite este incert, Preda 1998, p. 244.
5. Chișineu-Criș, jud. Arad, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 88.
6. Criciova, jud. Timiș, 80-100 monede, Preda 1973, p. 59-62, pl. VIII, fig. 3.
7. Crișeni, com. Mociu, jud. Cluj, „Țucleiul Dracului“, 82 monede, Preda 1973, p. 97-104.
8. Ilidia, jud. Caraș-Severin, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 56.
9. Mireșu Mare, jud. Satu Mare, cca. 1000 monede, Preda 1973, p. 75-97.
10. Petroșeni, jud. Hunedoara, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 57.
11. Prundu Bârgăului, jud. Bistrița-Năsăud, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 156.
12. Ramna, jud. Caraș-Severin, din 144 monede s-au păstrat 12, Preda 1973, p. 62-66, pl. VIII.
13. Sănnicicolau Român, com. Cefa, jud. Bihor, din 400 monede s-au păstrat 200, Mitrea 1975, p. 321, nr. 30.
14. Sighetul Marmației, jud. Maramureș, „Moara Juncad“, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 108-110, pl. XX.
15. Stâna, jud. Sălaj, „Pe deal“, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 105.
16. Șilindia, jud. Arad, „Frăgărie“, 800 monede, Chirilă 1972.
17. Tonciu, jud. Bistrița Năsăud, din 160 monede s-au păstrat 20, Preda 1973, p. 105.
18. Vișea, jud. Cluj, 158 monede, Preda 1973, p. 105.

B. Descoperiri izolate

19. Aiud, jud. Alba, o monedă, Takács, Bogdan 1999, p. 93-95.
20. Atit, jud. Harghita, o monedă, Cavruc (coord.) 2000, p. 61, nr. Ia2.
21. Arad, jud. Arad, o monedă, Preda 1998, p. 146.
22. Baia Mare, jud. Maramureș, o monedă, Stanciu 1992, p. 172, nr. 2.
23. Baia de Aramă, jud. Mehedinți, o monedă, Preda 1973, p. 56.
24. Băia Herculane, jud. Mehedinți, o monedă, Preda 1998, p. 144.
25. Beclean, jud. Bistrița Năsăud, o monedă, Preda 1998, p. 173.
26. Banat, 4 monede din locuri neprecizate, Preda 1998, p. 150, 154, 155, 174.
27. Bistrița, Bistrița Năsăud, o monedă, Preda 1973, p. 101.
28. Brașov, jud. Brașov, o monedă, Preda 1973, p. 105.
29. Buia, jud. Sibiu, 3 monede, Preda 1973, p. 38.
30. Caransebeș, jud. Caraș-Severin, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 56.
31. Jud. Caraș-Severin, 5 monede din locuri neprecizate, Preda 1973, p. 56, 78, 88, 89, Preda 1998, p. 155.
32. Carașova, jud. Caraș-Severin, 3 monede, Preda 1973, p. 56, 89.
33. Ciobanca, jud. Cluj, o monedă, Lupu 1957, p. 411-12, fig. 1.
34. Cușmed, jud. Harghita, o monedă, Cavruc (coord.) 2000, p. 64, nr. Ic3.
35. Cugir, jud. Alba, o monedă, Preda 1973, p. 35.
36. Feleac, jud. Cluj, o monedă, Preda 1973, p. 100.
37. Gătaia, jud. Timiș, o monedă, Poenaru-Bordea și Mitrea 1996-98, p. 435, nr. 17.
38. Dumitrița, jud. Bistrița Năsăud, o monedă, Poenaru-Bordea und Mitrea 1996-98, 434, Nr. 15.
39. Gherla, jud. Cluj, 2 monede, Preda 1973, 106.
40. Lutița, jud. Harghita, o monedă, Cavruc (coord.) 2000, p. 156, nr. XXVIII.e1.
41. Homorodul de Jos, jud. Satu Mare, o monedă, Lazin și Ardevan 1998-1999, p. 71-74.
42. Huedin, jud. Cluj, o monedă, Preda 1998, p. 157.
43. Lugoș, jud. Timiș, 6 monede, Preda 1973, p. 66, 88.
44. Mediaș, jud. Sibiu, 2 descoperiri izolate, Preda 1973, p. 35, nr. 13, p. 156, nr. 6.
45. Mărtiniș, jud. Harghita, numărul de monede găsite este incert, Cavruc (coord.) 2000, p. 130, nr. XXIV.f4.
46. Oravița, jud. Caraș-Severin, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 56.

47. Orșova, jud. Mehedinți, 2 monede, Preda 1973, p. 156.
48. Potoc, jud. Caraș-Severin, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 57.
49. Pișchinți, jud. Hunedoara, o monedă, Preda 1998, p. 159.
50. Porolissum, jud. Sălaj, o monedă, Preda 1973, p. 100.
51. Reen, jud. Mureș, o monedă, Preda 1973, p. 36, pl. III/1.
52. Rugi, jud. Caraș-Severin, o monedă, Preda 1973, p. 57.
53. Reșița, jud. Caraș-Severin, o monedă, Preda 1973, p. 100.
54. Jud. Sălaj, 4 monede din locuri neprecizate, Preda 1973, p. 105.
55. Săcelu de Pădure, jud. Mureș, o monedă, Preda 1998, p. 159.
56. Sângeorgiu Mare, jud. Bistrița Năsăud, o monedă, Preda 1998, p. 158.
57. Sebeș, jud. Alba, o monedă, Lupu 1969, p. 285.
58. Sighișoara, jud. Mureș, o monedă, Preda 1973, p. 39.
59. Sf. Gheorghe, jud. Covasna, 5 monede, Székely 1960, p. 557-559.
60. Tapia, jud. Timiș, o monedă, Preda 1973, p. 60.
61. Tiocu de Sus, jud. Cluj, 3 monede, Preda 1998, p. 173.
62. Turnu Severin, jud. Caraș-Severin, o monedă, Preda 1973, p. 57.
63. Vaida, jud. Bihor, o monedă, Preda 1998, p. 157.
64. Valea Chioarului, jud. Maramureș, o monedă, Stanciu 1992, p. 182, nr. 34.
65. Zlatna, jud. Alba, o monedă, Rustoiu și Rustoiu 2000, p. 185.

BIBLIOGRAFIE

- Aldea et al. 1996: I. Al. Aldea, Fl. Gogăltan, A. Ursuțiu, *Gligorești, com. Luna, jud. Cluj*, CCA 1995 (Brăila 1996), p. 51 urm., nr. 63.
- Aldea et al. 1998: I. Al. Aldea, Fl. Gogăltan, A. Ursuțiu, *Gligorești, com. Luna, jud. Cluj*, CCA 1997 (Călărași 1998), p. 22 urm., nr. 30.
- Aldea și Ciugudean 1985: I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *Noi descoperiri celtice la Blandiana*, Apulum 22, 1985, p. 37-43.
- Alexandrescu 1955: A. D. Alexandrescu, *Săpăturile de salvare de la Sântion*, SCIV 6, 1955, 3-4, p. 487-497.
- Alföldi 1978: M. R.-Alföldi, *Antike Numismatik. Teil I Theorie und Praxis*, Mainz, 1978.
- Babeș 2001: M. Babeș, *Celții în spațiul carpato-dunărean*, în: *Istoria românilor I, Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 2001, p. 511-521.
- Barbu et. al. 1999: M. Barbu, G. P. Hurezan, P. Hügel, E. D. Pădureanu, *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior, Județul Arad*, Timișoara, 1999.
- Blăjan 1975: M. Blăjan, *Descoperiri dacice și sarmatice la Șeitin (jud. Arad)*, Crisia 5, 1975, p. 69-85.
- Blăjan și Togan 1978: M. Blăjan, G. Togan, *Descoperiri celtice și dacice la Mediaș și în împrejurimi*, ActaMP 2, 1978, p. 39-51.
- Boia 1995: L. Boia, *Miturile comunismului românesc*, București, 1995.
- Boia 1997: L. Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, 1997.
- Bujna 1982: J. Bujna, *Spiegelung der Sozialstruktur auf latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken*, PamArh LXXIII, 1982, p. 312-431.
- Cavruc (coord.) 1998: V. Cavruc (coord.), *Repertoriul arheologic al județului Covasna*, Sf. Gheorghe, 1998.
- Cavruc (coord.) 2000: V. Cavruc (coord.), *Repertoriul arheologic al județului Harghita*, Miercurea Ciuc, 2000.
- Chidioșan și Ignat 1972: N. Chidioșan, D. Ignat, *Cimitirul celtic de la Tărian*, SCIV 23, 1972, 4, p. 553-574.
- Chirilă 1972: E. Chirilă, *Der Münzhort von Șilindia*, Oradea, 1972.
- Constantiniu 1968: M. Constantiniu, *Spadă celtică din Transilvania*, MuzIst 6, 1968, p. 214-222.
- Costea 1996: Fl. Costea, *Repertoriul arheologic al județului Brașov*, Brașov I 1995, II 1996.

- Crișan 1964: I. H. Crișan, *Morminte inedite din secolul III în Transilvania*, ActaMN 1, 1964, p. 87-110.
- Crișan 1966: I. H. Crișan, *Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciumești și problema raporturilor dintre daci și celți în Transilvania*, București, 1966.
- Crișan 1971: I. H. Crișan, *Contribuții la problema celților din Transilvania*, SCIV 22, 1971, 2, p. 149-169.
- Crișan 1973a: I. H. Crișan, *Descoperiri celtice de la Cluj, Peșelca și Șeica Mică*, ActaMN 10, 1973, p. 39-64.
- Crișan 1973b: I. H. Crișan, *Așa numitul mormânt de la Silivaș și problema celui mai vechi mormânt celtic în Transilvania*, Sargetia 10, 1973, p. 45-78.
- Crișan 1974a: I. H. Crișan, *Precizări în legătură cu descoperirile celtice de la Aiud*, StComSibiu 18, 1974, p. 71-93.
- Crișan 1974b: I. H. Crișan, *Descoperiri celtice păstrate în Muzeul Județean Arad*, Ziridava 3-4, 1974, p. 37-89.
- Crișan 1975a: I. H. Crișan, *Mormântul celtic de la Fântânele-Livadă*, SCIVA 26, 1975, 1, p. 41-56.
- Crișan 1977: I. H. Crișan, *Începutul La Tène-ului la daco-geți*, Marisia 8, 1977, p. 67-85.
- Crișan (coord.) 1992: I. H. Crișan (coord.), *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992.
- Crișan și Milea 1970: I. H. Crișan, Z. Milea, *Descoperiri celtice la Papiu Ilarian (jud. Mureș)*, ActaMN 7, p. 65-78.
- Crișan et al. 1995: I. H. Crișan, A. Rustoiu, A. Palko, *Descoperirile celtice de la Pruniș, jud. Cluj*, EphemNap 5, 1995, p. 27-46.
- Dănilă 1971: Șt. Dănilă, *Noi descoperiri arheologice privind problema celților din zona Bistriței*, Filelst 1, 1971, p. 59-71.
- Dănilă 1972: Șt. Dănilă, *Contribuții la cunoașterea unor cetăți din nord-estul Transilvaniei*, Filelst 2, 1972, p. 67-108.
- Dănilă 1974: Șt. Dănilă, *Cronica săpăturilor și sondajelor arheologice efectuate pe teritoriul județului Bistrița-Năsăud între anii 1953-1973*, Filelst 3, 1974, p. 65-87.
- Dănilă și Marinescu 1976: Șt. Dănilă, G. Marinescu, *Cercetări și descoperiri arheologice în județul Bistrița-Năsăud*, Filelst 4, 1976, p. 24-56.
- Dumitrașcu 1979b: S. Dumitrașcu, *Raport asupra săpăturilor arheologice din anul 1978 de la Biharea*, Materiale 13, 1979, p. 297-307.
- Dumitrașcu 1982: S. Dumitrașcu, *Les fours de poterie découverts à Biharea*, Dacia N.S. 26, 1982, p. 157-166.
- Dumitrașcu 1986a: S. Dumitrașcu, *Repertoriul descoperirilor arheologice de pe Crișul Repede*, Crisia 16, 1986, p. 687-715.
- Dumitrașcu 1988a: S. Dumitrașcu, *Cuptoare de ars oale de la Sânnicolau Român, jud. Bihor*, Crisia 18, 1988, p. 41-121.
- Dumitrașcu și Nanasi 1972: S. Dumitrașcu, Z. Nanasi, *Ceramica descoperită la Ghenebea, jud. Bihor*, StComSatuMare, 1972, p. 227-236.
- Duval și Kruta (coord.) 1979: P.-M. Duval, V. Kruta, *Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère*, Paris, 1979.
- Ferencz 1997a: I. V. Ferencz, *Așezările La Tène-ului timpuriu și mijlocii în bazinul central al Mureșului*, Apulum 34, 1997, p. 79-82.
- Ferencz 1997b: I. V. Ferencz, *Nouvelles considérations sur la tombe celtique à char de Cristurul Secuiesc*, EphemNap 7, 1997, p. 5-10.
- Ferencz și Ciută 2000: I. V. Ferencz, M. Ciută, *Findings from Șeușa (Alba county) belonging to middle La Tène*, în Gaiu și Rustoiu (coord.) 2000, p. 22-50.
- Forrer 1908: R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, Straßbourg, 1908.
- Gaiu și Rustoiu (coord.) 2000: C. Gaiu, A. Rustoiu, *Les Celts et les Thraco-Daces de l'est du bassin des Carpates*, Cluj-Napoca, 2000.
- Horedt 1941-1944b: K. Horedt, *Zwei keltische Grabfunde aus Siebenbürgen*, Dacia 9-10, 1941-1944, p. 196-200.
- Horedt 1955: K. Horedt, *Șantierul arheologic Morești*, SCIV 6, 1955, 3-4, p. 643-687.
- Horedt 1962: K. Horedt, *Șantierul arheologic Morești*, Materiale 8, 1962, p. 633-643.

- Horedt 1965: K. Horedt, *Mittelatènezeitliche Siedlungen aus Siebenbürgen*, în R. v. Uslar (coord.), *Studien aus Alteuropa II. Festschrift K. Tackenberg*, Köln – Graz, 1965, p. 54-75.
- Horedt et al. 1967: K. Horedt, I. Berciu, Al. Popa, I. Paul, I. Raica, *Săpăturile arheologice de la Răhău și Sebeș*, Apulum 6, 1967, p. 11-27.
- Horedt 1979: K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979.
- Iercoșan 1986-1987: N. Iercoșan, *Noi descoperiri arheologice în zona Carei*, StCom Satu Mare 7-8, 1986-1987, p. 139-146.
- Ignat 1970: M. Ignat, *Necropola de la Zvoriștea*, SCIV 21, 1970, 4, p. 675-682.
- Kovács 1911: I. Kovács, *La station préhistorique et le cimetière de l'époque La-Tène d'Apahida* (Rezumat), DolgCluj 2, 1911, p. 57-69.
- Krämer 1962: W. Krämer, *Manching II. Zu den Ausgrabungen in den Jahren 1957 bis 1961*, Germania 40, 1962, p. 293-317.
- Krämer 1985: W. Krämer, *Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlichen Flachgräber in Südbayern*, Die Ausgrabungen in Manching 9, Stuttgart, 1985.
- Lazăr 1975a: N. Lazăr, *Mormântul celtic de la Delureni*, ActaMN 12, 1975, p. 69-74.
- Lazăr 1995: V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Tg. Mureș, 1995.
- Lazin 1981-1982: Gh. Lazin, *Descoperiri dacice din sec. III î.e.n. – I. e.n. în județul Satu Mare – catalog*, StCom Satu Mare 5-6, 1981-1982, p. 69-81.
- Lazin und Ardevan 1998-1999: Gh. Lazin, R. Ardevan, *Monede antice din județul Satu Mare*, StCom Satu Mare, 15-16, 1998-1999, p. 71-74.
- Lupu 1957: N. Lupu, *O monedă dacică din sudul Transilvaniei*, SCN 1, 1957, p. 411 urm.
- Lupu 1969: N. Lupu, *Descoperiri de monede antice în jurul Sibiului*, StCom Sibiu 14, 1964, p. 285-289.
- Măndescu 2000: D. Măndescu, *Influențe artistice în perpetuarea unui motiv zoomorf în epoca La Tène*, Ziridava 22, 2000, p. 7-10.
- Marinescu und Gaiu 1983: G. Marinescu, C. Gaiu, *Săpăturile de la Archiud „Hânsuri”, com. Teaca, jud. Bistrița-Năsăud*, Materiale 15, 1983, p. 131-134.
- Marton 1906: L. de Marton, *La répartition locale des monuments de l'âge de fer en Hongrie*, în *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques, compte rendus de la treizième session Monaco 1906*, tome II, Monaco, 1908, 64-71.
- Matei 1978: Al. V. Matei, *Trei morminte din sec. III î.e.n. descoperite la Zăuan (jud. Sălaj)*, ActaMP 2, 1978, p. 29-37.
- Medeleț und Bejan 1983: Fl. Medeleț, A. Bejan, *Un mormânt de incinerare de la începutul celei de-a doua vârste a fierului descoperit la Timișoara*, SympThrac 1, 1983, p. 37.
- Mitrea 1975: B. Mitrea, *Decouvertes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, Dacia N.S. 19, 1975, p. 380-412.
- Moga und Ciugudean (coord.) 1995: V. Moga, H. Ciugudean (coord.), *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995.
- Mogoșanu u. a. 1997: Fl. Mogoșanu u. a., *Românești „Peștera cu apă”, com. Tomești, jud. Timiș*, CCA 1983-1992, p. 96-97, nr. 224.
- Morintz 1973: S. Morintz, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1973)*, Dacia N.S. 17, 1973, p. 361-391.
- Mureșan 1990: O. Mureșan, *Trei piese celtice de bronz. Conservare și restaurare*, Crisia 20, 1990, p. 725-729.
- Nanasi 1973: Z. Nanasi, *Descoperiri în necropola celtică de la Curtuișeni*, Crisia 3, 1973, p. 29-45.
- Nanasi 1975: Z. Nanasi, *Un mormânt celtic de incinerare cu inventar deosebit descoperit la Curtuișeni*, StCom Satu Mare 3, 1975, p. 47-50.
- Németi 1974: I. Németi, *Cuptoare de ars ceramică din epoca Latène de la Andrid (jud. Satu Mare)*, SCIVA 25, 1974, 4, p. 579-584.
- Németi 1975: I. Németi, *Contribution concernant le facies laténien du nord-ouest de la Roumanie à la lumière des découvertes celtiques de Pișcolt*, Alba Regia 14, 1975, p. 187-197.
- Németi 1981-1982: I. Németi, *Descoperiri arheologice din hotarul orașului Carei*, StCom Satu Mare 5-6, 1981-1982, p. 167-182.

- Németi 1986: I. Németi, *Unele aspecte ale cronologiei La Tène-ului din nord vestul României*, ActaMP 10, 1986, p. 71-82.
- Németi 1986-1987: I. Németi, *Descoperiri arheologice din teritoriul comunei Moftinu Mic, jud. Satu Mare*, StCom Satu Mare 7-8, 1986-1987, p. 101-139.
- Németi 1988a: I. Németi, *Necropola La Tène de la Pișcolt, județul Satu Mare*, Thraco - Dacia 9, 1988, p. 49-73.
- Németi 1988b: I. Németi, *Unele aspecte al evoluției ceramicii din a doua epocă a fierului în nord-vestul R. S. România (Latène B - C)*, SCIVA 39, 1988, 2, p. 87-111.
- Németi 1989: I. Németi, *Necropola Latène de la Pișcolt, jud. Satu Mare*, Thraco-Dacia 10, 1989, p. 75-114.
- Németi 1992: I. Németi, *Necropola Latène de la Pișcolt, jud. Satu Mare*, Thraco-Dacia 13, 1992, p. 59-112.
- Németi 1993: I. Németi, *Necropola Latène de la Pișcolt, jud. Satu Mare*, Thraco-Dacia 14, 1993, p. 117-124.
- Németi 1994-1995: I. Németi, *Vas-chiup descoperit la Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare*, StCom Satu Mare 11-12, 1994-1995, p. 33-39.
- Németi 1999: I. Németi, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului*, Bibliotheca Thracologica 28, București, 1999.
- Németi 2000a: I. Németi, *Thraker und Kelten*, în M. Rotea, T. Bader (coord.), *Thraker und Kelten beidseits der Karpaten*, Ausstellung Hochdorf 2000-2001, Eberdingen, 2000, p. 59-95.
- Németi 2000b: I. Németi, *Celtic glass bracelets and pearls discovered in the North-West of Romania*, în Gaiu und Rustoiu (coord.) 2000, p. 166-178.
- Németi und Lako 1993: I. Németi, E. Lako, *Noi descoperiri celtice din județul Sălaj*, ActaMP 17, 1993, p. 77-90.
- Nestor 1932: I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, BerRGK 22, 1932, p. 11-181.
- Nestor 1937-1940: I. Nestor, *Keltische Gräber bei Mediaș, Ein Beitrag zur Frage der frühen keltischen Funde in Siebenbürgen*, Dacia 7-8, 1937-1940, p. 154-182.
- Pădureanu 1985: E. D. Pădureanu, *Contribuții la repertoriul arheologic de pe valea Mureșului Inferior și a Crișului Alb*, Crisia 15, 1985, p. 27-55.
- Pârvan 1926: V. Pârvan, *Getica. O protoistore a Daciei*, București 1926.
- Paul 1988: D. Paul, *Restaurarea unor piese metalice din mormântul celtic de la Toarcia, jud. Brașov*, Apulum 20, 1988, p. 384-401.
- Pink 1939: K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, DissPann S II, 15, 1939.
- Poenaru-Bordea și Mitrea 1996-1997: Gh. Poenaru-Bordea, B. Mitrea, *Decouvertes monétaires en Roumanie 1984*, Dacia N.S. 40-42, 1996-1997, p. 425-467.
- Polenz 1978: H. Polenz, *Gedanken zu einer Fibel vom Mittellatèneschema aus Káyseri in Anatolien*, BJ 178, 1978, p. 181-216.
- Polenz 1982: H. Polenz, *Münzen in latènezeitlichen Gräbern Mitteleuropas aus der Zeit zwischen 300 und 50 v. Chr. Geburt*, BayerVbl 47, 1982, p. 27-222.
- Popa și Totoianu 2000: C. I. Popa, R. Totoianu, *Câteva probleme ale epocii Latène în lumina descoperirilor recente de la Lancrăm (or. Sebeș) „Glod”, jud. Alba*, în Gaiu, Rustoiu (coord.) 2000, p. 51-134.
- Popescu 1941-1944: D. Popescu, *Le bracelet celtique à demi-oves d'Uroiș (dép. de Hunedoara, Transylvanie)*, Dacia 9-10, 1941-1944, p. 183-188.
- Popescu 1967: D. Popescu, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1966)*, Dacia N.S. 11, 1967, p. 357-377.
- Preda 1973: C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
- Preda 1998: C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998.
- Pulszky 1897: F. Pulszky, *Magyarország archaeológiája*, Budapest, 1897.
- Reinecke 1898: P. Reinecke, *Magyarhoni emlékek a La Tène kor kezdetéről*, ArchÉrt 18, 1898, p. 306-316.

- Reinecke 1902: P. Reinecke, *Zur Kenntnis der La Tène -Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen*. în *Festschrift z. Feier des 50 jährigen Bestehens des RGZM*, Mainz, 1902, p. 53-108.
- Reinecke 1906a: P. Reinecke, *Grabfunde der ersten La Tènestufe aus Nordostbayern*, AuhV 5, 1906, p. 281-287.
- Reinecke 1906b: P. Reinecke, *Grabfunde der dritten La Tènestufe aus dem bayrischen Donautal*, AuhV 5, 1906, p. 288-294.
- Roska 1927-1932: M. Roska, *Tombeau celtique de Cristurul Secuiesc*, Dacia 3-4, 1927-1932, p. 354-361.
- Roska 1937: M. Roska, *Der Bestand der skythischen Altertümer Siebenbürgens*, ESA 11, 1937, p. 167-203.
- Roska 1942a: M. Roska, *Erdely regeszeti repertoriuma*, Kolossvár, 1942.
- Roska 1942b: M. Roska, *Az erkertvelyesi kelta szeklertemetkezes*, KözlCluj 2, 1942, p. 81-84.
- Roska 1944: M. Roska 1944, *A keltak Erdelyben*, KözlCluj 4, 1944, 1-2, p. 53-80.
- Rustoiu 2002: A. Rustoiu, *Habitat und Gesellschaft im 4.-2. Jh. v. Chr.*, în Aurel Rustoiu et al. (coord.), *Habitat und Gesellschaft im Westen und Nordwesten Rumäniens vom Ende des 2. Jahrtausends v. Chr. zum Anfang des 1. Jahrtausends n. Chr.*, Cluj-Napoca, 2002, p. 49-90.
- Rustoiu și Rustoiu 2000: A. Rustoiu, G.T. Rustoiu, *Așezări din a doua vârstă a fierului descoperite recent pe teritoriul orașului Alba Iulia*, Apulum 37.1, 2000, p. 177-191.
- Rusu 1969: M. Rusu, *Das keltische Fürstengrab von Ciumești in Rumänien*, BerRGK 50, 1969, p. 267-300.
- Rusu și Bandula 1970: M. Rusu, O. Bandula, *Mormântul unei căpetenii celtice de la Ciumești*, Baia Mare, 1970.
- Stanciu 1992: I. Stanciu, *Descoperiri din a doua jumătate a mileniului I î. Hr. și mileniul I d. Hr. în județul Maramureș*, EphemNap 2, 1992, p. 169-191.
- Székely 1960: Z. Székely, *Noi descoperiri monetare de pe teritoriul Regiunii Autonome Maghiare*, SCN 3, 1960, p. 555-558.
- Takács und Bogdan 1999: M. Tacacs, M. Bogdan, *O nouă tetradrahmă de argint de la Aiud*, Apulum 36, 1999, p. 93-99.
- Tocilescu 1880: G. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București, 1880.
- Vaida 1999: L. Vaida, *Sondajul arheologic de la Herina, com. Galații Bistriței, jud. Bistrița-Năsăud*, RevBistriței 12-13, 1999, p. 239-243.
- Vaida 2000: L. Vaida, *The celtic cemetery from Orosfaia Bistrița-Năsăud County*, în Gaiu, Rustoiu (coord.) 2000, p. 135-144.
- Vasiliev 1969: V. Vasiliev, *Opiesă sculpturală de factură celtică*, ActaMN 6, 1964, p. 451-457.
- Vlassa 1965: N. Vlassa, *Cercetări arheologice în Regiunile Mureș-Autonomă Maghiară și Cluj*, ActaMN 2, 1965, p. 19-38.
- Waldhauser 1978: J. Waldhauser, *Zusammenfassende Auswertung des keltischen Gräberfeldes von Jenišuv Újezd*, în Jiri Waldhauser (coord.), *Das keltische Gräberfeld von Jenišuv Újezd in Böhmen*, 2 Auswertung, Teplice, 1978, p. 116-213.
- Waldhauser 1979: J. Waldhauser, *Beitrag zum Studium der keltischen Siedlungen, Oppida und Gräberfelder in Böhmen*, în Duval și Kruta (coord.) 1979, p. 117-156.
- Waldhauser 1987: J. Waldhauser, *Keltische Gräberfelder in Böhmen*, BerRGK 68, 1987, p. 25-179.
- Winkler 1974: I. Winkler, *Aspecte ale problematicei monedelor emise între ±250 ±150 î.e.n. în arcul intracarpatic*, Filelst 3, 1974, p. 165-177.
- Zirra 1967: V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare, 1967.
- Zirra 1971: V. Zirra, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien*, Dacia N.S. 15, 1971, p. 171-238.
- Zirra 1972a: V. Zirra, *Noi necropole celtice în nord-vestul României (cimitirele birituale de la Sanislău și Dindești)*, StCom Satu Mare 2, 1972, p. 151-206.
- Zirra 1974: V. Zirra, *Descoperiri celtice în depresiunea Bistriței*, Filelst 3, 1974, p. 138-164.
- Zirra 1975: V. Zirra, *Influences des geto-daces et de leurs voisins sur l'habitat celtique de Transilvanie*, în F. Jenő (coord.), *The Celts in Central Europe*, Szekesfehervar, 1975, p. 47-64.
- Zirra 1976a: V. Zirra, *La nécropole La Tène d'Apahida. Nouvelles considérations*, Dacia N.S. 20, 1976, p. 129-165.

- Zirra 1976b: V. Zirra, *Über die Henkelgefäße im ostkeltischen Raum*, în H. Mitscha-Märheim, H. Friesinger, H. Kerchler, *Festschrift für Richard Pittoni*, I. Urgeschichte. ArchAustri Beiheft 13, Wien, 1976, p. 777-818.
- Zirra 1976c: V. Zirra, *The Eastern Celts of Romania*, JIES 4, 1976, p. 1-41.
- Zirra 1978: V. Zirra, *The decorated celtic pottery of Transylvania*, Dacia NS 22, 1978, p. 125-141.
- Zirra 1980: V. Zirra, *Locuiri din a doua epocă a fierului în nord-vestul României (Așezarea contemporană cimitirului La Tène de la Ciumești și habitatul indigen de la Berea, jud. Satu Mare)*, StCom Satu Mare 4, 1980, p. 39-84.
- Zirra 1981: V. Zirra, *Latènezeitliche Tensen in Rumänien*, HBArch 8, 1981, p. 115-171.
- combinatorie și stratigrafie orizontală*, SCIVA 48, 1997, 2, p. 87-137.
- Zirra și Harhoiu 1996: V. Zirra, R. Harhoiu, *Galații Bistriței*, în EAIVR II, București, 1996, p. 164 urm.
- Zirra 1997: V.V. Zirra, *Contribuții la cronologia relativă a cimitirului de la Pișcolt, Analiză*

NEUE BESTANDAUFNABME DER KELTISCHEN BESIEDLUNG IN SIEBENBÜRGEN, BANAT UND KREISCHLAND

ZUSAMMENFASSUNG

Über 30 Jahre nach den letzten Versuchen einer Zusammenschau und Interpretation des keltischen Fundmaterials im innerkarpatischen Raum Rumäniens unternehmen die Verfasser der vorliegenden Arbeit den Versuch, das quantitativ stark angewachsene Fundmaterial in Form eines kurzen Kataloges vorzulegen und die wichtigsten hiermit verbundenen Forschungsfragen darzustellen¹¹¹.

Zu diesem Zweck wird zunächst die Forschungsgeschichte in ihren Grundzügen knapp umrissen. Nach einer ersten Phase der Beschäftigung mit den Kelten, die verbunden ist mit den Namen I. Kovács (Vorlage des Gräberfeldes von Apahida 1911), V. Pârvans und I. Nestors, die in ihren Arbeiten mit Fragen nach dem Zeitpunkt und der Richtung der Einwanderung, innerer Gruppenteilung und Chronologie sowie dem Verhältnis der Kelten zu anderen archäologischen Gruppen in Siebenbürgen, namentlich den Dakern, schon recht genau den Fragenkatalog festlegten, der auch spätere Forscher beschäftigte, sowie M. Roskas, der erste katalogmäßige Fundstellenverzeichnisse erstellte, folgte insbesondere nach dem Zweiten Weltkrieg eine Politisierung der Frage nach dem Verhältnis von einwandernden Kelten und autochthoner Vorbevölkerung¹¹². Letztere glaubte man als Urheber handgemachter Keramik in „hallstättischer“ Tradition ausmachen und mit den eigentlich erst wesentlich später quellenmäßig belegten Dakern identifizieren zu können, die Kelten hingegen als Hersteller von westeuropäisch beeinflusster Drehscheibenkeramik (beide Warenarten kommen auf den gleichen Fundstellen,

¹¹¹ Zirra 1971; Crișan 1973b.

Für den Katalog ist die bis zum Jahr 2001 erschienene Literatur möglichst vollständig berücksichtigt worden. Später Erschienenes konnte nur noch in Einzelfällen eingearbeitet werden.

¹¹² Vergl. Kovács 1911; Pârvan 1926; Nestor 1932; p. 151-155; Nestor 1937-40; Roska 1942, 1944.

oft sogar in geschlossenen Befunden gemischt vor)¹¹³. Nach der politischen Wende von 1989 spielten chronologische Fragen, aufgebracht vor allem im Zusammenhang mit dem von I. Némethi ergrabenen großen Gräberfeld von Pișcolt eine wesentliche Rolle in der wissenschaftlichen Diskussion um die Kelten¹¹⁴.

Die Verfasser konnten insgesamt 278 keltische Fundstellen in der Literatur ausfindig machen, ein nicht unwesentlicher Zuwachs im Vergleich zu früheren Arbeiten (vergl. Abb. 1). Eine Kartierung dieser Fundstellen (Abb. 3) macht deutlich, dass die von Zirra 1971 vorgelegte Gliederung der innerkarpatischen Kelten in sechs Regionalgruppen sich vom Kartenbild her kaum aufrecht erhalten lässt.¹¹⁵ Es sind vielmehr zwei große Gruppen erkennbar, von denen eine im Nordwesten Rumäniens, etwa zwischen Someș und Criș, wohl einen Ausläufer der keltischen Besiedlung innerhalb der Pannonischen Tiefebene darstellt. Die Funde entlang des Mureș, von Zirra als eine seiner Untergruppen behandelt, laufen in gerader Linie entlang des Flusses auf die zweite Fundstellenballung südlich und östlich der Apuseni-Berge zu und könnten möglicherweise eine zweite Einfallroute der Kelten ins Karpatenbecken anzeigen.

Bei einer Überprüfung von Zirras Kriterien zur Gruppengliederung wird deutlich, dass die vermuteten Untergruppen einheitlich in die Zeit von LT B-C2 datiert werden (vergl. zum Folgenden Abb. 2). Eine Ausnahme macht nur die Untergruppe Oradea/Giriș/Diosig, die allgemein in LTC enden soll. Leittypen werden nur knapp, z.T. gar nicht angegeben. Offenbar waren chronologische und typologische Gründe nicht primär ursächlich für die Gruppengliederung. Unterschiede in den Grabsitten lassen sich nur insofern feststellen, als dass Umengräber in Zirras Gruppe 1 fehlen und Gruppe 5 lediglich Brandgrabengräber aufweist. Ein entscheidendes Unterscheidungskriterium scheint für Zirra hingegen die hallstattzeitliche Vorbesiedlung der unterschiedlichen Regionen gebildet zu haben¹¹⁶.

Die Aufgliederung der 278 Fundstellen nach Fundkategorien sowie die Lagekriterien der Siedlungen und Gräberfelder im Gelände werden, soweit möglich, aufgezeigt, Siedlungen und Gräberfelder kartiert (Abb. 4-7).

Als weiterer wichtiger Themenkomplex wird die chronologische Ordnung des keltischen Fundmaterials im Innerkarpatenraum angesprochen. Obwohl grundsätzliche Probleme schon früh erkannt wurden, ist lange die mitteleuropäische

¹¹³ So vertrat z. B. V. Zirra aufgrund des prozentualen Verhältnisses handgemachter zu scheibengedrehter Keramik in den beiden von ihm ausgegrabenen Siedlungen von Ciumești und Berea die Ansicht, das erstere keltisch, letztere dakisch gewesen sei: Zirra 1967, p. 107.

¹¹⁴ Vergl. Némethi 1993; Zirra 1997.

¹¹⁵ Vergl. zur Gruppengliederung Zirra 1971, p. 178 und passim, sowie die Verbreitungskarten bei Zirra 1976, Abb. IV und Crișan 1971, Abb. 1, der wie die Verf. von zwei Regionalgruppen ausging.

¹¹⁶ Besonders deutlich wird dies bei der „Untergruppe aus der Hochebene Siebenbürgens“, deren Verbreitungsgebiet dem agathyrsischen Siedlungsraum entsprechen soll; für die „Untergruppe Oradea/Giriș/Diosig“ werden skythische Gefäßanalogien aufgezählt, für die „Untergruppe Pecica-Arad“ Parallelen in der Szentes-Vekerzug-Kultur. Für die Untergruppe „Carei/Nir“ wird auf das Vekerzug-Tápiószéle-Milieu verwiesen. Literaturzitate in der Tabelle Abb. 2.

Latènechronologie unkritisch auch auf das rumänische Fundmaterial übertragen worden. Ein erster Versuch J. Bujnas anhand einer Kombinationsanalyse von Grabfunden aus dem Karpatenbecken ein eigenständiges Chronologiesystem für diesen Raum zu erstellen, ist in der Forschung weitgehend unbeachtet geblieben und stellt sich bei näherer Untersuchung auch als wenig tauglich zur Ordnung des Fundmaterials heraus¹¹⁷.

Im Gegenzug werden zur überregionalen Einhängung der rumänischen Funde von verschiedenen Forschern die chronologischen Untersuchungen J. Waldhausers für Gräberfelder im böhmischen Raum herangezogen¹¹⁸. Die neuere Forschung benutzt dabei das einzige umfassend ausgegrabene und publizierte Gräberfeld von Pișcolt als Ausgangspunkt¹¹⁹. Die 185 Bestattungen dieses Fundortes wurden sowohl vom Ausgräber I. Németi als auch mit einigen Korrekturen von V. V. Zirra 1997 aufgrund kombinationsstatistischer Untersuchungen in vier Horizonte (I-IV) geteilt, die wie folgt mit Waldhausers Stufen korrespondieren sollen:¹²⁰

Pișcolt I: Krämer B1, Waldhauser B1b

Pișcolt II: Krämer B2, Waldhauser B2a

Pișcolt III: Krämer B2/C1, Waldhauser B2b

Pișcolt IV: Waldhauser C1a

Die Untersuchungen beider Forscher sind mit verschiedenen Schwierigkeiten behaftet, die von Németi und V. V. Zirra teilweise auch selbst erkannt worden sind. Ein wesentliches Problem besteht beispielsweise in dem Umstand, dass in Pișcolt, wie überhaupt im ostkeltischen Raum, Gegenstände in Grabkomplexen vergesellschaftet vorkommen, die zwei oder sogar mehreren chronologischen Stufen angehören und damit Kombinationstabellen verunklaren¹²¹.

Die Verfasser melden zudem Bedenken an der Parallelisierung der Horizonte von Pișcolt mit Waldhausers Chronologiesystem an. Die Korrelation von Pișcolt I

¹¹⁷ Vergl. Bujna 1982, 315-321, Abb. 2 und 3; die wesentlichen Kritikpunkte sind eine größere Zahl an Durchläufern in seinen Kombinationstabellen, viele geschlossene Komplexe mit Leittypen mehrerer von Bujna herausgestellter Unterstufen, dem weitgehenden Fehlen von rumänischen Funden und der Umstand, dass einige der Unterstufen nur regional begrenzt nachweisbar sind.

¹¹⁸ Waldhauser 1987, seine Stufengliederung beruht ganz wesentlich auf dem Gräberfeld von Jenišuv Újezd.

¹¹⁹ Vorlagen des Fundmaterials: Németi 1988a; Németi 1989; Németi 1992; Németi 1993.

¹²⁰ Anmerkungen zum Modus der Erstellung seiner chronologischen Gliederung Pișcolts brachte Németi mit der letzten Fundvorlage: Németi 1993. Die Kritik von Zirra 1997 mündet vor allem in der Zuweisung einiger Befunde zu anderen Belegungsphasen von Pișcolt, nicht jedoch an der grundsätzlichen Einteilung Németis. Die Korrelation mit Waldhausers Phasen ist hier nach Németi 1993, p. 129 angegeben; Zirra 1997, p. 128 verzichtete auf die Korrelation von Pișcolt I mit Waldhauser B1b (eigentlich B1b-c, da Waldhauser keine Phase Bib kennt). Möglicherweise waren Zirra die im folgenden geschilderten Schwierigkeiten aufgefallen, ausdrücklich darauf hingewiesen hat er nicht.

¹²¹ Németi 1993, 128, Zirra 1997, 128. Beispiele solcher Komplexe: Grab 106 (Németi 1992, p. 82, Abb. 16, M. 106); Grab 144 (Németi 1992, p. 94, Abb. 25, M. 144).

mit der Phase B1b nach Waldhauser ist in der bisher vorgelegten Form nicht möglich, da Waldhauser die Phase eigentlich als B1b-c, also einen späten Abschnitt von LT B verstanden hat, Némethi jedoch ausdrücklich anmerkt, dass mit einfachen, aus einer Eisenplatte gefertigten Gürtelhaken (Typ E1) sowie „Hiebmessern in Hallstatttradition“ (Typ L1) gerade auch Funde mit tendenziellem LT A-Charakter für diese Phase charakteristisch seien¹²². Zudem würden auch die von ihm diesem Horizont zugeordneten Linsenflaschen eher für eine frühere Einordnung sprechen¹²³. Vergleicht man Némethis Fibel- und Ringschmuckleitformen mit den Leittypen von Waldhausers Stufengliederung für Jenišuv Újezd, so wird deutlich, dass Hiebmesser und Gürtelschnallen der angegebenen Form auch in Böhmen in die Übergangszeit von LT A nach B fallen und Ringe mit Stempelenden oder mit Steckverschluss in Waldhausers Tafeln in LT B1a eingeordnet werden und somit lediglich Fibeln von Némethis Typ A2a und A2 tatsächlich ein Argument für den propagierten Parallelismus von Pișcolt I mit LT B1b-c darstellen würden¹²⁴.

Somit sprächen die überregionalen Vergleiche also eigentlich dafür, dass das Gräberfeld von Pișcolt schon in einem frühen Abschnitt von LT B1 eingesetzt haben könnte, wenn nicht gar am Ende von LT A, keinesfalls jedoch erst am Übergang zu LT B2. Es lassen sich in Pișcolt auch durchaus geschlossene Grabfunde ausmachen, die nach ihrem kompletten Inventar ohne weiteres nach LT B1 datiert werden können. Ein Beispiel hierfür stellt Grab 34 dar, dass neben einer der von Némethi selbst früh datierten Gürtelschließen als weitere datierende Beigaben zwei stark korrodierte Fibeln vom Frühlatèneschema sowie vier glatte Ringe mit Steckverschluss enthielt¹²⁵. Gerade letztere datierte Waldhauser in LT B1a¹²⁶.

Auch die Gleichsetzung des Endes von Pișcolt mit Waldhauser LT C1a ist nicht ganz unproblematisch. Einige der von Némethi als typisch für Pișcolt IV abgebildeten Fibeltypen stellen Leitformen für LT C1b nach Waldhauser dar¹²⁷. Mit der 1993 von Némethi als Abb. 7.88 vorgestellten Fibel liegen zudem im letzten Horizont von Pișcolt auch Fibeln vor, die dem Typ S10 nach Waldhauser recht genau entsprechen, der in Mitteleuropa nach LT C2 datieren würde¹²⁸.

¹²² Némethi 1993, 122

¹²³ Némethi 1993, Abb. 7, oben.

¹²⁴ Vergl. Waldhauser 1987, Abb. 4.8, 15 (Hiebmesser, Gürtelschnallen), Abb. 4.22, 23 (Ringe mit Stempelenden), 4.41 (Fibeln Typ A2 nach Némethi). Bei den Fibeln vom Typ A2a (nach Némethi 1993, Abb. 2, oben) ist jedoch aufgrund der schlechten Abbildung nicht sicher auszumachen, ob sie eher Waldhauser 1987, Abb. 4.20 (Stufe LT B1a) oder Waldhauser 1987, Abb. 4.42 (an der Grenze von LT B1b-c und LT B2a) entsprechen. Vergl. auch Waldhauser 1978, p. 131f.

¹²⁵ Némethi 1988a, 54, Abb. 3

¹²⁶ Vergl. Waldhauser 1987, Abb. 4.

¹²⁷ Es handelt sich um die 1993 von Némethi in Abb. 7 unter den Nr. 83 und 90 dargestellten Typen, die Waldhausers Typen 111 und 112 entsprechen. Némethi 1993, Abb. 7.83, 90, Waldhauser 1987, Abb. 4.111 und 112.

¹²⁸ Némethi 1993, Abb. 7.88, Waldhauser 1978, Abb. 22, Typ S10.

Zuletzt gehen die Verfasser noch kurz auf das Problem einer keltischen Münzprägung in Siebenbürgen ein. Die Zuweisung bestimmter Nachprägungen von Tetradrachmen Philipps II. an die Kelten wurde von einem Teil der Forschung mit Hinweis auf die Daker als Urheber abgestritten¹²⁹. Dem wichtigsten Argument hierfür, einem unterschiedlichen Verbreitungsbild der Münzen und keltischer Fundstellen, kann mit einer neuen Kartierung der Münzfunde (Abb. 10) und einem Vergleich mit der neuen Gesamtverbreitungskarte (Abb. 3) begegnet werden.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1: Anzahl keltischer Fundorte im rumänischen Teil des Karpatenbeckens nach verschiedenen Forschern.

Abb. 2: Tabellarische Gegenüberstellung von Zirras Kriterien zur regionalen Gruppengliederung der keltischen Besiedlung Siebenbürgens.

Abb. 3: Kartierung der keltischen Fundstellen in Siebenbürgen nach Phasen.

Abb. 4: Diagramm zur Aufgliederung der Fundstellen nach Fundkategorien.

Abb. 5: Kartierung der keltischen Siedlungsfunde.

Abb. 6: Diagramm zur topografischen Lage der keltischen Siedlungen.

Abb. 7: Kartierung keltischer Grabfunde.

Abb. 8: Fibelfunde mit LT C2 und LT D-Charakter nach Zirra 1971 und 1976c. Links die Datierung nach Zirra 1971, oben Typengliederung und Datierung nach Waldhauser 1978. (1, 2, 7: Ciumești; 3: Cepari; 4: Fântânele; 5: Bratei-Ațel; 6: Dindești; 8: Apahida; 9: Mediaș; 10: Curtuișeni.).

Abb. 9: Diagramm zu den Fundumständen der in Abb. 10 kartierten Münzfunde.

Abb. 10: Kartierung keltischer Münzfunde in Siebenbürgen.

---

¹²⁹ Winkler 1974, 171. Man beachte jedoch, dass schon Zirra 1971, p. 216-219 ein überzeugendes Plädoyer für den keltischen Ursprung der Tetradrachmen brachte. Seiner Argumentation wurde jedoch lange nicht gefolgt. Siehe jedoch Babeș 2001, 517.

DRUMURI ROMANE DIN TERITORIUL ORAȘULUI TROPAEUM TRAIANI¹

ADRIANA PANAITE

Articolul analizează problema drumurilor romane din teritoriul orașului Tropaeum Traiani. Pe baza informațiilor existente în sursele scrise și arheologice am încercat să stabilim mai exact traseul urmat de acestea, precum și categoriile în care pot fi încadrate, atât din punctul de vedere al caracterului public sau privat, cât și din perspectiva caracteristicilor constructive. În finalul studiului analizăm un fragment de stâlp miliar, descoperit în condiții necunoscute și aflat în depozitul Muzeului din Adamclisi.

Moesia Inferior este una din puținele provincii ale Imperiului Roman pentru care nu există, nici până în prezent, o monografie sau cel puțin un studiu mai amplu dedicat drumurilor romane. Cercetarea acestora a cunoscut o dezvoltare deosebită în ultimele decenii, în multe state europene, constituindu-se într-o direcție de cercetare aparte. Lucrul acesta nu este valabil însă pentru cercetarea arheologică românească sau bulgărească de specialitate. Dificultatea majoră rezidă, în opinia noastră, în primul rând, în aceea că teritoriul ocupat în antichitate de Moesia Inferior acoperă, în zilele noastre, zone din două state, România și Bulgaria, iar în ultimii cincizeci de ani cercetarea s-a desfășurat, cu precădere, în interiorul granițelor politice. Studiile care au atins această problemă au fost regionale, imaginea fiind, în majoritatea cazurilor, una parțială. Mai mult, nu avem încă o lucrare monografică privind istoria provinciei Moesia Inferior în epoca romană.

Drumurile romane din provincia Moesia Inferior (fig. 1) au făcut obiectul mai multor studii, articole și capitole din lucrări de sinteză². Pe baza acestora prezentăm în continuare rețeaua de drumuri a provinciei, cu mențiunea că pentru Dobrogea principalele trasee sunt cele stabilite de Vasile Pârvan³.

---

¹ Prezentul studiu face parte dintr-o cercetare mai amplă (teza de doctorat are ca subiect drumurile romane din Moesia Inferior) și a fost prezentat într-o variantă restrânsă la sesiunea de comunicării științifice Pontica, organizată de Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța în octombrie 2005.

² V. Pârvan, AARMSI, II, 34, 1912, p. 576-599; A. Aricescu, Pontica 5, 1972, p. 329-249; *Idem*, Pontica 8, 1975, p. 315-331, *Idem*, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 134-177; AL. Suceveanu, AL. Bamea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991, p. 252-257; V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, Amsterdam, 1977, p. 195-197; R. Vulpe, I. Bamea, DID II, București, 1968, *passim*; AL. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 111, 114, 115, 119, 120, 123, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146.

³ Vezi, Pârvan, *op.cit.*, care este în continuare studiul de bază privind drumurile romane din Dobrogea.

SIEDLUNGEN UND STRASSEN DER ILLYRISCHEN UND THRAKISCHEN PROVINZEN ZWISCHEN DEM IV-VI JH.

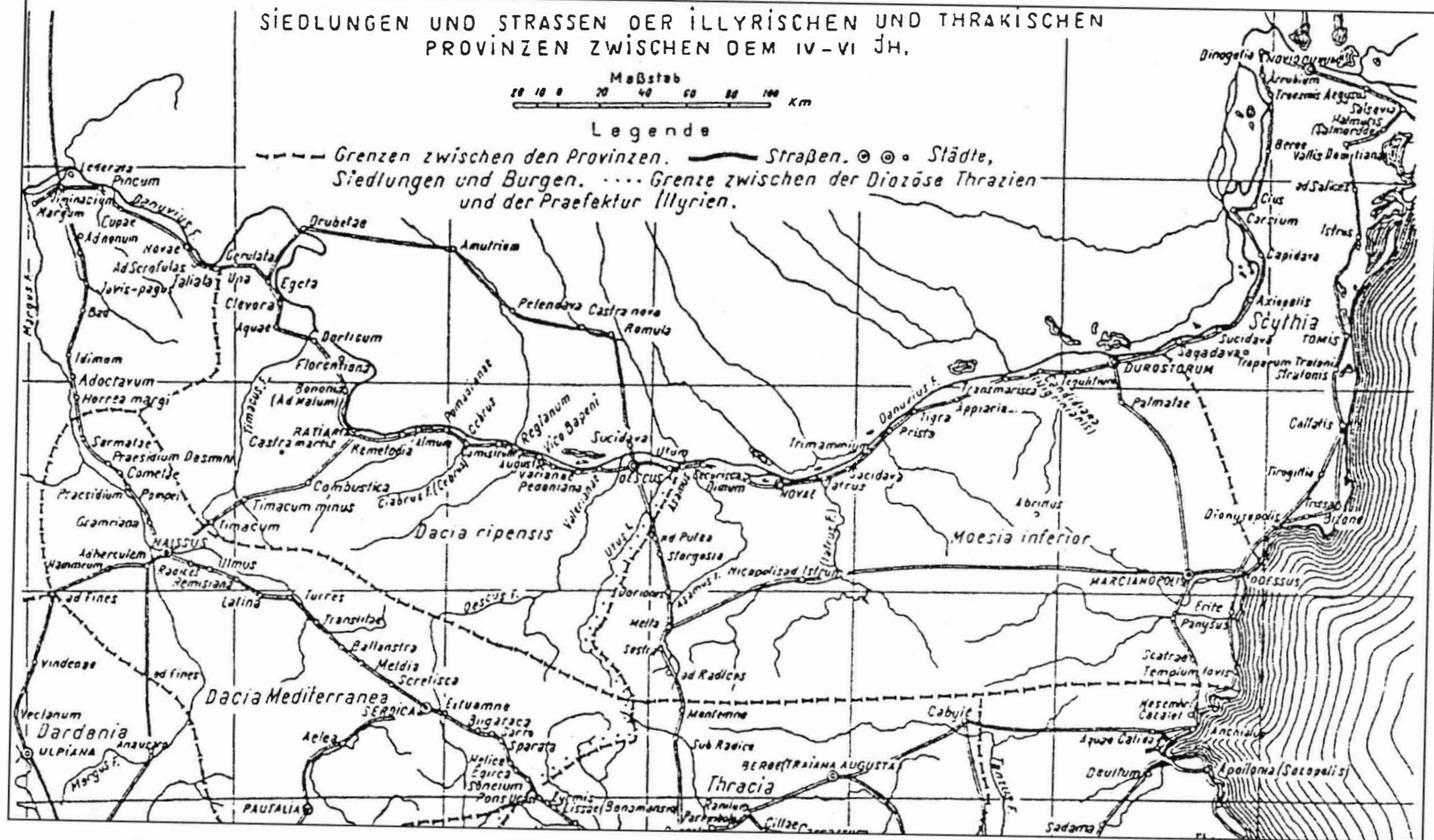

Fig. 1. Drumuri romane pe teritoriul Dunării de Jos (după V. Velkov).

Înainte de venirea romanilor existau câteva căi naturale, folosite și de grecii din colonii, mai puțin însă căci pentru ei mai importante erau căile navale. Rutele terestre vor fi preluate și amenajate odată cu venirea romanilor. Se pare că cea mai uzitată cale era cea de-a lungul Siretului⁴.

De-a lungul Dunării a fost construit drumul de graniță (*limes*), care unea toate fortificațiile și așezările civile construite în lungul fluviului: Singidunum, Ratiaria, Oescus, Novae, Durostorum⁵ etc. Construcția acestui drum a început în timpul dinastiei Flavienilor și a înaintat de-a lungul Dunării o dată cu consolidarea controlului roman asupra acestor zone⁶.

În dezvoltarea rețelei de drumuri în zona Dunării de Jos un rol deosebit îl are Traian. În vederea cuceririi Daciei și apoi pentru o cât mai bună organizare a teritoriilor nou cucerite acesta amplifică rețeaua de drumuri, prin construcția de noi căi de comunicație către Dacia⁷ și către sud, de la Viminacium, pe valea Moravei până la Naissus⁸; de altfel, în timpul lui Traian construcția și repararea drumurilor este deosebit de intensă în întreg imperiul.

Drumul de *limes* reprezintă, fără îndoială, calea de comunicație cea mai importantă din zonă. Traseul acesteia se poate reconstitui pe baza informațiilor din sursele scrise, cartografice și epigrafice.

Prelungirea către sud a acestui drum era reprezentată de calea de circulație care mergea de-a lungul țărmului Mării Negre, de la vărsarea Dunării în mare până la Bizantium. Ca și drumul de *limes*, această cale unea toate porturile și așezările civile de pe țărmul mării⁹.

O a treia cale de comunicație este cea care venea de la Marcianopolis până la Ibida, de unde se despărțea apoi în trei drumuri care mergeau la Troesmis, Noviodunum și Aegyssus. Este un drum mai nou decât celelalte două, un miliar descoperit lângă Zaldapa, datat în 118, vorbește despre refacerea unui drum mai vechi și prelungirea lui¹⁰. Acest drum nu apare figurat nici în *Tabula Peutingeriana*, nici în *Itinerarium Antonini*, iar traseul lui a fost refăcut pe baza surselor scrise și arheologice¹¹. Acest drum se intersecta cu cele care traversau Dobrogea de la vest la est, și care uneau localitățile Tomis-Capidava și Axiopolis-Tomis. Legătura între “drumul central” și țărmul mării era realizată de drumul Zaldapa-Tomis.

⁴ Pârvan, AARMSI, II, 36, 1913, p. 93-130.

⁵ J. Wielowiejski, *Kultura rzymska w Bułgarii*, Wrocław, 1984, p. 150.

⁶ M. Mirković, *The Iron Gates (Ėrđap) and the Roman policy on the Moesian limes AD 33-117*, în Petar Petrović (ed.), *The Roman limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996, p. 27-40.

⁷ Pentru drumurile romane din Dacia vezi recenta publicare a excelentei lucrări: Florin Fodoran, *Drumurile din Dacia Romană*, Cluj-Napoca, 2006.

⁸ Mirković, *op. cit.*, p. 27.

⁹ A. Rosset, *Starożytnie drogi i mosty*, Warszawa, 1970, p. 107.

¹⁰ DID II, p. 136 și notele 77 și 78.

¹¹ *Ibidem.*, p. 254.

Provincia era traversată aproximativ pe la mijloc, pe axa est-vest, de un drum paralel cu cel de *limes*, care unea localitățile: Naissus, Montana, Čomakovci, Nicopolis ad Istrum și Abritus, mergând apoi până la țărmul Mării Negre¹². Acest drum apare în *Tabula Peutingeriana*¹³. Prin aceste localități treceau drumurile orientate nord-sud, care asigurau legătura cu Tracia la sud și cu teritoriile de la nordul Mării Negre.

O categorie aparte este reprezentată de drumurile regionale sau locale.

Cele care mergeau către sud asigurau comunicațiile cu provincia Tracia. Între acestea unul dintre cele mai importante era drumul de la Oescus, care prin trecătoarea Șipka (în antichitate numită a lui Traian), ajungea până la Philippopolis¹⁴. Din așezările Sexaginta Prista și Durostorum porneau alte drumuri care mergeau direct către mare și care se intersectau cu calea ce străbătea Dobrogea de la nord la sud. Un alt drum care pornea de la Durostorum se îndrepta către nord, ajungând până la Angustia (azi Brețcu), în Dacia¹⁵.

Ulmetum se găsește la jumătatea distanței între Carsium și Histria. Existența unui drum aici este dovedită, pe de o parte, de amplasarea castrului de la Ulmetum exact în acel punct, distanța față de cele două fiind echivalentă cu cea a unei zile de marș pentru armata romană și, pe de altă parte, de condițiile geomorfologice, deoarece piatra cu care s-a construit castrul nu este locală, ceea ce presupune existența unui drum pentru transportul pietrei¹⁶.

Drumul care făcea legătura între Dunăre și mare era cel care mergea de la Rasova la Callatis prin Tropaeum Traiani. Existența acestuia este dovedită de construcția în secolul al II-lea a unui castru nu departe de Rasova, ca și de construcția unui fortificații devenită apoi *civitas* și *municipium* la Tropaeum Traiani¹⁷. Configurația naturală a terenului ne arată că fortificațiile erau situate pe linia de comunicație cea mai comodă, care unea marea de drumul de-a lungul Dunării; o dovadă în plus este un stâlp miliar ce a fost descoperit la Mircea Vodă¹⁸.

Din fortificația de la Novae porneau două drumuri: unul prin Melta care ajungea la Philippopolis, și un altul care prin Nicopolis ad Istrum ducea la Augusta Traiana¹⁹.

În continuare, ne vom referi mai în amănunt la drumurile romane cunoscute din teritoriul orașului Tropaeum Traiani. Prin coroborarea informațiilor din izvoarele scrise cu cele arheologice vom încerca să precizăm mai nuanțat traseul lor, dar și categoria în care acestea se încadrează.

---

¹² M. Zahariade, N. Gudea, *The fortifications of Lower Moesia (AD 86-275)*, Amsterdam, 1997, p. 43.

¹³ *Tabula Peutingeriana*, seg. VIII.

¹⁴ V. Avramov, Izvestiia na Bălgarski Arheologičeski Institut, 1915, p. 226-240; M. Madzarov, *Rimskiat pat Eskus – Filipopol*, Plovdiv, 2004.

¹⁵ H. Gajewska, *Topographie des fortifications romaines en Dobroudja*, Warszawa, 1974, p. 27-35.

¹⁶ Pârvan, *op. cit.*, p. 575, 587, 660; Gajewska, *op. cit.*, p. 73.

¹⁷ CIL III 12461.

¹⁸ CIL III 13755.

¹⁹ Velkov, *op. cit.*, p. 195.

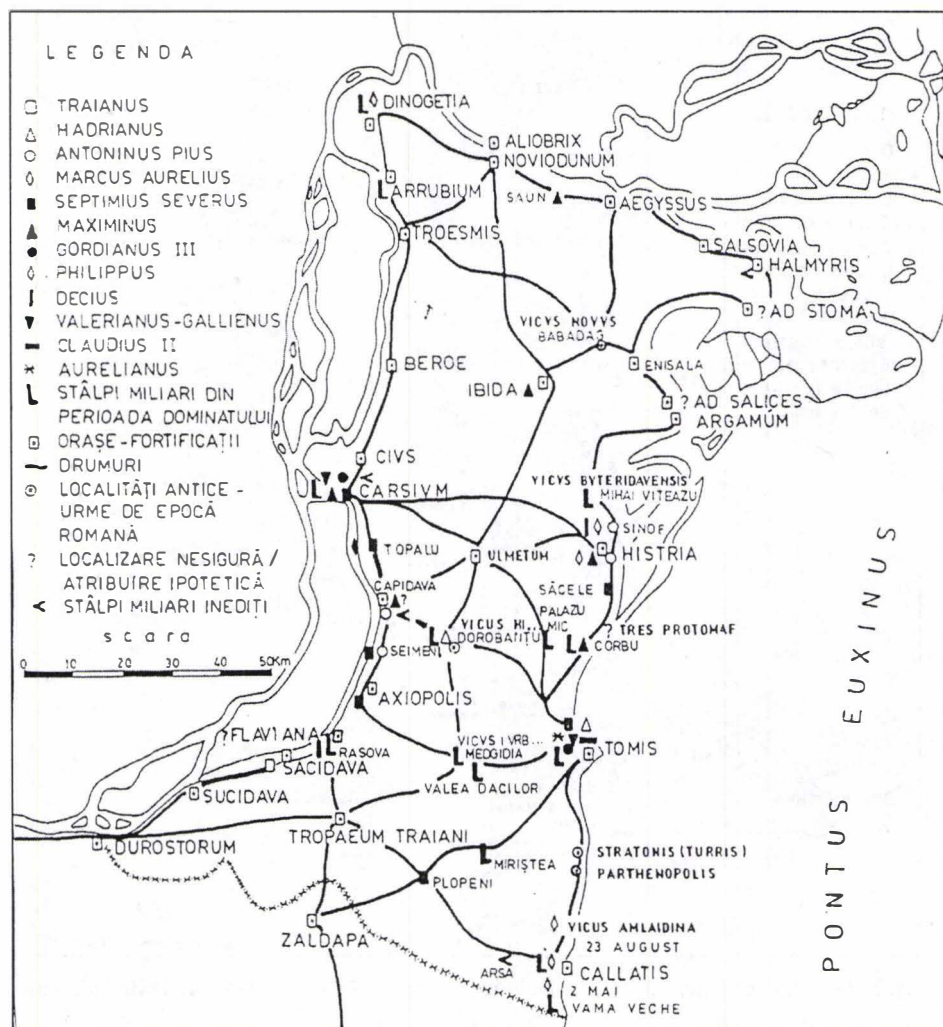

Fig. 2. Drumuri romane în Dobrogea (după Maria Bărbulescu).

Orașul Tropaeum Traiani se afla, așadar, la întretăierea unor drumuri militare și comerciale (fig. 2), care legau Dunărea de litoral sau străbăteau provincia de la sud spre nord, ceea ce a dus la dezvoltarea sa rapidă, precum și la apariția, în imediata sa apropiere a unor *vici* sau *villae rusticae*. Teritoriul din jurul orașului depindea de acesta, dar nu știm nici ce întindere avea, nici cum era organizat (fig. 3).

Urme de drum roman identificate în *territorium* sunt foarte puține; practic se cunoaște cel care leagă cetatea de monument²⁰, iar la Petroșani²¹ au mai fost identificate alte urme de drum roman.

²⁰ A. Rădulescu, Pontica 5, 1972, p. 194 și urm.

²¹ Pârvan, *op. cit.*, p. 579, nota 5; TIR L 35, p. 57.

Hațeg³⁰, o așezare între Băneasa și Dobromiru³¹, Pietreni³², Conacu³³, Independența³⁴, Floriile³⁵, Cetatea (în punctul numit La Cișmea)³⁶, Cetatea³⁷, Petroșani³⁸.

- Proprietăți funciare sau *villae rusticae*: în imediata apropiere a cetății³⁹ și la Pădureni⁴⁰, Negureni⁴¹ și Pietreni⁴².
- Fortificații: Ion Corvin⁴³, Cetatea⁴⁴, Plopeni⁴⁵.
- Edificii de cult: lângă cetate⁴⁶.
- Cariere de piatră: Deleni⁴⁷, la NV de Șipote⁴⁸, Dobromiru din Deal⁴⁹, Abrud⁵⁰.
- Necropole: Pietreni⁵¹, Fântâna Mare⁵², Băneasa⁵³.
- Tumuli: Băneasa⁵⁴, Independența⁵⁵, Deleni⁵⁶, Negureni⁵⁷, Dobromiru⁵⁸.
- Apeducte: Șipote, Zorile, Abrud⁵⁹.

³⁰ Lista monumentelor, nr. 263.

³¹ Vezi notele 22 și 26.

³² T. Papasima, *Pontica* 20, 1987, p. 345-352; Lista monumentelor, nr. 332.

³³ CIL III 7530.

³⁴ Bărbulescu, *op.cit.*, p. 122.

³⁵ CIL III 7481; Lista monumentelor, nr. 231.

³⁶ Bărbulescu, *op.cit.*, nota 994, p. 125.

³⁷ Lista monumentelor, nr. 146.

³⁸ Lista monumentelor, nr. 380.

³⁹ CIL III 12463 ; Suceveanu, *VEDR*, p. 188, nota 347.

⁴⁰ CIL III 12466; TIR L 35, p. 57;

⁴¹ CIL III 7842.

⁴² CIL III 7483; Lista monumentelor, nr. 384.

⁴³ Pârvan, *Ulmetum* I, p. 580; TIR L 35, p. 47; Suceveanu, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București, 1998, p. 153, nota 191; Lista monumentelor, nr. 275.

⁴⁴ DID II, p. 164-165; Vezi și Al. Suceveanu, care presupune, pe baza coordonatelor date de Ptolemeu, III, 10, 6, că cetatea (*Civitas Ausdecensium* = ? *Dausdava*) poate fi localizată spre sud-vest de Cetatea.

⁴⁵ Lista monumentelor, nr. 389.

⁴⁶ Barnea, *SCIV* 20, 1969, 4, p. 595-608, nr. 2.

⁴⁷ Rădulescu, *Pontica* 5, 1972, p. 194; Lista monumentelor, nr. 198.

⁴⁸ I. Barnea (red.), *Tropaeum Traiani. I. Cetatea*, București, 1979, p. 23.

⁴⁹ Rădulescu, *Pontica* 5, 1972, p. 195.

⁵⁰ G. Murnu, *AARMSI* 36, 1913, p. 421; TIR L 35, p. 21.

⁵¹ E. Bujor, *SCIV*, 4, 1953, 1-4, p. 781-782; Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 152; Munteanu, Ocheșanu, *op. cit.*, p. 200-201.

⁵² Z. Covacef, *Pontica* 6, 1973, p. 111-116; Bărbulescu, *op. cit.*, nota 966, p. 122.

⁵³ Lista monumentelor, nr. 87.

⁵⁴ Bărbulescu, *op. cit.*, nota 951, p. 121; Lista monumentelor, nr. 88.

⁵⁵ Lista monumentelor, nr. 227.

⁵⁶ Lista monumentelor, nr. 199.

⁵⁷ Bărbulescu, *op. cit.*, nota 978, p. 123.

⁵⁸ Bărbulescu, *op. cit.*, nota 981, p. 123.

⁵⁹ Pârvan, *op. cit.*, nota 4, p. 579; Al. S. Ștefan, *BMI* 41, 1972, 43-53.

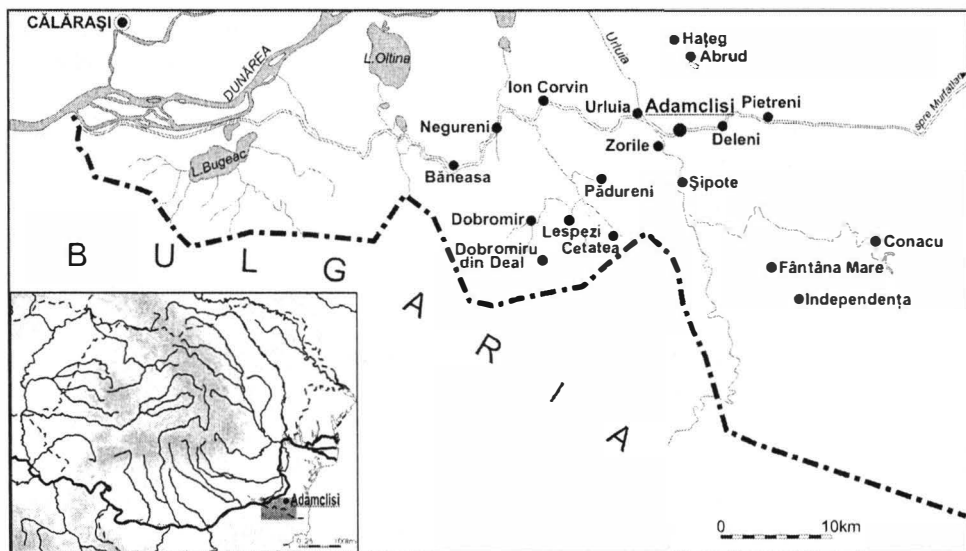

Fig. 4. Siturile arheologice de la Tropaeum Traiani, hartă realizată de Iuliana Barnea.

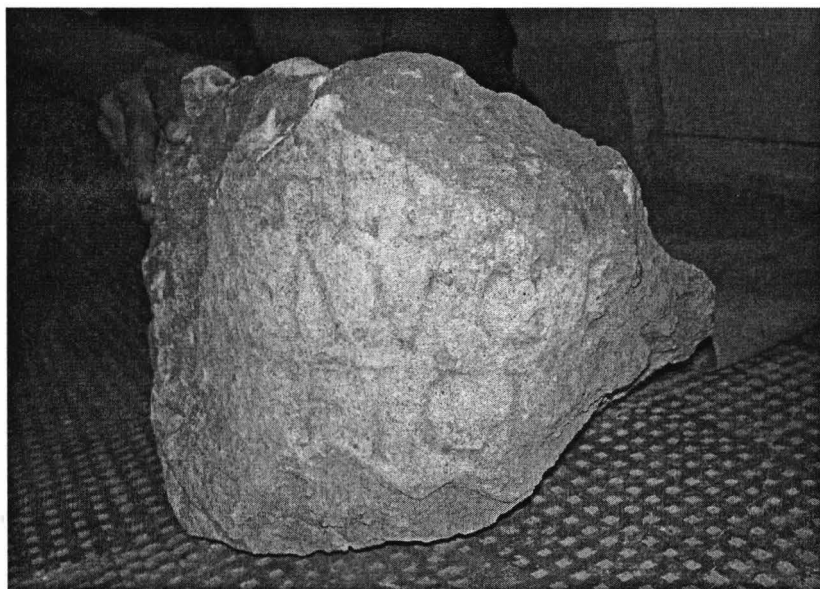

Fig. 5. Stâlpul miliar fragmentar inedit de la Tropaeum Traiani (fotografie de Adriana Panaite).

Satul de la Urluia și fortificația de la Ion Corvin⁶⁰ se aflau pe drumul care mergea spre vest la Durostorum. Foarte aproape de oraș, pe drumul spre Zaldapa se

⁶⁰ Semnalat în secolul trecut și rămas necercetat, TIR L 35, p. 47.

dezvoltă așezarea de la Zorile. Abrudul, situat nu departe de nordul orașului, se afla pe drumul cel mai scurt de legătură între Tropaeum Traiani și Dunăre (Rasova).

Din punct de vedere juridic există mai mulți termeni care pot defini un drum după cum urmează:

- *via* reprezintă un drum suficient de larg pentru a permite trecerea unui vehicol⁶¹. O *via* trebuie să măsoare 8 picioare lățime pe secțiunile drepte și 16 la cotitură⁶².
- *actus* este un drum suficient de lat pentru a permite trecerea unui animal de povară. Un *actus* are lățimea de 4 picioare⁶³.
- *semita*, *iter* reprezintă căile de circulație cele mai înguste; orice drum cu lățimea mai mică de 4 picioare reprezintă o cărare⁶⁴.

Diferența dintre un *actus* și o *via* este determinată de suprafața drumului, dacă acesta este pietruită sau nu. O *via* era un drum pietruit care permitea desfășurarea și a traficului greu, în vreme ce un *actus* nu era pavat și, deci, nu îndeplinea condițiile tehnice ce permiteau circulația vehiculelor grele⁶⁵.

În prima categorie putem include "drumul central" amintit mai sus care traversează teritoriul orașului de la sud spre nord prin localitățile Cetatea, Tropaeum, Zorile, Abrud; un al doilea drum care intră în această categorie este cel care face legătura între Dunăre și litoralul Mării Negre: de la Rasova, prin Ion Corvin, Tropaeum, Zorile, Petroșani, Plopeni, Arsa (aici a fost descoperit un miliar, încă inedit) până la Callatis (Mangalia). În celelalte două categorii includem drumurile locale care leagă Tropaeum de comunitățile rurale. Credem că *villae-le rusticae* din teritoriu: Pietreni, Pădureni și Negureni se aflau în afara traseului drumurilor mai sus menționate, legătura lor cu capitala realizându-se prin ramificații locale desprinse din arterele principale menționate.

Din punct de vedere al caracterului public sau privat drumurile romane se clasifică în publice, locale și private. O prima clasificare a căilor de comunicație, din acest punct de vedere, aparține lui Siculus Flaccus⁶⁶, gromatic din secolul I p. Chr. Conform acestuia existau *viae publicae*, *viae vicinales* și *viae privatae*.

- *viae publicae* sunt drumurile construite pe cheltuiala statului, poartă numele constructorului și sunt apoi în sarcina unor *curatores viarum*.
- *viae vicinales* sunt tot drumuri publice dar sub jurisdicția comunităților locale. Conform unui pasaj din *Digestae*⁶⁷ sunt drumuri publice dar întreținute cu surse financiare private, provenite de la proprietarii locali de pământ.
- *viae privatae* sunt drumurile care traversează proprietăți private, pe parcursul lor fiind strict interzis accesul oricărui străin.

⁶¹ Dig. 8.1.13

⁶² Dig. 8.3.8; Dig. 8.23.

⁶³ Dig. 8.3.7.

⁶⁴ Dig. 8.1.3.

⁶⁵ Dig. 8.3.7.

⁶⁶ Sic. Flac., De Cond. Agr. 109.19 (Thulin; Lachmann 145.19); Sic. Flac., De Cond. Agr. 110.21 (Thulin, Lachmann 146.21).

⁶⁷ Dig. 43.8.22.

Clasificarea făcută de Ulpian, jurist din secolul al III-lea p. Chr., distinge doar două categorii de drumuri: publice și private. Primele, construite de stat (adesea prin exproprieri de terenuri), sunt cele pe care grecii le numesc *basilikai*, și pe care romanii le denumesc *pretoriae* sau consulare (în epoca Republicii), iar *vicinales* (care intră tot în categoria drumurilor publice) sunt cele care sunt în sau duc către sate.

Chiar dacă la prima vedere clasificarea lui Ulpian pare mai simplă și mai funcțională decât cea a gromaticilor, în realitate, gromaticii se apropie mult mai mult de situația reală (așa cum apare ea și din alte surse), în vreme ce schema aplicată de juristul roman este una mult simplificată și chiar reducăționistă⁶⁸.

Din punctul de vedere al caracterului public sau privat credem că în prima categorie, a drumurilor publice putem include segmentul de drum central mai sus menționat, în timp ce cele locale pot fi incluse în categoria *viae vicinales*. Dar, cu excepția celor care fac legătura între *villae*-le *rusticae* și drumul principal pe care le considerăm ca aparținând, măcar parțial, celor private.

În funcție de sistemele tehnice, Ulpianus⁶⁹ deosebește trei categorii de drumuri: *viae terrenae* lucrate din pământ nivelat; *viae glarea stratae*, adică cele acoperite cu un strat de pietriș presat, și *viae silicae stratae*, căile pavate cu blocuri de piatră. Romanii au excelat în construcția ultimelor două tipuri, lucrate în straturi suprapuse, tehnică numită azi a șoselelor “elastice” și “dure”. Puținele informații de natură arheologică nu ne permit încadrarea drumurilor romane din teritoriul orașului Tropaeum Traiani în vreuna din categoriile mai sus menționate. Mențiunea din TIR (Tabula Imperii Romani, L35) privind urmele de drum de la Petroșani “urme de drum tăiat în piatră” dă totuși un indiciu care ar încadra drumul care trecea pe aici în categoria *viae silicae stratae*.

În ceea ce privește traseul lor, singurele informații arheologice care ne stau la dispoziție sunt cele furnizate de stâlpii miliari, pe care le includem în categoria informațiilor directe; într-o categorie de informații indirecte le includem pe cele provenind din localizarea descoperirilor de necropole, de regulă așezate în vecinătatea căilor de comunicație și pe cele legate de carierele de piatră.

Marile cetăți dobrogene s-au dezvoltat în imediata apropiere a unui zăcământ de piatră, iar dezvoltarea ulterioară a drumurilor romane a fost determinată, pe lângă factorii de interes comercial și militar, de legătura cu aceste zăcăminte pe care, în majoritatea lor le traversează. Excepție fac Histria și Tomis al căror amplasament se datorează altor considerente; până la perioada ridicării monumentului triumfal, care a necesitat un mare volum de piatră, se pare că a fost exploatată o carieră din zona Lespezi – Văleni, situată la 10-12 km în afara traseului drumului roman, apoi valea Ienige – Deleni este abandonată după terminarea monumentului. Analiza calcarului folosit în cetate arată că acesta este de proveniență locală: de la Zorile, Lespezi și Deleni.

⁶⁸ A. Palma, *Le strade romane nelle dottrine giuridiche e gromatiche dell'età del principato*, ANRW 2, 14, 1982, p. 850-880.

⁶⁹ Dig. 43.11.12.

Deschiderea carierei de la Albești s-a produs în condițiile stabilirii drumului roman spre Tropaeum Traiani, deoarece întregul material litic utilizat în construcțiile callatiene este de natură sarmatică și a fost adus fie din malul mării, cât timp le-a permis nivelul apei, fie din cariera Mangalia aflată la 1 km de cetate, fie de la Tuzla, unde avem un material litic de calitate mai bună. Necropolele identificate la Pietreni, Independența și Fântâna Mare se afla în imediata vecinătate a drumului deja amintit Rasova – Callatis.

Există trei miliari menționați în literatura de specialitate, deja publicați: Miriștea⁷⁰, Rasova⁷¹, Plopeni⁷² și unul inedit la Ion Corvin⁷³. Dacă despre cel de la Miriștea s-a spus că foarte probabil a fost adus acolo la o dată necunoscută de pe drumul de litoral, ceilalți doi, furnizează informații privind traseul și data construcției sau refacerii unor drumuri din zonă.

Miliarul descoperit la Plopeni, la fel ca cel din timpul lui Valens de la Miriștea, dovedește că pe lângă drumurile imperiale, de pe litoral, de pe malul Dunării sau cel care străbate Dobrogea prin centru, intrau în atenție pentru reparații și *semitae*-le mai importante. La Plopeni era un însemnat nod rutier, acolo se întâlneau drumurile care plecau din Tomis și respectiv Callatis spre Tropaeum Traiani și Durostorum spre centrele de pe drumul imperial interior (Zaldapa etc.); în anul 200 se reface deci una dintre aceste căi de acces secundare, fără să putem preciza care dintre ele. Miliarul de la Rasova conține două inscripții, prima se datează în timpul lui Diocetian, cea de-a doua în timpul lui Valens și fusese pus foarte probabil pe drumul care lega Rasova de Tropaeum Traiani.

Adăugăm acestor miliari unul nou, fragmentar (fig. 5), descoperit în condiții necunoscute, aflat de mai mult timp în depozitul din Casa Cetății⁷⁴, care se găsește în imediata vecinătate a porții de est. Miliarul este din calcar, rupt sus și jos; din inscripție se păstrează numai trei rânduri:

...REL (?)..

...AVGG...

...FICI....

Inscripția cuprinde prea puține indicii în ceea ce privește datarea. Rândul al doilea unde citim clar Avgg indică foarte probabil perioada tetrarhiei. Alți miliari pe care mai apare această prescurtare sunt cei de la Vama Veche⁷⁵ și Hârșova⁷⁶.

⁷⁰ ISM II 114 (80) = IGLR 81 = CIL III 12518.

⁷¹ IGLR 190 = CIL III 13755.

⁷² M. Bărbulescu, Pontica 13, 1980, p. 140-157, nr. 3.

⁷³ Descoperit în satul Crângu, fost Caraiman, comuna Ion Corvin, TIR L 35, p. 30.

⁷⁴ Presupunem că de vreme ce se afla depozitat aici – ulterior a fost adus în Muzeul Adamclisi – trebuie să fi fost găsit undeva în apropierea cetății sau într-una din localitățile învecinate.

⁷⁵ CIL III 14215² = IGLR 108, inscripția se datează între 307-323, în timpul împăraților Constantin și Liciniu.

⁷⁶ ISM V 98 = CIL III 7606 = IGLR 231 b, inscripția se datează în timpul împăraților Diocetian și Maximianus Galerius, cu observația că doar reproducerea textului inscripției din CIL cuprinde prescurtarea avgg.

Dacă lectura primului rând păstrat este corectă atunci putem presupune că acesta cuprindea măcar parțial (nu pare a fi loc suficient pe câmpul inscripției pentru ca numele întreg să fie scris) numele împăratului Diocletian: Caius Aurelius Valerius Diocletianus. Este interesant să observăm că alte inscripții din Dobrogea unde numele împăratului Diocletian este scris folosindu-se aceeași prescurtare, care nu este una tipică pentru Aurelius – de cele mai multe ori prescurtat pe inscripții Aur(elius) – aparțin, cu o singură excepție⁷⁷, stâlpilor miliari⁷⁸. Este deci foarte probabil ca acest fragment de stâlp miliar să se dateze în timpul împăraților Diocletian și Maximianus Galerius. Chiar dacă acest miliar nu modifică ceea ce deja cunoaștem despre construcția drumurilor în această parte a provinciei, el se adaugă numărului relativ redus de miliari de pe drumurile de interior din Dobrogea.

În concluzie putem spune că drumurile principale care traversau teritoriul⁷⁹ orașului Tropaeum Traiani erau: (1) Zaldapa – Cetatea – Zorile – Tropaeum Traiani, și de aici mai departe către nordul provinciei (acest drum reprezintă practic segmentul din "drumul central"); (2 – 3) Callatis, prin Plopeni, Petroșani, Tropaeum Traiani și de aici mai departe, prin Abrud și Hațeg la Rasova, pe Dunăre, și prin Urluia și Ion Corvin, la Durostorum. Celelalte așezări rurale ca și legăturile cu carierele de piatră sau *villae-le rusticae* erau asigurate de drumurile secundare.

ROMAN ROADS IN THE TERRITORY OF THE TOWN *TROPAEUM TRAIANI*

ABSTRACT

This study is a part of a extended research concerning the roman roads from Moesia Inferior. On the basis of written, archaeological and epigraphical sources we tried not only to follow the most accurate trace of the roads but also to establish to which category they belong to from the juridical and construction point of view.

In the territory of the roman town Tropaeum Traiani archaeological discoveries dated in roman period were made in the following places: Conacu, Fântâna Mare, Independența, Șipote, Deleni, Pietreni, Abrud, Hațeg, Petroșani, Urluia, Zorile, Pădureni, Lespezi, Cetatea, Ion Corvin, Negureni, Băneasa, Dobromiru și Dobromiru din Deal. Based on them we can establish the lines of the roman roads in area we are interested in. The main roads from the territory of Tropaeum Traiani were: (1) Zaldapa – Cetatea – Zorile – Tropaeum Traiani, and from here to the north of the province (this represents a part of the so-called „central - road” which cross the province from south to the north); (2 - 3) Callatis, Plopeni, Petroșani, Tropaeum Traiani, from here, through Abrud and Hațeg to Rasova, on the Danube, and

⁷⁷ IGLR 175, placă votivă cu loc de proveniență necunoscut, posibil Adamclisi!

⁷⁸ IGLR 83 – Dorobanțu; IGLR 167 – Mihai Viteazu; IGLR 190 – Rasova.

⁷⁹ În urma cercetării noastre limitele ipotetice ale teritoriului orașului rămân aceleași propuse de Maria Bărbulescu, vezi fig. 3.

through Urluia and Ion Corvin, to Durostorum. The others rural settlements and also the connections with quarries and *villae rusticae* were realised through the local or secondary roads.

Classification of the roads: if we take into consideration the dimensions of the roads there are the next categories: *via* is a road wide enough for passing of a vehicle; a *via* must be 8ft wide on straight sections and 16 on bends; *actus* must be wide enough to permit the passing of a pack-animal. An *actus* is 4 ft wide; *semita*, *iter* are the narrowest roads; any other road wide less than 4 ft is a path. The difference between an *actus* and a *via* it is given by their structure; a *via* was a metalled road and permitted the heavy traffic and an *actus* was not metalled.

To the first category belong the “central road”, a second one is to the road connecting the Danube with the Black Sea coast, from Rasova, through Ion Corvin, Tropaeum Traiani, Zorile, Petroşani, Plopeni, Arsa to callatis. To the others categories belong the local roads connecting the rural communities with Tropaeum Traiani. It is our opinion that the *villae rusticae* from Pietreni, Pădureni şi Negureni were not situated along those roads, their connections with Tropaeum Traiani were assured by the branches of the main roads already mentioned.

From the juridical point of view roads are public, locals and private. A first classification of the roads was made by Siculus Flaccus, a surveyor from the 1st century AD. According to it there are: *viae publicae*, *viae vicinales* and *viae privatae*. *Viae publicae* are the roads constructed by the state with the monies from the *aerarium*; they were named after the magistrates building them, and after that its maintaining and repairing was assured by the *curatores viarum*. *Viae vicinales* are also public roads, constructed and maintained by the local communities, that is to say by the landowners who provide the work force and money. *Viae privatae* are the roads crossing the private properties and along them the access is forbidden. Ulpian's classification has only two categories: public and private roads. The first ones, constructed by the state, were those named by the Greeks *basilikai*, and by the Romans *praetoriae* or *consulares*. In the category of the private roads were included the roads bordering the agrarian properties. According to his classification *viae vicinales* were included in the category of the public ones and were designated as those leading to the villages. The classification made by Ulpian seems to be a functional one, but that made by the surveyors is closer to the reality, and confirmed by other historical and archaeological evidence.

The “central road” can be included in the category of the public roads, while the local ones belong to the category of *viae vicinales*, with the exception of those connecting the *villae rusticae* with the „central road”, about we think that are at least partially private.

Taking into account the methods of construction Ulpian make a distinction between *viae terrenae*, *viae glarea stratae* and *viae silice stratae*. *Viae terrenae* were mere surface roads and *viae glarea stratae* and *viae silice stratae* were properly metalled roads. Because the archaeological information is scarce it is difficult to us to include our roads in one of the categories mentioned by Ulpian.

But, taking into account what was written about the road preserved at Petrosani – the road was cut in the stone – we have information which permits to us to include it in the category of *viae silicae stratae*.

To the already known milestones from this territory discovered at Rasova, Plopeni, Miristea and Ion Corvin we add a new one from the Museum of Adamclisi. Of unknown provenience and fragmentary this milestone has the following inscription:

....REL (?)..

...AVGG...

...FICI....

On the evidence of others inscriptions on the milestones from Dobrogea we think that this one can be dated during the time of Diocletian and Maximianus Galerius.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Roman roads on the Lower Danube, apud V. Velkov.

Fig. 2. Roman roads from Dobrudja, apud Maria Bărbulescu.

Fig. 3. Ipothetical limits of the *Territoria* of the roman cities from Dobroudja, apud M. Bărbulescu.

Fig. 4. Archaeological sites from the territory of Tropaeum Traiani, map realised by Iuliana Bamea.

Fig. 5. Milestone from Tropaeum Traiani, photo by Adriana Panaite.

SĂPĂTURI ARHEOLOGICE LA MONUMENTE DIN CÂMPULUNG

GHEORGHE I. CANTACUZINO

Săpăturile arheologice întreprinse de-a lungul anilor în cuprinsul Câmpulungului n-au avut amploarea impusă de interesul pe care îl prezintă pentru studierea începuturilor oraşului şi au rămas în mare parte inedite. În afara cercetărilor din zona ansamblului fostei reşedinţe voievodale, au fost întreprinse săpături la mai multe edificii de cult: Bărăţia, „Cloaşterul”, biserica Fundeni precum şi în necropolele din jurul bisericilor Sf. Gheorghe – Olari, Sf. Ilie, Sf. Marina, Schei, Valea, Bradul. În aceste din urmă cazuri au fost publicate unele informaţii privind ritualul funerar, elementele de inventar, precum şi datarea monumentelor, fără a se păstra planuri ale săpăturilor sau profiluri stratigrafice. Raritatea descoperirilor de materiale din secolul al XIII-lea şi de la începutul secolului al XIV-lea poate indica o locuire de caracter dispersat, fără un strat de cultură continuu. Vestigiile cunoscute marchează evoluţia oraşului. Cercetările viitoare vor trebui să clarifice caracterul raportului între coloniştii saşi şi obştea moşnenilor câmpulungeni, care a locuit aici din timpurile cele mai îndepărtate.

Cunoaşterea perioadei de început a Câmpulungului este dificilă datorită numărului mic al izvoarelor. Singura mărturie scrisă cu dată certă din secolul al XIII-lea este inscripţia, din ultimul an al veacului, de pe piatra tombală a comitelui Laurencius de Longo Campo. Acesteia i s-ar putea adăuga sigiliul oraşului¹, a cărui vechime exactă este însă greu de precizat. Sunt foarte puţine şi izvoarele epigrafice din primele şapte decenii ale secolului al XIV-lea: grafitul descoperit la biserica domnească din Curtea de Argeş – „în anul 6860 (1351 – 1352) la Câmpulung a răposat marele Basarab voievod”² – şi lespedeza pusă în 1364 pe mormântul fiului acestuia, Nicolae Alexandru³.

Cele mai vechi date documentare sunt legate de ctitoria voievodală⁴, de privilegiile acordate negustorilor braşoveni, de comunitatea săsească din oraş sau

---

¹ Em. Vârtosu, *Din sigilografia Moldovei şi Țării Româneşti*, în *DIR Introducere* II, Bucureşti, 1954, p. 482, 492.

² Vezi D. Onciul, *Scrieri istorice*, ediţie critică îngrijită de A. Sacerdoţeanu, Bucureşti, 1968 I, p. 640, nota 89; vol. II, p. 326 – 329 şi fig. 12.

³ Se poate adăuga lespedeza funerară purtând data 1373, văzută în biserica Bărăţiei la începutul secolului al XVIII-lea de Anton Maria del Chiaro.

⁴ Trebuie amintită menţiunea unui act din 1351–1352 prin care Nicolae Alexandru voievod dăruie bisericii din Câmpulung satul Bădeştii de pe râul Doamnei (DRH B, I, nr.2) păstrat în transumpt în hrisovul dat de Gavril Movilă la 13 noiembrie 1618 (DIR B, veac XVII, III, nr. 236, p. 265). Data 1215 (6873), menţionată ca an al zidirii bisericii în pisanile puse în timpul lui Matei Basarab, se află în contradicţie cu toate datele documentare sigure şi este cu certitudine infirmată de cercetările arheologice. Ea trebuie considerată eronată, după cum s-a dovedit de mai bine de un secol, neputând fi nicicum socotită ca indicând ridicarea lăcaşului.

de evenimente desfășurate la Câmpulung sau în apropiere. Prima atestare documentară explicită a orașului este cuprinsă în actul privilegiat dat de Vladislav I negustorilor brașovenilor la 5 ianuarie 1368⁵. Trebuie luat în considerare cu toată atenția un document din 1382 privitor la lăcașurile catolice⁶. Regele Ungariei Sigismund de Luxemburg se afla la 6 iulie 1395 în tabăra de „lângă satul numit Câmpulung”⁷. În Câmpulung au fost emise documentele prin care Mircea cel Bătrân a înnoit privilegiile brașovenilor la 6 și 25 august 1413⁸, iar după ce Radu Prasnaglava renunța la vama de aici,⁹ în 1431 Dan II menționa, între târgurile și vămile țării, pe câmpulungeni precum și cetatea de la Câmpulung¹⁰. Mai multe documente au fost date în Câmpulung în luna aprilie 1427 de Sigismund de Luxemburg¹¹. Diferite mențiuni documentare privesc pe locuitorii din Câmpulung¹², în 1431, 1439, 1449, 1451, 1453, sau în <1482–1495> și <1495–1508>.

Câmpulungul era menționat în 1385 în relatarea pelerinilor Peter Sparnau și Ulrich von Tennstädt¹³.

Cele enumerate mai sus reprezintă aproape toate mărturiile scrise privind Câmpulungul care s-au păstrat din secolele XIV și XV.

Numărul mic al izvoarelor scrise privind perioada de început a Câmpulungului amplifică interesul dovezilor arheologice. Între aceste mărturii pot fi menționate, cu rezervele de rigoare, rare și nesigure descoperiri întâmplătoare. În rândul puținelor vestigii dintr-o perioadă mai îndepărtată a Evului Mediu a fost menționată o cruce pectorală de factură bizantină, găsită întâmplător cu decenii în urmă, căreia i s-au

⁵ Hurmuzaki, I/2, p. 114 – 115; DRH D, I, București, 1977, nr. 46.

⁶ Un document din 1 martie 1382 (Hurmuzaki, I/2, p. 276, DRH, D, I, nr. 68), menționează că în mănăstirea închinată sfintei Fecioare (in *clastro Beatae Virginis in Longo Campo*), episcopul catolic al Severinului și Țării Românești ridică la rangul de subdiacon pe Ioan fiul lui Valentin din Valea Crișului, recomandat de „gardianul” din Câmpulung (*per discretum virum, dominum gardianum in Longo Campo litteratorie nobis presentatum*).

⁷ DRH D, I, nr. 94 (*Datum campestri nostro in descensu, prope villam Hozzywmezeu vocatam*).

⁸ *Ibidem*, nr. 120, 121.

⁹ *Ibidem*, nr. 145 (scrisoare din <1425–1427> a domnului către brașoveni).

¹⁰ DRH, B, I, nr. 69.

¹¹ Documente date la 2, 4 și 6 aprilie 1427 – DRH D, I, nr. 155 (in *Hozzywmezeu, dictarum partium nostrarum Transalpinarum*), nr. 156 (in *Hezywmezew partium nostrarum Transalpinarum*), nr. 157. Un act de la același suveran, din 27 aprilie 1427, se referă la daunele provocate de o năvălire otomană unor clădiri ale mănăstirii dominicane din Câmpulung (N. Iorga, *Acte și fragmente privitoare la istoria românilor...III*, București, 1897, p. 81–82).

¹² Locuitori ai orașului – Petermann, Gaspar din Câmpulung, orășean din Sibiu (*Gaspar de Longocampo, civis civitatis Cybiniensis*), frații Iacob și Petermann, Johannes fiul lui Gaspar – sunt menționați în documente din 14 iunie 1431, 1439 ianuarie 29, 1449 noiembrie 12, 1451 iulie 22, 1453 septembrie 24 (*Ibidem*, nr. 180, 256, 298, 303, 320). Rădila din Câmpulung este menționat în două scrisori ale lui Radu cel Mare către județul și pârgarii din Brașov, în <1482–1495> și <1495–1508> (Gr. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul. 1346–1601...*, Viena, 1905–1906, București, 1931, nr. 155, p. 148–149, nr. 192, p. 183–184).

¹³ „De la Șiștov am mers la Rușii de Vede (*Russenart*); după aceea la Nuwestad, după aceea la Argeș (*Nerx*), după aceea la Câmpulung (*Langrowe*). Acolo este piciorul sfântului Andrei însuși (*Leyphaffig*)” (*Călători străini despre țările române I*, București, 1968, p. 19 – 20).

remarcat asemănări cu unele piese din secolele XI – XII¹⁴. Trebuie privită cu toată rezerva citarea unei monede de la Bela IV (1235–1270), cu proveniența neprecizată¹⁵, între materialele din secolul al XIII-lea. Formularea imprecisă prin care aceasta este amintită poate să provoace confuzii, nefiind clar dacă denarul emis de Bela IV provine de la Câmpulung sau de la Cetățeni¹⁶.

Cercetările arheologice în Câmpulung nu au avut amploarea pe care ar fi impus-o interesul prezentat. Puținele săpături întreprinse au rămas în mare parte inedite. Săpăturile s-au efectuat la ansamblul vechii reședințe voievodale și la mai multe edificii de cult: Bărăția, „Cloașterul”, bisericile Fundeni, Sf. Gheorghe – Olari, Sf. Ilie, Sf. Marina, Schei, Valea, Bradul.

Cele mai numeroase săpături s-au efectuat în decursul timpului la **ansamblul fostei reședințe domnești**. În 1924 au fost întreprinse săpături în interiorul bisericii voievodale, sub conducerea lui Virgil Drăghiceanu, publicate sumar, cu patru decenii mai târziu¹⁷. Ele au adus date privind refacerea lăcașului pe vechile fundații în timpul lui Matei Basarab și apoi în secolul al XIX-lea. Au fost atunci săpate și mormintele, șase din timpul primei biserici (între care două atribuite lui Basarab I și lui Nicolae Alexandru), patru din vremea bisericii refăcute în secolul al XVII-lea și trei din cea din secolul al XIX-lea¹⁸. Planul întocmit în urma săpăturilor din 1924 a fost publicat în 1927¹⁹. Problematica poate fi reluată printr-o analiză a vechilor săpături, ținând seama și de rezultatele cercetărilor mai noi²⁰. S-a considerat că exactitatea releveului a fost verificată²¹, dar rămân unele semne de întrebare datorită impreciziilor cercetării și publicării rezultatelor. În cursul săpăturilor din 1924 nu a fost epuizată cercetarea interiorului bisericii și nu a fost realizată o diferențiere între zidăriile edificiului inițial, din secolul al XIV-lea, și cele ale lăcașului refăcut de Matei Basarab.

¹⁴ Găsită întâmplător prin 1945 într-o curte din strada care se numea Fierari, în apropierea mănăstirii „Negru Vodă” (O. Mărculescu, BOR 93, 1975, 3 – 4, p. 356 – 360).

¹⁵ Er. Oberländer-Târnoveanu, *Relațiile daco-romanilor și populației românești cu lumea sud-est europeană în perioada secolelor IV – XIV*, Teză de doctorat, București, 1998, secțiunea III, cap. 18, p. 752, citat și de A. Ioniță, *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII*, București, 2005, p. 121.

¹⁶ Descoperirile de la Câmpulung sunt menționate împreună cu cele de la Cetățeni sau Lerești: „...avem descoperite chiar emisii monetare începând cu sec. XII, denarii numiți slavoni (notă: În Muzeul Câmpulung Muscel), emiși de regele Ungariei Bela IV (1235 – 1270), denarii emiși de Carol Robert de Anjou (1308 – 1342) aflați în zona economică a orașului, la Cetățeni pe Dâmbovița, complex medieval de cultură medievală cu evidente legături cu Câmpulungul, datorită în parte și unei funcționalități economice similare, potrivit privilegiului comercial dat de Vlaicu-Vladislav I, în 1368, brașovenilor...” (Fl. Mîrtzu, în Gh. Pârnuță (coord), *Câmpulung-Muscel ieri și azi*, Câmpulung, 1974 p. 34 – 36).

¹⁷ V. Drăghiceanu, BOR 82, 1964, 3 – 4, p. 284 – 322.

¹⁸ *Ibidem.*, p. 284 și urm.

¹⁹ Planul întocmit de serviciul tehnic al Comisiunii Monumentelor Istorice a fost publicat de N. Ghika Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia I*, BCMI 20, 1927, f. 53 – 54, p. 122, pl. I, fig. 1.

²⁰ O recentă punere în discuție a problemei la Cr. Moisesescu, RMI 67, 1998, 1 – 2, p. 49 – 61; idem, *Arhitectura românească veche I*, București, 2001, p. 62 – 70.

²¹ P. Chihaiia, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974, p. 206, nota 1.

În 1963 un sondaj de dimensiuni restrânse a fost efectuat de D. V. Rosetti și Flaminio Mîrtzu lângă casa de la SV de biserica voievodală, rezultatele fiind prezentate astfel: "S-a confirmat că această construcție a fost ridicată în vremea lui Matei Basarab (fundațiile taie morminte dintr-un vast cimitir laic datat prin monede ungare și turcești la mijlocul secolului al XVI-lea). S-au găsit și vestigiile altei construcții mai vechi, cu paviment de cărămizi, databilă în secolele XIV – XV"²².

Unele observații, rămase inedite, s-au făcut după 1960, cu prilejul unor lucrări de construcție din incinta liceului „Dinicu Golescu” care au provocat distrugerea a numeroase vestigii. Între urmele apărute sunt menționate și unele atribuite unor construcții ale hanului mănăstirii Câmpulung, care a funcționat până la jumătatea secolului al XVIII-lea²³. Un raport de informare a fost întocmit asupra unui sondaj întreprins de muzeul local în noiembrie 1969 într-o zonă mai îndepărtată, în afara vechii incinte a ansamblului, spre NE, pentru verificarea eventualității existenței unor vestigii într-un loc în care urma să fie ridicată o clădire nouă²⁴.

Alte observații arheologice s-au făcut în partea de sud-est a incintei. Sunt menționate sondaje efectuate în 1968 și 1969, care "au surprins, în poziție stratigrafică, în incinta mănăstirii „Negru Vodă” ceramică din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, într-un nivel arheologic cuprinzând și un pavaj de ampolare din bolovani de râu". Într-o notă a articolului se precizează că săpăturile, inedite, au fost efectuate de Muzeul Câmpulung Muscel cu ocazia săpării gropii pentru depozitarea varului stins, necesar reparațiilor zidului de incintă²⁵; locul gropii, care se mai vedea în 1975 – 1977, era la circa 7 m N de bisericuța bolniței. „Pavajul” este probabil partea superioară a unui strat de pământ cu bolovani descoperit în zonă în 1977, 1981 – 1984, 2001 – 2005.

Cercetări ample în zona fostei curți domnești au fost începute la Câmpulung în 1975, odată cu începerea restaurării ansamblului arhitectural, fiind continuate în 1976 și 1977²⁶ și plănuită a se desfășura pe durata mai multor campanii, acoperind

²² SCIV 15, 1964, 4, p. 566; vezi și Dacia N.S. 8, 1964, p. 402. Despre acest sondaj, Mîrtzu, BOR 83, 1965, 11 – 12, p. 1032 – 1043.

²³ Mîrtzu, *op. cit.*, p. 1040; idem, în *Câmpulung-Muscel ieri și azi*, p. 30.

²⁴ Raportul succint, însoțit de un profil, întocmit de Fl. Mîrtzu, aflat în Arhiva INMI, fond DMI, dosar nr. 3283. Amplasamentul recomandat de DMI pentru internatul liceului nu a fost luat în considerare, clădirea ridicându-se pe locul unor vestigii din partea de NE a ansamblului. Alte grave distrugerii au urmat în 1984, prin construcția unei săli de sport.

²⁵ Mîrtzu, StComPitești 3, 1971, p. 180 și nota 17. În 1974, în *Câmpulung-Muscel ieri și azi*, p. 21, același autor amintea de materialele respective, cu precizarea că locul sondajelor era „în vecinătatea bisericuței zise a „Bolniții” din partea de SE a incintei”, descoperirea fiind inclusă în rândul „temeiurilor ce dau ascendență existenței orașului cel mai târziu la jumătatea sec. XIII”, vezi și *ibidem*, p. 65.

²⁶ Cercetările au fost începute în 1975 prin colaborarea DPCN cu Muzeul județean Argeș și Muzeul orașenesc Câmpulung, de un colectiv alcătuit din Gh. I. Cantacuzino (responsabil), Sp. Cristoceă, T. Mavrodin, Fl. Mîrtzu și Șt. Trâmbaciu, fiind continuate în 1976 și 1977: Gh. I. Cantacuzino, Sp. Cristoceă, T. Mavrodin, Șt. Trâmbaciu, StComCâmpulung I, 1981, p. 23 – 29; Gh. I. Cantacuzino, SCIVA 22, 1981, 1, p. 131 – 139.

printr-o rețea de secțiuni întreaga suprafață a ansamblului. Ele au fost întrerupte, fiind reluate între 1981–1984 și 2000–2005²⁷, fără a putea epuiza aria de investigare. Unele probleme legate de cronologia și planul celor mai vechi construcții rămân în mare parte în stadiul de ipoteze. Au fost obținute informații despre cele mai vechi urme de locuire și precizări privind vestigiile bisericii voievodale din secolul al XIV-lea, refăcută în două rânduri. S-a descoperit un zid care împrejmuia biserica și urmele unui val cu șanț pe latura de sud a întregului ansamblu. Importante vestigii s-au descoperit în zona de la E de biserică, între care o construcție de piatră cu pardoseală de cărămidă care poate fi ipotetic datată în secolul al XIV-lea. Începând din secolele XV – XVI în jurul bisericii au fost înmormântați numeroși locuitori ai orașului. După întemeierea în 1635 a mănăstirii, noile construcții au fost ridicate pe alte amplasamente, configurația ansamblului fiind schimbată.

Din toate cercetările întreprinse în zona menționată se desprinde concluzia că biserica voievodală a fost ridicată către mijlocul secolului al XIV-lea, fiind, împreună cu resturile de construcție care se pot atribui ipotetic vechii reședințe domnești, primele clădiri de zid importante într-un spațiu cu urme de locuire din perioade precedente, între care urme databile în ultima parte a secolului al XIII-lea și la începutul secolului al XIV-lea sau aparținând unor amenajări (inclusiv zidării de proporții reduse) care s-ar putea datora activității constructorilor viitoarei reședințe.

Cercetările arheologice la ansamblul **Bărăției** au fost întreprinse în anii 1963–1965, în legătură cu restaurarea ansamblului, cu cele trei edificii importante: biserica închinată Sf. Iacob cel Mare, turnul clopotniță și casa parohială. Desfășurarea procesului de restaurare a influențat și amplasarea săpăturilor. Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice conduse de Dinu V. Rosetti²⁸, rămase inedite, au fost prezentate, împreună cu cercetarea arhitecturii, în articolul arhitectului Ștefan Balș²⁹ privind restaurarea ansamblului, iar rapoarte amănunțite se află în dosarul de restaurare³⁰.

Cercetările au dovedit că biserica existentă reprezintă corul, ridicat în secolul al XV-lea, în locul fundațiilor corului unui edificiu din a doua jumătate a secolului

²⁷ Cantacuzino, Cristoce, Trâmbaciu, *Materiale*, 1982, p. 287 – 290; idem, *Materiale*, 1983, 2, p. 517–524; Cantacuzino, Argessis StComPitești/Seria istorie 9, 2000, p. 107–115; Cantacuzino, Trâmbaciu, StComCâmpulung 6, 2001, p. 43–61; Gh. I. Cantacuzino, Maria Venera Rădulescu, Șt. Trâmbaciu, StComCâmpulung 7, 2003, p. 25–37; Gh. I. Cantacuzino, RMI 72, 2001–2003, p. 41–58.

²⁸ Săpăturile din anul 1963 au fost efectuate împreună cu N. N. Pușcașu.

²⁹ Șt. Balș, *Studii și lucrări de restaurare* 3, 1969, p. 7–26. Enunțarea rezultatelor în cronicile săpăturilor arheologice din anii 1963 (SCIV 15, 1964, 3, p. 566), 1964 (SCIV 16, 1965, 3, p. 602) și 1965 (SCIV 17, 1966, 4, p. 722 – 723).

³⁰ Arhiva Institutului Național al Monumentelor Istorice, fond DMI, dosar 3283. Dosarul cuprinde, în afara memoriilor și avizelor oficiale, însemnările arh. Șt. Balș privind cercetarea arhitecturii monumentelor (38 pag.), textele rapoartelor asupra cercetărilor arheologice întreprinse între 25 martie – 14 noiembrie 1963, în iunie – noiembrie 1964 și începând din 15 februarie 1965 (25 pag., 11 pag. și 8 pag.), semnate de D. V. Rosetti, cu un plan de ansamblu al săpăturilor, însemnări zilnice privind descoperirile, de N. N. Pușcașu (14 pag.), note de șantier de D. V. Rosetti (16 pag.), date istorice despre Bărăția din Câmpulung Muscel, de P. Ș. Năsturel (8 pag.), jurnalul de restaurare, consemnând starea monumentului la începerea lucrărilor și lucrările executate (30 pag., întocmit de șeful de lot Gustav Vollrath).

al XIII-lea, în prelungirea navei acestuia, care a fost mai târziu dărâmată. Lespedea tombală din anul 1300 a comitelui Laurentius provenea din edificiul inițial, suferind în construcția ulterioară trei mutări succesive; s-a descoperit o criptă cu oseminte reînhumate, pe care a stat, într-o fază intermediară, piatra de mormânt. Săpăturile au scos la lumină fundațiile corului inițial și cele ale navei, puse în valoare prin restaurare. Au fost descoperite temeliile turnului de lemn, cu aceeași orientare ca a bisericii, pe locul căruia a fost ridicat în 1730 turnul clopotniță. S-au obținut date privind casa parohială, datând din secolul al XVII-lea, mult modificată de transformări ulterioare. S-au găsit numeroase pietre sculptate – nervuri și chei de boltă de factură gotică, ancadrame, capiteli, colonete, precum și lespezi funerare, un fragment refolosit părănd a avea o mare vechime. Fragmente ceramice din secolele XIII – XIV au fost descoperite în număr destul de mic; cea mai veche monedă este una de la Vlad Dracul, cele mai multe materiale numismatice fiind moderne. Cercetările au putut da răspunsuri, în cea mai mare măsură, problemelor privind biserica și celelalte componente ale ansamblului.

Cu totul insuficiente au fost săpăturile de la „Cloașter”, denumire dată mănăstirii catolice dărâmată după 1646, a cărei distrugere a continuat în veacurile următoare³¹. Săpăturile lui Virgil Drăghiceanu, efectuate între 4 și 10 noiembrie 1924, au constatat în “câteva șanțuri transversale”, care au căutat, pe locul care arăta “ca un fel de movilă presărată de bolovani și de gunoaie”, urmele temeliilor bisericii, în mare parte distruse³². În foarte succinta prezentare a săpăturii se arată că biserica avea trei nave, lungimea de 38,50 m în nava centrală și 37 m în cele laterale, lățimea de 15 m, din care navele laterale măsurau câte 3 m. În absida mare se afla un postament pentru sanctuar și un altul pentru un jeț, iar în mijlocul bisericii, spre vest, în fața unei lespezi mari, urmele a cinci morminte zidite, distruse. Din păcate, nici un plan nu a fost publicat, ilustrațiile prezentate de autorul săpăturilor reprezentând mai ales piese de piatră scoase din săpătură. Noi sondaje au fost întreprinse în 1958 de Ion Barnea și Emil Lăzărescu, având o întindere redusă, în zona din afara bisericii, și ajungând numai pe mici porțiuni la cele mai vechi depuneri³³. S-au descoperit resturi ale construcțiilor complexului monastic, precum și cinci morminte fără inventar, anterioare acestora. Au fost distinse două faze de construcție, construcțiile din prima fază fiind dărâmate înainte de începerea celor din etapa a doua. Pentru datarea celor două faze, s-a presupus fie că cea mai nouă ar putea data cel mai târziu din prima jumătate a secolului al XVI-lea și prima din secolul precedent, fie că faza mai recentă ar corespunde refacerilor la care se poate referi un document din 1427, iar prima celei de a doua jumătăți a secolului

³¹ În 1718 ruinele bisericii și clopotniței erau văzute de Antonio Maria del Chiaro (*Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia...*, ed. N. Iorga. Vălenii de Munte, 1915, p. 31), iar în 1897 Gr. Tocilescu menționa ruinele “în grădina lui Căprăruș din str. Matei Vodă”, și existența în zidurile clădirilor învecinate a unor pietre cu inscripții latine (*Marele dicționar geografic al României II*, București, 1899, p. 487).

³² Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 328.

³³ I. Barnea și Em. Lăzărescu, *Materiale* 8, 1962, p. 65 – 72.

al XIV-lea. S-au descoperit fragmente de nervuri de factură gotică atribuite bisericii. Săpăturile nu au mai putut continua, datorită faptului că în parcelarea din zonă au fost ridicate clădiri moderne. Monumentele care compuneau acest important ansamblu medieval, dispărut, au rămas mult prea puțin cunoscute, numai din descrieri sumare sau parțiale.

La alte biserici din oraș – Fundeni, Sf. Gheorghe – Olari, Schei, Sf. Ilie, Valea, Bradul, Sf. Marina – au fost efectuate săpături și sondaje arheologice³⁴, având în atenție în cele mai multe cazuri, cimitirele organizate în jurul edificiilor de cult. Au fost obținute informații privind elemente de ritual funerar și un bogat material care ilustrează cultura materială din acest centru urban. Săpăturile au rămas în bună parte inedite. Dintre toate, numai cercetările din 1988 de la biserica Fundeni fac obiectul unui articol recent apărut³⁵. Un articol privind cronologia bisericii Sf. Marina³⁶, cu referiri și la săpăturile de la biserica Valea din apropiere, despre care se mai relatează într-o notă privind un inel sigilar descoperit acolo³⁷, un altul în legătură cu biserica Sf. Gheorghe³⁸, diferite referiri în alte articole și în volumul privind Câmpulungul apărut în 1974³⁹, precum și notele cuprinse în cronicile săpăturilor arheologice întreprinse în anii 1963 și 1967, ne oferă informații despre aceste săpături⁴⁰. Nu a fost publicat însă și nu este cunoscut nici un plan al săpăturilor și nici un profil care să prezinte stratigrafia. Informațiile care au fost publicate despre fiecare din aceste săpături vor fi prezentate în cele ce urmează.

Biserica Adormirea Maicii Domnului – Fundeni, are ancadramentele a două ferestre lucrate din pietre funerare refolosite, din 7066 (1558) și 7130 (1622); din timpul lăcașului anterior s-a mai păstrat și o lespede funerară din 7084 (1576)⁴¹.

³⁴ Săpături executate de Fl. Mîrtzu (în *Câmpulung-Muscel ieri și azi*, p. 34 – 36); la biserica Sf. Marina în 1964 sub coordonarea lui D. V. Roșeti, care a efectuat săpăturile de la Bărăție. Cele de la biserica Fundeni din anul 1988, au fost executate de Sp. Cristoceă împreună cu Fl. Mîrtzu și Adrian Băjan. În *Câmpulung-Muscel ieri și azi*, p. 19 și nota 11, Fl. Mîrtzu nota că săpăturile efectuate între 1967–1972 în 7 din cele 12 „micronecropole” ale cartierelor medievale ale orașului, din jurul bisericilor, au pus în evidență, în morminte, elemente de costum, inventar și cultură materială semnificative. La aproape 3/4 din schelete autorul a constatat „absența completă a nasturilor sau bumbilor metalici, sau a copcilor, situații confirmând costumații populare sătești, la care uzual se folosea, se știe, cu această funcționalitate, baierile, șiretul textil, perisabile prin excelență”, podoabele fiind „la nivelul improvizărilor: cercei din simplă mărgea, pe un suport de sârmă, absența inelelor etc. Erau scheletele orașenilor cu viață semiagrară, din cartierele periferice, cu locuințele în ocolul din jurul orașului, dar chiar meșteșugarii păstrându-și tradițional felul de viață prin străvechea obște sătească a așezării”. Este posibil ca hazardului descoperirilor să i se datoreze lipsa unor descoperiri monetare mai vechi.

³⁵ Sp. Cristoceă, Fl. Mîrtzu, A. Băjan, *Argessis Seria Istorie* 14, 2005, p. 225 – 229.

³⁶ Mîrtzu, *StComCâmpulung* 3, 1984, p. 19 și urm.

³⁷ Idem, *RevMuz* 7, 1970, 5, p. 436 – 437.

³⁸ Idem, *RevMuz* 5, 1968, 5, p. 449 – 450.

³⁹ Monografia *Câmpulung Muscel ieri și azi* cuprinde, în capitolele redactate de Fl. Mîrtzu (p. 9–44, 49–76, 86–95, 107–117) numeroase referiri la săpăturile arheologice efectuate în oraș de Muzeul Câmpulung Muscel.

⁴⁰ De exemplu precizarea constatării privind intensitatea mare a înmormântărilor, descoperite pe mai multe niveluri (Mîrtzu, *StComCâmpulung* 3, 1984, p. 20).

⁴¹ I. Răușescu, *Câmpulung-Muscel. Monografie istorică*, Câmpulung, 1943, p. 238 – 239.

Pietrele funerare refolosite, în cazul în care nu reprezintă intervenții ulterioare, indică o dată mult mai târzie decât ultima inscripție.

După sondajele din deceniul al șaptelea, în cursul cărora au fost săpate 23 morminte, cercetările arheologice efectuate în 1988 în interiorul lăcașului au dus la descoperirea fundațiilor vechii biserici, cu plan dreptunghiular, alcătuită numai din altar și naos, cu absida decroșată, care a fost datată, după materialul descoperit, în al treilea sfert al secolului al XV-lea. În săpătură s-au descoperit 10 morminte, inventarul găsit fiind reprezentat de monede, inele, cercei, mărgelile, vase de sticlă, ceramică, datând din secolele XV–XVIII⁴². Actuala biserică s-a presupus, după săpăturile arheologice, că datează din ultima parte a secolului al XVII-lea.

Biserica Sf. Gheorghe, numită și biserica **Olari**, era menționată de Paul din Alep, care o remarcase cu prilejul procesiunii efectuate aici în ziua hramului, în 1647, ca o biserică veche, aflată în colțul orașului⁴³. Naosul ei își poate găsi analogii cu planul unor edificii gotice târzii din Transilvania, ca și ancadramentele intrării în naos și ale ferestrelor. În legătură cu datarea bisericii au fost formulate păreri divergente⁴⁴. Poate fi admisă opinia, bazată pe observații făcute cu peste opt decenii în urmă, că portalul a fost lucrat odată cu zidirea naosului bisericii⁴⁵, care datează din secolul al XV-lea⁴⁶.

În octombrie 1967 au fost efectuate sondaje în incinta bisericii Sf. Gheorghe – Olari. Despre rezultatele lor, în afara datelor succinte din cronica săpăturilor acelui an⁴⁷, care menționează datarea bisericii în secolul al XV-lea și descoperirea unui număr de 31 morminte, dispuse pe patru niveluri, informații mai multe sunt cuprinse într-o notă publicată despre unul dintre morminte. În acesta s-a găsit un inel pentru a cărui placă a fost folosită o monedă romană, de la Octavian Augustus,

⁴² Cristoce, Mîrtzu, Băjan, *op. cit.*, p. 225 – 229.

⁴³ *Călători străini despre țările române* VI, București, 1976, p. 261.

⁴⁴ S-a considerat fie că ancadramentele au fost aduse de la „Cloașterul” dărmat (la începutul secolului XX – E. Fischer, *Die Kulturarbeit des Deutschtums in Rumänien*, Sibiu, 1911, p. 233, iar după săpăturile din 1958 – Barnea și Lăzărescu, *op. cit.*, p. 70), fie că ancadramentele au aparținut de la început edificiului (Al. M. Zagoritz, BCMI 8, 1916, 33, p. 44–46), fie că elementele gotice își au origina în arhitectura moldovenească, după modelul bisericii Stelea din Târgoviște (N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, III: *Veacul al XVII-lea*, BCMI 25, 1932, 71 – 74, p. 80 – 81).

⁴⁵ Zagoritz, *op. cit.*, p. 46, remarca legătura „organică între baza bisericii și ciubucăria ușii”. Nu se observă urme de adaptare a clădirii pentru încastrarea ancadramentelor, cum s-ar fi întâmplat dacă ele ar fi fost aduse aici ulterior ridicării bisericii, de la „Cloașter”, în secolul al XVII-lea.

⁴⁶ Chihaia, *op. cit.*, p. 316 – 318, a considerat că biserica Sf. Gheorghe ar fi fost distrusă și refăcută integral după mijlocul secolului al XVII-lea, când au fost folosite ancadramente luate din ruinele Cloașterului, modelul bisericilor catolice influențând elementele de plan și forma soclului. Lipsa pronaosului a fost explicată prin considerarea bisericii drept capelă funerară a curții domnești. Dar în jurul bisericii voviedale s-au efectuat înmormântări numeroase încă la pragul dintre secolele XIV și XV.

⁴⁷ SCIV 19, 1968, 4, p. 694 („S-au efectuat săpături de salvare la biserica Sf. Gheorghe-Olari, datându-se monumentul în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Cu această ocazie s-au dezvelit și cercetat 31 de morminte, care dovedesc apartenența la ritul răsăritean, deși construcția are elemente gotice”). Pentru săpăturile menționate, vezi și Mîrtzu, în *Din istoria luptei antiepidemice din România*, București, 1972, p. 39–44; idem, BOR 90, 1972, 3–4, p. 362.

precum și resturi textile împreună cu un număr de 40 de nasturi din fir textil, 20 înșirați de la gât în jos și câte 10 de la cot pe partea inferioară a antebrațului, care s-a presupus că încheiau o tunică scurtă, cu mânecile încheiate în spatele antebrațului. Ținând seama de monedele emise de Matia Corvin (1458-1490) aflate în morminte din același nivel, mormântul a fost datat în al patrulea sfert al secolului al XV-lea și considerat ca atestând „unul dintre cele mai vechi reflexe ale Renașterii și umanismului orășenesc exprimate prima oară la Câmpulung”⁴⁸.

Biserica Sf. Ilie, una dintre bisericile vechi din Câmpulung, era situată în apropierea locului târgului anual (*zbor*) care se ținea de Sf. Ilie, loc în care se află și astăzi piața orașului. Târgul a fost mutat de Matei Basarab lângă mănăstirea pe care o ctitorise. Actuala biserică datează din prima jumătate a secolului al XVII-lea⁴⁹. Prin săpăturile arheologice efectuate în 1972⁵⁰ au fost descoperite urmele unei biserici de lemn datând din a doua jumătate a secolului al XV-lea⁵¹. Din acea perioadă datează cele mai vechi monede descoperite; emisiunile monetare cărora le aparțin descoperirile sunt ungare, raguzane, poloneze, germane, baltice și otomane⁵².

Biserica Sf. Muceniță Marina a cunoscut numeroase transformări și adaosuri succesive. Cercetările arhitecților⁵³, săpăturile arheologice, analiza documentelor și inscripțiilor, lasă încă loc discuțiilor în problema vechimii sale, pe care tradiția o consideră foarte mare⁵⁴. În urma analizei arhitecturii edificiului, pe baza analogiilor cu biserici din Transilvania, s-a presupus o datare în secolul al XV-lea, fără a exclude posibilitatea celei consemnată de tradiție, în secolul al XIII-lea⁵⁵. Săpătura arheologică efectuată aici, în afara bisericii, în 1963⁵⁶, a dus la descoperirea unor morminte din secolele XVI–XVII și a unor consistente urme de locuire, cele mai vechi din secolul al XV-lea. Unul dintre autorii acestor săpături atribuia bisericii o datare în secolul al XVI-lea, considerând drept dovezi faptul că

⁴⁸ Mîrtzu, *RevMuz* 5, 1968, 5, p. 449 – 450.

⁴⁹ Textul pisaniei, dispărute, cunoscut dintr-o transcriere făcută în 1831, arăta că biserica a fost zidită în timpul domniei lui Alexandru Coconul, de jupan Ghinea Mustachi cu truda preotului Iane eclesiarhul și terminată la 1 martie 7134 (1626). A fost reparată, cu unele transformări, în 1771 (N. Iorga, *Inscripții din bisericile României* II, p. 102; Răuțescu, *op. cit.*, p. 255).

⁵⁰ Săpături efectuate de Fl. Mîrtzu, inedite (vezi *Câmpulung-Muscel ieri și azi*, p. 38).

⁵¹ Existența acesteia este menționată în textul de prezentare a monumentului, afișat în fața intrării.

⁵² *Câmpulung-Muscel ieri și azi*, p. 38.

⁵³ H. Teodoru, *BCMI* 1943, p. 85 – 94; E. Greceanu, A.I. Muștescu, M. Muștescu, *StComCâmpulung* 2, 1982, p. 25 – 40.

⁵⁴ La mijlocul secolului al XIX-lea, C. D. Aricescu (*Istoria Câmpulungului* II, București, 1856, p. 157) socotea începuturile bisericii Muceniță Marina între 1100 și 1200, opinie fantezistă, generată de patriotismul local al autorului și de tradiție. I. Răuțescu, *op. cit.*, p. 284, considera lăcașul ridicat în secolul al XV-lea, remarcând că urmele vechii picturi din altar erau mult îngropate în pământ.

⁵⁵ Greceanu, Muștescu, Muștescu, *op. cit.*, p. 39 – 40, menționând analogiile cu biserici din Transilvania, în special din Țara Hațegului și Zarand (planul asemănător, folosirea blocurilor de piatră fățuită la muchiile zidurilor sau ancadramentul ușii de pe latura sudică, cu muchia teșită).

⁵⁶ *SCIV* 15, 1964, 4, p. 566 („...s-a făcut un sondaj în grădina din jurul bisericii. S-au găsit morminte din secolele XVI – XVII și bogate urme de locuire începând din secolul al XV-lea”). Săpături efectuate de Fl. Mîrtzu și D. V. Rosetti (care conducea în acel an șantierul de la Bărăție).

mormintele găsite în jurul lăcașului nu erau mai vechi de secolul al XVI-lea (monede de la Soliman II Magnificul, 1520 – 1566), existența urmelor de locuire din secolul al XV-lea care exclud existența în acea vreme a unui edificiu de cult, și faptul că în imediata apropiere se găsea, încă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, biserica Valea⁵⁷. Săpăturile, nu îndeajuns de extinse și incomplet publicate, nu îngăduie totuși concluzii tranșante. Datele lor dovedesc existența bisericii în prima jumătate a secolului al XVI-lea, dar ea ar putea avea o vechime mai mare, cu atât mai mult cu cât pisania pusă în 1697 o arăta ca „aflându-se din zile vechi părăsită”.

Biserica Valea (Vovidenia), una dintre cele mai vechi din Câmpulung⁵⁸, demolată în 1902, se afla foarte aproape de biserica Sf. Marina. Prin sondajele arheologice efectuate aici în 1969⁵⁹ au fost descoperite în morminte podoabe – cercei, mărgel – și monede emise de țarul bulgar de la Vidin Srațimir (1360–1396), care au permis datarea primei faze de construcție a bisericii în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. În pronaosul bisericii a fost descoperit mormântul „județului” Iorga, mort după 1830, găsindu-se și inelul său sigilar, cu stema orașului, din 1810.

Biserica Bradul, dăruită la rândul ei în anul 1903, era situată în partea de V a orașului⁶⁰. În sondajele arheologice efectuate aici au fost descoperite morminte cu monede din a doua jumătate a secolului al XV-lea⁶¹, iar în interior s-a găsit cu multă vreme în urmă o piatră funerară din 1718.

Despre sondajele de la **biserica Schei**, situată în partea de N a orașului, a fost publicată numai precizarea descoperirii unui număr de 26 de morminte, dintre care unul cu scheletul având antebrațele îndoite spre umeri⁶².

Principalul obiectiv care a fost urmărit prin toate aceste săpături, efectuate în necropolele din jurul celor mai vechi biserici din Câmpulung, a fost scoaterea la lumină a inventarului mormintelor, obiectele rezultate îmbogățind patrimoniul muzeului din oraș. În articole publicate au fost tratate diferite aspecte legate de ritualul funerar⁶³ și de unele piese de inventar, monede sau obiecte de podoabă.

⁵⁷ Mîrtzu, StComCâmpulung 3, 1984, p. 19 – 27.

⁵⁸ În 1831 era menționată vechea inscripție slavonă din 7070 (1561-1562) iar în catagrafia din 1840 se precizează că biserica, având hramul Intrarea în Biserică a Maicii Domnului, a fost prefăcută și preînnoită de Iorga județul sin diacon Gheorghe „și s-au săvârșit la leat 1803 aug(ust) 24” – vezi Răuțescu, *op. cit.*, p. 326.

⁵⁹ Săpături efectuate în 1969, vezi Mîrtzu, RevMuz 7, 1970, 5, p. 436 – 437; idem, StComCâmpulung 3, 1984, p. 20–24.

⁶⁰ În catagrafia din 1840 se arăta că lăcașul a fost refăcut în anul 1766 de clucerul Apostol și soția sa Safta și îngrijit mai târziu de urmașii acestora, serdarii Pavlache și Grigore Apostolescu (Răuțescu, *op. cit.*, p. 323).

⁶¹ Săpături inedite efectuate de FI. Mîrtzu, vezi StComCâmpulung 3, 1984, p. 21; același autor, într-o intervenție publicată în volumul *La numismatique – source de l'histoire de l'art et de l'histoire des idées. Travaux de la Commission Internationale de Numismatique présentés au XVe Congrès International des Sciences Historiques, Bucarest, 1980*, București, 1982, p. 30 – 34, discută despre o monedă otomană, de formă pătrată, emisiune de la Ahmed I (1603 – 1617), descoperită prin săpături arheologice, într-un mormânt, la Câmpulung (fără precizarea locului).

⁶² Mîrtzu, StComPitești 2, 1969, p. 222 și fig. 5, p. 221.

⁶³ *Ibidem*, p. 219 – 229.

În atenția autorului săpăturilor s-au aflat diferite categorii de materiale descoperite în săpăturile din Câmpulung (bisericele Fundeni, Sf. Gheorghe – Olari, Sf. Ilie, Sf. Marina, Schei, Bradul, Valea) și din zona apropiată (Lerești) care ilustrează dezvoltarea orfevreriei în atelierele meșterilor locali: cercei, ace de cap, nasturi – bumbi, de variate forme, lucrate în diverse tehnici (filigranare, cizelare, gravare, ciocănire la cald, repoussage, cloisonnage)⁶⁴, cu variate teme decorative (reprezentarea florii de crin, a pomului vieții⁶⁵, cruci, motive heraldice, animaliere etc). De asemeni, au constituit obiectul unui studiu vasele funerare de sticlă, provenite din import⁶⁶.

Monedele descoperite în aceste săpături au fost menționate, alături de altele găsite întâmplător, în Câmpulung precum și în zona limitrofă (Cetățeni, Lerești), în cadrul prezentării circulației monetare, în volumul privind istoria orașului apărut în 1974⁶⁷. Monede românești provenite din aria orașului sunt cele din tezaurul de peste 100 ducăți de argint de la Vladislav I (1364 – 1377) și Radu I (1377 – 1385) găsit în 1875 în incinta mănăstirii „Negru Vodă”⁶⁸, iar din zona înconjurătoare monede anepigrafice de la Alexandru cel Bun, descoperite la Cetățeni, în 1962, și un ducat emis în 1443 de Basarab II găsit la Lerești⁶⁹. Din secolul al XIV-lea, pe teritoriul orașului s-au găsit: o monedă tătarească, aspru de argint emis în 1351 la Azak (Azov) de hanul Bird-i-Bek⁷⁰, monede de la țarul bulgar Ivan Sracimir (1371 – 1390) aflate în morminte la biserica Valea și de la țarii de la Târnovo Mihail III Șisman (1321 – 1330) și Alexandru (1331 – 1335). Începând din a doua jumătate a secolului al XV-lea s-a remarcat circulația unei diversități de monede străine din secolele XV – XVIII, descoperite în necropolele din jurul bisericilor Fundeni, Sf. Gheorghe – Olari, Sf. Ilie, Schei, Valea, Bradul: aspri, parale, dirhemi și piaștri otomani, groși polonezi sau din țările baltice, grosetto și taleri din Ragusa, Pfennig emis la Halle, monede ale regilor maghiari, în special ale lui Matia Corvin (1458 – 1490)⁷¹. Se adaugă două tezaure din secolul al XVII-lea descoperite în raza orașului⁷².

⁶⁴ *Câmpulung-Muscel ieri și azi*, p. 116 – 117.

⁶⁵ Mîrtzu, SCIA 16, 1969, 1, p. 123 – 129; idem, SCIA, seria Artă Plastică 17, 1970, 2, p. 297 – 301.

⁶⁶ Mîrtzu, Argessis, Seria istorie 7, 1995, p. 45 – 52. Sunt examinate vasele descoperite în numeroase locuri, inclusiv la Câmpulung, în ”rezervațiile funerare afectate monumentelor medievale de cult, păstrate încă sau dispărute: Valea, Bradul, Schei, Sf. Gheorghe, Fundeni, Sf. Ilie, inclusiv sondajul efectuat în 1964 în incinta M-rii Negru Vodă, în zona Casei Domnești, inclusiv Lerești (în nordul orașului, ca hinterland medieval al acestuia) (nota 1). În săpăturile din zonă, „3/4 din vasele funerare din sticlă interceptate (fragmente, întregibile sau întregi) din 361 morminte medievale cercetate, s-au aflat așezate...între partea interioară a cotului drept și torace” (p. 47), mai rar alăturat, în partea dreaptă a capului (p. 45).

⁶⁷ *Câmpulung-Muscel ieri și azi*, p.33 – 36.

⁶⁸ C. Moisil, *Monetele lui Radu I Basarab*, în *Curtea domnească de la Argeș*, BCMI 10 – 16, 1917 – 1923, p. 123.

⁶⁹ Mîrtzu, RevMuz 4, 1967, 3, p. 272 – 273.

⁷⁰ Mîrtzu, StComPitești 3, 1971, p. 182; *Câmpulung Muscel ieri și azi*, p. 34 – 35, menționând identificarea făcută de Octavian Iliescu.

⁷¹ *Câmpulung Muscel ieri și azi*, p. 34 – 35.

⁷² Tezaur aflat în punctul Crețioara (florini ai Imperiului Romano-German, din perioada războiului de 30 de ani) și în altul (taleri și groși polonezi, transilvani și germani) găsit în zona Schei (*ibidem*, p. 36).

Informațiile obținute prin săpăturile arheologice efectuate între 1963 și 1972, faptul că mormintele cele mai vechi descoperite în săpăturile din jurul bisericilor din Câmpulung datează în cele mai multe cazuri din secolul al XV-lea, iar în cazul bisericii dispărute Valea din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, au permis autorului lor presupuneri⁷³ privind încadrarea cronologică a bisericilor din Câmpulung. S-au considerat ca date ale construcțiilor următoarele: biserica Fundeni, sec. XV, Sf. Gheorghe – Olari, sec. XV, Șubești, sec. XVI, Sf. Ilie sec. XV, Sf. Marina sec. XVI, Schei sec. XV, Valea (dispărută) sec. XV, Sf. Nicolae – Târg sec. XVII, Sf. Nicolae Domnesc sec. XVI, Bradul (dispărută) sec. XV. Urme ale unor lăcașuri anterioare au fost descoperite la bisericile Sf. Ilie și Fundeni.

În urma săpăturilor arheologice efectuate la cele mai importante edificii medievale din Câmpulung rămân încă multe probleme nerezolvate. Monumentele s-au aflat în centrul atenției la Bărăție, „Cloașter” și la ansamblul fostei reședințe domnești; în cazul celorlalte biserici principala preocupare a fost concentrată asupra necropolelor cu inventarul lor. Una dintre cele mai importante probleme este cea a încadrării cronologice a principalelor biserici. Datările propuse pentru diferitele edificii se bazează pe data celor mai vechi monede găsite în morminte. Acestea constituie un reper cronologic, dar reprezintă totuși numai un *terminus ante quem*. Semnele de întrebare care rămân se datorează în primul rând modului în care au fost publicate cele mai multe din săpăturile mai vechi. Planuri exacte ale săpăturilor există numai la Bărăție și pentru cercetările din 1958 de la „Cloașter”. Pentru celelalte cazuri nu cunoaștem amplasarea sondajelor, dacă și unde au fost făcute săpături în interiorul edificiilor și în ce măsură s-a putut verifica peste tot eventualitatea existenței unor lăcașuri anterioare, care în unele cazuri nu trebuie exclusă. Așa cum ne sunt cunoscute rezultatele săpăturilor, vechea biserică voievodală poate fi datată în ultima parte a primei jumătăți a secolului al XIV-lea, biserica Valea în cea de a doua jumătate a secolului al XIV-lea, iar celelalte biserici ortodoxe în secolul al XV-lea (bisericile Olari, Fundeni, Schei, Sf. Ilie, Bradul), în secolul al XVI-lea (bisericile Sf. Marina, poate mai veche, Șubești și Sf. Nicolae-

---

⁷³ În capitolul pe care l-a redactat în monografia privind istoria Câmpulungului, Fl. Mîrtzu scria: „Cercetarea arheologică, la verticală, a mării majorități a rezervațiilor funerare (în notă: campanii arheologice efectuate în perioada 1967 – 1972 de către Muzeul Câmpulung–Muscel), cărora monumentele de cult le-au preexistat, la foarte mică distanță în timp, deservind și fiind afectate, ca însăși rațiune a existenței lor, micronecropolelor din fiecare cartier al vechiului oraș, au permis datarea, cu suficientă exactitate, a bisericilor în cauză, respectiv a primei lor faze de funcționalitate (notă: cărora le corespunde nivelul celor mai vechi morminte, aflate pe pământul viu, date prin inventarul funerar interceptat: monete, podoabe etc.). Astfel: Fundeni, sec. XV, Sf. Gheorghe–Olari, a breslei olarilor, sec. XV, Șubești, a breslei șubarilor, sec. XVI, Sf. Ilie sec. XV, Marina sec. XVI, Schei sec. XV, Valea (astăzi dispărută) sec. XV, Sf. Nicolae–Târg sec. XVII, Sf. Nicolae Domnesc sec. XVI, Bradul (astăzi dispărută) sec. XV, biserica Negru Vodă (ulterior Mănăstire) sec. XIII” (*Câmpulung Muscel ieri și azi*, p. 111). Trebuie remarcat că despre săpături la bisericile Șubești, Sf. Nicolae–Târg, Sf. Nicolae Domnesc și Bradul nu mai există alte mențiuni. iar pentru datarea bisericii „Negru Vodă” în sec. XIII nu există dovezi arheologice.

Domnească) sau al XVII-lea (Sf. Nicolae – Târg și altele). Ne putem întreba dacă la începutul secolului al XIV-lea, înaintea ridicării bisericii voievodale a lui Basarab I, nu exista în Câmpulung nici o biserică ortodoxă? Se poate presupune fie o vechime mai mare a unuia sau altuia din lăcașurile menționate, fie existența cel puțin a unei sau a unor biserici, probabil de lemn, încă nedescoperite, aparținând obștii câmpulungenilor la care documente mai târzii fac aluzie ca fiind existentă aici din timpuri foarte îndepărtate⁷⁴. Între materialele descoperite în cercetările de la ansamblurile Bărăției, Cloașter sau „Negru Vodă”, cele din secolul al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea nu sunt totuși prea numeroase, depunerile cele mai consistente fiind din veacuri mai târzii. Monede din secolul al XIII-lea nu au fost descoperite, cele mai vechi fiind din ultima parte a secolului al XIV-lea sau din cel următor. La Bărăție, unde o datare anterioară sfârșitului secolul al XIII-lea este sigură, cea mai veche monedă este din secolul al XV-lea. Raritatea descoperirii unor urme din secolul al XIII-lea și din prima parte a secolului al XIV-lea poate indica pentru această perioadă o locuire cu un caracter dispersat, în care nu se observă un strat mai gros pe întreaga arie a așezării.

Un interes aparte ar prezenta cercetarea arheologică efectuată în diferite puncte ale orașului, care să permită obținerea de informații privind structura urbană precum și caracteristicile locuințelor. Cu excepția unui sondaj de proporții reduse⁷⁵, astfel de lucrări nu s-au efectuat. Nu a existat nici preocuparea de a urmări, în decursul timpului, săpăturile efectuate pentru fundațiile unor construcții sau pentru diferite lucrări edilitare, putându-se astfel verifica eventualitatea existenței unor vestigii arheologice în acele puncte. Prea puținele descoperiri întâmplătoare, cu totul izolate, amintite mai sus, arată cât de importante ar fi putut fi astfel de observații. Dar până în prezent, datele cunoscute din săpăturile de la Bărăție, „Cloașter” și din zona reședințe domnești, precum și de la alte șapte biserici reprezintă aproape în întregime informația arheologică privind perioada de formare și de început a orașului Câmpulung. În stadiul actual al cercetării arheologice urmele și edificiile de zid care se cunosc în ultima parte a secolului al XIII-lea și la începutul secolului al XIV-lea sunt cele de la Bărăție și, cu câteva sute de metri mai spre S, urme de locuire în zona viitoarei reședințe domnești precum și vestigiile de la „Cloașter”. Din a doua parte a secolului al XIV-lea se cunosc, mult mai la nord, mormintele de la biserica Valea și urme de locuire în zona bisericii Sf. Marina. În secolul al XV-lea, existenței acestora li se adăugau bisericile Schei, situată încă mai la N, Sf. Ilie, cam la mijlocul distanței între Bărăție și vechea biserică voievodală, precum și biserica Bradul, iar la S față de biserica voievodală, bisericile Sf. Gheorghe și Fundeni. Toate acestea configurau întinderea orașului, în care probabila creștere

⁷⁴ Hrisovul din 7 mai 1615 în care orașenii sunt numiți „moșteni în oraș”, – vezi Gh. Pârnuță, Șt. Trâmbaciu, *Documente și inscripții privind istoria orașului Câmpulung Mușcel* I. București, 1999, p. 160–162; Șt. Olteanu, *Revist* 16, 1963, 6, p. 1277.

⁷⁵ În str. Negru Vodă nr. 76 (Cantacuzino, Rădulescu, Trâmbaciu, *StComCâmpulung* 7, 2003, p. 28–30, 35–36).

a populației în secolele următoare avea să ducă la ridicarea altor lăcașuri de cult: biserica Șubești, biserica domnească Sf. Nicolae în secolul al XVI-lea; bisericile Sf. Nicolae din Târg și Sfânta Troiță, în veacul al XVII-lea. Tabloul descoperirilor arheologice, astfel cum se înfățișează în actualul stadiu al cercetării, pare să arate necesitatea unor nuanțări în privința modului de înțelegere a începuturilor Câmpulungului. Prezența la Câmpulung a unui «comes», conducător politic și militar al sașilor de aici, a cărui importanță este vădită de calitatea lespezii funerare, proporțiile edificiului în care aceasta se afla, precum și construcția unui al doilea edificiu de cult, dovedesc importanța așezării la sfârșitul secolului al XIII-lea, considerată de Emil Lăzărescu, în rigurosul studiu ale cărui concluzii rămân demne de toată atenția⁷⁶, „fie oraș liber săsesc, fie, mai probabil, oraș autonom sub suzeranitatea regatului ungar”. Rămâne încă în sarcina unor viitoare cercetări obținerea datelor arheologice pe baza cărora să se poată preciza raportul între coloniștii sași, ocupând probabil o zonă situată în jurul Bărăției, față de care „Cloașterul” se poate presupune că avea o poziție excentrică, și comunitatea sătască românească care trebuie să se fi aflat aici din timpuri imemorabile, stăpânind munții, pădurile, prundurile râurilor, izlazul, pășunile, locurile de casă, pe un spațiu de o mare întindere, a cărui lungime a dat și numele localității. Cuprinderea Câmpulungului între hotarele Țării Românești în timpul lui Basarab I, care avea să-și afirme autoritatea tocmai prin ridicarea măreței sale ctitorii și prin stabilirea aici a unei reședințe voievodale, putea avea ca urmare accentuarea trăsăturilor urbane ale așezării, evoluția obștii sătesci spre o obște a moșnenilor orășeni. Repere în această evoluție sunt bisericile de zid, centre ale viitoarelor cartiere. Informația arheologică existentă permite deocamdată numai ipoteze în schițarea aspectelor urbanistice legate de etapele inițiale ale evoluției orașului.

DES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES ENTREPRISES AUX MONUMENTS DE CÂMPULUNG

RÉSUMÉ

L'étude des commencements de la ville de Câmpulung est difficile, tenant compte du nombre réduit des sources historiques. Le seul témoignage écrit du XIIIe siècle est l'inscription de 1300 de la pierre tombale de «Laurencius comes de Longo Campo». On peut y ajouter l'inscription latine du sceau de la ville, dont la date exacte n'est quand même pas connue. Le nombre des sources épigraphiques du XIVe siècle est, lui aussi, très réduit: l'inscription de Curtea de Argeș sur la mort du grand Basarab voïvode à Câmpulung en 1351/1352 et la pierre tombale de son fils, le grand voïvode Nicolae Alexandru, enterré en 1364 à Câmpulung. En tout petit nombre sont aussi les mentions des documents, en commençant avec le privilège accorde par Vladislav Ier aux marchands de Brașov le 5 janvier 1368.

⁷⁶ E. Lăzărescu, SCIA 4, 1957, 2, p. 109 – 126.

Le nombre très réduit des sources écrites concernant la période initiale de l'histoire de Câmpulung augmente l'intérêt des vestiges archéologiques. Les fouilles entrepris dans cette ville au fil des années n'ont pas eu l'ampleur imposée par leur intérêt, et sont restées pour la plupart inédites. Des fouilles ont été entreprises, hors de l'ensemble de l'ancienne résidence des voïvodes, aux plusieurs édifices de culte, deux catholiques (celle nommées «Bărăția» et «Cloașter»), et sept orthodoxes: celles connues sous le nom de Fundeni, Sf. Gheorghe – Olari, Sf. Ilie, Sf. Marina, Schei, Valea, Bradul.

Les fouilles de l'ensemble **Bărăția** (l'église St Jacques, la tour du clocher et la maison paroissiale) ont été entrepris en 1963–1965 en vue de la restauration conduite par l'architecte Ștefan Balș. Les rapports détaillés et le plan des fouilles, signés par Dinu V. Rosetti, se trouvent dans le dossier de restauration. Les recherches ont prouvé que, dans sa forme actuelle, l'église représente le chœur érigé au XVe siècle sur les restes du chœur d'un édifice du XIIIe siècle, duquel provenait la pierre tombale de 1300. On a découvert de nombreux fragments de pierre sculptée, des tessons céramiques des XIII–XIVes siècles et des monnaies, dont la plus ancienne date de la première moitié du XVe siècle.

Aussi insuffisantes ont été les fouilles de «**Cloașter**», le monastère bénédictin démoli après 1646. Concernant les sondages exécutés au début de novembre 1924, Virgil Drăghiceanu a publié, très tard, seulement des dates sommaires regardant l'église à trois nefs, sans laisser un plan. Les recherches, d'une étendue réduite, effectuées en 1958 par Ion Barnea et Emil Lăzărescu en dehors de l'église n'ont pas été continuées, sur l'emplacement étant érigées des constructions modernes.

Les fouilles les plus nombreuses de Câmpulung ont été effectuées à l'ancienne résidence princière. Virgil Drăghiceanu a entrepris en 1924 des fouilles à l'intérieur de l'église voïvodale, qui ont apporté les premières informations sur la reconstruction de l'église sur les anciens fondements au temps de Matei Basarab et puis au XIXe siècle. Un sondage de dimensions réduites a été effectué en 1963 par Dinu V. Rosetti et Flaminu Mîrtzu. On doit mentionner la destruction des nombreux murs à l'occasion de certains travaux effectués vers le nord de l'ancienne enceinte, en 1968–1969, puis en 1984. Des fouilles amples ont été commencées en 1975–1977, en vue de la restauration. Interrompues, elles ont été reprises en 1981–1984 et 2000–2005. De toutes ces recherches on peut conclure que l'église voïvodale a été bâtie vers le milieu du XIVe siècle, en étant – ainsi que des restes de construction qu'on peut hypothétiquement attribuer à l'ancienne résidence – érigée sur un terrain avec des traces d'habitation des périodes précédentes, y compris de la fin du XIIIe et du début du XIVe siècle ou appartenant aux certains aménagements dus aux bâtisseurs de la future résidence.

Le musée de la ville et son ancien directeur Flaminu Mîrtzu ont effectué des fouilles ou des sondages archéologiques, la plupart entre 1963 et 1972, aux sept des églises de Câmpulung, concentrées sur les nécropoles organisées autour des édifices de culte. Le principal objectif a été la découverte du mobilier funéraire.

Divers aspects tenant du rituel funéraire et des pièces découvertes – monnaies ou objets de parure – ont été traités dans des articles publiés. En même temps on a obtenu des importants indices concernant la datation des monuments. Malheureusement, beaucoup d'aspects sont restés inédits. Les notes contenues dans les chroniques des fouilles archéologiques de 1963 et 1967, un article sur la chronologie de l'église «Sf. Marina», avec quelques informations sur les fouilles de l'église Valea, située dans la proximité (dont un anneau sigillaire est présenté dans une autre note), un article sur une tombe de l'église «Sf. Gheorghe», des mentions dans autres articles et des références dans un volume sur l'histoire de la ville paru en 1974, voila toutes les informations sur ces fouilles. Aucun plan des fouilles et aucune coupe stratigraphique n'ont pas été publiées. Seulement les résultats des fouilles de l'église Fundeni, entreprises en 1988 par Spiridon Cristoceca avec Fl. Mîrtzu, aidés par Adrian Băjan, sont présentées dans un article récemment publié.

A l'église «**Fundeni**», en dehors des 23 tombes trouvées dans les sondages plus anciens, en 1988, dans l'intérieur de l'église ont été découvertes les traces de l'ancien édifice, daté dans le troisième quart du XVe siècle, ainsi que 10 tombes. A l'église «**Sf. Gheorghe**», monument avec des éléments architecturaux de facture gothique, les fouilles ont abouti à la découverte de 31 tombes, dont les plus anciennes contenaient des monnaies de la deuxième moitié du XVe siècle. Dans une tombe on a trouvé quelques restes textiles provenant d'une tunique courte et un anneau portant une monnaie romaine. L'église «**Sf. Ilie**» était érigée près de la place de la foire annuelle. Sous l'actuel édifice du XVIIe siècle on a trouvé les traces d'une église en bois datant, tenant compte des émissions monétaires découvertes, de la deuxième moitié du XVe siècle. L'église «**Sf. Marina**» a des caractéristiques architecturales qui – ainsi que la tradition locale – ont permis de supposer une datation qui pourrait monter, sinon au XIIIe, au moins au XVe siècle. Un des auteurs des fouilles de 1965 – qui ont eu quand même une étendue assez réduite – a considéré que l'édifice ne peut pas être plus ancien que du XVIe siècle, date des plus anciennes monnaies trouvées dans les tombes. L'église disparue «**Valea**», une des plus anciennes de la ville, se trouvait tout près de l'église «Sf. Marina». Les objets trouvés dans les tombes et les monnaies du tzar Sracimir de Vidin ont indiqué une date de construction dans la deuxième moitié du XIVe siècle. Sur la place de l'église disparue «**Bradul**» on a trouvé des tombes de la deuxième moitié du XVe siècle. Quant aux sondages de l'église «**Schei**», on connaît seulement l'information concernant une particularité du rituel funéraire d'une des 26 tombes découvertes.

Beaucoup des problèmes concernant divers édifices de Câmpulung restent encore à résoudre. Un des plus importants est celui de la chronologie. Les dates de construction présumées pour certaines églises ont pour base les plus anciennes monnaies trouvées dans les tombes. Celles-là représentent vraiment un repère chronologique, mais seulement un *terminus ante quem*. Certains doutes ne sont pourtant exclus en tenant compte du mode de publication des anciennes fouilles,

dont dans la plupart des cas on ne connaît même l'emplacement. On ne sait pas où et en quelle mesure a été vérifiée l'existence des traces des édifices de culte antérieurs, dont l'éventualité ne doit pas être exclue. On peut se demander, compte tenu des dates de construction supposées qui ont été mentionnées, si au début du XIVe siècle, avant l'église voïvodale de Basarab Ier, n'existait pas à Câmpulung aucune église de rite orthodoxe? On peut présumer soit que l'une ou l'autre des églises ait une date plus ancienne, soit l'existence d'une ou de plusieurs églises en bois, dont les traces n'ont pas encore été découvertes, appartenant à la communauté des habitants de Câmpulung, dont les documents plus tardives suggèrent une existence très ancienne. Parmi les matériaux découverts dans les fouilles de «Bărăție», «Cloașter» et «Negru Vodă» ceux pouvant être datés au XIIIe et au début du XIVe siècle sont peu nombreux, les couches plus consistantes étant des siècles suivants. On n'a pas trouvé des monnaies du XIIIe siècle, les plus anciennes étant de la fin du XIVe ou du XVe siècle, même a «B•r•ție» ou une date antérieure à la fin du XIIIe siècle est indubitable. La rareté des découvertes du XIIIe et du début du XIVe siècle peut indiquer pour cette période un habitat d'un caractère dispersé, dont on ne peut pas observer une couche continue sur l'entière surface de la localité.

Un intérêt à part aurait présenté la recherche archéologique dans différents points de la ville, afin d'obtenir des informations concernant la structure urbaine et les caractéristiques des habitations. De pareilles recherches n'ont pas été effectuées, à l'exception d'un sondage de proportions très réduites, et on doit remarquer l'absence de la préoccupation pour les observations sur les travaux de construction ou édilitaires. Jusqu'au présent, l'information archéologique concernant la période des commencements de la ville de Câmpulung se résume aux résultats des fouilles mentionnées. Les vestiges connus dans le stade actuel de la recherche marquent l'accroissement de l'étendue de la ville. Au XIIIe siècle et au début du XIVe, les vestiges de «Bărăție», les traces d'habitation de la zone de la future résidence princière et celles du «Cloașter». Au XIVe siècle, l'église et les autres constructions de la résidence princière. Dans la deuxième moitié du XIVe siècle, l'église «Valea», au XVe siècle les églises «Olari», «Fundeni», «Schei», «Sf. Ilie», «Bradul», suivies au cours du XVIe siècle des églises «Sf. Marina», possiblement plus ancienne «Șubești» et l'église princière «Sf. Nicolae» et des autres églises au XVIIe siècle. Le tableau des découvertes archéologiques, dans le stade actuel de la recherche, peut montrer la nécessité d'une interprétation plus nuancée du processus de l'évolution urbaine de Câmpulung. L'importance de l'agglomération, considérée dans une ancienne étude d'Emil Lăzărescu «soit ville libre saxonne, soit, plus vraisemblablement, ville autonome sous la suzeraineté du royaume hongrois», est prouvée par la pierre tombale du «comes» qui y résidait, et par les proportions de l'église qui l'abritait, ainsi que par l'existence d'un deuxième édifice de culte. Les recherches futures devront obtenir des données archéologiques qui pourraient préciser le caractère du rapport entre les colons saxons, qui occupaient

probablement une zone autour de la «Bărăția», le «Cloașter» ayant une position excentrique, et la communauté villageoise roumaine qui dût habiter ici d'un temps immémorial, en possédant les montagnes, forêts, vallées des rivières, pâturages, terrains des maisons, sur un espace très étendu, dont la longueur a donné le nom de la localité. L'inclusion de Câmpulung entre les frontières de la Valachie au temps de Basarab Ier, qui affirma son autorité par la construction de sa magnifique fondation et par l'établissement ici d'une de ses résidences, pourrait avoir eu comme résultat l'accentuation des caractéristiques urbaines de l'agglomération, la transformation de la communauté villageoise dans une communauté des citadins. Des repères dans cette évolution sont les églises, noyaux des futurs quartiers. Pour esquisser les aspects urbanistiques des étapes initiales de l'évolution de la ville de Câmpulung, l'information archéologique existante permet pour l'instant seulement des hypothèses.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. L'emplacement des édifices de culte dans la ville de Câmpulung. 1. Le monastère «Negru Vodă». 2. L'ensemble «Bărăția». 3. L'emplacement du monastère dominicain («Cloașter»). 4. L'église «Sf. Gheorghe – Olari». 5. L'église «Fundeni». 6. L'église «Sf. Ilie». 7. L'église «Sf. Marina». 8. L'église «Schei». 9. L'église «Șubești». 10. L'église «Sf. Nicolae – Domnească». 11. L'église «Popa Savu». 12. L'église «Nicuș». 13. L'église «Flămânda». 14. L'église «Vișoi». 15. L'emplacement de l'église «Valea». 16. L'emplacement de l'église «Bradul».

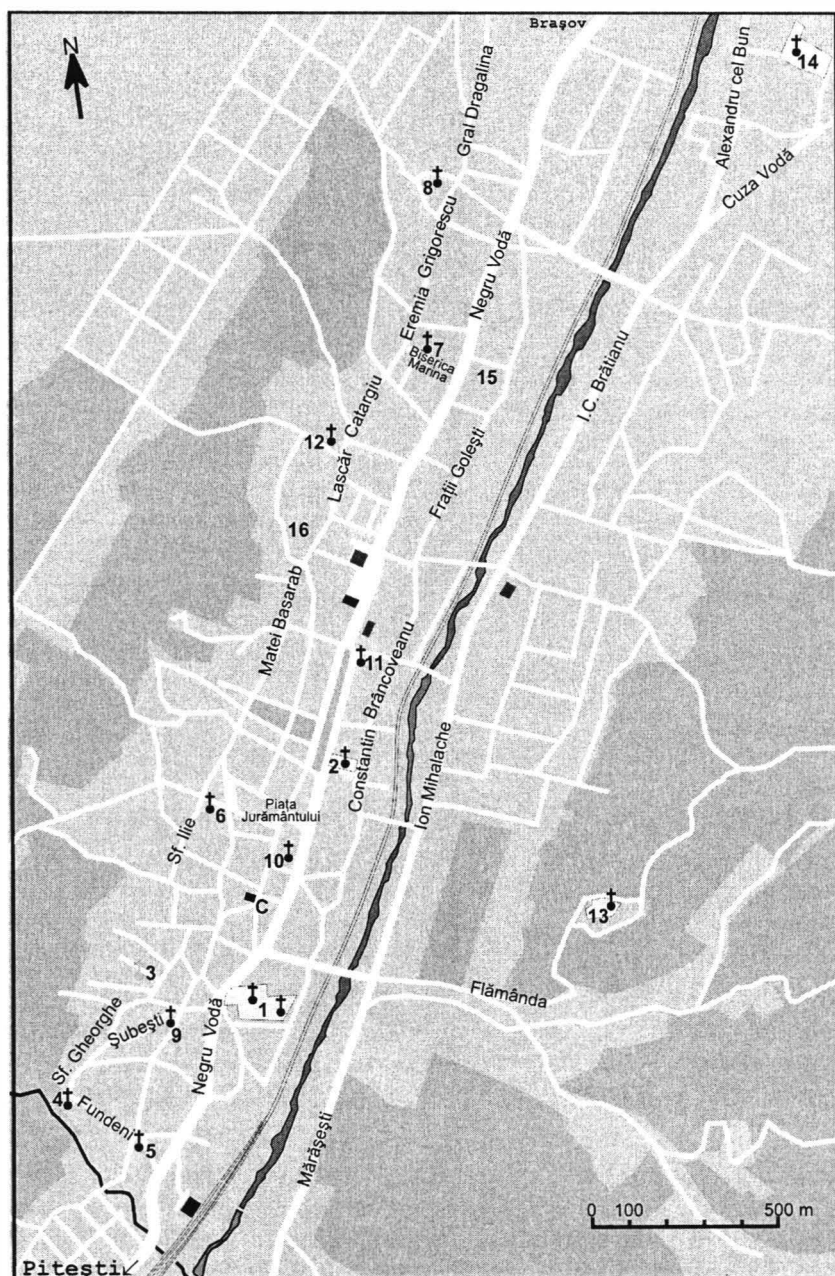

Fig. 1. Amplasarea edificiilor de cult pe planul orașului Câmpulung. 1. Mănăstirea „Negru Vodă”. 2. Ansamblul Bărăție. 3. Locul „Cloașterului”. 4. Biserica Sf. Gheorghe – Olari. 5. Biserica Fundeni. 6. Biserica Sf. Ilie. 7. Biserica Sf. Marina. 8. Biserica Schei. 9. Biserica Șubești. 10. Biserica Sf. Nicolae „Domnească”. 11. Biserica Popa Savu. 12. Biserica Nicuț. 13. Biserica Flămânda. 14. Biserica Vișoi. 15. Locul bisericii dispărute Valea. 16. Locul bisericii dispărute Bradul.

LOCUIŢA DIN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI XIV DE LA TÂRGU NEAMŢ

ADRIAN BĂTRÂNA şi GHEORGHE SION

*Memoriei regretatului nostru coleg şi prieten Ştefan Cucoş,
datorită căruia această cercetare a fost posibilă.*

Una dintre aşezările de tip urban cu un rol important în istoria statului feudal moldovenesc este cea de la Târgu Neamţ (jud. Neamţ). Referiri preţioase, deşi destul de sărace, privitoare la viaţa sa economică, populaţia şi monumentele sale, ca şi la unele evenimente ce i-au marcat existenţa, au atras atenţia cercetătorilor români interesaţi de procesul apariţiei şi evoluţiei oraşului medieval românesc de la răsărit de Carpaţi¹. Pentru secolul al XIV-lea, însă, informaţiile scrise despre Târgu Neamţ, aflate la dispoziţia istoricilor, sunt foarte sărace, singura menţiune documentară scrisă referitoare la Târgu Neamţ regăsindu-se într-o listă rusească de oraşe, redactată între anii 1387-1392, în care printre oraşele „volohe” apare şi „Neamţul în munţi”². Astfel stând lucrurile, orice mărturie arheologică referitoare la aşezarea şi epoca amintită devine extreme de importantă. Din păcate, în ultimele cinci decenii de când arheologia medievală românească reprezintă o preocupare constantă, nici această categorie de izvoare nu a contribuit în vreun fel la îmbogăţirea cunoştinţelor despre trecutul aşezării nemţene, întrucât arheologii medievalişti au investigat cu precădere aşezări urbane precum Suceava, Siret, Baia, Iaşi, Bacău sau Târgu Trotuş. În mod inexplicabil Târgu Neamţ a fost dat uitării, deşi în vatra veche a aşezării, aflată la poalele cetăţii, se găseau cu trei decenii în urmă suficiente suprafeţe disponibile pentru a fi cercetate.

Dar, aşa după cum se întâmplă adeseori, lucrările de modernizare, ce afectează depunerile arheologice din vechile aşezări urbane sau rurale, au scos în evidenţă în luna mai a anului 1979 mărturii de cultură materială de o deosebită importanţă pentru trecutul oraşului Târgu Neamţ, în special, şi pentru istoria Moldovei, în general.

---

¹ Al. Andronic, *Romanoslavica* 11, 1965, p. 211-212; Idem, *RRH* 5, 1970, p. 847-848; C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene*, Bucureşti, 1967, p. 298-305; D. Ciurea, *AIIAI* 7, 1970, p. 22-51.

² Andronic, *Romanoslavica*, loc. cit.

Cercetările efectuate la solicitarea Complexului Muzeal Județean Neamț³ în cartierul de la poalele Cetății Neamțului, într-o zonă în care se efectuau lucrări de construcție și de canalizare au scos la iveală limita superioară a unui strat de arsură datorat unui incendiu puternic. Continuând cercetarea am constatat că ne aflăm în fața urmelor unei locuințe medievale, distrusă de un incendiu. O primă secțiune (S1), în lungime de 10 m și cu lățimea de 1,5 m, pe direcția E-V a surprins două din limitele unei locuințe. Cea de a doua secțiune (S2) pe direcția N-S și o serie de casete la E și la V de aceasta au permis dezvelirea aproape integrală a vestigiilor incendiate a unei locuințe medievale aliniată la o veche uliță – actualmente str. Cetății – ce duce pe sub munte spre bine-cunoscuta fortificație ridicată în vremea lui Petru I (fig. 1).

Locuința descoperită este de tipul celor semiîngropate⁴, adâncită cu 1,10 m față de nivelul medieval de construcție. Facem precizarea că toate cotele de nivel au fost raportate la nivelul actual de călcare (marcat prin $\pm 0,00$ mW) din grădina familiei Buzatu.

S-a putut constata că locuința propriu-zisă a fost formată dintr-o singură încăpere („monocelulară”) de mari dimensiuni⁵, accesul realizându-se prin intermediul unui gârlici plasat pe latura sa de nord.

Pentru realizarea atât a încăperii principale cât și a gârliciului, constructorii medievali au săpat de la limita superioară a stratului corespunzător secolului al XIV-lea – și anticipăm cu această ocazie datarea complexului descoperit – o groapă rectangulară cu suprafața de 7,25 m x 6,00 m. În profil, ea ne apare ca fiind mai largă la partea sa superioară, adică săpată în taluz oblic, fapt explicabil prin grija firească a constructorilor de a lasă un spațiu gol, în spatele pereților îngropați, destinat a preveni alunecarea malurilor pe timpul construcției și menit, apoi, a fi umplut cu pământ galben, bine bătătorit, în scopul de a opri infiltrarea apei și de a o drena (fig. 2).

De asemenea, pentru amenajarea intrării în locuință, constructorii au săpat pe latura de nord, în jumătatea sa vestică, un gârlici lung sub forma unui plan înclinat, cu un traseu frânt realizat în forma literei „Z”. El debutează pe direcția NS cu lățimea de 1,20 m, adâncindu-se printr-o treaptă cu 0,20 m față de nivelul de construcție (-0,41 mW), își schimbă direcția după 2,20 m, care devine EV, se

---

³ Deplasarea noastră s-a efectuat la solicitarea regretatului nostru coleg și prieten Ștefan Cucos, pe atunci director al Complexului Muzeal Județean Neamț. Cu ajutorul său am putut efectua nu numai săpătura de salvare de la Târgu Neamț ci și cercetările din cuprinsul reședințelor feudale de la Netezi (com. Grumăzești, jud. Neamț) și Giulești (com. Boroaia, jud. Suceava), complexe feudale din a doua jumătate a secolului al XIV, deosebit de importante pentru istoria Moldovei.

⁴ Acest gen de locuințe, puțin adâncite în pământ, au fost denumite drept „locuințe prevăzute cu prispă naturală continuă” (Cf. V. Neamțu, AIIAI 24, 1987, 1, p. 9-16).

⁵ Locuințele descoperite în așezarea medievală de la Baia (jud. Suceava) au fost împărțite, în funcție de suprafețele interioare locuibile, în trei grupe: 1. mari (peste 30 m²), 2. mijlocii (între 16 și 30 m²) și mici (sub 16 m²) (Cf. E. Neamțu, V. Neamțu, St. Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII II*, Iași, 1984, p. 39-40).

lățește la 1,60 m și continuă pe o lungime de 2,20 m să coboare în plan înclinat, sub un unghi de 10° , pentru ca în final să revină din nou la direcția NS și la lățimea de 1,20 m, atingând în dreptul pragului cota de -1,38 mW. Pe traseul gârliciului, în segmentul orientat EV, constructorii au cruțat un volum de pământ, cu suprafața de 2,10 m x 0,75 m și lățimea de 0,50 m acoperit cu scânduri, surprinse de noi în stare carbonizată.

Suprafața rezultată în urma săpării gropii locuinței este de $43,5 \text{ m}^2$, la care se adaugă cea de $9,33 \text{ m}^2$ obținută prin săparea gârliciului.

După efectuarea săpăturii de către constructori, s-a trecut la ridicarea construcției care, după cum am putut constata din detaliile de tehnică constructivă sesizate pe parcursul cercetărilor, aparține tipului de locuință realizată cu stâlpi rotunzi din lemn de stejar, fixați în tălpi de lemn, tot din stejar cioplit „în patru dungi”, așezate în lăcașuri speciale pe fundul săpăturii. Astfel, pe fundul gropii a fost montat un cadru din tălpi de stejar, cioplite îngrijit și ușor îngropate, cu secțiunea de $0,30 \times 0,25 \text{ m}$, delimitând un spațiu interior de $7,25 \times 6,00 \text{ m}$. Tălpile au fost îmbinate atât pe lungime, cât și la colțuri în „cheotori drepte” (la jumătate de lemn). Pe acest cadru au fost montate, în sistemul „cap și scobitură” elemente verticale constând din stâlpi de lemn rotund, cu diametrul de $0,25 - 0,30 \text{ m}$. Au putut fi descoperiți opt stâlpi, dintre care doi erau amplasați în colțurile de NE și NV ce au putut fi cercetate, câte trei pe laturile de V și E și doi ce flancau intrarea și îndeplineau rolul de ușori. În suprafața ce nu a putut fi cercetată în mod firesc trebuie să mai fi existat alți patru stâlpi, dintre care doi amplasați pe colțurile de SE și SV, iar ceilalți doi pe traseul laturii de sud. Ținând seama de sistemul constructiv al locuinței, este, de asemenea, de presupus existența încă a unor stâlpi în zona de decroș a peretelui de nord, poziționați pe tălpile surprinse în săpătură, chiar dacă urmele lor nu au fost sesizate în timpul cercetărilor. Fără aceștia este greu de imaginat cum ar fi fost asigurată stabilitatea construcției și închiderea feței pereților.

Pereții au fost realizați din dulapi lucrați din lemn de stejar, în grosime de $0,05-0,06 \text{ m}$ și cu lățimea de $0,20-0,25 \text{ m}$, dispuși orizontal în spatele tălpilor și a stâlpilor. Ei s-au păstrat relative bine – deși arși – până la nivelul de călcare medieval. Apoi, spațiul gol rămas între pereți și groapă a fost umplut cu pământ galben, bine bătătorit, menit să împiedice infiltrarea apei.

La rândul său gârliciul – cu un traseu frânt în forma literei „Z” din care rezultă trei tronsoane, soluție nemaîntâlnită, după știința noastră, în arhitectura medievală din Moldova – a fost mărginit pe laturile sale de V și de S de două tălpi cioplite din stejar, în lungime de $2,90 \text{ m}$ și, respective, $2,40 \text{ m}$ și având lățimea de $0,25 \text{ m}$. Pe aceste tălpi, în colțul de NV și pe latura de S a gârliciului, au fost fixați trei stâlpi verticali cu diametrul de $0,25 \text{ m}$. Un al patrulea stâlp a fost plasat la exterior, în colțul de SV al primului tronson al gârliciului. În sfârșit, un ultim element descoperit este reprezentat de o talpă îngropată, cu lățimea de $0,15 \text{ m}$, ce face legătura între laturile de E și de V ale gârliciului la limita între cel de al doilea și cel de al treilea tronson al acestuia. Și în cazul gârliciului pereții au fost câptușiți cu același tip de dulapi așezați în spatele tălpilor și al stâlpilor.

După cum am mai arătat, în segmentul EV al gârliciului a fost cruțat un volum de pământ în suprafață de 2,10 x 0,75 m perfect orizontală și cu înălțimea cuprinsă între 0,40 – 0,60 m. Acest volum a fost căptușit cu scânduri de stejar constituind un soi de „mobilier”, de felul unei lavițe, menită să permită depozitarea unor vase, alimente sau alt gen de obiecte într-un spațiu exterior încăperii propriu-zise. O astfel de laviță a fost descoperită și în încăperea unei locuințe ridicată la sfârșitul secolului al XIV-lea la Baia (jud. Suceava)⁶, putând fi întâlnită însă, și în zilele noastre în anumite localități din sudul țării⁷. Nu dispunem de elemente pentru a stabili dacă a existat o ușă la intrarea în gârlici. Pe traseul său nu s-au găsit urme de trepte, podeaua sa fiind reprezentată de un strat de argilă bine bătătorit ce a cunoscut mai multe lipituri. El pornește de la cota de nivel de -0,60 mW, adâncindu-se treptat până la -1,38 mW, ceea ce reprezintă cota de nivel a pragului intrării în locuință.

Cei doi stâlpi care delimitau intrarea aveau rolul de ușori.

O data trecut pragul, în dreptul intrării, la o distanță de 1,25 m față de acesta, apare un zid cu lungimea de 3,00 m și lățimea de 0,30, dispus paralel cu ușa și adosat la latura de vest a încăperii. Se păstrează pe o înălțime de circa 0,75 m și a fost lucrat din piatră de râu legată cu argilă, tencuit pe fața sa dinspre intrare cu un strat de argilă amestecată cu pleavă și apoi văruiat. Această zidărie aparține unei instalații de încălzire, despre care vom vorbi în paginile următoare, dar totodată contribuie la crearea unui mic spațiu de tranziție, în suprafață de 2,30 x 1,25 m și cu nivelul de călcare aflat la cota pragului (-1,38 mW), între gârlici și încăperea de locuit. Intenția constructorilor de a realiza un mic spațiu de trecere este dovedită și de faptul că latura de nord a locuinței decroșează față de aliniament cu 0,50 m în zona intrării.

Apoi, pentru a se ajunge în încăperea propriu-zisă se urcă o treaptă de 0,16 m (pe o suprafață de 1,00 x 1,00 m), realizată dintr-un cadru de dulapi umplut cu pământ bătătorit, de unde se coboară din nou cu 0,15 m, pe o treaptă lucrată în aceeași tehnică a cadrului de dulapi umplut cu argilă, pentru ca în final să se ajungă pe nivelul interior de călcare al locuinței, aflat mai jos, la adâncimea de -1,56 mW. Podeaua nu a cunoscut o altă amenajare în afară de câteva straturi succesive de lipitură de lut. În colțul de NE al încăperii se remarcă existența unei tălpi puțin îngropate, în lungime de 1,30 m și cu lățimea de 0,20 m, ce sugerează prezența unui perete realizat din dulapi și doi montanți, fixați la partea superioară sub grindă. Aceasta poate să delimiteze un spațiu cu rol de cămară sau, mai degrabă, de acces spre pod.

În ceea ce privește finisajul interior și exterior al pereților, cantitatea mare a fragmentelor de chirpici și de lipitură arsă, purtând pe ele amprente materialului lemnos folosit, probează faptul că pereții au cunoscut straturi succesive de lipitură de lut amestecat cu pleavă.

⁶ *Ibidem*, vol. I, p. 24.

⁷ P. Petrescu, *Arhitectura țărănească de lemn din România*, București, 1974, p. 11-12.

La ridicarea construcției s-au folosit, în afară de elemente din lemn, o serie de piese din fier, de felul cuielor, țâțanelor, scoabelor sau a belciugelor, o parte din acestea aflându-se pe podeaua sau în umplutura locuinței dezafectate prin incendiu.

Cuiele au fost descoperite în mare cantitate și sunt de trei tipuri. Cel dintâi cuprinde pe cele prevăzute cu o floare în formă de ciupercă, corpul dreptunghiular în secțiune, vârful ascuțit și înălțimea de 5,7 - 5,8 m (fig. 4/19)⁸. În general acest tip era folosit pentru fixarea balamalelor. Piese asemănătoare s-au descoperit și la Baia (jud. Suceava)⁹.

Cel de al doilea tip face parte din categoria acelor cu capul mai lung (între 5,2 și 10,2 cm), dreptunghiular în secțiune, vârful ascuțit și capătul ușor lățit tăiat drept¹⁰. În sfârșit, s-au descoperit numeroase cuie subțiri, în lungime de 3,5 - 7,0 cm, ce atestă folosirea draniței din brad drept material de acoperire a locuinței. Au fost identificate în numeroase așezări medievale din Moldova între care și în cea de la Baia (jud. Suceava)¹¹.

Țâțanele sunt reprezentate de un exemplar lucrat din fier prin forjare, cu partea activă de secțiune circulară (diam. = 1,5 cm) și înaltă de 5 cm. Restul corpului are o secțiune dreptunghiulară (1,5 x 1 cm), lungimea de 16,5 cm, este ușor arcuit și cu vârful îndoit, dovadă a punerii sale în operă (fig. 4/18)¹². Piese similare s-au descoperit în așezări de felul celor de la Baia¹³ și foloseau la fixarea ușilor.

Scoabele descoperite sunt de două tipuri: 1. în formă de ac și 2. în formă de U.

1. Scoaba în formă de ac, în lungime totală de 17,4 cm (fig. 4/15)¹⁴, a fost lucrată prin forjare dintr-o bandă de fier dreptunghiulară în secțiune, îndoită din scurt la un capăt pentru a se obține o buclă în formă de sâmbure de migdală. Extremitatea opusă a fost ascuțită. Dovada utilizării sale – fixarea în ușor – este reprezentată de aspectul său ascuțit. Piese asemănătoare s-au descoperit și în așezarea urbană medievală de la Baia¹⁵, servind sistemului de închidere a ușilor și ferestrelor.

2. Scoaba în formă de U, lucrată și ea prin forjare dintr-o bandă de fier pătrată în secțiune (0,45 cm), are lungimea de 7,5 cm și brațele inegale (2,7 cm și 2 cm) ascuțite (fig. 4/20)¹⁶. Acest tip de scoabă, folosit în mod curent la îmbinarea diferitelor piese de lemn dar și la sistemul de închidere a ușilor și ferestrelor, în asociere cu alte piese, se întâlnește și la Baia¹⁷.

⁸ MNIR, inv. 169392-93.

⁹ Neamțu, Neamțu, Cheptea, *op. cit.* II, p. 65-66 și fig. 20/1-7.

¹⁰ MNIR, inv. 169383-169391.

¹¹ Neamțu, Neamțu, Cheptea, *op. cit.*, I, fig. 21/21; II, fig. 20-8, 12-13.

¹² MNIR, inv. 163480.

¹³ Neamțu, Neamțu, Cheptea, *op. cit.*, I, fig. 23/1-5, 7-8 și 24/11-12, 15; II, fig. 21/1-2, 4-7, 9-11 și 23/3.

¹⁴ MNIR, inv. 163476.

¹⁵ Neamțu, Neamțu, Cheptea, *op. cit.*, I, fig. 25/8, 9; II, fig. 24/1-3, 7-8.

¹⁶ MNIR, inv. 163485.

¹⁷ Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *op. cit.*, I, fig. 24/3; II, fig. 22/12-16.

Belciugele sunt reprezentate de două exemplare aparținând tipului de închizători cu două verigi și scoabă în formă de ac¹⁸. Ambele sunt lucrate prin forjare. Cel dintâi este format din două verigi de fier de secțiune dreptunghiulară (0,55 x 0,30 cm) gătuite la mijloc și arcuite. Prin gătuirea verigii mai mici (9 cm), cea legată de scoabă, s-au obținut două deschideri în formă de pară iar prin gătuirea verigii mai mari (14 cm) s-au realizat două deschideri diferite: una în formă de pară iar alta cu două laturi paralele dispuse perpendicular pe cea care-i marchează capătul. Această ultimă deschidere se agață pe bucla scoabei fixată în ușor sau în tocul ferestrei (fig. 4/16)¹⁹. Celui de al doilea exemplar, deși îi lipsește scoaba în formă de ac, aparține aceluiași tip format tot din două verigi în lungime de 12,5 cm și 13,5 cm (fig. 4/17)²⁰.

Și aceste piese, aparținând sistemului de închidere a ușilor și ferestrelor, se întâlnesc frecvent în așezările urbane medievale din Moldova, de felul celor de la Baia²¹.

Deși elementele de structură și celelalte materiale păstrate în stare carbonizată nu sunt în măsură să ne ofere suficiente detalii în legătură cu structura și aspectul locuinței de la nivelul de călcare în sus, s-a încercat, totuși, reconstituirea sa (fig. 3) pornindu-se de la elemente certe descoperite – tălpi, stâlpi, dulapi (cu sistemele lor de îmbinare), praguri, trepte, volume de pământ cruțat, cote de nivel, tipuri de cuie, scoabe, tâțâne și belciuge – și bazându-ne pe soluțiile întâlnite în numeroase cazuri în arhitectura populară.

Având în vedere cantitatea mare de lemn carbonizat aflat în umplutură suntem convinși că și partea superioară a locuinței a fost realizată din material lemnos. Astfel, stâlpii rotunzi, montați pe tălpi în sistemul „cap și scobitură”, erau legați la partea superioară prin cununi. În condițiile unei deschideri de 6,00 m a locuinței, credem că planșeul era rezolvat printr-o serie de grinzi ecarisate din lemn de stejar (cu o secțiune de cca. 0,15-0,20 m x 0,35 m înălțime), dispuse la 0,60 – 0,85 m în interax, având deasupra o podină realizată din dulapi și, desigur, o lutuială a podului.

În ceea ce privește șarpanta, ținând cont de condițiile de climă din ținutul Neamț ca și de volumul mare de precipitații existente pe parcursul unui an, credem că era destul de înaltă și realizată în două ape, cu o pană de coamă prinsă în clește de căpriori – care se sprijineau de capătul grinzilor – și, eventual, cu încă un clește dispus transversal la cca. 1,50 m sub coamă, așa cum găsim și astăzi în arhitectura populară românească. Șarpanta era acoperită cu draniță, bătută pe leături, așa după cum ne indică numeroase cuie de draniță descoperite.

În rezolvarea cu totul specială a gârlicului, dezvoltat „în șicană”, s-a dorit a se obține o pantă mai domoală și totodată un spațiu exterior (în suprafață de 2,20 x

¹⁸ *Ibidem*, II, p. 73-74.

¹⁹ MNIR, inv. 163475.

²⁰ MNIR, inv. 163474.

²¹ Neamțu, Neamțu, Cheptea, *op. cit.*, I, fig. 22/15, 23/6, 24/2, 5 și II. fig. 23/1-4.

1,60 m), între latura de N a locuinței și peretele de S al toboganului, destinat depozitării unor materiale sau desfășurării unor activități cu caracter gospodăresc. Toată această zonă trebuie să fi fost acoperită tot în două ape, ca și locuința, soluție ce ar fi necesitat, însă, existența a încă unor stâlpi, așezați pe o talpă, într-o poziție simetrică față de axul N-S, cu aceea a tălpii ce mărginește gârliciul la V. Din păcate, săpătura nu a putut fi extinsă suficient spre E, din cauza prezenței unor pomi fructiferi, pentru a putea confirma existența acestor stâlpi.

Continuând prezentarea materialelor descoperite în umplutura locuinței dezafectate ne vom opri asupra categoriei reprezentate de **unelte**, cele ce ilustrează cel mai bine diferitele ocupații ale locuitorilor din așezarea de la Târgu Neamț.

Astfel, practicarea viticulturii sau, mai degrabă, a pomiculturii – dacă avem în vedere zona geografică în care se află plasat Târgu Neamț – este probată de descoperirea unui **cosor** (fig. 5/4)²² de vie sau, mai curând, destinat curățirii pomilor. Piesa a fost lucrată prin forjare, având o lungime totală de 32 m. Mănerul său, rectangular în secțiune și în lungime de 9,6 cm, se subțiază spre vârf și dispune de o verigă circulară pentru fixarea părții sale lemnoase. Lama, cu lățimea maximă de 6,2 cm este puternic curbată, subțiată spre vârf și dispune de o șanțuire mediană longitudinală bine pronunțată. Unealta se află într-o foarte bună stare de conservare și reprezintă o raritate în contextul descoperirilor de acest gen aparținând Moldovei medievale.

O altă unealtă agricolă este reprezentată de o **săpăligă cu două brațe**²³. Lucrată prin forjare, piesa robustă dispune de un tub de înmănușare cu diametrul de 5 cm, sudat de corpul propriu-zis. Acesta, în grosime maximă de 1 cm, a fost lucrat dintr-o plat-bandă cu lățimea de 4 cm, îndoită în forma literei U și ascuțită la cele două capete. Lățimea părții active este de 18 cm iar înălțimea, fără tubul de înmănușare, de 19,5 cm (fig. 5/1).

În spațiul românesc, după știința noastră, acest gen de unealtă a fost semnalat pentru prima dată de etnograful Ion Chelcea²⁴, ca urmare a unor cercetări de etnografie pastorală întreprinse în anul 1969 într-o serie de sate din zona Munților Sebeș. Mai precis, în satele Laz și Căpâlna (jud. Alba) au fost identificate, de cercetătorul amintit, câte un exemplar de unealtă asemănător cu cel descoperit în locuința de la Târgu Neamț. Locuitorii din Alba îl numesc „coașă” și afirmă că îl utilizează la săpat via și „oriunde pământul se ține-ncheag”, adică înțelenit, la scos piatra de râu precum și la dezgropatul cartofilor²⁵. Mai târziu, în 1983, același etnograf – ca urmare a publicării de către Ioan Horațiu Crișan a unei piese similare descoperită în așezarea dacică de la Grădiștea Muncelului – revine cu precizări susținând originea dacică a „coaștei”, și de aici, continuitatea ei neîntreruptă în spațiul carpatic²⁶, chiar dacă nu putea dovedi, la acea dată, existența ei în cursul

²² MNIR, inv. 169380.

²³ MNIR, inv. 169381.

²⁴ I. Chelcea, RevMuz 4, 1970, p. 359.

²⁵ *Ibidem*, loc.cit.

²⁶ Idem, RMM-M, 8, 1983, p. 77.

Evului mediu. Descoperirea „coaștei” de la Târgu Neamț, care se adaugă uneia mai vechi, încă inedită, dintr-o locuință de la Baia (jud. Suceava)²⁷, vine să probeze existența și la răsărit de Carpați, în secolele XIV-XV, a acestei unelte.

De meșteșugul prelucrării lemnului se leagă prezența a două topoare. Primul, păstrat în stare fragmentară, este reprezentat de lama unui **topor**²⁸ de formă trapezoidală, cu țăișul ușor oval (în lungime de 10 cm) și înălțimea păstrată de 9,6 cm (fig. 5/3). Această piesă are întrebuințări multiple în gospodărie. Cel de al doilea, este ilustrat de un **topor-bardă**²⁹ cu ceafa (muchia) rectangulară în secțiune, supraînălțată (de 4 cm) și îngroșată, prevăzută cu „aripioare” laterale în dreptul găurii ovale de înmănușare. Aceste „aripioare” au menirea de a facilita o mai bună aderență a piesei la coada de lemn. Lama sa este îngustă (2-3 cm) și are lungimea de 10 cm (fig. 5/6). Din punct de vedere funcțional, piesa poate fi încadrată în categoria uneltelor de producție – ne gândim la barda mică utilizată la șindrilit – dar, în egală măsură, poate constitui o armă ușoară de luptă, ofensivă, prin corpul său înalt, muchia prelungită și lama alungită. În varianta sa cu coadă scurtă, acest tip de topor cu muchia netăioasă, care poate lua forma de ciocan, se purta la oblâncul șei și era folosită de cavalerie³⁰. Așa cum se prezintă, piesa este de veche tradiție fiind semnalată încă din sec. X-XI la Baia Mare³¹, Dinogetia³² și Păciul lui Soare³³. Autorii ultimei lucrări o socotesc drept o unealtă folosită la unele lucrări de dulgherie care azi se efectuează cu barda³⁴.

În sfârșit, o ultimă categorie de unelte ilustrează meșteșugul prelucrării pieilor și blănurilor. Ne vom referi în primul rând la un **cuțit de pielărie**³⁵ cu mânerul torsionat prevăzut cu o verigă de agățare și o lamă arcuită terminată cu un vârf puternic curbat. Lungimea totală este de 22,6 cm iar lățimea maximă a lamei de 2 cm (fig. 5/8). Acest tip de piesă a fost descoperit în numeroase așezări medievale din Moldova dintre care ne vom mulțumi să le amintim pe cele de la Dănești³⁶, Băiceni³⁷, Giulești³⁸, Fântâna Mare³⁹, Spătărești⁴⁰ și Negoști⁴¹.

²⁷ Locuință din prima jumătate a secolului al XV-lea descoperită de Lia și Adrian Bătrâna. Piesa se află în colecțiile Complexului Muzeal Bucovina.

²⁸ MNIR, inv. 163494.

²⁹ MNIR, inv. 163483.

³⁰ C. Vlădescu, SMMIM 1, 1968, p. 105.

³¹ I. Em. Emandi, Studii și comunicări de istorie a civilizației populare din România 2, 1981, p. 33, fig 3/2.

³² *Dinogetia* I, București, 1967, p. 82, fig. 42/11.

³³ P. Diaconu, D. Vâlceanu, *Păciul lui Soare*, I, București, 1972, p. 270, pl. XXXI/2 și p. 168, fig. 67.

³⁴ *Ibidem*, p. 168.

³⁵ MNIR, inv. 163482.

³⁶ M. Petrescu-Dâmbovița, *Materiale* 8, 1962, p. 52, fig. 15/1.

³⁷ R. Popovici-Baltă, *ArhMold* 8, 1975, p. 295, fig. 2/5.

³⁸ L. Bătrâna, O. Monovanu și A. Bătrâna, *CAMNIR* 7, 1984, p. 155, fig. 3/3.

³⁹ *Ibidem*, p. 171, fig. 5/2.

⁴⁰ *Ibidem*, *CAMNIR* 8, 1986, p. 94, fig. 6/1, 2.

⁴¹ R. Popovici, *MemAntiq* 9-11, 1985, p. 279, fig. 5/9.

Mai nou, Vasile Mizgan repune în discuție această categorie de piese considerându-le, fără nici o excepție, ca fiind brice⁴². Abordarea trebuie făcută, însă, mai nuanțat și, fără să excludem posibilitatea ca unele dintre ele să fi avut și această funcție – mai exact cele cu vârful ascuțit, având lama cu două tășuri, precum piesa descoperită la Râșnov⁴³ – rămânem la convingerea că cele cu lama puternic arcuită spre vârf reprezintă cuțite de pielărie.

Tot de meșteșugul pielăriei se leagă prezența a două **suvace**⁴⁴, instrumente realizate din bare subțiri de fier, rectangulare în secțiune (cu latura de 0,5 cm sau 1,2 cm), cu lungimea totală de 27,7 cm și, respectiv, 20,8 cm, subțiate și ascuțite la ambele extremități (fig. 5/5,7). Erau folosite de meșterii care lucrau piese de harnașament, opinci, dar erau prezente și în fiecare gospodărie. Sunt întâlnite în mod frecvent în așezări medievale precum cea de la Baia⁴⁵.

La cele de mai sus se adaugă o ultimă piesă de fier reprezentată de o **potcoavă de cal**⁴⁶ cu lungimea de 12,4 cm iar lățimea de 11,4 cm, lucrată dintr-o bandă de fier, cu lățimea maximă de 2,8 cm. De formă semicirculară, ea este perforată de șase orificii rectangulare pentru caiele (fig. 5/2). Dimensiunile sale ne arată că a aparținut unor animale de talie mică, întâlnite în zonele de deal și de munte.

O altă categorie de materiale aflate în umplutura complexului dezafectat este reprezentată de **ceramică** care, deși cu o singură excepție a fost descoperită în stare fragmentară, prezintă o deosebită importanță pentru încadrarea cronologică a locuinței.

Ceramica a fost lucrată dintr-o **pastă** de bună calitate, bine frământată, degresată cu nisip fin și granule de calcar prezente în mod obișnuit în argila zonei Târgului Neamț.

Arderea este în proporție de 90% oxidantă și în toate cazurile completă, rezultând o ceramică roșie cu aspect relativ neted. În foarte puține cazuri întâlnim fragmente ceramice aparținând unor vase arse în mediu reducător, rezultatul în acest caz fiind o pastă de culoare cenușie.

În totalitatea lor vasele au fost lucrate la **roată rapidă**.

Ca **forme** întâlnim: oala-borcan, oala cu toartă, capacul, cana, ulciorul și amfora⁴⁷.

Oala-borcan este forma predominantă, nelipsind, însă, nici cea cu toartă, deși prezența acesteia este remarcată mai rar. Corpul lor este bombat, umerii înalți și gâtul scund. În cuprinsul acestor forme ceramice se pot observa trei tipuri, cu variantele lor, în raport cu profilatura buzelor:

- Tipul I cuprinde vasele cu buza scundă, ușor arcuită spre exterior și îngroșată, prezentând o șanțuire, mai mult sau mai puțin evidentă, la interior (fig. 4/1-7). Din acesta se va dezvolta unul dintre tipurile caracteristice secolului al XV-lea.

⁴² V. Mizgan, *Arheologia medievală* 4, 2002, p. 181-187.

⁴³ *Ibidem*, p. 186, fig. 2b.

⁴⁴ MNIR, inv. 163477 și 163479.

⁴⁵ Neamțu, Neamțu, Chepteia, *op.cit.*, I, p. 91 și fig. 52/4-5, 8-9; *Ibidem*, II, p. 136 și fig. 50/1-8.

⁴⁶ MNIR, inv. 169382.

⁴⁷ MNIR, inv. 137727-137779.

- Tipul II este ilustrat de vasele înzestrate cu bine-cunoscuta buză înaltă, răsfrântă, cu muchia lățită și smălțuită. La exterior este marcată de o nervură proeminentă (fig. 4/8-12).

- Tipul III este reprezentat de vasele cu buza scundă, răsfrântă puternic, cu muchia lățită și trasă mult în jos, formând un adevărat guler (fig. 4/13-14).

Decorul este destul de rar întâlnit și atunci apare sub forma unor caneluri sau incizii plasate pe umărul vaselor. Într-un singur caz decorul este mai elaborat fiind reprezentat de o suită de impresiuni alveolare realizate cu degetul pe exteriorul muchiei buzei și de o bandă de caneluri plasate pe umăr și corp. La partea superioară a registrului de caneluri apar suprainprimate două rânduri de impresiuni alveolare⁴⁸.

Capacele se întâlnesc și ele în stare fragmentară. În două cazuri butonul capacelor prezintă o perforație centrală, cu diametrul de un cm, soluție ingenioasă, menită să asigure evacuarea aburului în timpul fierberii⁴⁹. Din câte știm, exemplare cu rezolvări similare nu sunt cunoscute pentru secolul XIV în literatura de specialitate.

Cana este prezentată sub forma unui exemplar întreg cu gura circulară și corpul bombat. Buza este dreaptă, ușor evazată și se demarcă de gâtul înalt printr-o nervură. Tot printr-o nervură se demarcă corpul bombat de gât. La rândul său, fundul este arcuit și marcat de trei rânduri de nervuri. Toarta este prinsă de partea inferioară a buzei și de umăr (fig. 7/5)⁵⁰.

Tot unei căni aparține un fragment ceramic, cu grosimea pereților de 0,4 cm, lucrat dintr-o pastă fină arsă oxidant și decorat pe umăr cu o bandă de linii verticale imprimate cu roțița. Această specie ceramică – în varianta sa cenușie, rezultată în urma unei arderi reducătoare – a fost atribuită unor grupuri de coloniști germani stabiliți în Moldova și a constituit obiectul unor studii speciale, în care aprecierile s-au făcut, îndeosebi, pe baza unor materiale descoperite la Suceava, Roman sau Siret⁵¹ și mai apoi la Baia⁵².

Ulciorul este ilustrat de un fragment aparținând tipului cu gura trilobată ce prezintă o nervură în partea inferioară a buzei⁵³.

În sfârșit, prezența **vaselor amforoidale** înalte, cu torți plasate simetric pe umăr, de aspect roșiatic-gălbui, este atestată de mai multe fragmente⁵⁴. Se acceptă că acest gen de vase au fost produse în centrele urbane dintre Prut și Nistru, aflate până în deceniul șapte al secolului XIV sub autoritatea politică a Hoardei de Aur⁵⁵.

⁴⁸ MNIR, inv. 137742.

⁴⁹ Piese se află în depozitul Complexului Muzeal Județean Neamț.

⁵⁰ MNIR, inv. 169367.

⁵¹ M. D. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963, p. 131-160; L. Chițescu, SCIV 15, 1964, 3; Al. Rădulescu, Dacia N.S. 16, 1972, p. 236; E. Busuioc, *Ceramica de uz comun nesmalțuită din Moldova (secolul al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, 1975, p. 33-34.

⁵² L. Bătrâna și A. Bătrâna, SCIVA 31, 1980, 4, p. 609-610; Neamțu, Neamțu, Cheptea, *op. cit.*, p. 110.

⁵³ MNIR, inv. 137774.

⁵⁴ Vezi nota 49.

⁵⁵ V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p. 210, 229-232 și 326.

Atât din punct de vedere al caracteristicilor tehnice cât și din punct de vedere tipologic materialul ceramic surprins în umplutura locuinței dezafectate de la Târgu Neamț aparține celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea⁵⁶.

Calitățile tehnice dovedite de pasta bine aleasă și preparată, de arderea completă aproape exclusiv oxidantă, de utilizarea fără excepție a roții rapide ca și trăsăturile tipologice și stilistice în cadrul cărora se diversifică formele și se restrânge numărul tipurilor de profile, vorbesc despre existența la Târgu Neamț, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, a unei producții ceramice orășenești comparabilă cu cea din alte orașe moldovenești sau din părțile centrale și nordice ale Europei.

Pentru încadrarea cronologică a locuinței descoperite la Târgu Neamț, o importanță aparte o are materialul ceramic mai-sus prezentat, care ne arată că ea a fost construită și a funcționat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea o perioadă destul de îndelungată, așa după cum o probează și numeroasele straturi succesive de lipitură de lut pe care le-au cunoscut podeaua și pereții. Și poate că locuința ar fi putut funcționa și în prima jumătate a secolului al XV-lea, avându-se în vedere soliditatea sa și calitatea bună a materialelor folosite, dacă un puternic incendiu nu ar fi distrus-o în totalitate. În mod firesc ne punem întrebarea dacă acest incendiu s-a produs datorită unui accident sau este rezultatul unor evenimente violente care au afectat de nenumărate ori unele așezări medievale din Moldova, de felul celei de la Baia, unde s-a constatat că locuințele de lemn nu se sfârșeau „de bătrânețe” ci de „năprasnică moarte”⁵⁷. Se pare că și incendiul care a afectat locuința de la poalele Cetății Neamț are cauze „istorice” și vom vedea de ce. Pe podeaua locuinței incendiate de la Târgu Neamț s-a descoperit un gros de argint (cu diametrul de 19 mm și greutatea de 0,77 g) emis în vremea domniei lui Ștefan I (1394-1399)⁵⁸, prezență ce sugerează dezafectarea complexului în ultimii ani ai secolului al XIV-lea, exact într-o perioadă când dintr-un document din 3 februarie 1395, dat înaintea Cetății Neamț („ante castrum Nempch”)⁵⁹, aflăm că Sigismund, regele Ungariei, iartă pe magistrul Ioan de pedeapsa cu moartea deoarece a participat la expediția sa din Moldova, deși amintita cetate fusese asediată fără a putea fi cucerită⁶⁰. Coroborarea celor două categorii de izvoare ne permit să punem pe seama acestui eveniment – campania din Moldova și asedierea Cetății Neamț, de către Sigismund de Luxemburg – distrugerea violentă de la sfârșitul secolului al XIV-lea a cel puțin unei părți din așezarea nemțeană, în special cea aflată în apropierea cetății. Rămâne ca viitoarele cercetări, pe care le dorim mai extinse, să confirme amploarea acestor distrugerii.

⁵⁶ Busuioc, *op. cit.*, p. 33-48.

⁵⁷ Pe parcursul a 125 de ani așezarea de la Baia este afectată de cinci ample incendii (Cf. E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *op.cit.*, II, p. 40).

⁵⁸ Identificarea monedei se datorează d-nei Elena Isăcescu de la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, iar piesa se află în colecțiile Complexului Muzeal Județean Neamț.

⁵⁹ DRH, D I (1222-1456), București, 1977, p. 130-131.

⁶⁰ R. Manolescu, AUB, Seria Științe sociale, istorie, 1966, p. 72-73.

Am lăsat la urmă prezentarea celei mai importante componente a locuinței descoperite – instalația de încălzire – prin faptul că piesele recuperate în totalitate, chiar dacă unele în stare fragmentară, ne-au permis reconstituirea grafică a celei mai timpurii sobe – descoperită până acum la răsărit de Carpați.

Soba a fost amplasată în colțul de NV al încăperii, dispusă paralel și la o distanță de 1,20 m față de pragul intrării, și reprezintă cel de al doilea element de „mobiliu fix” a locuinței, ce vine să se adauge acelei lavițe aflate pe traseul gârliciului. Vestigiile sobei sunt reprezentate de două componente distincte: pe de o parte, o zidărie lucrată din piatră de râu, iar pe de altă parte, totalitatea cahlelor păstrate întregi sau în stare fragmentară⁶¹, alături de bucățile din peretele de lut al instalației.

S-a putut constata că elementele de zidărie au aparținut **camerei de ardere** a sobei, lucrată din piatră de râu legată cu argilă și tencuită la exterior cu același material amestecat cu pleavă. Pereții săi, cu lățimea de 0,30 m, acoperă pe trei laturi o suprafață de 2,30 x 1,25 m și se păstrează pe o înălțime de 0,75 m. Latura sa estică este deschisă, aici fiind plasată gura de alimentare a sobei cu combustibil (fig. 1). Interiorul său este puternic ars, dovadă a folosirii îndelungate.

Tehnica de execuție a cahlelor. Toate cahlele au fost lucrate dintr-o **pastă** ordinară, bine degresată și frământată. **Arderea** s-a produs în cuptoare obișnuite, în mediu oxidant, obținându-se o culoare roșie-cărămizie. Cele care prezintă, chiar și parțial, un aspect cenușiu-roșietic au ajuns astfel datorită arderii secundare petrecute în timpul incendiului.

Modelarea cahlelor s-a făcut în toate cazurile, într-o primă etapă, la roata rapidă, obținându-se vase în formă de pahare, oale sau castroane tronconice, pentru ca într-o a doua etapă, înainte de uscare, unele dintre ele să fie remodelate manual („trase” la gură) pentru a se obține deschideri dreptunghiulare sau triunghiulare. Tot înainte de uscare, la exteriorul unor piese au fost executate caneluri semirotunde în secțiune, succedate de inele ușor rotunjite, menite a permite o mai bună aderență a corpului cahleii la peretele de argilă al sobei.

Cahlele nu au fost smălțuite, singura modalitate de finisaj constând din acoperirea lor cu o angobă la nivelul buzei și în interior.

Tipologia cahlelor. Trebuie să precizăm de la bun început că toate cahlele au îndeplinit un triplu rol: structural, funcțional dar și decorativ, astfel încât criteriile utilizate în clasificarea lor se referă, pe de o parte, la forma și dimensiunea piciorului de montare iar, pe de altă parte, la forma și dimensiunea deschiderii (feței)⁶². S-a putut constata că în totalitatea lor, cahlele descoperite au fost înzestrate cu

⁶¹ Cu excepția unui număr de 12 piese aflate în patrimoniul MNIR sub nr. de inv. 169368-169379, restul pieselor se află în depozitul sau în expunerea Complexului Muzeal Județean Neamț sub nr. de inv. 41F – 215F, iar unele sunt încă neinventariate. Piesele din această ultimă instituție au fost restaurate de regretatul Aurel Buzilă.

⁶² În stabilirea tipologiei cahlelor descoperite la Târgu Neamț am adoptat schema de clasificare propusă de colega Paraschiva-Victoria Batariuc în a sa remarcabilă lucrare de dată recentă (*Cahle din Moldova medievală. Secolele XIV-XVII*, Suceava, 1999, p. 81-97), menționând de fiecare dată în paranteză tipul corespunzător din clasificarea domniei sale.

un „picior” de montare tronconic și aparțin tipului „cu fața deschisă” – rotundă, dreptunghiulară sau triunghiulară – utilizat, în general, în cazul sobelor timpurii⁶³.

Soba a fost alcătuită din șase tipuri de cahle⁶⁴ după cum urmează:

1. Cahle-pahar cu deschidere circulară și „picior” de montare tronconic⁶⁵. (Tipul Ia, după P.-V. Batariuc, *op. cit.*, p. 83). Gura circulară (diam. exterior = 20 cm iar cel interior = 15,2 cm) este marcată de o buză cu profilul lătit (2,2 cm), spre exterior și interior, prezentând o șanțuire la partea superioară. Înălțimea (adâncimea) totală a piesei este de 22 cm iar diametrul fundului de 10,5 cm. Imediat sub buză, pe o lățime de 9 cm, apare un brâu realizat din șapte caneluri largi. Doar pe lățimea acestui brâu cahla prezintă urme de chirpici, dovadă a faptului că peretele sobei avea o grosime de 10 cm în registrul ocupat de acest tip de piesă. Pe muchia buzei se remarcă urme de angobă, acoperită de un strat de var, dovadă a faptului că peretele sobei a cunoscut mai multe finisaje (fig. 7/4).

Au existat cu certitudine mai mult de 47 de piese de acest tip⁶⁶.

2. Cahle-castron cu deschidere circulară și „picior” de montare tronconic⁶⁷. (Acest tip, deși inexistent la P.-V. Batariuc, îl vom adăuga clasificării sale denumindu-l „Tipul Vc”). Gura circulară (diam. exterior = 20 cm iar cel interior = 16,4 cm) este marcată de o buză lătită doar spre exterior și ușor șanțuită la partea superioară. Înălțimea (adâncimea) totală a piesei este de 9,5 cm. Imediat sub buză apare același brâu de caneluri, dar mai puțin profunde. În schimb, întreaga suprafață exterioară a corpului prezintă urme de chirpici, dovadă a faptului că piesa a fost complet înglobată în masa peretelui. Și aici se pot observa pe buză urme ale finisării prin angobă și apoi prin văruire (fig. 7/3).

Au existat cu certitudine mai mult de 30 de piese din acest tip.

3. Cahle-castron cu deschiderea dreptunghiulară și „picior” de montare tronconic⁶⁸. (Tipul Vba, după PVB, *op. cit.*, p. 86). Și aceste piese au fost lucrate la roată, după care olarul a trecut la modelare, prin presare cu mâna sau în tipar, transformând gura circulară într-un dreptunghi cu colțurile rotunjite și cu laturile de 20 x 17,5 cm. Buza este lătită mai mult spre exterior și prezintă o șanțuire la partea superioară. Înălțimea (adâncimea) corpului este de 10,5 cm și prezintă, imediat sub buză, un brâu de caneluri și urme de chirpici pe întreaga sa suprafață, dovadă a faptului că și aceste piese au fost înglobate în întregime în peretele sobei. Și în acest caz întâlnim urme de angobă și de văruială pe muchia buzei (fig. 7/1).

Au existat cu certitudine ceva mai mult de 7 piese din acest tip.

⁶³ Analogiile ce se pot stabili cu piese similare descoperite în alte așezări din Moldova se pot găsi la Batariuc, *op. cit.*, loc. cit.

⁶⁴ Desenele ce ilustrează fiecare tip de cahla au fost executate de Adriana Mihai.

⁶⁵ MNIR, inv. 169368.

⁶⁶ Numărul pe care îl indică în catalog are o valoare de minimum existent.

⁶⁷ MNIR, inv. 169369.

⁶⁸ MNIR, inv. 169371.

4. Cahle-oală cu deschidere dreptunghiulară și „picior” de montare tronconic⁶⁹ (Tipul II Ba, după P.-V. Batariuc, *op.cit.*, p. 86). Și în acest caz piesele au fost lucrate într-o primă fază la roată, după care s-a trecut la modelarea prin presare cu mâna sau în tipar a deschiderii circulare și transformarea sa într-un dreptunghi cu colțurile rotunjite și dimensiunile de 20 x 15,2 cm. Înălțimea (adâncimea) corpului este de 16 cm iar diametrul fundului de 12 cm. Buza gurii este lătită (2,5 cm), răsfântă mai mult în afară și mai puțin spre interior, prezentând o șanțuire la partea superioară. Imediat sub buză, pe o lățime de 6-9 cm se remarcă urme de chirpici rezultate din încastrarea pieselor în peretele sobei (fig. 7/2).

Au existat cu certitudine ceva mai mult de 15 piese.

5. Cahle-castron cu deschiderea triunghiulară și „picior” de montare tronconic⁷⁰ (Tipul VII Ca, după P.-V. Batariuc, *op.cit.*, p. 87). Într-o primă fază piesele au fost lucrate la roată obținându-se un castron cu diametrul gurii de 18 cm, cel al bazei de 10,5 cm și înălțimea de 9 cm. Apoi, prin presare cu mâna sau în tipar, gura circulară a fost transformată într-un triunghi cu laturile de 19,5 x 17,5 x 19 cm. Muchia buzei a fost teșită oblic spre interior, rotunjită la ambele capete și șanțuită median. La exterior, piesele prezintă pe întregul corp urme de chirpici, dovadă a faptului că în totalitatea lor ele au fost încastrate în peretele sobei. Și aici ne apar pe muchia buzei urme de angobă suprapuse de văuire (fig. 6/4).

Au existat cu certitudine ceva mai mult de 7 piese.

6. Cahle-oală cu deschidere triunghiulară și „picior” de montare tronconic (Tipul VII A, după P.-V. Batariuc, *op.cit.*, p. 86).

Au fost lucrate la roată, în formă de oală, iar apoi modelate prin presare cu mâna și în tipar pentru a se obține o deschidere triunghiulară. Și aceste piese au avut buzele și interioarele acoperite cu angobă și prezintă urme de văuire pe muchie. Sunt prezente în trei variante dimensionale:

- a. **Mare** (I = 20 cm, laturile deschiderii triunghiulare = 17,5 x 19 x 19,5 cm, diametrul bazei = 9,8 cm)⁷¹. Imediat sub buză apare o bandă de caneluri, lată de 8 cm. Dar urmele de chirpici se întind pe o lățime de 14 cm de la buză, dovadă a faptului că aceste piese erau încastrate într-un perete cu grosimea de 15 cm (fig. 6/1). Au existat cu certitudine ceva mai mult de 41 piese.
- b. **Mijlocie** (I = 12,5 cm, laturile deschiderii triunghiulare = 14,5 x 14,5 x 12 cm, diametrul bazei = 6,5 cm)⁷². Urmele de chirpici acoperă în întregime corpul pieselor, dovedind că ele au fost în totalitate încastrate în peretele sobei. Au existat cu certitudine ceva mai mult de 22 de piese.

⁶⁹ MNIR, inv. 169370.

⁷⁰ MNIR, inv. 169373.

⁷¹ MNIR, inv. 169372.

⁷² MNIR, inv. 169374.

- c. **Mică** (I = 6,3-7,2 cm, laturile triunghiurilor sunt prezente în mai multe variante dar apropiate ca mărime: 8,5 x 8,8 x 8,3 cm, 8,5 x 9,5 x 10 cm sau 10 x 10 x 10 cm, diametrul bazei = 3,7 – 4,2 cm)⁷³. Au existat cu certitudine ceva mai mult de 76 piese.

Reconstituirea sobei

În reconstituirea pe cale grafică a structurii și aspectului sobei am avut în vedere:

- condițiile de descoperire;
- materialele folosite;
- individualizarea și clasificarea cahlilor pe baza unor criterii precise;
- forma și dimensiunile generale și particulare ale fiecărui tip de piesă;
- stabilirea cât mai exactă a numărului de piese aparținând fiecărui tip și numărul lor total;
- analizele de detaliu întreprinse pe piese întregi sau fragmentare;
- profilatura și structura unor bucăți de lut din peretele sobei;
- modalitățile de asamblare și de dispunere a pieselor;
- modul de ordonare și de repartitie a cahlilor;
- identificarea tuturor elementelor de ordin funcțional;
- soluțiile adoptate în alte cazuri cunoscute din literatura de specialitate.

Condițiile de descoperire au fost cu totul deosebite pentru că am putut beneficia de recuperarea integrală a tuturor cahlilor de sobă, chiar dacă unele se aflau în stare fragmentară, și a altor elemente din structura acesteia, împrejurare ce ne-a permis o restrângere considerabilă a soluțiilor posibile de asamblare și reconstituire a construcției instalației de încălzit.

Ca o primă constatare, de ordin general, trebuie observat că în realizarea sobei au fost folosite mai multe tipuri de materiale: piatra de râu de dimensiuni medii, lemnul, argila amestecată cu puțin nisip fin și pleavă precum și cahlile, produse rezultate din atelierul unui olar, care suntem convinși că era unul și același cu sobarul, cel mai în măsură să lucreze piesele potrivite pentru un anumit tip de sobă. Pentru că suntem convinși că atelierul specializat în producerea cahlilor era același care le și pune în operă⁷⁴.

Arătam în rândurile de mai sus că avem de-a face cu o sobă timpurie, ridicată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, mai simplă decât cele cunoscute și reconstituite până acum⁷⁵ în spațiul românesc de la răsărit de Carpați.

⁷³ MNIR, inv. 169375-169379.

⁷⁴ Împărtășim întru totul opinia regretatului Radu Popa care într-o lucrare de referință (R. Popa, M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturie de civilizație medievală românească*, București, 1979, p. 138) considera că „piesele necesare sobelor înălțate în Moldova au ieșit din ateliere care au funcționat pe teritoriul Moldovei”. Adăugăm că acestea se aflau în centre urbane dezvoltate, de felul așezării de la Târgu Neamț, ce deserveau totodată și comanditarii din zona imediat învecinată.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 97-128; E. Busuioac, M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Dacia NS* 23, 1979, p. 280-306.

Ea a fost alcătuită din trei registre volumetrice: camera de ardere, camera de încălzire și coronamentul. Se remarcă, de la bun început, absența soclului – nelipsit din cuprinsul sobelor mai evolute din secolul al XV-lea – fapt explicabil dacă se are în vedere materialul din care a fost realizată camera de ardere.

Camera de ardere a fost construită din piatră de râu, de dimensiuni medii, legată cu argilă amestecată cu puțin nisip fin și multă pleavă. Ea se păstrează pe o înălțime de 0,75 m ceea ce reprezintă aproape înălțimea sa reală. Pereții săi, în grosime de 0,30 m, delimitau o suprafață de 2,30 x 1,25 m, deschisă pe latura de E acolo unde se află gura în formă de arc a sobei, așa după cum o demonstrează baza sa de naștere, încă bine păstrată pe spaletul de sud. Câmpul părții superioare a fost împărțit în două suprafețe aproximativ egale gândite diferit în funcție de destinația lor. Prima (1,10 x 1,20 m) era menită să reprezinte o „plită” necesară preparării mâncării iar cea de a doua (1,25 x 1,25 m) era destinată să susțină corpul camerei de încălzire și coronamentul. La partea superioară a zidăriei de piatră, pe întregul său perimetru, a fost așezată, ușor retrasă față de marginea zidăriei, o osatură din două șipci de lemn – în general semiprelucrat – alăturate (0,05 x 0,05 sau 0,05 x 0,03 m), așa după cum o demonstrează piesele de lut, cu profilatură curbă și amprente de lemn interioare, păstrate (fig. 8/4a, 4b, 4c și 10/3, 4). Apoi scheletul din lemn, strict necesar pentru ranforsarea componentelor lucrate din argilă crudă, a fost gândit diferit pentru zona „plitei”. În acest sens, pe direcția transversală au fost dispuse alte rânduri de șipci, unele dintre ele ranforsate cu „arce” din lut, cel puțin pe traseul de E al peretelui cu cahle, dacă nu cumva și pe mijlocul câmpului „plitei” (fig. 9). Camera de ardere era adaptată și pentru gătitul alimentelor și pentru așezarea vaselor. Una dintre ele, descoperită în stare fragmentară alături de cahle și reconstituită, era reprezentată de un castron de mari dimensiuni – cu diametrul de 35 cm, înălțimea de 14 cm și grosimea pereților cuprinsă între 1 - 1,5 cm – ce păstrează la exterior urmele (lut amestecat cu pleavă) încastrării părții sale inferioare în grosimea „plitei” iar la interior depunerea de săruri și calcar produsă în vasele în care apa era depozitată și fierbe o perioadă lungă de timp (fig. 8/6 și 9). Acest vas stătea în permanență pe „plită” și era menit să ofere în mod curent apă caldă și umiditatea necesară locuitorilor încăperii⁷⁶. În mod firesc, trebuie să fi existat și două „ochiuri” mai mici, necesare pentru fierberea și încălzirea alimentelor în vase de tipul oalelor (fig. 9).

A doua parte (cea de V) a volumului reprezentat de zidăria de piatră, deși ca tehnică constructivă și dispunere pe orizontală poate fi interpretată ca o prelungire a camerei de ardere, din punct de vedere volumetric și funcțional se înscrie în verticala sobei și trebuie înțeleasă drept cameră inferioară de încălzire, chiar dacă nu conține cahle în structura sa. Astfel înțelegând lucrurile putem vorbi de existența a două camere de încălzire: una inferioară și alta superioară, volumul reprezentând efectiv camera de ardere reducându-se doar la cel acoperit de „plită”.

⁷⁶ Un vas cu rosturi similare, chiar dacă de formă puțin diferită, a fost descoperit în L4 la Baia (cf. Neamțu, Neamțu, Cheptea, *op. cit.*, II, p. 241 și fig. 104/5).

Camera inferioară de încălzire este lucrată, deci, dintru început, în aceeași tehnică ca și cea de ardere, are un volum exterior de 1,25 x 1,30 x 0,80 cm, ce se termină la partea superioară printr-un profil – arcuit și ușor retras – realizat din argilă amestecată cu pleavă și armată cu două rânduri de șipci de lemn (fig. 8/4a).

Camera superioară de încălzire este reprezentată de o carcasă de lut, în care au fost încastrate cahle simple cu forme strict funcționale, deosebită de sobele mai târzii în care lutul a servit doar ca liant între piesele componente. Rezultă deci că, alături de cahle, lutul a jucat un rol structural contribuind la realizarea unor pereți în grosime de 10-15 cm – așa cum ne indică amprenteles lăuate pe „piciorul” cahleur, precum și bucățile păstrate din peretele sobei.

În aceste condiții este firesc ca și în acest caz sobarul să fi utilizat o structură din șipci de lemn menită să asigure stabilitatea pereților până la deplina lor uscare. Fragmentele din peretele sobei probează, prin amprenteles păstrate, utilizarea acestei tehnici constructive.

Ținând cont de faptul că unele piese s-au păstrat întregi, o bună parte au putut fi reîntregite, iar altele au rămas în stare fragmentară, în munca de individualizare, de precizare a principalelor tipuri și de stabilire a numărului lor, am avut în vedere diametrul fundului, profilul și adâncimea „piciorului”, precum și forma și dimensiunile feței (deschiderii) cahleur.

În final am reușit să obținem un minimum de 245 de piese, cifra fiind foarte apropiată de numărul lor real. Dintre acestea, 147 de piese au deschiderea mare – circulară, rectangulară sau triunghiulară – mai precis cu diametrul sau înălțimea de 20 cm. Aceste piese au fost dispuse în șiruri orizontale al căror număr și succesiune au putut fi stabilite cu exactitate conducând în final la reconstituirea în ansamblu a volumului.

O primă observație se referă la faptul că piesele cu deschiderea circulară (Tipurile 1 și 2) sunt în număr de 77, dintre care 47 (cahlele-pahar) au „piciorul” de 22 cm (Tipul 1) iar 30 (cahlele-castron) au „piciorul” de numai 9,5 cm (Tipul 2). La rândul lor, cele cu deschiderea rectangulară (Tipurile 3 și 4) sunt în număr de 22, dintre care 15 (cahlele-oală) au „piciorul” de 16 cm (Tipul 4) iar 7 (cahlele-castron) au „piciorul” de numai 10,5 cm (Tipul 3).

În sfârșit, cele cu deschiderea triunghiulară (Tipurile 5 și 6a) sunt în număr de 48 dintre care 41 (cahlele-oală) au „piciorul” de 20 cm (Tipul 6a) iar 7 (cahlele-castron) au „piciorul” de numai 9 cm (Tipul 5).

Din parcurgerea acestor cifre se remarcă imediat numărul mai redus al cahleur-castron (deci cu „piciorul” mai scund) în cadrul celor trei tipuri principale de cahle: cu fața circulară, rectangulară și triunghiulară. În mod firesc se nasc întrebările: în ce scop au fost realizate și de ce numărul lor este mai redus? În final am înțeles că ele reprezintă **piese esențiale**, sub aspectul indicațiilor pe care le oferă în reconstruirea camerei superioare de încălzire, constituind soluția aleasă de sobar în rezolvarea colțurilor volumului.

Prin dispunerea a două cahle-castron în colțuri a fost rezolvată această problemă, în absența unor piese tipice de colț așa cum le vom cunoaște din secolul al XV-lea. Descoperirea a câte 7 cahle-castron cu față dreptunghiulară și, respectiv, triunghiulară, și a 30 de exemplare cu față circulară, ne arată că numărul lor real, trebuie să fi fost de câte 8 în primele două cazuri (Tipurile 3 și 5) și de 32 în cel de al treilea (Tipul 2).

O primă concluzie certă ce se degajă este că **volumul camerei superioare de încălzire avea patru fețe distincte și era alcătuit din 6 șiruri orizontale de cahle**, fiecare dintre ele conținând câte 8 cahle-castron. În mod firesc, rezultă că trebuie să avem câte un șir de cahle cu față rectangulară și triunghiulară și patru cu față circulară. Astfel distribuite cahlele s-a obținut un volum, cu secțiunea pătrată (1,25 x 1,25 m) și înălțimea de 1,40 m, ușor retras față de cel al camerei inferioare de încălzire.

Rămâne de stabilit succesiunea șirurilor de cahle pe verticala sobei, rosturile pieselor mai mici (Tipurile 6b și 6c) și modul în care ele se asociau cu cele mai mari. Și acest lucru a fost posibil mulțumită descoperirii unor cahle întregi sau fragmentare lipite de bucăți din peretele sobei, bucăți conținând amprente ale cahlelor alăturate (fig. 8/1-3).

Astfel s-a putut constata că tipurile de cahle cu față circulară (Tipurile 1 și 2) se asociau în structura peretelui pe același șir cu cahlele triunghiulare de mici dimensiuni (Tipul 6c) în unele cazuri (fig. 8/2), iar în alte cazuri se alăturau cahlelor cu față rectangulară (Tipurile 3 și 4) aflate pe alt șir (fig. 8/1). Un alt mod de asociere pe același șir este acela dintre cahlele cu față circulară (Tipurile 1 și 2) și cele cu față triunghiulară de dimensiuni mijlocii (Tipul 6b). În sfârșit, o ultimă dovadă a modului de asociere dintre piese este cea dintre cahlele cu față triunghiulară, de dimensiuni mari (Tipurile 5 și 6 a), dispuse alăturat și alternativ cu vârfurile în sus sau în jos (fig. 8/3). Acest șir de cahle cu față triunghiulară reprezintă partea superioară a volumului așa după cum ne indică profilatura unor bucăți de lut din peretele sobei.

Arătam mai sus că pe fiecare fațadă a camerei superioare de încălzire sunt dispuse 6 șiruri de cahle pe care le vom numerota de jos în sus de la 1 la 6. Succesiunea șirurilor pe fiecare fațadă a putut fi precizată. Astfel, în cel din urmă șir (al 6-lea) este reprezentat cu certitudine de 9 cahle cu față triunghiulară (Tipurile 5 și 6a). Alăturat lui (deci al 5-lea) se află șirul alcătuit din câte 4 cahle cu față circulară (Tipurile 1 și 2) și 6 cahle cu față triunghiulară de dimensiuni mijlocii (Tipul 6b), care umplu intervalele dintre piesele mari.

Imediat următorul (al 4-lea) este șirul reprezentat de 6 cahle cu față rectangulară (Tipurile 3 și 4). În sfârșit, ultimele 3 șiruri (1-3) au fost realizate din cahlele cu față circulară (Tipurile 1 și 2) asociate cu cele triunghiulare de mici dimensiuni (tipul 6c), ambele fiind cele mai numeroase tipuri de cahle descoperite.

Această soluție de reconstituire necesită un număr total de 260 de cahle care comparat cu cele 245 de piese individualizate cu certitudine constituie dovada

corectitudinii soluției propuse. Diferența este reprezentată de un număr de piese (15) care se regăsește în acele fragmente care nu au putut fi atribuite cu certitudine unui anume tip.

Ar mai fi de adăugat unele observații cu privire la perețele camerei superioare de încălzire. Am arătat în locul în care am prezentat catalogul cahlilor că piesele au conținut pe corpul lor, pe o anumită lățime, amprente de lut, care dovedeau grosimea pereților în care ele fuseseră încastrate. În funcție de aceste mărturii putem spune că primele patru șiruri de cahle (1-4) erau încastrate într-un perete cu grosimea de 0,10 m, care ajunge la grosimea de 12,5 cm pe aliniamentul șirului 5 și sfârșește cu grosimea de 15 cm pe aliniamentul ultimului șir (al 6-lea). Această realitate ne arată că volumul interior al camerei superioare de încălzire a cunoscut o ușoară retragere pentru a crea un fel de calotă.

În sfârșit, câteva cuvinte despre ultima componentă volumetrică a sobei:

Coronamentul. Având în vedere tipurile de cahle de care dispunem precum și analogiile ce se pot stabili cu coronamentele sobelor gotice timpurii, ce au existat în cursul secolului al XIV-lea, în cadrul cărora de fiecare dată sunt prezente cahlee cu fața triunghiulară⁷⁷, avem convingerea că și soba de la Târgu Neamț a fost înzestrată cu un coronament realizat din cahle cu fața triunghiulară (Tipul 6 a) dispuse câte 4 pe fiecare latură (fig. 9).

Înălțimea totală a sobei era astfel de 2,35 m.

La partea sa superioară se aflau instalate și îmbinate trei hornuri – a căror fragmente au fost descoperite alături de cahle – de formă tronconică (fig. 8/5 și 10/5). Unul dintre ele a fost reconstituit și avea diametrul bazei mari de 29 cm, cel al bazei mici de 19 cm și înălțimea de 21,25 cm. Judecând după numărul și înălțimea totală a lor rezultă că ele puteau asigura evacuarea fumului doar până în pod. Acest fapt nu surprinde deoarece această practică era frecventă în epocă urmărindu-se o mai bună menținere a căldurii precum și conservarea unor alimente.

Ca finisaj, într-o primă etapă soba a fost îngrijit sclivisită și acoperită cu un strat de angobă fină care suprapunea tencuiala din lut și pleavă a componentei de zidărie, pereții din chirpici ai camerei superioare de încălzire, precum și părțile aparente ale cahlilor. Ulterior pereții săi au fost văruiți, incendiul surprinzând soba cu acest material de finisaj.

În încheiere se impun câteva **considerații de ordin general** cu privire la locuința și soba descoperite.

În ceea ce privește locuința, constructorii au dovedit o bună cunoaștere a meșteșugului prelucrării lemnului, folosind procedee tehnice variate și potrivite în asamblarea materialului lemnos pentru a realiza în final o construcție ce se distinge atât prin soliditatea sa cât și prin programul său de arhitectură. Este o locuință amplă (52,83 m²), cea mai mare descoperită în mediul urban de la răsărit de Carpați

⁷⁷ A se vedea cazul sobelor de la Buda din timpul dinastiei de Anjou sau a domniei lui Sigismund de Luxemburg (cf. Batariuc, *op.cit.*, p. 285-287 și fig. 88-90).

pentru sec. XIV – cu excepția poate a celor contemporane din cuprinsul Curții Domnești de la Suceava, care însă din păcate, nu au putut fi complet cercetate pentru a fi mai bine evaluate – dacă o comparăm cu tot ceea ce s-a descoperit la Baia, în cea mai bine și sistematic cercetată așezare urbană din Moldova.

Ingeniozitatea constructorilor de la Târgu Neamț este dovedită între altele și în realizarea gârliciului dezvoltat „în șicană”, ce reprezintă o adaptare perfectă la condițiile de teren, de mediu, constructiv și de ordin material.

La rândul său, înzestrarea locuinței cu o instalație de încălzit de tipul sobei de cahle reprezintă un element de confort notabil reflectând preocupările proprietarului său în organizarea spațiului interior și pentru ridicarea calității vieții cotidiene. Exemplarul descoperit la Târgu Neamț și reconstituit se înscrie în evoluția sobelor din cahle pe plan românesc dar și european, din punct de vedere tipologic dar și cronologic constituind cea mai timpurie sobă descoperită până acum la răsărit de Carpați. Reconstituirea sa ne permite încadrarea sobei de la Târgu Neamț în marea familie a sobelor gotice timpurii în formă de turn de cetate. Realizată din cahle simple îngrijit executate, cu forme strict funcționale, dar și din piatră și lut – acesta din urmă nefiind un simplu liant, ci având un important rol structural și plastic – soba nemțeană reprezintă o etapă importantă în trecerea de la forme simple, cu cahle-oală încastrate într-un corp din lut, la cele mai elaborate cu corpul structurat în volume distincte, ilustrate de o cameră de ardere de formă paralelipipedică, de o cameră inferioară de încălzire, urmată de una superioară și de un coronament.

În final, nu putem decât să subliniem, încă o dată, că vestigiile locuinței cu sobă de la Târgu Neamț mărturisesc faptul că arhitectura medievală orășenească de lemn din a doua jumătate a sec. XIV din Moldova nu a fost nicidecum modestă, ci dimpotrivă era comparabilă cu ceea ce se realiza în aceeași epocă în așezările urbane din Europa Centrală și Occidentală.

HABITATION DE LA DEUXIÈME MOITIÉ DU XIVe SIÈCLE DE TÂRGU NEAMȚ

RÉSUMÉ

Comme suite des fouilles archéologiques de sauvetage du mois de mai 1979 on a identifié à Târgu Neamț les vestiges incendiés d'une habitation du moyen âge alignée à une vieille rue – aujourd'hui rue de la Cité – qui conduisait sous la montagne à la bien connue fortification relevée par Pierre I-er. L'habitation est du type demi-enfouillée, des grandes dimensions (58.88 m.c.), ayant une structure en bois de laquelle se sont gardé la semelle, les piliers et les planches – toutes carbonisées – qui doublées ses murs.

Les matériaux archéologiques – céramiques, pièces de ferronnerie, outils et une monnaie frappée au temps de Stéphane I-er (1394-1399) – ont permis l'encadrement chronologique du complexe pendant la deuxième moitié du XIV-ème siècle et le

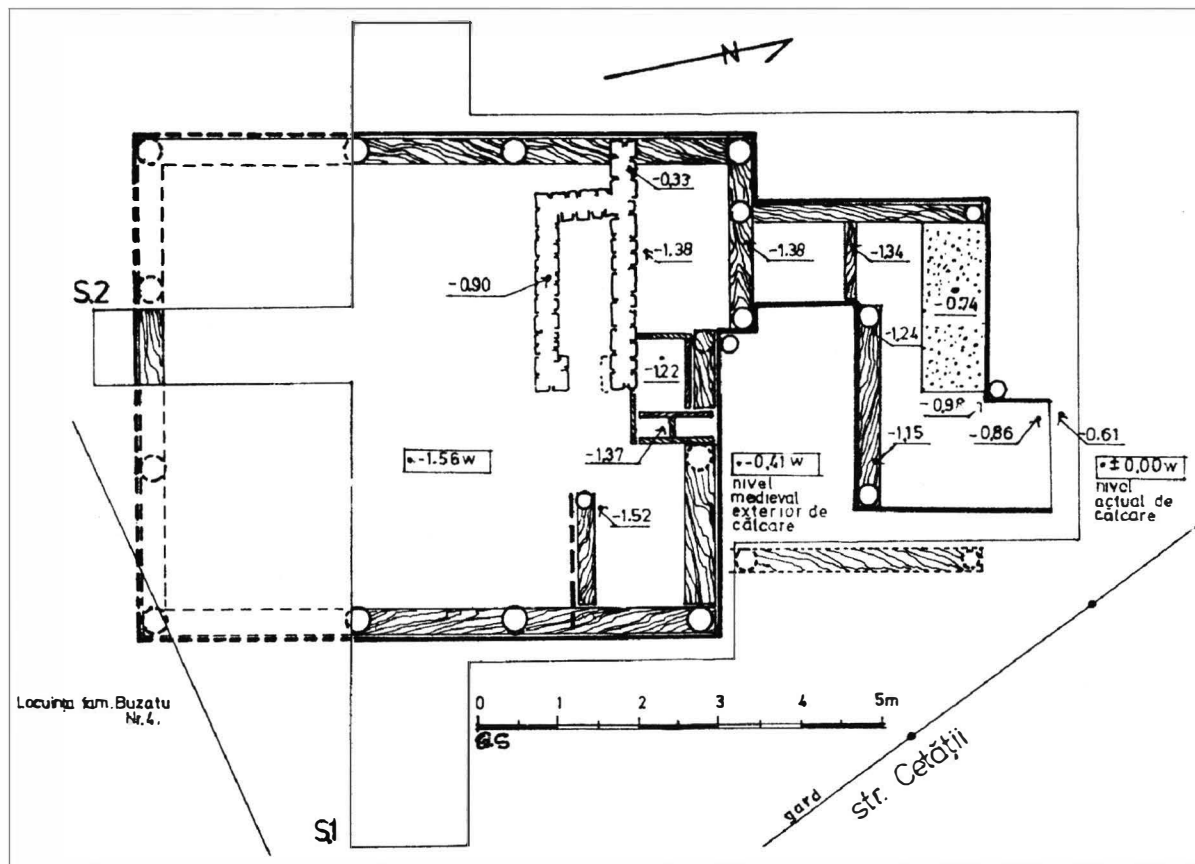

Fig. 1. Târgu Neamț. Planul săpăturilor cu propuneri de completare.

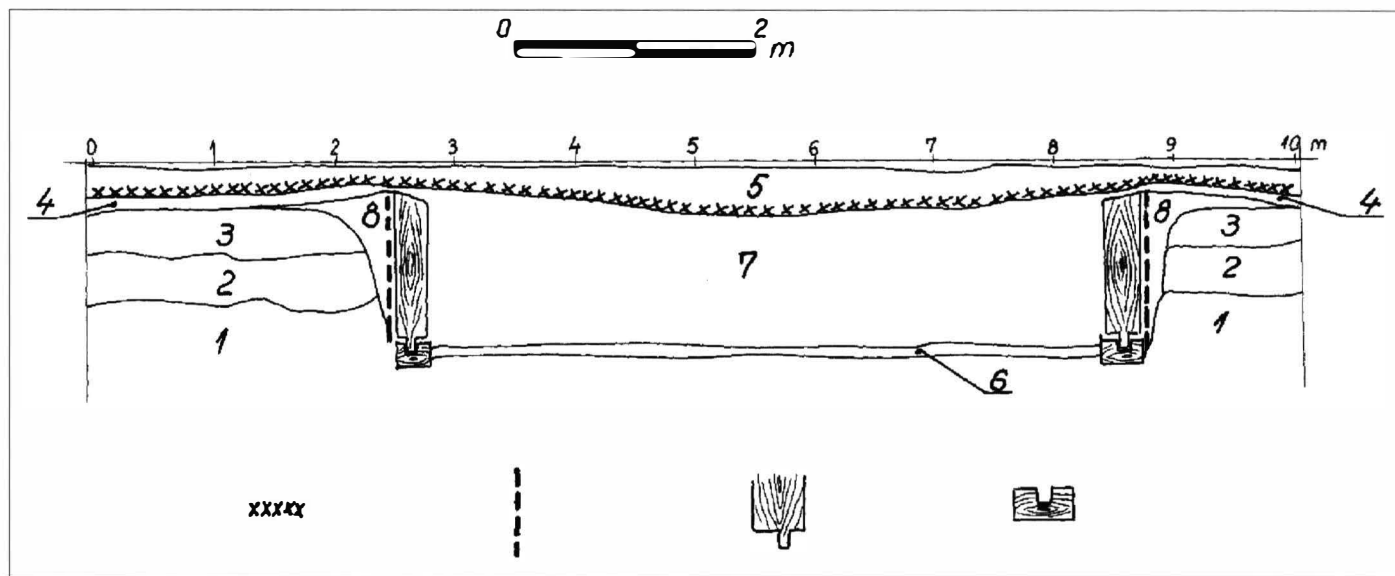

Fig. 2. Târgu Neamț. Profilul de nord al S1.

1. Prundiș; 2. Argilă vineție; 3. Sol galben-castaniu; 4. Sol castaniu cu materiale ceramice de sec. XIV; 5. Humus; 6. Podea din lipituri succesive; 7. Pământ castaniu cu cărbune, chirpic, fragmente ceramice din a doua jumătate a sec. XIV, cahe și obiecte de fier; 8. Umplutură cu argilă bine compactată; 9. Cărbune; 10, Dulapi de lemn; 11. Tălpi de stejar; 12. Stâlpi de stejar.

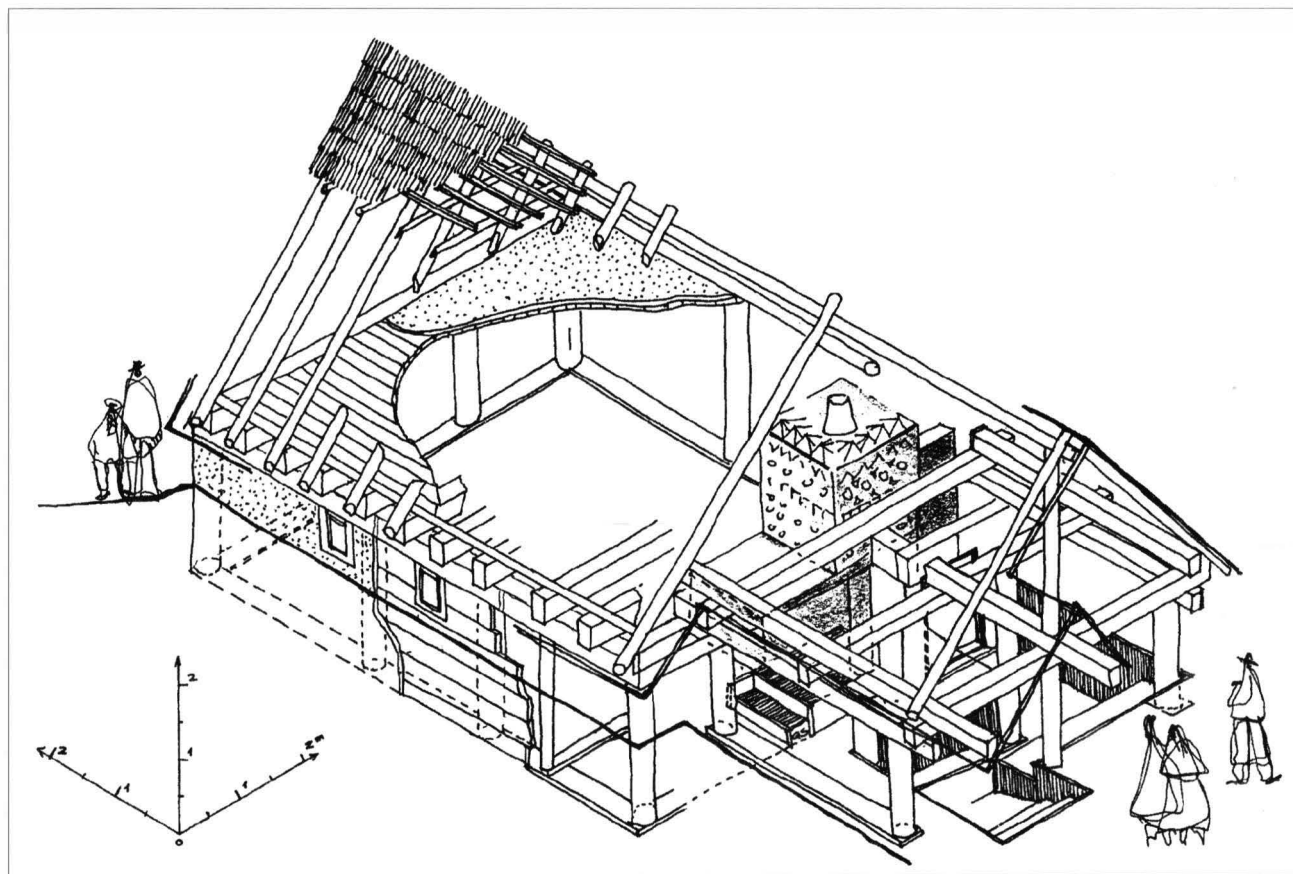

Fig. 3. Târgu Neamț. Propuneri de reconstituire a locuinței (Axonometrie).

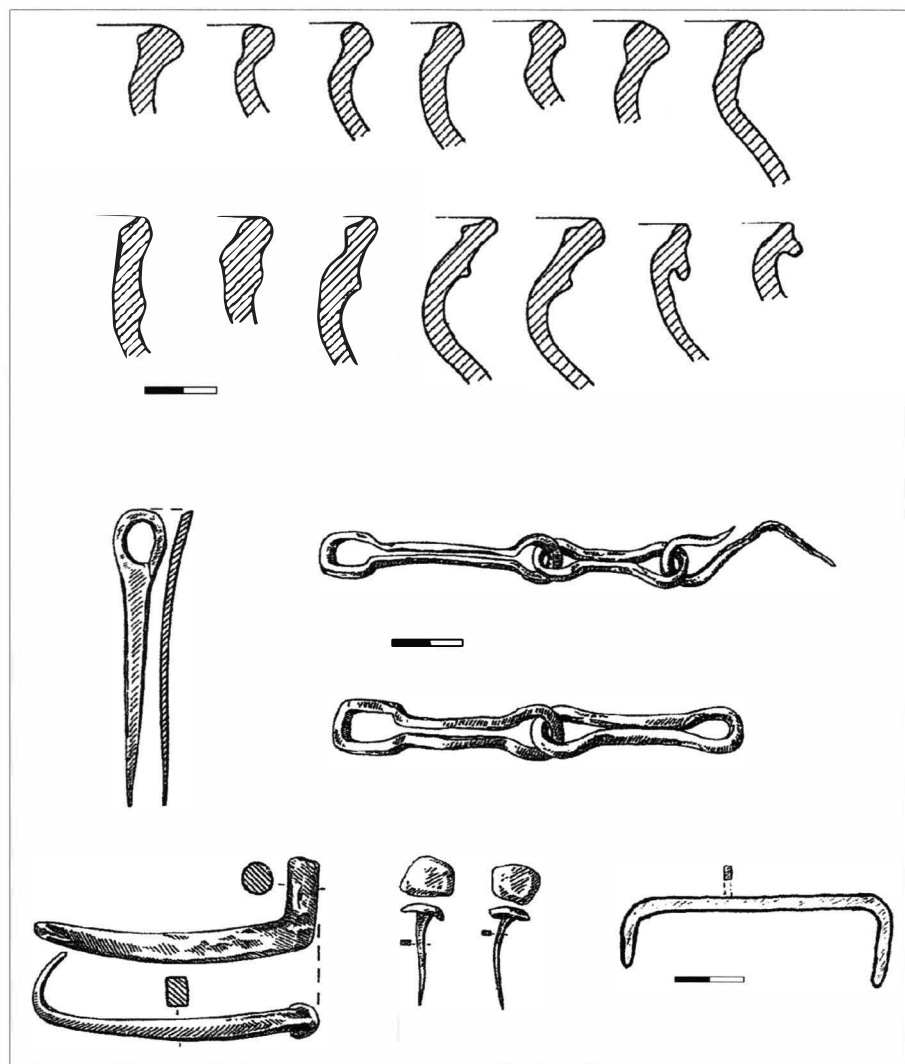

Fig. 4. Tâgu Neamț. Fragmente ceramice (1-14) și piese de fieronerie (15-20).

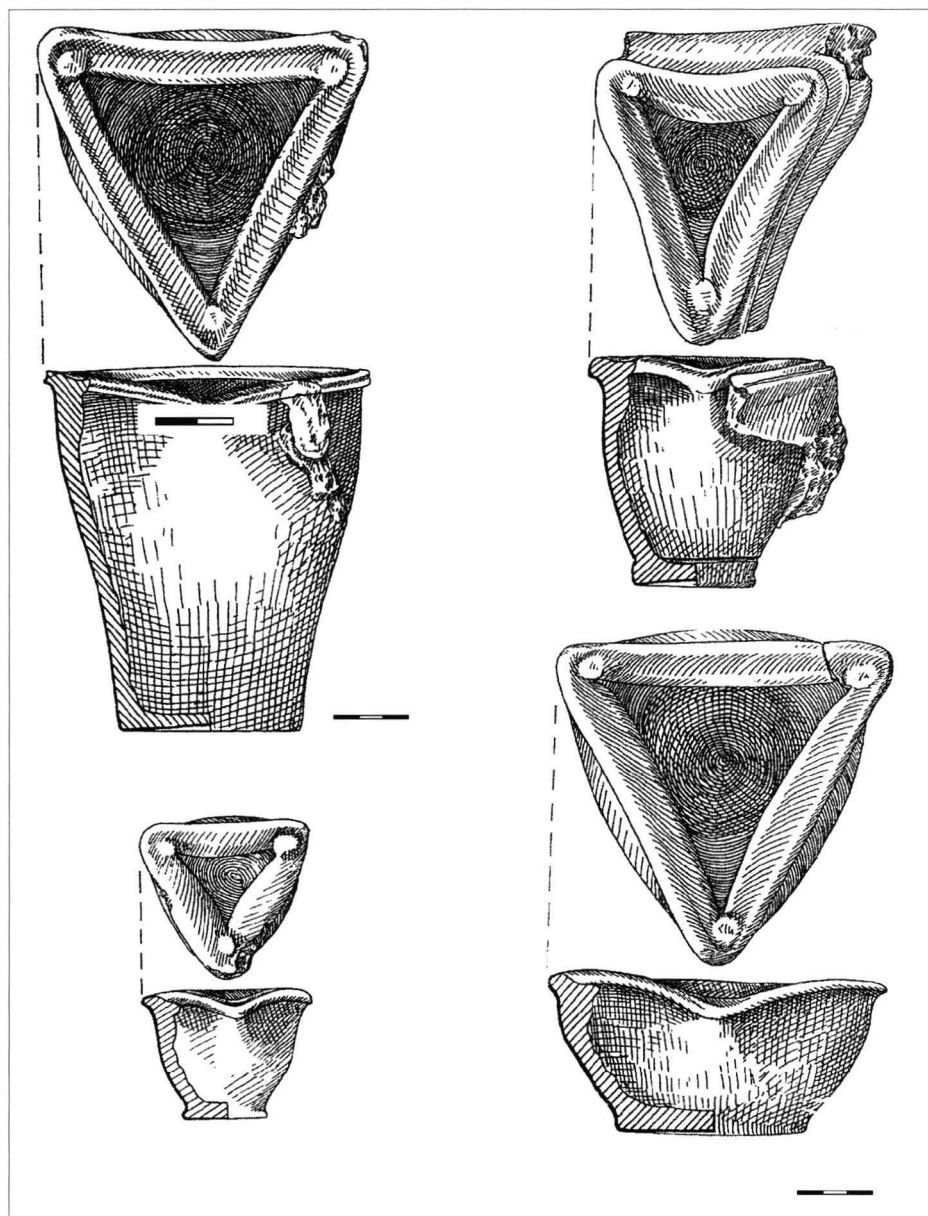

Fig. 6. Târgu Neamț. Tipuri de cahle.

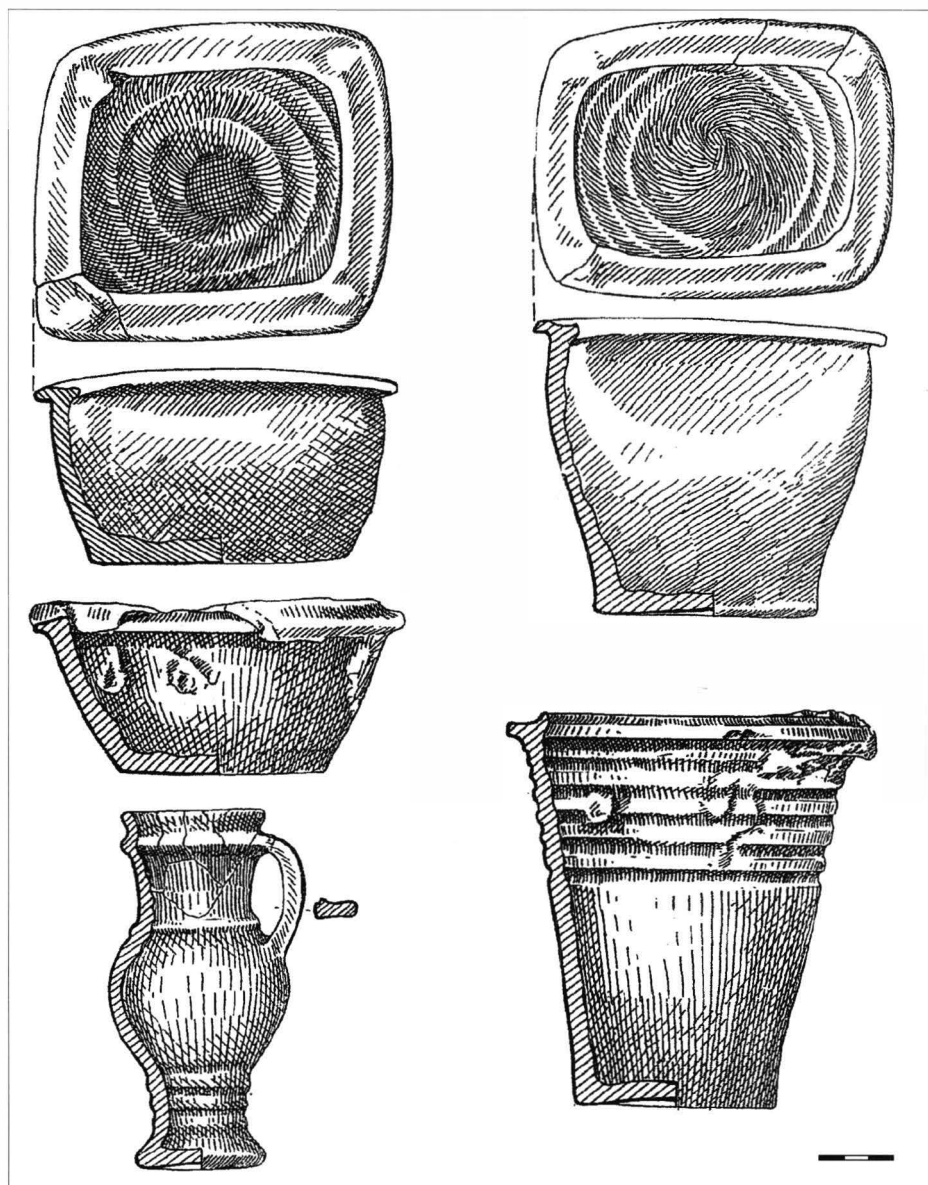

Fig. 7. Târgu Neamț. Tipuri de cahle (1-4) și cană cu toartă (5).

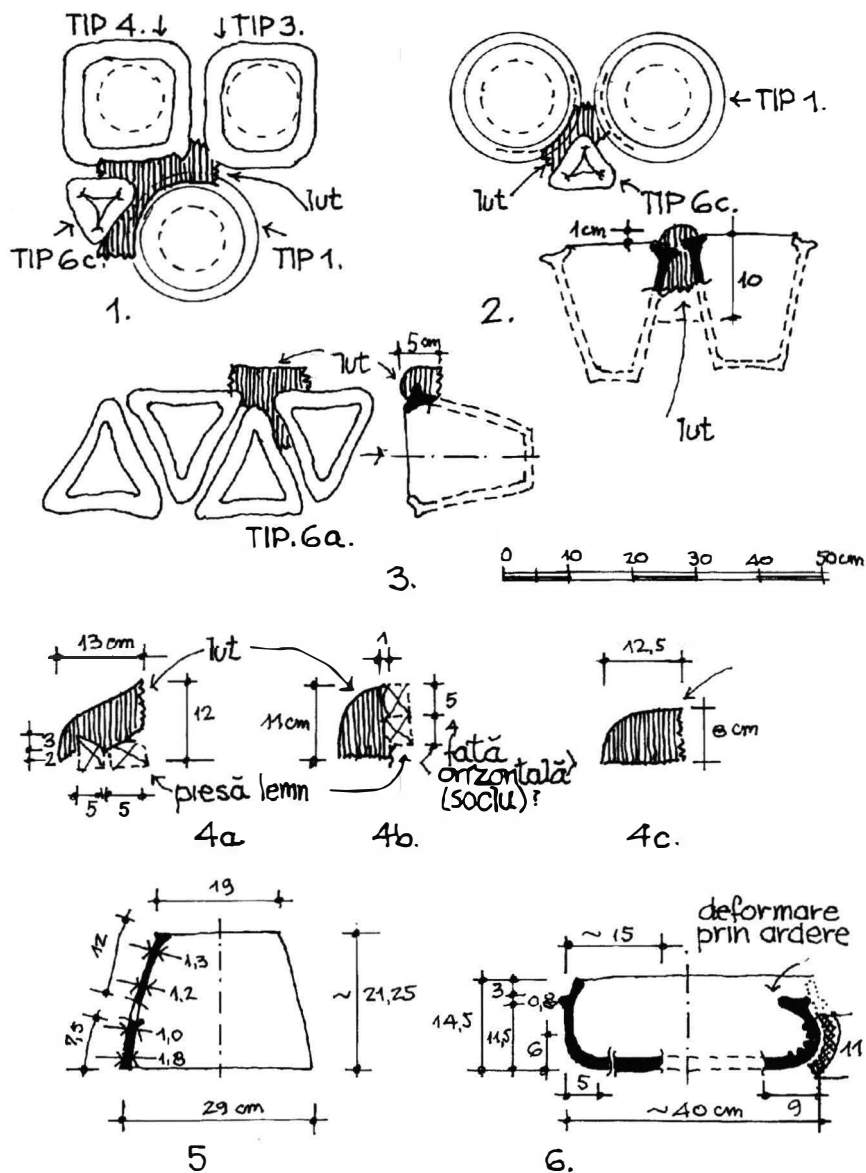

Fig. 8. Târgu Neamț. Elemente-martor de asamblare a cahlelor în volumetria sobei (1-3), profile din peretele de lut al sobei (4a-c) și profil de horn (5) și castron (6).

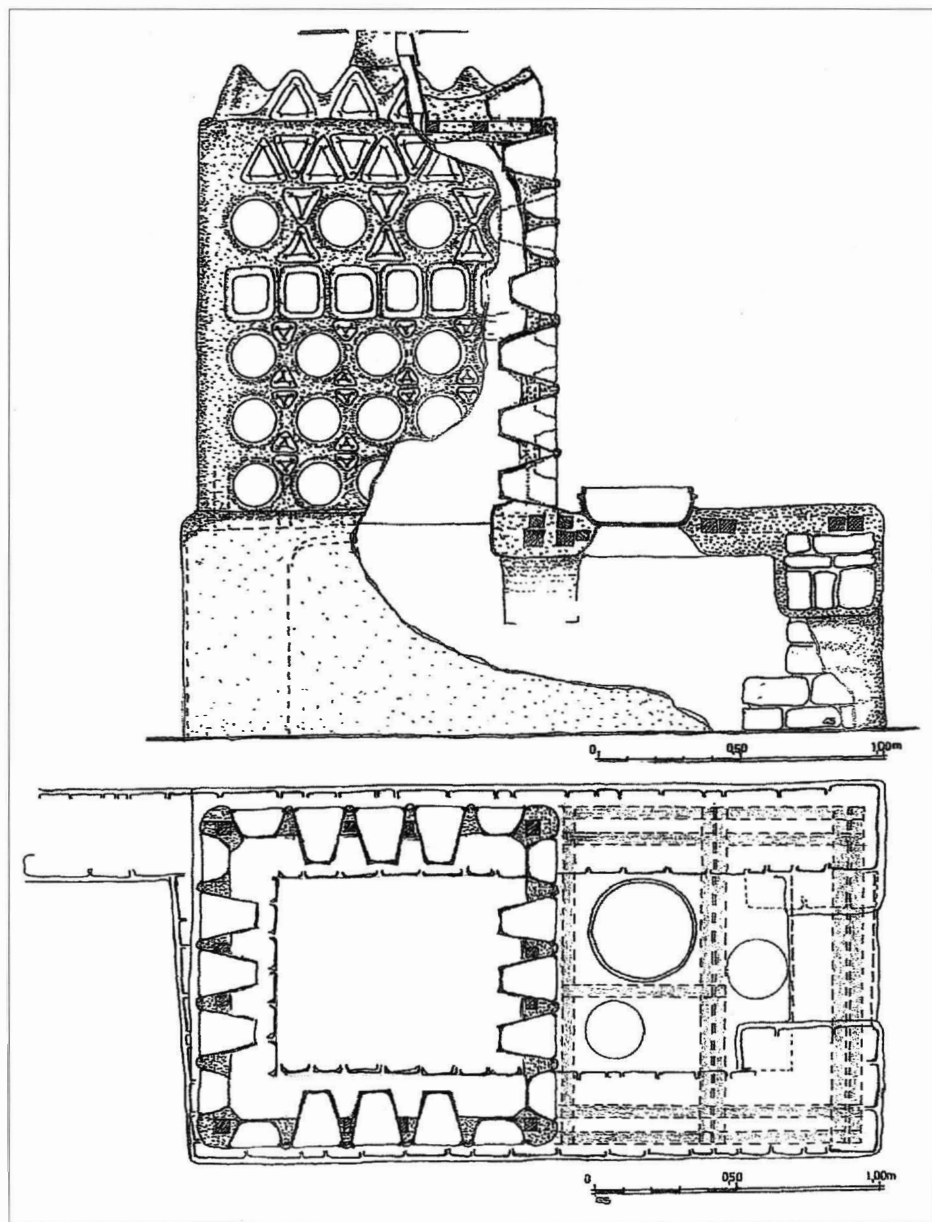

Fig. 9. Târgu Neamț. Propunere de reconstituire a sobei: plan, vedere și secțiune.

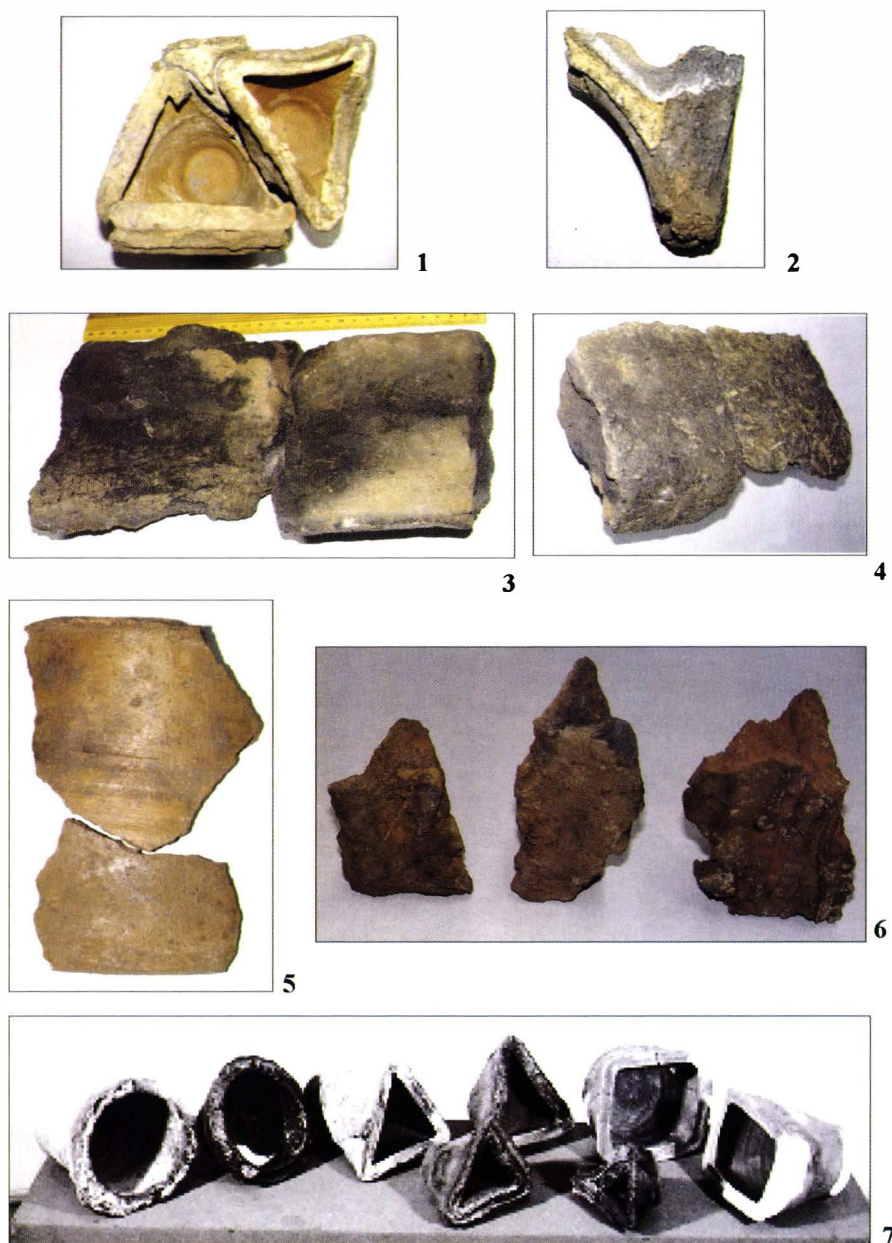

Fig. 10. Târgu Neamț. Tipuri de cahle (1, 7); fragmente din peretele sobei cu amprente de cahle (2), cu amprente de lemn (6); profile din peretele sobei (3, 4); horn (5).

moment de sa désaffection en 1395, comme suite de la campagne de Sigismond de Luxembourg de Hongrie contre le prince Stéphane I-er de la Moldavie. Dans le contexte de ces événements le roi angevin soumettra a un asseau la Citadelle de Neamț, d'où il émettra le bien connu document du 3 février 1395.

L'habitation contenait une installation de chauffage représenté par un poêle avec des carreaux qui du point de vue typologique et chronologique s'inscrivent dans la plus ancienne série de poêle découverts sur le territoire de la Modavie, si il n'est pas même le plus ancien.

Les auteurs on reconstitué, d'une manière graphique, autant l'habitation que le poêle découvert a l'intérieur.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Târgu Neamț. Le plan des recherches archéologiques.

Fig. 2. Târgu Neamț. Le profil du nord de la S1.

Fig. 3. Târgu Neamț. Proposition de reconstitution de l'habitation.

Fig. 4. Târgu Neamț. Profils céramiques (1-14) et objects en fer (15-20).

Fig. 5. Târgu Neamț. Outils.

Fig. 6. Târgu Neamț. Types de carreaux de poêle.

Fig. 7. Târgu Neamț. Types de carreaux de poêle (1-4) et broc a anse (5).

Fig. 8. Târgu Neamț. Eléments-témoins de l'assemblage des carreaux de poêle dans la structure volumétrique du poêle (1-3), profils provenant du paroi en glaise du poêle (4a-c), profils de tuyaux de cheminée (5) et grand bol (6).

Fig. 9. Târgu Neamț. Proposition de reconstitution du poêle.

Fig. 10. Târgu Neamț. Types de carreaux de poêle (1,7); fragments du paroi du poêle avec empreintes de carreaux (2), avec empreintes du bois (6); profils du paroi du poêle (3, 4); tuyau de cheminée (5).

UN FRAGMENT DE CAR MINIATURAL DIN LUT DE LA RUGINEȘTI (JUD. VRANCEA)

ANCA-DIANA POPESCU

Pornind de la un fragment de car miniatural descoperit la Ruginești sunt prezentate aria de răspândire a pieselor similare și contextele în care ele apar la Dunărea Mijlocie și Inferioară în epoca bronzului. Autoarea nu susține interpretarea unor piese de lut, descoperite în spațiul extracarpatic, drept reprezentări de care.

Carele miniaturale din lut aparținând epocii bronzului descoperite în zona Dunării Mijlocii și Inferioare au constituit subiectul mai multor studii publicate de-a lungul timpului¹. Au fost discutate diverse aspecte legate de forma carelor, zona de origine, aria de răspândire sau funcționalitatea lor. Fără să reiau în rândurile de față o problemă atât de complexă, doresc doar să prezint o piesă descoperită la răsărit de Carpați, fiind probabil un import în mediul cultural monteorean, și câteva considerații privind unele piese din lut, găsite în spațiul extracarpatic, interpretate drept modele de care.

În colecția Muzeului de Istorie din Onești se păstrează un fragment dintr-un car miniatural din lut (fig. 1/1a-d). Piesa are marcajul *Ruginești. Adj. 14.01.1998. Pass.* și este inedită. A fost probabil descoperită întâmplător în localitatea Ruginești, situată pe terasa dreaptă a râului Trotuș la confluența cu Siretul și a intrat în colecția Muzeului din Onești în 1998 (fără nr. de inventar)². Fragmentul păstrat reprezintă aproximativ ¼ dintr-un car cu patru roți, fiind una dintre laturile înguste

¹ Citez doar câteva: St. Foltiny, *AJA* 63, 1959, 1, p. 53-58; I. Bóna, *ActaArchHung* 12, 1960, 1-4, p. 83-111; Gh. Bichir, *Dacia N.S.* 8, 1964, p. 67-86; I. Ordentlich, N. Chidioșan, *Crisia* 5, 1975, p. 27-44; M. Bondár, *ComArchHung* 1990, p. 77-91; I. Bóna, *Wagen und Wagenmodelle in den Tell-Kulturen*, în W. Meier-Arendt (ed.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, 1992, p. 73-75; N.G.O. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur*, UPA 19, 1994, 1, p. 167-168, 203-204; C. Schuster, *Thraco-Dacia* 17, 1996, 1-2, p. 117-137; J.A. Bakker, J. Kruk, A.E. Lanting, S. Milisauskas, *Antiquity* 73, 1999, p. 778-790; M. U. Vosteen, *Urgeschichtliche Wagen in Mitteleuropa. Eine archäologische und religionswissenschaftliche Untersuchung neolithischer bis hallstattzeitlicher Befunde*, Freiburger Archäologische Studien 3, Rahden/Westf. 1999; M. Șandor-Chicideanu, *Cultura Țuto Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Cluj-Napoca, 2003, p. 112-115; N. Boroffka, *Bronzezeitliche Wagenmodelle im Karpatenbecken*, în M. Fansa, St. Burmeister (ed.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz am Rhein, 2004, p. 347-354.

² Îi mulțumesc încă o dată d-lui Ioan Vasiliu pentru bunăvoința cu care mi-a îngăduit să studiez această piesă.

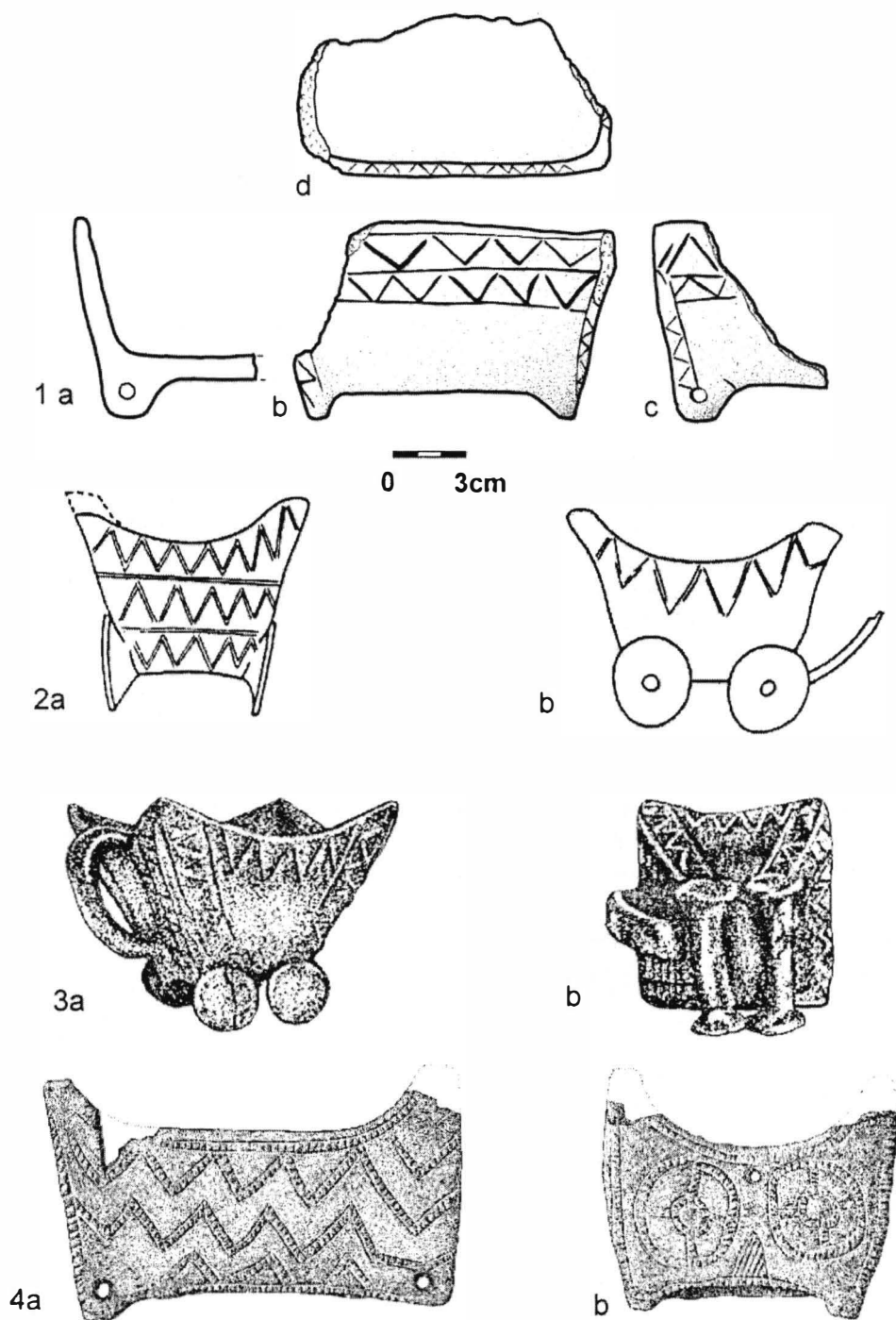

Fig. 1. Care miniaturale din lut: 1a-d Ruginești; 2a-b Budakalász; 3a-b Szigetszentmárton; 4a-b Pocsaj (2 după Bóna 1969; 3 după Bondár 1990; 4 după Mesterházy 1976) (2-4 fără scară).

ale acestuia. Piesa întreagă era probabil de dimensiuni relativ mari, dacă ținem seama că peretele păstrat măsoară la bază 11,6 cm. Carul avea formă rectangulară, pereți înalți, ușor înclinați spre exterior. În cele două colțuri se află câte un inel îngroșat prin care se prindea osia. Este lucrat din pastă intermediară, cu cioburi pisate în compoziție, suprafețele fiind zgrunțuroase. Peretele are la exterior culoare cafenie cu o pată negricioasă de la ardere secundară; fundul, atât în interior cât și la exterior este cenușiu-închis, culoare care se datorează tot unei arderi secundare. Jumătatea superioară a pereților carului a fost ornamentată cu două frize așezate orizontal care conțineau linii adânc incizate dispuse în zig-zag. Motivul incizat în formă de zig-zag decorează muchia superioară și colțurile caroseriei; în aceste zone s-a păstrat însă parțial.

Îmi sunt cunoscute 39 de exemplare ce pot fi considerate, într-adevăr, reprezentări miniaturale de care cu patru roți, datorită în special faptului că au marcat locul de prindere a osiilor (fie prin inele îngroșate aflate la colțuri sub ladă, fie prin perforații circulare care străpung lada la extremități)³. Este posibil ca numărul lor să fie mult mai mare, dacă adăugăm și piesele al căror aspect nu poate fi determinat în totalitate datorită gradului ridicat de fragmentare. Sunt două zone distincte în care se aglomerează cele mai multe dintre descoperiri: o primă zonă este cea cuprinsă între Someș și Criș, carele fiind găsite în așezări atribuite culturilor Otomani, Wietenberg, Nyírség (doar un singur exemplar); cea de-a doua concentrare se află în sud-estul Transilvaniei, în bazinul superior al Oltului, piesele fiind descoperite în așezări Wietenberg, cu excepția carului de la Cuciulata care provine dintr-un nivel cu ceramică amestecată de tip Glina, Schneckenberg sau cu decor șnurat⁴ (fig. 2). Fragmentul de car de la Ruginești este cea mai estică descoperire de acest fel cunoscută până în prezent.

O serie de piese ale căror pereți la îmbinare formau un unghi drept (sau aproape drept), căpătând în consecință o formă rectangulară, au fost considerate reprezentări ale carelor. Piesele nu au perforații la extremități sau inele îngroșate dedesubt prin care să poată fi trecute osiile ce susțineau roțile. Menționez în acest sens exemplarele de la Derșida (două piese fragmentare)⁵, Căndești (o piesă întreagă și una fragmentară)⁶, Bărboasa⁷. De același tip sunt și trei fragmente descoperite la Ruginești în cursul săpăturilor efectuate de Radu Vulpe în anul 1933

³ Cu excepția vaselor în formă de car de la Budakalász și Szigetszentmárton, piesele celelalte nu au fost găsite stând pe roți, iar pentru roțile găsite în același context cu un car nu există certitudinea că aparțineau respectivei piese. Vezi, de exemplu, contextul carului de la Börzönce, cf. Bondár, *op. cit.*, p. 77-91.

⁴ Bichir, *op. cit.*, p. 67-68; Idem, *Dacia* N.S. 6, 1962, p. 87-114.

⁵ N. Chidioșan le-a publicat drept vase-cutie, cf. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980, p. 47, pl. 25/2,7. Boroffka și Schuster le prezintă drept care.

⁶ M. Florescu, *Carpica* 11, 1979, p. 102, fig. 22, 30/6. Piesa întreagă este publicată ca provenind dintr-un mormânt Monteoru Ic3. Din însemnările pe care Eugenia Zaharia mi le-a pus la dispoziție, reiese că aceasta ar fi fost găsită în M.40, din inventarul căruiua face parte și o ceașcă decorată cu motive în relief (stil Ic2). Piesele se află în colecția Muz. Focșani.

⁷ V. Căpitanu, M. Florescu, *Carpica* 2, 1969, p. 30, fig. 7.

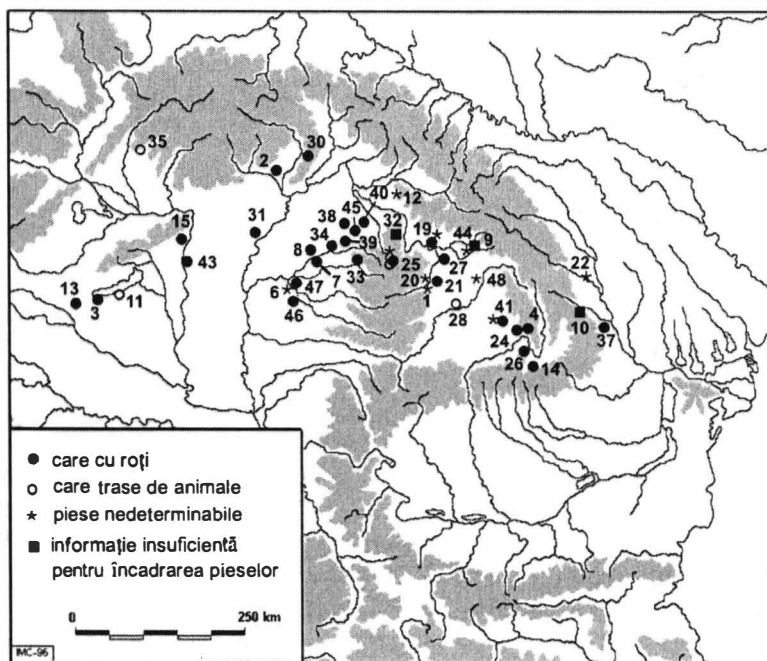

Fig. 2. Aria de răspândire a celeror miniaturale din lut (numerotarea corespunde cu catalogul descoperirilor).

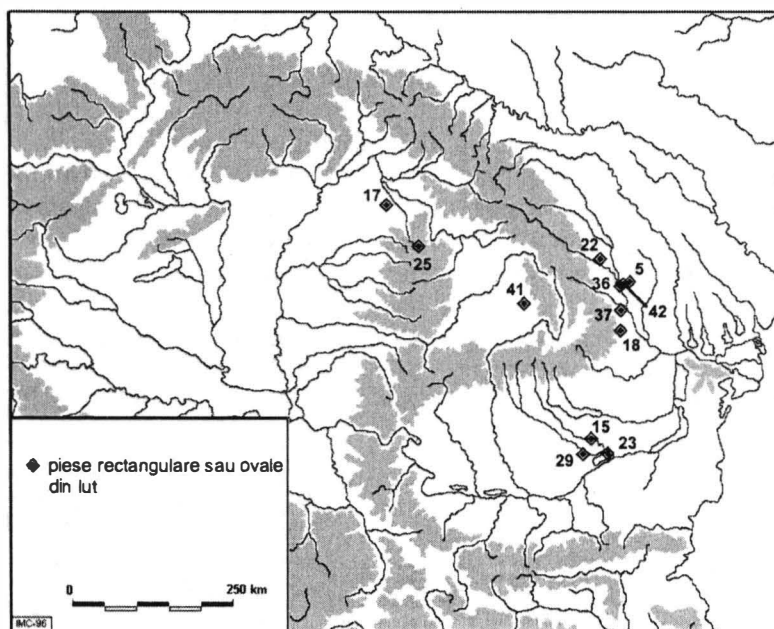

Fig. 3. Aria de răspândire a „lăzilor” din lut.

în zona *Movilei cu Bolovani*⁸. Două piese de formă rectangulară au fost descoperite pe „Cetățuia” de la Răcătău⁹ și aparțin depunerii Monteoru (depunere cu ceramică decorată în stil Ic3-Ic2)¹⁰. Recipientul de dimensiuni mai mici de la Răcătău are câte o perforație făcută în partea mediană a peretelui lung, aproape de marginea superioară și este ornamentat pe laturi cu linii incizate așezate în formă de „V”, iar muchiile unde se îmbină pereții sunt crestate (fig. 4/1). Cealaltă piesă, păstrată parțial, este nedecorată. Ambele exemplare au urme de la ardere secundară. O piesă asemănătoare cu cele de la Răcătău și Căndești a fost descoperită la Sohodor (jud. Bacău), localitate situată la cca 5 km NE față de Răcătău, unde au fost identificate materiale Monteoru (fază neprecizată)¹¹ (fig. 4/2). Vasul a fost supus unei arderi intense, fapt evidențiat de schimbarea culorii mai ales în zona inferioară, la exterior și interior, și de suprafața cu crăpături fine la exterior. În cursul vechilor campanii de săpături de pe „Cetățuia” Costișei au fost descoperite trei exemplare, două dintre ele fiind găsite în depunerea cu ceramică Monteoru Ic2-Ic1; al treilea exemplar nu are contextul precizat¹² (fig. 4/3-5). Două piese sunt decorate în manieră Wietenberg, una având forma rectangulară, cealaltă ovală. Pe fragmentul de formă ovală, mai bine păstrat, cu decor de tip Wietenberg, se văd urmele unei arderi intense, piesa căpătând, pe alocuri, culoarea gri-deschis, în timp ce culoarea inițială a fost cărămizie (fig. 4/3). Fragmentul nedecorat provine din partea de la îmbinarea pereților, care este bine reliefată, iar colțul înălțat (fig. 4/4); este lucrat dintr-o pastă relativ bună, cu cioburi pisate în compoziție, de culoare cărămizie la interior și în jumătatea superioară la exterior, devenind negricioasă spre fund (ardere secundară la exterior). Fragmente din piese cu formă ovală au mai fost descoperite la Ciceu-Corabia¹³ (fig. 5/4a-d) și Derșida¹⁴ (cultura Wietenberg) sau Mogoșești (cultura Tei)¹⁵, fiind considerate, ca și piesele de formă rectangulară, reprezentări în miniatură ale carelor¹⁶. Din cartografierea punctelor unde au fost

⁸ Două dintre piese au fost publicate, vezi E. Dunăreanu-Vulpe, *Dacia* 7-8, 1937-1940 (1941), p. 108, fig. 3/10, 12. Informațiile despre cea de-a treia piesă le am de la d-na Eugenia Zaharia, căreia îi aduc mulțumirile mele.

⁹ Le sunt recunoscătoare d-nelor Lăcrămioara Stratulat și Lăcrămioara Istina care mi-au oferit tot sprijinul pentru a studia o serie de materiale aparținând epocii bronzului aflate în colecția Muzeului din Bacău.

¹⁰ Material inedit aflat în colecția Muzeului din Bacău, nr. inv. 12 278 și 13 115.

¹¹ Căpitanu, Carpica 14, 1982, p. 145; S. Iacobescu, Carpica 29, 2000, p. 43. Piesa este inedită.

¹² Fragmentul este foarte corodat, iar marcajul nu s-a păstrat; se vede însă bine motivul decorativ specific culturii Wietenberg care împodobește marginile piesei. Materialele sunt inedite.

¹³ Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur*, UPA 19, 1994, p. 30, 168, pl. 56/5, 59/5. Piesa are două găuri pentru fixat osii. Informația mi-a fost oferită de dr. N. Boroffka, căruia îi mulțumesc.

¹⁴ Chidioșan, *op. cit.*, p. 47, pl. 25/9; Boroffka, *op. cit.*, p. 168.

¹⁵ C. Schuster, T. Popa, *Mogoșești. Studiu monografic*, Giurgiu, 2000, p. 68, pl. 21/1.

¹⁶ Datorită formei ovale, ele ar putea fi foarte bine considerate și reprezentări de bărci. Asocierea între barcă, vehicule cu roți și cai este întâlnită în reprezentările rupestre (*Rock Art*) din Scandinavia, din epoca bronzului. În articolul lui R. Forrer publicat în 1932 este ilustrat un car având caroseria în formă de barcă, lucrată din aur, așezată pe patru roți din bronz, găsit în mormântul reginei Ahhotep (mama faraonului Ahmose I, fondatorul dinastiei a XVIII-a, sec XVI a.Chr.). Reprezentări asemănătoare, bărci pe roți, trase însă de cai, se găsesc pe unele situle hallstattiene, cum este și cazul piesei de la Moritzing/San Maurizio. Cf. Forrer, *Les chars cultuels préhistoriques et leurs survivances aux époques historiques*, *Préhistoire* 1, 1932, 1, p. 102-104 și fig. 21/1-2, carele naviforme fiind văzute de autor în relație cu ceremonialul funerar. Piesa de la Ciceu-Corabia are forma unei bărci, a

descoperite asemenea piese, rectangulare sau ovale, rezultă o mai largă răspândire a lor în spațiul extracarpatic (situație ce contrastează cu răspândirea pieselor cărora li se puteau atașa roți), cu o concentrare maximă în aria culturii Monteoru, în contexte cu ceramică decorată în stilurile Ic2-Ic1¹⁷ (fig. 3). Multe dintre ele prezintă urme de la ardere secundare intense în partea inferioară, la exterior și interior, ceea ce arată întrebuințarea deasupra focului sau folosirea lor ca recipiente în care s-a ars ceva (unele exemplare au pereții înnegriți în interior). Într-adevăr, forma acestor piese este foarte asemănătoare cu a celor care au locul de fixare a osiilor marcat. Însă interpretarea lor drept care numai pe baza formei nu este totuși suficientă, din moment ce ele nu prezintă nici un indiciu că li s-ar fi putut atașa roți. Din punctul meu de vedere, modul în care o persoană alege să facă un obiect nu este deloc întâmplător, iar respectivul obiect avea o semnificație pentru el și pentru comunitate. De aceea mi se pare firesc ca un obiect cu roți să fi avut un înțeles diferit față de un obiect asemănător ca formă însă lipsit de roți. Din acest motiv, am serioase rezerve în a vedea „lăzile” ca pe o formă diferită de reprezentare a carului, specifică spațiului extracarpatic.

O situație oarecum similară se întâlnește la Budakalász, unde a fost cercetat un cimitir aparținând culturii Baden¹⁸. În M.177 a fost găsit un vas de formă rectangulară, cu marginile arcuite și cu o toartă bine evidențiată așezată pe una din laturile înguste; patru roți pline erau prinse de fundul vasului (fig. 1/2a-b). În inventarul altor morminte din același cimitir apar vase de aceeași formă – rectangulară, cu marginile arcuite, fără toartă – dar care au un picior-suport de mari dimensiuni în loc de roți. Chiar dacă au formă asemănătoare, prezența la partea inferioară a roților sau piciorului le face să arate diferit și probabil că și simbolistica lor era deosebită. Având în vedere și aceste decoperiri din Ungaria înclin să cred că „lăzile” rectangulare sau ovale găsite, cu precădere, în spațiul extracarpatic, nu sunt care miniaturale.

Mai există unele piese de formă rectangulară ce nu au marcat locul de fixare a osiilor și roților. În schimb, ele conțin alte elemente care sugerează „mișcarea”: protome zoomorfe plasate pe una din laturi, creând impresia că respectivele animale (bovidee sau cabaline) sunt înhamate la căruță. Din acest motiv le consider reprezentări de care, chiar dacă le lipsesc roțile; prezența animalelor arată „mișcare”, ele deplasează vehiculul. Printre exemplarele timpurii publicate se numără cele de la Radošina¹⁹ și Boglárlelle²⁰, ambele

---

fost perforată la bază poate cu scopul de a-i fi atașate roți, iar pe fiecare dintre laturile lungi apare reprezentat un animal, probabil cal. Ca atare, asocierea între barcă și car este de presupus în acest caz, iar din câte cunosc, astfel de reprezentări nu sunt totuși ceva obișnuit în epoca bronzului din Europa.

¹⁷ Un vas de formă rectangulară, de mici dimensiuni, asemănător acestor piese din mediul Monteoru, decorat la îmbinarea pereților cu creștături, iar cu impresiuni scurte, șnurate, pe marginea superioară a pereților, a fost descoperit în cimitirul plan de la Usatovo, într-un context considerat „de cult” (groapa de cult nr. 5), cf. V.A. Dergačev, *Bestattungskomplexe der späten Tripolje-Kultur*, *Ava Materialien* 45, 1991, p. 74, pl. 83/7.

¹⁸ S. Soproni, *FolArch* 6, 1954, p. 29-36, 198 urm, pl. 6-9.

¹⁹ V. Němejcová-Pavůková, J. Bárta, *SlovArch* 25, 1977, 2, p. 443 urm, fig. 7.

²⁰ I. Ecsedy, *ComArchHung* 1982, p. 15-29, fig. 8/9.

atribuite culturii Baden²¹. Piesa de la Radošina este, în fapt, un vas care are o toartă prinsă de muchia superioară. În acest context, nu este exclus ca piesele fragmentare descoperite la Derșida (fig. 5/2) și Lechința²² (fig. 5/1), atribuite culturii Wietenberg, să fie părți ale unor care miniaturale trase de animale²³.

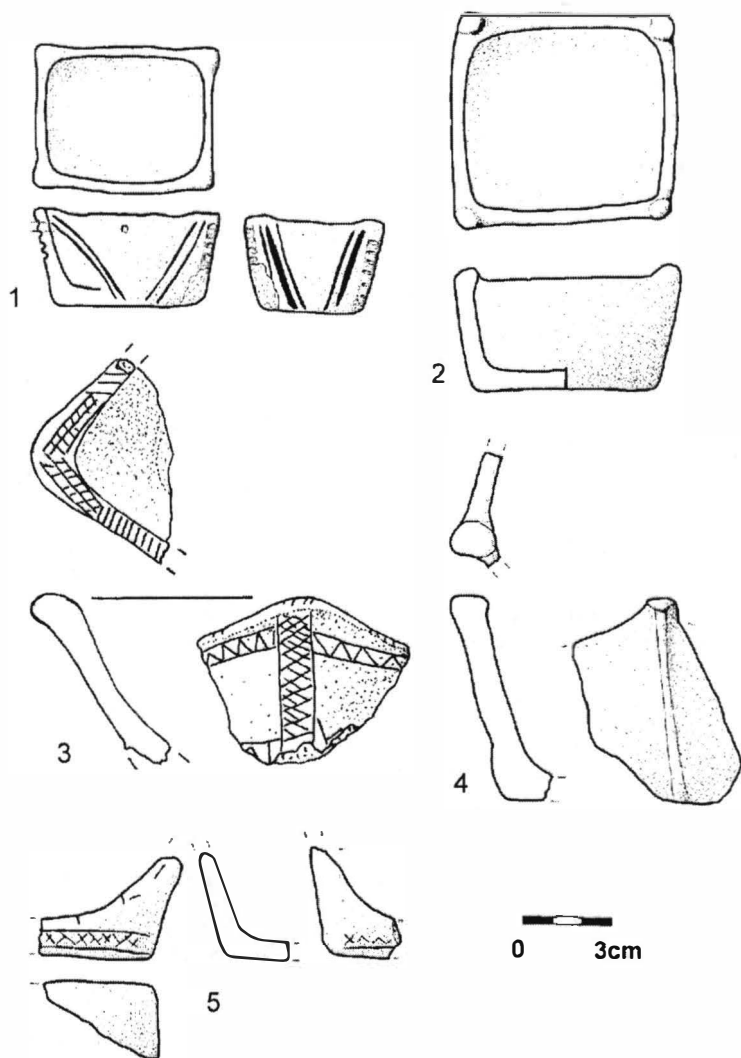

Fig. 4. „Lăzi” din lut: 1 Răcătău; 2 Sohodor; 3-5 Costișa.

²¹ J. Maran, Germania 76, 1998, 2, p. 514.

²² Bichir, *op. cit.* (supra nota 1), p. 70 urm, fig. 4/3.

²³ E posibil ca și fragmentul de car de la Sighișoara să fi avut pe latura îngustă păstrată două protome zoomorfe.

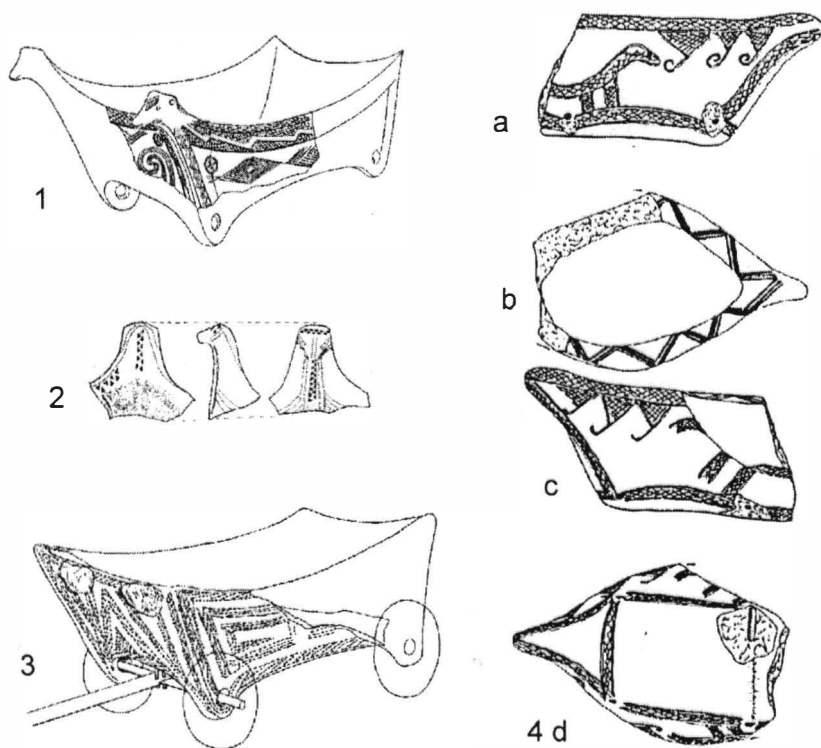

Fig. 5. Reprezentări de care: 1 Lechința; 2 Derșida; 3 Sighișoara; 4 Ciceu-Corabia (1, 3 după Bichir 1964; 2 după Chidioșan 1980; 4 după Boroffka 1994). Fără scară.

În consecință, după părerea mea, pentru a interpreta o piesă drept model de car este necesară prezența elementelor care să indice posibilitatea de fixare a roților sau protomelor zoomorfe. Piesele timpurii din cultura Baden erau în realitate vase cărora li se dădea aspectul de car prin atașarea roților sau animalelor; unele dintre exemplare proveneau din contexte funerare și este evident că forma lor deosebită avea o semnificație aparte²⁴. La aceeași vreme (a doua jumătate a mileniului al IV-lea a.Chr.),

²⁴ Pentru interpretarea prezenței unor astfel de piese în morminte vezi discuția la Boroffka, în Fansa, Burmeister (ed.), *op. cit.* (supra nota 1), p. 352-353, cu trimitere la literatura pe această temă. În Scandinavia, unul dintre motivele principale ale simbolisticii epocii bronzului a fost barca, cu rol important în cadrul ceremonialului funerar. Sunt frecvente reprezentările de bărci pe obiecte de bronz din morminte, în special pe brice, amenajarea exterioară din piatră a unor morminte este în formă de barcă, numeroase desene de bărci apar pe stâncile situate pe țărm, la granița dintre pământ și apă considerată în cosmologia locală punctul de întâlnire între lumea celor vii și lumea morților. În mitologia scandinavă, barca este vehiculul care asigură trecerea către celălalt tărâm. Alături de barcă, petroglifele conțin și alte simboluri precum figuri umane, animale, vehicule cu roți, motive geometrice (triunghi, zig-zag etc.). Vezi, C. Ballard, R. Bradley, L. Nordenborg Myhre, M. Wilson, *World Archaeology* 35, 2003, 3, p. 385-403; R. Bradley, A. Jones, L. Nordenborg Myhre, H. Sackett, *Norwegian Archaeological Review* 35, 2002, 2, p. 109-118; L.V. Grinsell, *Antiquity* 15, 1941,

în morminte ale culturii Novotitarovskaja din Kuban morții erau îngropați împreună cu care din lemn cu patru roți, folosite probabil în cadrul procesiunii funerare²⁵. Obiceiul s-a păstrat în spațiul nord-pontic în cursul mileniilor III-II a.Chr., fiind destul de răspândit printre înmormântările Jamnaja și Katakombnaja²⁶. În Bazinul Carpatic, majoritatea pieselor de lut în formă de car găsite în contexte mai târzii, aparținând perioadei mijlocii a epocii bronzului, provin din așezări și sunt, de regulă, în stare fragmentară. O excepție este, deocamdată, depunerea unui vas-car în mormântul unui copil (M.40) de la Nižná Myšl'a, atribuit culturii Košť'any-Otoman²⁷. În această perioadă, carele nu pot fi legate în mod direct de ceremonialul funerar, cum este cazul miniaturilor din cultura Baden. E posibil însă ca simbolistica lor să nu se fi schimbat în timp, chiar dacă relația cu ceremonialul mortuar sau cu persoana decedată nu este foarte vizibilă. Carele miniaturale nu erau probabil doar reprezentări cu încărcătură simbolică, ci aveau și o funcționalitate practică. O utilizare a lor drept recipiente în cadrul anumitor ceremonii este de luat în considerare²⁸. Un indiciu ce susține folosirea lor ca vase îl constituie și aspectul unora dintre piese pe a căror suprafață, mai ales pe fund, la interior și exterior, se văd urmele arderilor secundare, cum este, de altfel, și cazul fragmentului de car de la Ruginești. Prezența vaselor-care nu este o caracteristică a epocii bronzului, asemenea reprezentări fiind cunoscute și din perioada hallstattiană, când sunt frecvente cazanele pe roți. Rolul de vas îl presupun și pentru așa-zisele lăzi de car găsite în zona extracarpatică; în fapt, forma lor este similară cu cea a caroseriei carelor, prezintă și ele urmele unor arderi secundare repetate, iar o piesă are perforații în partea superioară a pereților, întocmai ca și unele care, ceea ce ar indica posibilitatea de a le suspenda (fig. 4/1)²⁹.

p. 360-370; K. Helskog, *Norwegian Archaeological Review* 32, 1999, 2, p. 73-94; F. Kaul, *PZ* 80, 2005, 2, p. 135-148.

²⁵ A. N. Gej, *Die Wagen der Novotitarovskaja-Kultur*, în Fansa, Burmeister (ed.), *op. cit.*, p. 177-190.

²⁶ A. Häusler, *EAZ* 22, 1981, p. 581-647; idem, *EAZ* 25, 1984, p. 629-682; E. Kaiser, *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*, *Archäologie in Eurasien* 14, 2003, harta 28; A. B. Belinskij, A. A. Kamykov, *Neue Wagenfunde aus Gräbern der Katakombengrab-Kultur im Steppengebiet des zentralen Vorkaukasus*, în Fansa, Burmeister (ed.), *op. cit.*, p. 201-220, cu literatura mai veche.

²⁷ J. Jakab, L. Olexa, J. Vladár, *SlovArch* 47, 1999, 1, p. 27, fig. 27. Ar mai fi de amintit și vasul dintr-un mormânt de incinerare de la Vel'ké Raškovce (Slovacia), aparținând culturii Suci de Sus, pe gâtul căruia sunt reproduse care cu două roți, trase probabil de cai; cf. V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár, *Die Bronzezeit im Slowakischen Raum*, *PAS* 15, 1999, p. 101, pl. 42/13.

²⁸ Un punct de vedere similar la Boroffka, *op. cit.*, p. 348; Schuster, *op. cit.* (supra nota 1), p. 122.

²⁹ Din așezarea de la Százhalombatta-Földvár, cultura Nagyrév, îmi este cunoscut un vas de formă rectangulară de mici dimensiuni (H = 3,5 cm) care are două apucători prinse la partea superioară a celor doi pereți mai înguști. Forma vasului este identică cu cea a caroseriei carelor, însă este evident că nu poate fi interpretat în acest fel, cf. Meier-Arendt (ed.), *op. cit.* (supra nota 1), p. 176, nr. cat. 13.

După cum am menționat, carul fragmentar de la Ruginești este decorat cu motive în zig-zag. Nu cunoaștem contextul arheologic din care provine această piesă; știm doar că în marginea dinspre râul Trotuș a localității Ruginești se află un grup de movile cu structură din pământ și bolovani³⁰. Este posibil ca fragmentul de car să provină dintr-una din aceste movile. Ca urmare a săpăturilor efectuate de Radu Vulpe în 1933 în zona *Movilei cu Bolovani* a fost descoperită ceramică monteoreană, numeroase fiind fragmentele decorate în stilurile Ic2-Ic1³¹. Ori unul dintre motivele tipice stilurilor Ic2-Ic1 este zig-zagul, așa cum se întâlnește și pe fragmentul de car de la Ruginești. Pe de altă parte, constatăm că în ceea ce privește decorația carelor în general, motivul predominant îl formează liniile sau benzile incizate dispuse sub formă de zig-zag. Motivul în zig-zag ornamează atât vasele-care din perioada timpurie a epocii bronzului, aparținând culturii Baden, cât și piesele mai târzii din mediile Hatvan, Otomani sau Wietenberg. Deși carele provin din diferite contexte ale epocii bronzului, din cultura Baden până în mediile Wietenberg, Otomani sau Monteoru, interesant este că, indiferent de perioada și zona în care au fost găsite, ele sunt decorate într-o manieră asemănătoare, ceea ce ar sugera că acest gen de piese conține o simbolistică ce trece dincolo de timp și „granițe culturale”³².

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

*Unități administrativ-teritoriale:

m.= megye (Ungaria); okr.= okres (Slovacia)

or. = oraș

³⁰ Astăzi sunt parțial distruse datorită culturilor agricole și erodării terasei drepte a Trotușului, după cum am putut constata în cursul unei cercetări de teren pe care am făcut-o în 2004 la fața locului. Tumuliile puteau fi identificați cu greu printre lanurile de porumb; în unele zone se vedeau bolovani împrăștiați la suprafață.

³¹ Sunt și fragmente ceramice decorate în stil Monteoru Ia/IIa.

³² Același element decorativ – zig-zagul – apare și pe reprezentările miniaturale de care din teracotă din SE Anatoliei, datate la sfârșitul mileniului al III-lea și începutul mileniului al II-lea a.Chr., cf. E. Özgen, *Anatolian Studies* 36, 1986, p. 165-171. În așezarea de la Bronocice (Polonia), într-o groapă, a fost găsit un vas (cultura Trichterbecher) decorat cu motive incizate; între elementele decorative se remarcă trei care cu patru roți și grupuri de câte două linii în zig-zag așezate orizontal. Acest din urmă motiv a fost interpretat ca simbol al apei, cf. S. Milisauskas, J. Kruk, *ArchKorr* 12, 1982, p. 141-144; Bakker ș.a., *op. cit.* (supra nota 1), p. 784 urm. Interpretarea nu mi se pare exagerată dacă este să ținem seama de posibila relație între car și practicile mortuare, de considerare a carului ca vehicul de trecere către celălalt tărâm și de felul în care este privită apa în mitologie, drept barieră către lumea „de dincolo”, populată de spirite și ființe supranaturale, sau ca element purificator. Sunt de amintit în acest context și unele modele de care din perioada târzie a epocii bronzului (carul de la Duplajja) și din Hallstatt- cazane așezate pe suporturi cu roți, trase de păsări de apă. Asocierea între car și păsările de apă a avut o însemnătate aparte, fiind de lungă durată în timp și răspândită în spațiu. Reamintesc totodată și asocierea între barcă și roți, mai des întâlnită pe siturile hallstattiene. O discuție recentă asupra carului de la Duplajja la Șandor-Chicideanu, *op. cit.* (supra nota 1), p. 112-115; R. Vasić, *The Duplajja Cart Again*, în P. Rogoza, V. Cedică (red.), *Festschrift für Florin Medeleț zum 60. Geburtstag*, Timișoara, 2004, p. 155-162.

1. Aiton

com. Aiton, jud. Cluj, România

Așezare, cultura Wietenberg. Fragment dintr-o piesă patruleteră; decorat. N.G.O. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur*, UPA 19, 1994, 1, p. 167, pl. 1/5 (în continuare Boroffka, *Wietenberg*).

2. Alsóvadász

Borsod-Abaúj-Zemplén m., Ungaria

Așezare, cultura Hatvan. Car fragmentar; decor incizat (zig-zag). N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapesta, 1968, p. 117, pl. 113/8.

3. Balatonberény

Somogy m., Ungaria

Două fragmente din același car. Decor incizat (zig-zag). Cultura Baden (grupul Boleráz). J. Makkay, *JAMÉ* 45, 2003, p. 63, pl. 2/3.

4. Baraolt

or., jud. Covasna, România

Car fragmentar; decorat. Atribuit culturii Wietenberg. Zs. Szekely, *Aluta* 17-18, 1985-1986 (1988), p. 189-196, fig. 1/1 și 2; Boroffka, *Wietenberg* I, p. 167, pl. 8/8.

5. Bărboasa

com. Oncești, jud. Bacău, România

Așezare cu două niveluri Monteoru Ic2. Fragment piesă rectangulară găsit în apropierea unei vetre din nivelul inferior. V. Căpitanu, M. Florescu, *Carpica* 2, 1969, p. 30, fig. 7.

6. Békés

Békés m., Ungaria

Așezare, cultura Otomani (Gyulavársánd). Din nivelul 3: două fragmente din piese de formă rectangulară; decorate. J. Banner, I. Bóna, *Mittelbronzezeit Tell-Siedlung bei Békés*, *FontArchHung*, Budapesta, 1974, p. 153-154, pl. 4/1-2.

7. Berettyószentmárton

Hajdu-Bihar m., Ungaria

Descoperire izolată. Car miniatural; decor incizat. Cultura Otomani (Gyulavarsánd). W. Meier-Arendt (ed.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, 1992, p. 198 (în continuare Meier-Arendt, *Bronzezeit*).

8. Berettyóújfalu-Herpály

Hajdu-Bihar m., Ungaria

Așezare. Car fragmentar găsit într-o groapă deranjată de locuirea ulterioară. Cultura Otomani (faza timpurie). M. Máthé, *ActaArchHung* 36, 1984, p. 137-159, pl. 6/1a-c; Meier-Arendt, *Bronzezeit*, p. 206.

9. Bistrița

or., jud. Bistrița-Năsăud, România

Așezare, cultura Wietenberg. Piesă rectangulară. Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 167.

10. Bogdănești

com. Bogdănești, jud. Bacău, România

Așezare Monteoru. Fragment nedecorat dintr-o piesă rectangulară. Atribuit Monteoru Ic2. M. Florescu, C. Buzdugan, *ArhMold* 7, 1972, p. 177.

11. Boglárlelle

Somogy m., Ungaria

Așezare, grupul Boleráz (cultura Baden). Piesă rectangulară găsită într-o groapă; decorată. I. Ecsedy, *ComArchHung* 1982, p. 15-29, fig. 8/9.

12. Boinești

com. Bixad, jud. Satu Mare

Așezare, cultura Suciul de Sus. Fragment dintr-o piesă rectangulară, decorat. T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, București, 1978, p. 73, pl. 49/30.

13. Börzönce

Zala m., Ungaria

Așezare. Fragment de car găsit într-o groapă împreună cu ceramică Somogyvár-Vinkovci. M. Bondár, *ComArchHung* 1990, p. 77-91, fig. 5.

14. Brașov

or., jud. Brașov, România

Așezare, cultura Wietenberg. Fragment de car; decor incizat. Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 26, pl. 19/5.

15. București

Așezare, cultura Glină. „Ladă fragmentară de car”; M. Negru, C. Schuster, D. Moise, *Militari-Câmpul Boja. Un sit arheologic pe teritoriul Bucureștilor*, București 2000, p. 20.

16. Budakalász

Pest m., Ungaria

Cimitir, cultura Baden. M.177: vas-car cu roți fixate de corp. S. Soproni, *FolArch* 6, 1954, p. 29-36, 198-199, pl. 6/1, 7/1-2, 8/1-2 (fig. 1/2a-b).

17. Carei

or., jud. Satu Mare, România

Așezare, cultura Otomani. 4 fragmente dintr-o piesă de formă ovală, considerată a fi reprezentare de car. Decor incizat. E. Puskás, *StCom Satu Mare* 13, 1996, p. 447-449, fig. 1-2.

18. Căndești

com. Dumbrăveni, jud. Vrancea, România

Un fragment dintr-o piesă rectangulară descoperit în context Monteoru IIa-IIb; piesă întregă găsită în M.40 (Monteoru Ic2). M. Florescu, *Carpica* 11, 1979, p. 75, 102, fig. 22/2, 30/6. Informații suplimentare E. Zaharia.

19. Ciceu-Corabia

com. Petru Rareș, jud. Bistrița-Năsăud, România

Așezare, cultura Wietenberg. Două fragmente de care. Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 30, pl. 56/5, 59/5 (fig. 5/4).

20. Cluj-Napoca

or., jud. Cluj, România

Așezare. Fragment piesă patrulateră, presupus a fi car. Boroffka, *Wietenberg* I, p. 167, pl. 62/7.

21. Corpadea

com. Apahida, jud. Cluj, România

Așezare; fragment de car, decorat. Boroffka, *Wietenberg* I, p. 167, pl. 63/9.

22. Costișa

com. Costișa, jud. Neamț, România

a. Fragment de formă ovală, găsit în S 1/1959, caroul 11, -0,40 m. Pastă de bună calitate, cu cioburi pisate în compoziție, cu suprafețele îngrijite, netezite mai ales la exterior. Cărămiziu-deschis; cu pete cenușii la exterior. Decor incizat dispus pe corp și buză, alcătuit din benzi umplute cu linii întretăiate sau în zig-zag (stil Wietenberg) (fig. 4/3).

b. Fragment colț dintr-o piesă de formă rectangulară, găsit în S XXI/1962, caroul 5, la demontarea stratului cu pietre (depunere Monteoru Ic2-Ic1). Zona de îmbinare a pereților (muchia) este reliefată, probabil prin ciupirea pastei, fiind înălțată față de pereți. Pastă relativ bună, cu cioburi pisate mărunt și mica în compoziție, suprafața netezită în exterior. Culoare cafenie, cu pată negricioasă pe fund; nedecorat (fig. 4/4).

c. Colț dintr-o piesă de formă rectangulară. Marcajul nu s-a păstrat. Lucrată dintr-o pastă relativ bună, cu pietricele și cioburi pisate în compoziție; suprafețele sunt corodate. Marginile inferioare sunt decorate cu benzi incizate umplute cu linii întretăiate (stil Wietenberg) (fig. 4/5).

23. Crivăț

or. Budești, jud. Călărași

Așezare, cultura Glina. „Ladă” de car. C.F. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeșului și Ialomiței superioare*, BiblThrac 20, București 1997, p. 76, 114, 190; M. Negru, C. Schuster, D. Moise, *Militari-Câmpul Boja. Un sit arheologic pe teritoriul Bucureștilor*, București, 2000, p. 20.

24. Cuciulata

com. Hoghiz, jud. Brașov, România

Așezare. Car atribuit fazei Schneckenberg A. Gh. Bichir, *Dacia N.S.* 8, 1964, p. 67-86, fig. 1.

25. Derșida

com. Bobota, jud. Sălaj, România

Așezare, cultura Wietenberg. 2 fragmente car din nivelul 2; un fragment car dintr-o groapă, nivelul 3; un fragment car din nivelul 4; o piesă întreagă și 2 fragmente car din contexte neprecizate. N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980, p. 46 urm, pl. 25/1-5, 7, 9; Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 167 urm. (fig. 5/2).

26. Feldioara

or., jud. Brașov, România

Așezare; ceramică Coțofeni, Wietenberg; importuri Tei (III), Monteoru (Ib-II). Două fragmente din același car. Decor incizat. Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 167, pl. 76/1.

27. Gherla

or., jud. Cluj, România

Așezare cu ceramică Coțofeni, Wietenberg, Noua. Car miniatural, decorat. E. Orosz, *ArchÉrt* 21, 1944, 4, p. 35, fig. 20/3; Bichir, *op. cit.*, p. 67-86, fig. 4/1.

28. Lechința

or. Iernut, jud. Mureș, România

Context neprecizat. Fragment car. Bichir, *op. cit.*, p. 70-71, fig. 4/3 (fig. 5/1).

29. Mogoșești

com. Adunații Copăceni, jud. Giurgiu, România

Așezare. Fragment din piesă de formă ovală, găsit în locuința 1, lângă vatra 1. Cultura Tei (probabil Tei II). C. Schuster, T. Popa, *Mogoșești. Studiu monografic*, Giurgiu, 2000, p. 68, pl. 21/1.

30. Nižná Myšľa

okr. Kosice, Slovacia

Cimitir. Car decorat din M. 40. Cultura Košť'any-Otoman. J. Jakab, L. Olexa, J. Vladár, *SlovArch* 47, 1999, 1, p. 27, fig. 27.

31. Novaj

Heves m., Ungaria

Așezare, cultura Hatvan. Car fragmentar. Decor incizat. I. Bóna, *ActaArchHung* 12, 1960, 1-4, p. 83-111, pl. 62/1-3.

32. Oarța de Sus

com Oarța de Jos, jud. Maramureș, România

Complex de cult (?). a. Piesă găsită în groapa B împreună cu un vas Otoman. b. Piesă găsită în groapa E împreună cu un vas Hatvan. Nu se precizează dacă cele două piese sunt întregi sau fragmentare. C. Kacsó, *Thraco-Dacica* 11, 1990, 1-2, p. 97; Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 167.

33. Otomani

com. Sălacea, jud. Bihor, România

Așezare, cultura Otomani. Car nedecorat. Bichir, *op. cit.*, p. 69-70, fig. 2/1; I. Ordentlich, N. Chidioșan, *Crisia* 5, 1975, p. 30-31, pl. 6, fig. 4-6.

34. Pocsaj

Hajdu-Bihar m., Ungaria

Așezare-tell. Car decorat din context neprecizat. K. Mesterházy, *ArchÉrt* 103, 1976, p. 223-230, fig. 1-5 (fig. 1/4a-b).

35. Radošina

okr. Topol'čany, Slovacia

Așezare, grupul Boleráz (cultura Baden). Piesă de formă patruleteră, cu o toartă și două protome zoomorfe. V. Němejcová-Pavúková, J. Bárta, *SlovArch* 25, 1977, 2, p. 443 urm, fig. 7.

36. Răcătău de Jos

com. Horgești, jud. Bacău, România

Așezare Monteoru Ic3-Ic2.

a. Secțiunea S XIII/1973, caroul 4, la -2,40-2,60 m (posibil să fie o groapă): găsit un vas de formă aproximativ patruleteră. Pastă bună, cu slip, bine lustruită. La exterior este cenușiu-închis cu pete cărămizii mai ales pe fund și pe una din laturile mai lungi, iar la interior este cenușiu-închis. Pe mijlocul laturilor mai lungi, chiar sub margine se află câte o perforație rotundă făcută dinspre exterior. Muchiile de la îmbinarea pereților sunt crestate; pe laturi este decorat cu grupuri de două sau trei linii incizate așezate în unghi, în formă de „V”. Dimensiuni: L.gura = 6,2 cm, l.gura = 4,7 cm, L.fund = 5,2 cm, L.fund = 3,6 cm, H = 3,1 cm. Muz. Bacău; inv. 13115 (fig. 4/1).

b. S XIV, caroul 3, la -1,60-1,80 m: vas de formă rectangulară, păstrat parțial. Are pereții ușor înclinați spre exterior, laturile înguste curbate pe lățime, muchiile de la îmbinarea pereților reliefate, cu colțurile foarte puțin ridicate. Pastă grosieră, cu multe cioburi pisate în compoziție, cu suprafețele zgrunțuroase. La exterior este de culoare brună cu pete negricioase, iar în interior este negricios. Nu a fost decorat. Dimensiuni: L.gura = 15,5 cm, l.gura = 12,6 cm, L.fund = 14 cm, l.fund = 9,7 cm, H = 7 cm. Muz. Bacău; inv. 12278.

37. Ruginești

com. Ruginești, jud. Vrancea, România

Trei fragmente piese de formă patruleteră. E. Dunăreanu-Vulpe, *Dacia* 7-8, 1937-1940 (1941), p. 108, fig. 3/10, 12. Alte informații: E. Zaharia. IAB; Inv. II 8052, II 8051; II 8060.

38. Sanislău

com. Sanislău, jud. Satu Mare, România

Context neprecizat. Fragment car; cultura Nir (Nyírség). T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, București, 1978, p. 27, pl. 7/15.

39. Săcueni

com. Săcueni, jud. Bihor, România

Așezare, cultura Otomani (fazele I și II). Fragment car, decorat. I. Ordentlich, N. Chidioșan, *Crisia* 5, 1975, p. 31, pl. 8, fig. 1-2.

40. Sălăcea

com. Sălăcea, jud. Bihor, România

Așezare, cultura Otomani. 3 care întregi și 2 fragmentare din nivelul 1; o „cutie” patrulateră din nivelul 1; un fragment de car găsit la interferența dintre niv. 1 și 2. Ordentlich, Chidioșan, *op. cit.*, p. 27-44, pl. 1-8.

41. Sighișoara

or., jud. Mureș, România

Așezare, cultura Wietenberg. Car fragmentar, decorat. Piese de formă rectangulară (nr. neprecizat). H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 18, pl. 9/6; K. Horedt, *Dacia* N.S. 4, 1960, p. 124-125, pl. 11/1, 3, 9; Bichir, *op. cit.*, p. 68-69, fig. 4/2; K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässburg*, Antiquitas R.3, 10, Bonn, 1971, pl. 17/27; 39/1-2, 4, 9-10, 12-16; Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 167; I. Andrițoiu, A. Rustoiu, *Sighișoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice și așezarea dacică*, *BiblThrac* 23, 1997, p. 30, pl. 20/8, 19; 23/5-6, 9 (fig. 5/3).

42. Sohodor

com. Horgești, jud. Bacău, România

Așezare, cultura Monteoru. Piesă de formă patrulateră, cu colțurile înălțate și rotunjite. Pastă bună, culoare cărămizie; datorită arderilor ulterioare piesa a căpătat o culoare cenușie pe fund, în interior și exterior, iar suprafața exterioară este crăpată fin; nedecorat. Dimensiuni: L.fund = 6,5 cm; l.fund = 5,6 cm; L.gură = 7,6 cm; l.gura = 7 cm; Gr. perete = 0,6 cm; H colț = 4,3 cm. Muz. Bacău, inv. 11 983. V. Căpitanu, *Carpica* 14, 1982, p. 145; S. Iacobescu, *Carpica* 29, 2000, p. 43; informații suplimentare Lăcrămioara Istina (fig. 4/2).

43. Szigetszentmárton

Pest m., Ungaria

M.1: vas în formă de car cu patru roți, decorat; cultura Baden. N. Kalicz, *SovArch* 2, 1976, p. 106-117, fig. 2, 4 (fig. 1/3a-b).

44. Șieu Măgheruș

com. Șieu Măgheruș, jud. Bistrița-Năsăud, România

Așezare, cultura Wietenberg. Piesă fragmentară. Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 167, pl. 127/4.

45. Tiream

com. Tiream, jud. Satu Mare, România

Așezare, cultura Otomani. Car decorat. T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, București, 1978, p. 60, pl. 36/26.

46. Vărșand

(ung. Gyulavarsand) com. Pîlu, jud. Arad, România

Așezare, cultura Otomani. Car decorat. J. Domokos, *ArchÉrt* 28, 1908, p. 66, pl. 2/5; D. Popescu, *Die frühere und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București 1944, p. 97, fig. 43/6; I. Bóna, *ActaArchHung* 12, 1960, 1-4, p. 84-85, pl. 61, 62/4-5, 63; Bichir, *op. cit.*, p. 68, fig. 2/2-4; Ordentlich, Chidioșan, *op. cit.*, p. 31, pl. 7/1-4.

47. Vésztő-Mágor

Békés m., Ungaria

Așezare, cultura Otomani (Gyulavarsánd). Car decorat. Meier-Arendt, *Bronzezeit*, p. 76. 206. fig. 38.**48. Voivodeni**

com. Voivodeni, jud. Mureș, România

Așezare, cultura Wietenberg. Piesă fragmentară. M. Petică, *ActaMP* 5, 1981, p. 131-143, fig. 8/3; Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 167.

A FRAGMENT OF CLAY MODEL WAGON FROM RUGINEȘTI (VRANCEA COUNTY)

ABSTRACT

This paper is concerned with the presentation of a Bronze Age clay-wagon model found at the Ruginești village (Vrancea county), on the right bank of the Trotuș river. The archaeological context of its discovery is unknown, but it could be connected to the Monteoru culture from this area. The Ruginești fragment represents about a fourth of a rectangular shaped four-wheeled wagon. On the lower corners there are two thickened rings for attaching the axle. The wagon was made of a relatively good quality paste, with sherds as temper, brown in colour, secondary fired both on the outside and on the inside. It was decorated with friezes filled with incised zigzag lines.

Clay wagons models occur on a large area in the Middle and Lower Danube basin, within the Baden, Somogyvár-Vinkovci, Nyírség, Hatvan, Otomani/Gyulavarsánd and Wietenberg cultures of the Bronze Age. The present author supposes the usage of these pieces as recipients of a distinctive character, connected perhaps to ritual practices. Regardless of the culture, time and area the most frequent ornament of the wagons' body is the incised zigzag.

Finally, the paper examines some clay pieces, discovered on Monteoru sites in the extra-Carpathian region, published as wagon-models. The author's view is different on this topic; she rejects the wagon-model character of these pieces which look indeed like rectangular boxes of the chariot, but they do not possess the necessary elements to consider them as such: the axle-holes/wheels or animals representations.

CAPTION OF THE FIGURES

Fig. 1. Clay wagons models: 1a-d Ruginești; 2a-b Budakalász; 3a-b Szigetszentmárton; 4a-b Pocsaj (2 after Bóna 1969; 3 after Bondár 1990; 4 after Mesterházy 1976) (2-4 no scale).

Fig. 2. The spreading area of the clay wagons models (numbers correspond with finds discoveries).

Fig. 3. The spreading area of the clay „boxes”.

Fig. 4. Clay „boxes”: 1 Răcătău; 2 Sohodor; 3-5 Costișa.

Fig. 5. Wagons model from: 1 Lechința; 2 Derșida; 3 Sighișoara; 4 Ciceu-Corabia (1, 3 after Bichir 1964; 2 after Chidioșan 1980; 4 after Boroffka 1994). No scale.

PIESELE DE METAL DIN AȘEZAREA DE EPOCA BRONZULUI DE LA ODAIA TURCULUI (JUD. DÂMBOVIȚA)

RADU BĂJENARU

Articolul prezintă șase piese de metal găsite în timpul săpăturilor arheologice din așezarea de bronz timpuriu de la Odaia Turcului. Patru dintre aceste piese provin din nivelurile de tip Glina ale așezării: fragmentul unui topor plat, un pumnal cu limbă la mâner, o seceră fragmentară și o daltă. Un pumnal miniatural cu placă și nituri a fost găsit în stratul 4 al așezării, în asociere cu ceramică de tip Odaia Turcului, iar o altă seceră fragmentară nu are context precizat. Se discută analogiile și contextele în care apar piese similare în spațiul carpato-dunărean, precum și importanța lor pentru cunoașterea circulației pieselor de metal în bronzul timpuriu din această zonă.

Așezarea de la Odaia Turcului este una dintre puținele așezări de bronz timpuriu din România ale cărei depuneri antropice măsoară peste 1 m grosime și în cadrul cărora au putut fi identificate patru straturi succesive și zeci de complexe de locuire. În cele 12 campanii de săpături arheologice din anii 1979-1988 și 1995-1996¹, pe lângă un bogat inventar compus din ceramică, obiecte de piatră, lut și os, au fost descoperite și câteva piese din cupru sau bronz², piese care formează subiectul studiului de față.

1. Topor plat cu margini ridicate. Piesa este fragmentară; se mai păstrează un colț cu o mică porțiune din tăiș și dintr-o margine. Latura opusă marginii păstrate este ușor îndoită, probabil ca urmare a ruperii toporului. Are patină verde-închis neuniformă și suprafețe exfoliate. Dimensiuni păstrate: L=3,2 cm; l=3,2 cm; gros.=0,6 cm; greutate=35,34 gr. (fig. 1/3). Fragmentul de topor a fost găsit în Gr. 2 din S.I/1987, caroul 9, la -1,40 m adâncime, în asociere cu fragmente ceramice de tip Glina. Gr. 2 are nivelul de săpare cuprins între -0,78-0,85 m, ceea ce înseamnă că aparține celui de-al doilea strat de tip Glina de la Odaia Turcului. De formă tronconică, groapa se adâncea până la -2,40 m, fiind intersectată de alte două gropi (Gr. 1 și Gr. 3) săpate din stratul 4 al așezării, care aveau fundul la -2,00 m (Gr. 1), respectiv -1,65 m (Gr. 3) (fig. 2/1).

Din punct de vedere tipologic, fragmentul în discuție pare a avea cele mai bune analogii în seria topoarelor plate cu margini ridicate (*Randleistenbeile*) de tip

---

¹ Pentru informații privind săpăturile, stratigrafia și descoperirile de la Odaia Turcului, vezi E. Tudor, Dacia NS 26, 1982, p. 59 urm și R. Băjenaru, Apulum 39, 2002, p. 107 urm.

² Nu au fost efectuate analize metalografice pentru niciuna dintre aceste piese.

Glina³. Dacă la mijlocul anilor '70 ai secolului trecut se cunoșteau 5 exemplare, astăzi numărul lor a crescut la 13 (vezi Anexă, pct. A), fără ca aceasta să determine modificări esențiale privind cronologia și răspândirea lor⁴. Deși din punct de vedere tipologic există anumite diferențe între piesele în discuție⁵, toate cele 13 exemplare formează un tip unitar, mai ales dacă avem în vedere contextele din care provin.

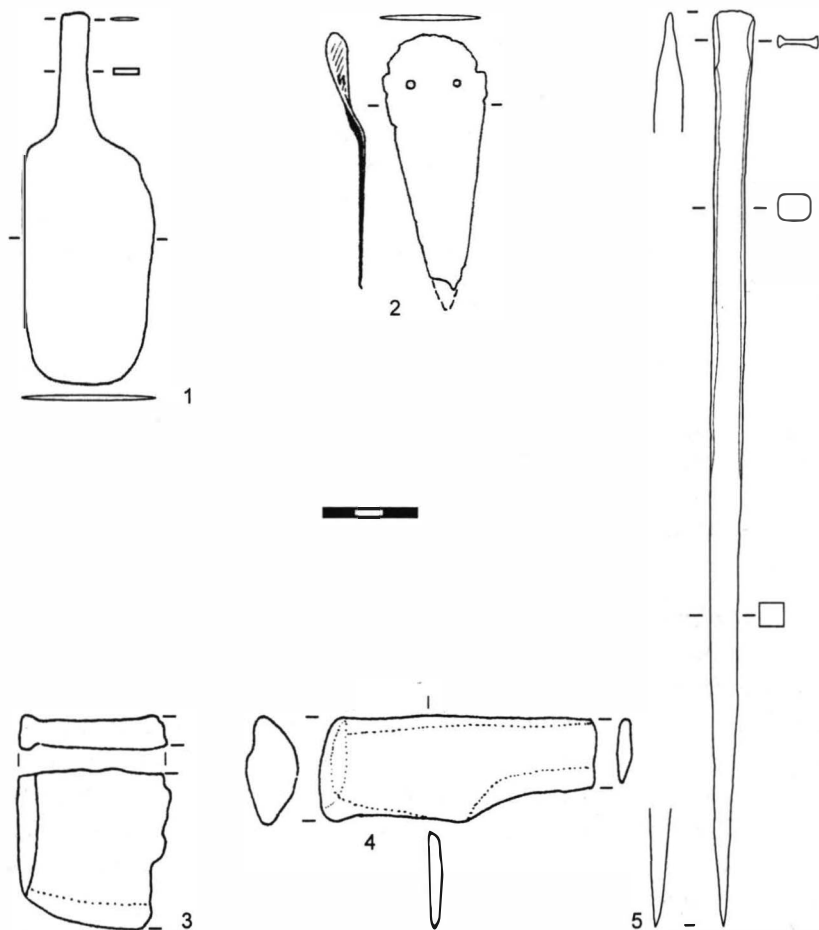

Fig. 1. Piese de metal din așezarea de la Odaia Turcului. 1: pumnal cu limbă la mâner; 2: pumnal cu placă și nituri; 3: fragment de topor plat; 4: fragment de seceră; 5: daltă.

³ A. Vulpe, PBF IX, 5, 1975, p. 64 urm.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Cele mai multe au o formă trapezoidală cu tăiş evazat (Boișoara, Prundu, Sf. Gheorghe), una din piesele de la Crivăț și cele de la Gemenea-Brătulești și Râșnov având colțurile cefei ridicate. Remarc de asemenea apropierea tipologică dintre exemplarele găsite la Glina și Verbicioara, prin aspectul lor pătrășos și margini puțin reliefate, precum și dintre exemplarele cu laturile arcuite concav de la Crivăț și Râncăciova (pentru sursele fiecărei descoperiri vezi Anexă, pct A).

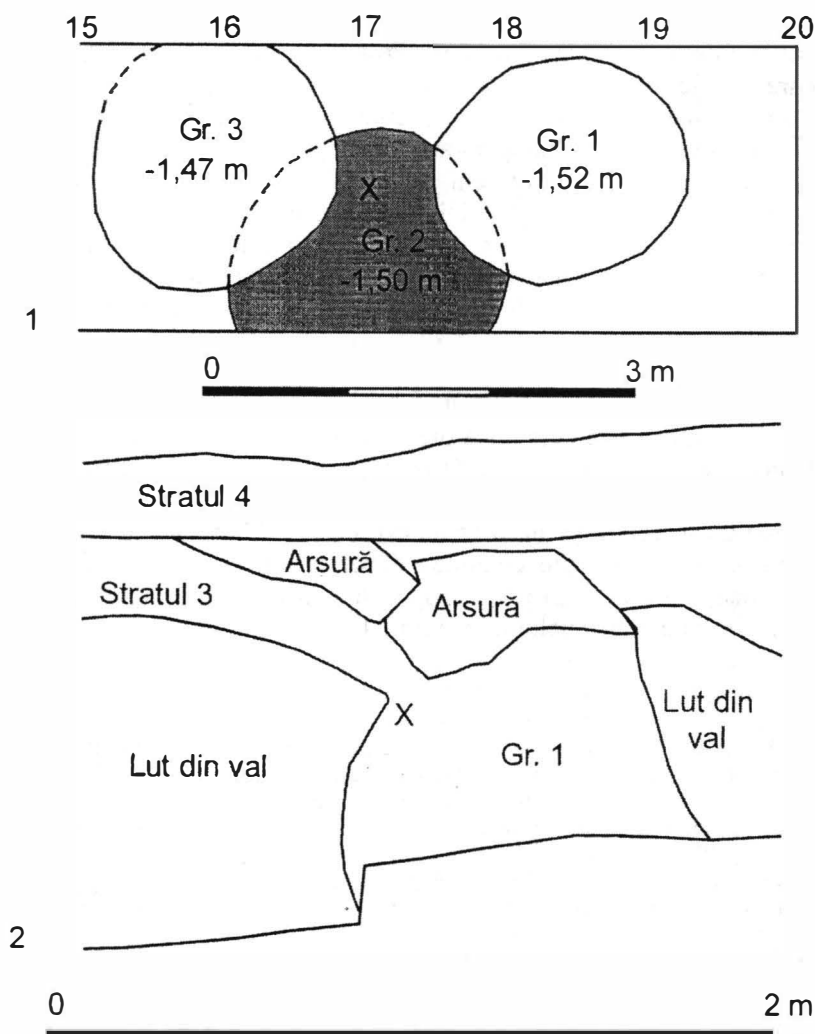

Fig. 2. Odaia Turcului. 1: plan de situație cu Gr. 1-3 din S.I/1987 (X=proiecția locului în care a fost găsit fragmentul de topor plat); 2: secvență din profilul de vest al S.A/1996 cu Gr. 1 (X=proiecția locului în care a fost găsit fragmentul de seceră).

Spațiul în care sunt răspândite topoarele plate de tip Glina cuprinde Oltenia, vestul și centrul Munteniei și sud-estul Transilvaniei (fig. 3). Acest spațiu corespunde în linii mari cu cel al ceramicii decorate cu găuri-buton de tip Glina, relație ce pare a fi susținută și de contextele în care au fost găsite topoarele⁶. Două piese provin din depozitul de la Râncăciov⁷, patru din descoperiri izolate (unul la

⁶ Vulpe, *op. cit.*

⁷ Idem, *Thraco-Dacica* 9, 1988, p. 207, fig. 1/2, 3.

Boișoara⁸, două la Crivăț⁹ și unul la Gemenea-Brătulești¹⁰), iar șapte din așezări (Căzănești¹¹, Glina¹², Odaia Turcului, Prundu¹³, Râșnov¹⁴, Sf. Gheorghe¹⁵ și Verbicioara¹⁶). Piese de la Crivăț sunt descoperiri întâmplătoare în zona unei așezări de tip Glina cu trei niveluri de locuire, relația lor cu așezarea neputând fi precizată¹⁷. Tot descoperiri întâmplătoare sunt și piesele de la Căzănești (așezare cu fragmente ceramice de tip Coțofeni și Glina) și Sf. Gheorghe-Örkö (așezare atribuită culturii Schneckenberg¹⁸). Din contexte cu ceramică de tip Glina par a proveni piesele de la Prundu, Glina și Odaia Turcului. Însă în condițiile în care nu cunoaștem poziția stratigrafică exactă a toporului de la Glina, nu trebuie neglijat faptul că în această așezare s-au găsit și fragmente ceramice care pot fi atribuite unui orizont cronologic ulterior culturii Glina, orizont ce corespunde sfârșitului bronzului timpuriu sau începutului celui mijlociu¹⁹. Observația este valabilă și pentru toporul de la Verbicioara găsit undeva la limita dintre stratul Glina și cel Verbicioara²⁰. Cât privește cele două piese din sud-estul Transilvniei, contextul nu poate fi precizat. La Sf. Gheorghe-Örkö s-au găsit fragmente ceramice care au analogii în mediul Glina, în grupa Odaia Turcului (ceramica de tip Năeni-Schneckenberg), precum și în descoperiri de tip Monteoru Ic4,3/Ic3²¹, iar la Râșnov există atât fragmente ceramice decorate cu șiruri de perforații, incizii, brăuri și aplicații plastice care se apropie de repertoriul ceramic de tip Glina²², precum și cioburi cu bune analogii în stratul 4 de la Odaia Turcului²³.

⁸ C. Budoiaș, StVălcene 5, 1982, p. 27, fig. 3.

⁹ D. Berciu, SCIV 17, 3, 1966, p. 529, fig. 1/1; D. Șerbănescu, G. Trohani, SCIVA 26, 1975, 4, p. 531, fig. 2/3. Prima piesă a fost publicată de Berciu ca făcând parte dintr-un depozit care mai cuprindea un topor cu gaură de înmănușare transversală de tip Veselinovo și un pumnal cu nervură mediană lată. Ele au fost găsite însă la date diferite, în zone diferite ale pintelului de terasă, astfel încât este puțin probabil ca piesele respective să constituie un depozit (vezi critica descoperirii la Vulpe, PBF IX, 2, 1970, p. 35 urm, nr. 72).

¹⁰ T. Muscă, Valachica 10-11, 1978-1979, p. 116, pl. 1/2.

¹¹ Gh. Petre-Govora, Buridava 2, 1976, fig. 3/3; idem, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Rm. Vâlcea, 1995, p. 27, fig. 3/3.

¹² Vulpe, PBF IX, 5, 1975, p. 64, nr. 327, pl. 36/327.

¹³ *Ibidem*, nr. 328, pl. 36/328; Șerbănescu, Trohani, *op. cit.* (supra nota 9), p. 529-530, fig. 2/4.

¹⁴ F. Costea, *Repertoriul arheologic al județului Brașov*, Brașov, 2004, p. 28, fig. 22/2.

¹⁵ M. Roska, *Erdély régészeti repertórium I. őskor*, Cluj, 1942, p. 146, fig. 305; Vulpe, *op. cit.*, p. 64-65, nr. 329, pl. 36/329.

¹⁶ Berciu, SCIV 12, 2, 1961, p. 231, fig. 1/3; idem, Dacia NS 5, 1961, p. 128, 150, fig. 1/3.

¹⁷ Pentru așezare vezi Berciu, SCIV 17, 3, 1966, p. 529 urm.

¹⁸ Pentru așezare vezi Z. Székely, *Materiale* 3, 1957, p. 149 urm; idem, StComSf.Gheorghe, 1973, p. 133 urm; Zs. Székely, *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, BiblThracologica 21, București, 1997, p. 37 urm.

¹⁹ I. Nestor, PZ 19, 1928, 3-4, p. 110 urm, fig. 2/c-d; 6-7; idem, Dacia 3-4, 1927-1932 (1933), p. 226 urm, fig. 7-8.

²⁰ Din descrierea dată de Berciu rezultă că toporul se asociază, cel mai probabil, cu ceramică Verbicioara timpurie (Berciu, SCIV 12, 2, 1961, p. 231; idem, Dacia NS 5, 1961, p. 128, 150), mai ales că la Verbicioara locuirea de tip Glina nu formează o depunere distinctă din punct de vedere stratigrafic (Berciu ș. a, SCIV 2, 1, 1951, p. 238).

²¹ Supra nota 18; E. Zaharia, Thraco-Dacica 11, 1990, p. 33 urm.

²² Costea, Cumidava 5, 1971, p. 737 urm, fig. 1; 2/1, 5-6.

²³ *Ibidem*, fig. 2/2-3.

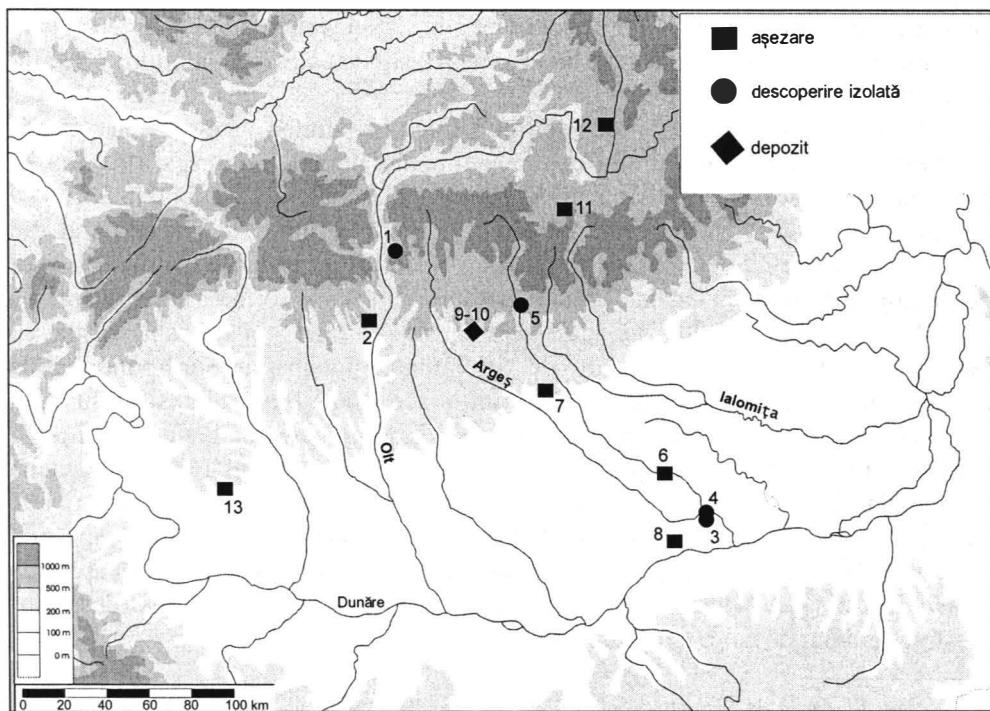

Fig. 3. Răspândirea topoarelor plate de tip Glina (numerele corespund cu cele din Anexă, pct. A).

În concluzie, se poate afirma că cea mai timpurie apariție a toporului în discuție are loc la un orizont cronologic corespunzător culturii Glina. Relația este destul de clară, fiind probată atât de aria de răspândire a pieselor, cât și de cele mai multe contexte cu ceramică în care au fost găsite²⁴. Exemplarul de la Verbicioara sugerează însă persistența acestui tip de topoare (într-o formă ușor diferită) și în cadrul unor grupe ceramice ulterioare Glinei, ce caracterizează începutul bronzului mijlociu în zona respectivă.

2. *Pumnal cu limbă la mâner*. Piesa este relativ bine păstrată, cu patină verde-închis neuniformă și suprafețe exfoliate. Are tăişuri pe ambele laturi, vârful drept cu colțuri rotunjite, iar mânerul este aplatizat și ușor lătit la capăt. Lama de formă aproximativ dreptunghiulară are secțiunea lenticulară. Dimensiuni: L=7,7 cm; L mâner=2,5 cm; l mx. lamă=2,7 cm; greutate=8,32 gr. (fig. 1/1). Pumnalul fost găsit în anul 1981 în suprafața C.I/1' la -0,55 m adâncime, într-o zonă în care se aflau resturile Loc. 8, locuință de suprafață al cărei nivel de călcare este indicat de o vatră ce avea crusta la -0,65 m. În jurnalul de săpătură nu se face nicio referire la relația dintre piesă și resturile locuinței respective, astfel încât nu e clar dacă

²⁴ Practic în toate cele cinci așezări din Muntenia și Oltenia în care s-au găsit topoare de acest gen este prezentă și ceramica de tip Glina.

pumnalul face parte din inventarul complexului. Este însă probabilă apartenența sa la stratul 3 (de tip Glina) în condițiile în care nivelul de călcare al stratului 4 se află la -0,50 m adâncime.

Piesa aparține categoriei de pumnale cu limbă subțire la mâner (*Griffangeldolche*)²⁵. Unul dintre cele mai timpurii pumnale de acest tip provine probabil dintr-un mormânt distrus, fiind găsit la suprafața cimitirului de la Sofievka (Ucraina) în 1948²⁶. La o vreme oarecum similară se plasează și pumnalul din nivelul h4 de la Băile Herculane (jud. Caraș-Severin), din mediu Coțofeni²⁷; spre deosebire de piesa de la Odaia Turcului, acestea au lama de formă triunghiulară.

Numărul pumnaletor de acest gen crește în mod considerabil odată cu răspândirea mormintelor tumulare de tip Jamnaja în spațiul nord-pontic și la Dunărea de Jos²⁸, un bun exemplu de la noi în acest sens fiind cel găsit în tumulul distrus de la Mihai Viteazu (jud. Constanța)²⁹. Cea mai bună analogie pentru piesa noastră o reprezintă însă un pumnal găsit în M. 19 din tumulul 10 de la Taraclia (Basarabia)³⁰, mormânt de tip Jamnaja cu prag și capac din bârne de lemn. O altă piesă, aproape identică din punct de vedere al formei, provine din Ungaria, fără a avea însă context precizat³¹. În aceeași categorie se înscrie și pumnalul din așezarea de la Târpești (jud. Neamț), atribuit bronzului târziu (cultura Noua), găsit însă într-un strat deranjat de depuneri ulterioare³².

²⁵ În literatura de specialitate piesele de acest tip apar publicate sub diverse denumiri care indică și posibila lor funcționalitate: pumnal, cuțit (Messer), cuțit-pumnal (Dolchmesser), vârf de săgeată sau vârf de lance. Plecând de la definiția dată de Gretel Gallay (PBF VI, 5, 1981, p. 4) conform căreia orice lamă cu două tăișuri (secțiune transversală simetrică) care nu depășește 40 cm în lungime se încadrează în categoria pumnaletor, înclin să atribui și piesa de față acestui tip de armă.

²⁶ M. Y. Videiko, în *Baltic-Pontic Studies* 3, 1995, p. 125, fig. 69/aq. De fapt cele mai timpurii piese de acest gen par a fi cele din Mesopotamia, din contexte Dinastice timpurii I și II (către mijlocul mil. IV î. Ch.) – de exemplu cele găsite la Het Qasim și Tell Agrab (M. Müller-Karpe, *Jahr.RGZM* 42, 1, 1995 (1996), p. 276, fig. 14/2-5). În scurt timp ele vor deveni frecvente în spațiul nord-caucazian, nord-pontic și la Dunărea de Jos (vezi infra nota 28).

²⁷ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 17, pl. 8/26.

²⁸ Pumnalele cu limbă la mâner, lama foliiformă, triunghiulară, mai rar dreptunghiulară, și secțiune lenticulară, reprezintă descoperiri obișnuite în inventarele mormintelor de tip Jamnaja și Katakombnaja (de exemplu A. M. Tallgren, *ESA* 2, 1926, p. 52 urm, fig. 38/3, 5; 39/1; A. Häusler, *JshrMitteldtVorgesch. (Halle)* 48, 1964, p. 70 urm, fig. 2; A. L. Nečitalo, *Svjazi naselenija stepnoi Ukrainy i severnogo Kavkaza v epohu bronzy*, Kiev, 1991, p. 35 urm, fig. 8). O primă încercare de tipologie a pieselor din zona nord-pontică, la S. N. Korenevskij, *SovArh* 2, 1978, p. 33 urm. Cele mai bune analogii ale pumnalului de la Odaia Turcului se regăsesc printre piesele grupei a 4-a (*Ibidem*, p. 42, fig. 8/6-7, 23, 57 etc).

²⁹ M. Irimia, *SCIVA* 32, 1981, 3, p. 347 urm, fig. 2/2.

³⁰ S. M. Agul'nikov, în *Severnoe pričernomor'e: ot eneolita k antičnosti*, Tiraspol, 2002, p. 88 urm, fig. 4/3; V. Dergačev, *PBF XX*, 9, 2002, p. 30 (nr. 82), pl. 20/B 2. Piesa este însă de dimensiuni mult mai mari (13,4 cm lungime).

³¹ J. Hampel, *A bronzkor emlekéi Magyarhonban (III)*, Budapesta, 1896, pl. 225/4.

³² S. Marinescu-Bîlcu, *Târpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR International Series 107, 1981, p. 104, fig. 215/6. În așezare s-au găsit și fragmente ceramice încadrabile în bronzul timpuriu, atribuite de către F. Burtănescu grupului Târpești (Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului*

Tot în categoria pumnalelor cu limbă subțire la mâner se încadrează și piesa de la Crăciunel (com. Ocland, jud. Harghita), considerată a fi vârf de lance³³. În fapt este vorba de un pumnal cu lamă foliiformă găsit întâmplător într-un tumul distrus și care a fost atribuit fie bronzului timpuriu³⁴, fie unei etape mai târzii, de caracter Srubnaja³⁵. Dintr-un depozit de la Cugir, încadrat în seria Cincu-Suseni (Hallstatt timpuriu), face parte o piesă publicată ca vârf de săgeată, dar care tipologic poate fi inclusă printre pumnalele discutate³⁶. Cazul nu este singular, mai multe pumnale de acest gen fiind găsite în depozitul de la Loboikovka (Ucraina), depozit datat în bronzul târziu (Bronz D)³⁷. Merită menționat faptul că una dintre piesele de aici se aseamănă destul de bine cu cea de la Odaia Turcului, fiind însă de dimensiuni mai mari (13,5 cm lungime)³⁸.

Observăm astfel că, în funcție de contextele în care apar, pumnalele cu limbă subțire la mâner și secțiune lenticulară a lamei caracterizează descoperiri databile atât în bronzul timpuriu, cât și în cel târziu. Faptul că cele din zona carpato-dunăreană sunt produse locale ale bronzului timpuriu este susținut de tiparele descoperite în mediu Vučedol de la Sarvaš³⁹. Persistența lor la nivelul bronzului târziu se explică prin încărcătura simbolică pe care o conțin astfel de piese⁴⁰. De asemenea, observăm că majoritatea pumnalelor (și aici mă refer la toate tipurile de pumnale), la nivelul bronzului timpuriu și mijlociu, provin fie din contexte funerare fie din aşezări. În schimb, în bronzul târziu/hallstattul timpuriu, cele mai multe ne sunt cunoscute din depozite și din descoperiri izolate. Aceasta implică o schimbare a atitudinii față de pumnal, în fapt o schimbare a funcției pumnalelor ca piese de reprezentare și prestigiu în cadrul comunităților preistorice începând cu mijlocul mileniului al II-lea î. Ch.

3. *Pumnal cu placă la mâner*. Piesa, cu patină verde-închis uniformă, are vârful lipsă și este ușor îndoită din vechime. Este un pumnal miniatural cu placa de prindere rotunjită, două găuri pentru nit păstrate și lamă triunghiulară cu secțiune lenticulară. Dimensiuni: L=5,3 cm; l mx=2,2 cm; greutate=4,96 gr. (fig. 1/2). Nu se

---

între Carpați și Prut, BiblThracologica 37, București, 2002, p. 161 urm). Prin analogiile pe care le are, pare mult mai probabil ca pumnalul să aparțină acestei locuiri.

³³ Z. Székely, SCIV 6, 3-4, 1955, p. 860, fig. 9/4.

³⁴ Zs. Székely, *op. cit.* (supra nota 18), p. 67, fig. 91/7.

³⁵ A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, CCDJ 9/BiblThracologica 1, Călărași, 1991, p. 159 (nr. 655), fig. 209/5, cu mențiunea că desenul este greșit, piesa neavând nervură mediană.

³⁶ M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, p. 91, pl. 135/4; H. Ciugudean, I. A. Aldea, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien II*, Bistrița/Cluj-Napoca, 2005, p. 98 (nr. 20), fig. 8/1.

³⁷ A. Leskov, PBF XX, 5, 1981, p. 8 urm (nr. 4), pl. 2/19-26.

³⁸ *Ibidem*, pl. 2/19.

³⁹ *Praistorija Jugoslavenskih Zemlja. Eneolit*, 3, 1979, pl. 43/1-2; M. Kuna, *Godišnjak Sarajevo* 19, 1981, pl. 25/14.

⁴⁰ O discuție sumară în acest sens, cu bibliografia, la Vulpe, *Bul.Muz. T. Antonescu (Giurgiu)* 2-4, 1996-1998, p. 25 urm.

cunosc detalii cu privire la condițiile de decoperire; se menționează doar că a fost găsit în stratul 4 al așezării, în asociere cu ceramică de tip Odaia Turcului⁴¹.

Piesa se înscrie în categoria pumnalelor cu placă la mâner (*Griffplattendolche*) și nituri pentru fixarea mânerului. Pe lângă dimensiunile miniaturale, caracteristice pentru exemplarul nostru sunt secțiunea lenticulară a lamei și forma semicirculară a plăcii de prindere. Din România mai cunosc două piese care prezintă caracteristici similare. Prima provine din nivelul 2 al așezării Glina de la Branet (jud. Olt)⁴², fiind practic identică cu cea de la Odaia Turcului. Cea de-a doua piesă, mai zveltă, a fost găsită în mod întâmplător la Bocșa Montană (jud. Caraș-Severin), dar pare a proveni dintr-o așezare de tip Coțofeni⁴³. Un alt pumnal, oarecum apropiat tipologic, însă cu secțiunea lamei rombică și de dimensiuni mult mai mari (13 cm lungime), a fost găsit într-o așezare Coțofeni sau Glina de la Căzănești (jud. Vâlcea)⁴⁴. Remarc faptul ca toate piesele menționate provin din așezări databile în bronzul timpuriu (Coțofeni, Glina, Odaia Turcului).

Pumnale miniaturale (până în 6 cm lungime) cu placă rotunjită și nituri nu sunt specifice doar spațiului nostru. Pumnalul de la Odaia Turcului reprezintă de fapt cea mai estică decoperire a unui tip răspândit în aproape toată Europa Centrală și vestică. O piesă identică face parte din inventarul mormântului 1 al tumulului 10 de la Belotić, pct. Șumar (în vestul Serbiei)⁴⁵. Mormântul se datează de asemenea în bronzul timpuriu, la o vreme apropiată de orizontul Glina⁴⁶. Tot dintr-un context funerar, caracteristic pentru Aunjetitz, provine pumnalul de la Matúškovo (SV Slovaciei), care măsoară 5,5 cm lungime și care are aceleași trăsături tipologice ca și precedentele⁴⁷.

Piese identice au fost găsite și în Franța⁴⁸, Marea Britanie⁴⁹ și Irlanda⁵⁰, conturându-se astfel un tip de pumnal miniatural răspândit pe o arie foarte vastă, de la Dunărea de Jos la Atlantic. Acest tip (care în momentul de față nu numără mai mult de 20 exemplare) capătă consistență mai ales prin contexte și datare, fiind

⁴¹ Tudor, *op. cit.* (supra nota 1), p. 67, fig. 6/19.

⁴² A. Ulanici, CAMNI 2, 1976, p. 54, fig. 18/3.

⁴³ Roman, *op. cit.* (supra nota 27), p. 17, pl. 8/28.

⁴⁴ Gh. Petre-Govora, SCIV 21, 3, 1970, p. 485. fig. 2/2; idem, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Rm. Vâlcea, 1995, p. 37, fig. 2/2.

⁴⁵ M. și D. Garašanin, Zbornik Beograd 1, 1958, p. 20, fig. 2.

⁴⁶ Apropierea între pumnalele de la Branet, Odaia Turcului și Belotić au fost deja menționate de I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu. SCIVA 51, 2000, 1-2, p. 27. Piesa din M. 5 de la Mokrin la care mai fac trimitere autorii este o variantă ușor diferită, lama având o nervură mediană destul de pronunțată. Mai apropiată tipologic de piesa noastră îmi pare pumnalul din M. 168 de la Mokrin, care are placă rotunjită, secțiunea lamei lenticulară și care măsoară 7,5 cm lungime (B. Jovanović, în *Mokrin II. Early Bronze Age Necropolis*, Beograd, 1972, p. 30. pl. 1/3).

⁴⁷ J. Vladár, PBF VI, 3, 1974, p. 30 (nr. 51), pl. 3/51. Menționez că piesa nu este singulară în zonă, însă se apropie cel mai mult din punct de vedere tipologic de cea de la Odaia Turcului.

⁴⁸ Gallay, *op. cit.* (supra nota 25), p. 53 (nr. 148), pl. 7/148; p. 54 (nr. 157), pl. 7/157; p. 65 (nr. 180-181), pl. 8/180-181; niciuna din piese nu măsoară mai mult de 7 cm lungime.

⁴⁹ S. Gerloff, PBF VI, 2, 1975, p. 161 (nr. 247), pl. 23/247 (5,4 cm lungime).

⁵⁰ P. Harbison, PBF VI, 1, 1969, p. 8-9 (nr. 14, 20), pl. 1/14, 20 (ambele de cca. 7,5 cm lungime).

caracteristic doar bronzului timpuriu și începutului celui mijlociu. Cele mai timpurii piese provin din contexte Glockenbecher și Glina, iar cele mai târzii din mediul Aunjetitz.

4-5. *Seceri*. Din așezarea de la Odaia Turcului provin două fragmente de seceri. Prima are o patină verde-deschis uniformă; se păstrează mânerul, lățit și îngroșat la capăt, și începutul lamei. Dimensiuni păstrate: L=5,7 cm; l max.=2,1 cm; greutate=30,23 gr. (fig. 1/4). În ceea ce privește condițiile de descoperire, știm doar că a fost găsită în cursul campaniei din 1982. Cea de-a doua piesă era identică din punct de vedere tipologic cu prima, însă de dimensiuni ceva mai mici. Din ea se păstra doar o parte din mâner, de asemenea cu capătul îngroșat. Piesa a fost găsită în Gr. 1 din S.A/1996, caroul 4, la -0,92 m, groapă ce pornea de la baza stratului 3 al așezării (-0,65 m) și care perfora panta sudică a valului de apărare, în asociere cu fragmente ceramice de tip Glina (fig. 2/2). Din păcate a fost pierdută în cadrul laboratorului de restaurare metale al IAB.

Ambele fragmente se încadrează în categoria secerilor de tip arhaic (*Rebmesserartige Sichel* - probabil varianta Deva după tipologia elaborată de Mircea Petrescu-Dîmbovița⁵¹). Din cele opt piese de acest gen care îmi sunt cunoscute⁵², trei provin de la sud de Carpați: două la Odaia Turcului și o descoperire întâmplătoare la Căzănești (jud. Vâlcea)⁵³, asocierea lor cu ceramică de tip Glina fiind foarte probabilă. Celelalte cinci exemplare se concentrează în jumătatea sud-estică a Transilvaniei, două putând fi puse în legătură cu așezări de tip Wietenberg (Sighișoara⁵⁴ și Livezile⁵⁵). Astfel și în cazul secerilor de cupru sau bronz reținem orizontul Glina ca fiind cel mai timpuriu în care asemenea piese își fac apariția. Ele reprezintă de fapt transpunerea în metal a cuțitelor curbe din piatră și silex (*Krummesser*), piese foarte frecvente în cadrul grupelor bronzului timpuriu din spațiul carpato-dunărean⁵⁶.

6. *Daltă*. Piesa este întreagă, bine păstrată; inițial avea o patină verde-închis uniformă cu suprafețe ușor exfoliate; în urma curățării în cadrul laboratorului de restaurare metale a IAB, a căpătat o culoare auriu-închis. Daltă are un capăt ascuțit și celălalt lățit cu margini ridicate. Secțiunea în jumătatea ascuțită este rotundă, iar în jumătatea activă este rombică. Dimensiuni: L=19,2 cm; l tăiș=0,7 cm; gros.=0,5 cm; greutate=37,19 gr. (fig. 1/5). A fost găsită în S.A/1996, caroul 1, în colțul sud-estic, la -0,97 m, pe o dungă de arsură ce marchează baza stratului 2 al așezării, în asociere cu ceramică de tip Glina. Prin marginile ridicate ale capătului lățit, piesa este

⁵¹ Petrescu-Dîmbovița, PBF XVIII, 1, 1978, p. 8-10.

⁵² Vezi Anexă, pct. D.

⁵³ Petre-Govora, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Rm. Vâlcea, 1995, p. 37, fig. 2/4.

⁵⁴ K. Horedt, *Dacia NS 4*, 1960, p. 129, fig. 13/1; Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 9, nr. 3, pl. 278/3; N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, Bonn, 1994, p. 233, pl. 130/2.

⁵⁵ Boroffka, *op. cit.*, p. 233, pl. 149/7.

⁵⁶ Horedt, *op. cit.*

singulară din punct de vedere tipologic. Dălți asemănătoare, dar nu identice, sunt cunoscute în mediu Coțofeni sau Glina (Căzănești, jud. Vâlcea, pct. Cărmidărie⁵⁷ și Platformă⁵⁸), fiind caracteristice pentru bronzul timpuriu din zona noastră.

Prin context, piesele prezentate mai sus completează imaginea asupra obiectelor de metal care circulă în bronzul timpuriu în această zonă și indică o anumită diversitate a contactelor și relațiilor comunităților respective cu arii culturale mai mult sau mai puțin învecinate. Cel puțin patru din cele șase piese de la Odaia Turcului provin din mediul Glina, număr destul de mare comparativ cu alte așezări de acest tip, iar pumnalul cu limbă subțire la mâner este cel de-al șaptelea pumnal ce poate fi pus în legătură cu descoperiri de tip Glina⁵⁹.

Interesant este faptul că cele șase pumnale publicate aparțin unor variante tipologice diferite. Cum am menționat deja, pumnalul miniatural de la Branet sugerează contacte cu bazinul mijlociu al Dunării și, mai departe, cu Europa Centrală, în timp ce piesele de la Căzănești și Crivăț cu spațiul egeean; în fine, pumnalele cu limbă la mâner de la Glina și Odaia Turcului indică legături cu spațiul nord-pontic. De fapt, asemenea încercări, frecvente în literatura de specialitate, de a stabili zone de origine și influență pentru diferite piese, sunt pur speculative și se bazează, în cel mai fericit caz, pe un număr mai mare al pieselor respective în zonele considerate a fi de origine. În cazul de față, constatăm de fapt că cele mai apropiate tipare (din punct de vedere spațial, cronologic și tipologic) pentru pumnalele considerate a fi de origine sudică din mediul Glina, provin de la nord de aria Glina, din așezări de tip Jigodin și Copăceni⁶⁰, iar pentru cele cu analogii în spațiul nord-pontic, tipare găsim către vest, în aria Vučedol⁶¹. Astfel, în loc de influențe, importuri sau contacte, cred că avem de-a face mai degrabă cu o modă preluată și răspândită de centre metalurgice, care produc piese cu o anumită semnificație și încărcătură simbolică pentru persoanele și comunitățile epocii respective.

Pentru bronzul timpuriu, pumnalul reprezintă cea mai răspândită armă din întreaga Europă, de la Atlantic până în Caucaz, astfel încât marea diversitate tipologică a acestui tip de piese apare ca firească. Se pare însă că funcția și semnificația pumnalelor sunt similare în întreg acest spațiu, dacă avem în vedere

⁵⁷ Petre-Govora, *op. cit.*, p. 37, fig. 2/1.

⁵⁸ Idem, Buridava 2, 1976, fig. 1/11.

⁵⁹ Pe lângă cele de la Odaia Turcului și Branet menționate în studiul de față (Anexa B/5, C/3), un pumnal cu limbă la mâner provine de la Glina (Nestor, *Istoria României I*, București, 1960, p. 91, fig. 17/5), altul, neilustrat și nedescris, a fost găsit întâmplător într-o așezare de tip Glina de la Brezoale, jud. Dâmbovița (informații amabile E. Alexandrescu-piesa se află la MNIR); două piese din context Coțofeni sau Glina provin de la Căzănești, jud. Vâlcea (supra nota 44), iar un alt pumnal găsit întâmplător la Crivăț, jud. Călărași ar putea fi pus în legătură cu așezarea de tip Glina din pct. Islaz (Berciu, *op. cit.*-supra nota 9-fig. 1/2).

⁶⁰ Este vorba de așezările de la Lelicieni, jud. Harghita (P. Roman, A. Dodd-Oprîțescu, Pál János, *Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas*, Mainz am Rhein, 1992, p. 158-158, fig. 80/4a-c) și Fântânele, jud. Cuj (M. Rotea, *Thraco-Dacia* 14, 1993, pl. 13/9).

⁶¹ Supra nota 39.

contextele din care provin. Cele mai multe au fost găsite în morminte (aria Glockenbecher în Europa vestică și centrală, aria Jamnaja în Europa sud-estică și zona nord-pontică, observația fiind valabilă și pentru spațiul egeean), un număr însemnat provenind și din așezări. Se remarcă lipsa aproape completă a pumnalelor din depozite, situație care, cel puțin pentru spațiul nostru, contrastează cu cea a topoarelor cu gaură de înmănușare transversală care provin aproape exclusiv din depozite și decoperiri izolate. Este foarte probabil ca, așa cum remarcă Joseph Maran, cele două mari categorii de arme ale bronzului timpuriu (pumnalele și topoarele cu gaură de înmănușare transversală) să reprezinte simboluri cu înțelesuri diferite⁶². De fapt, prin contextele de descoperire, observăm că funcția și semnificația pumnalelor sunt similare atât în eneolitic cât și în bronzul timpuriu, singurele diferențe fiind de ordin tipologic⁶³.

Anexă:

A. Lista topoarelor plate cu margini ridicate de tip Glina:

1. Boișoara (jud. Vâlcea). Descoperire izolată în albia pârâului Boișoara (C.Budoiaș, StVâlcene 5, 1982, p. 27, fig. 3).

2. Căzănești (jud. Vâlcea), pct. Cărmidărie. Descoperire întâmplătoare în cadrul unei așezări cu ceramică de tip Coțofeni și Glina, precum și dintr-o fază târzie Verbicioara (Gh. Petre-Govora, Buridava 2, 1976, fig. 3/3; idem, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Rm. Vâlcea, 1995, p. 27, fig. 3/3).

3-4. Crivăț (or. Budești, jud. Călărași), pct. Islaz. Descoperiri întâmplătoare în zona unei așezări de tip Glina (D. Berciu, SCIV 17, 3, 1966, p. 529, fig. 1/1; A. Vulpe, PBF IX, 2, 1970, p. 35, nr. 72, pl. 65/G; idem, PBF IX, 5, 1975, p. 64, nr. 326, pl. 36/326; D. Șerbănescu, G. Trohani, SCIVA 26, 1975, 4, p. 531, fig. 2/3).

5. Gemenea-Brătulești (com. Voinești, jud. Dâmbovița). Descoperire izolată (T. Muscă, Valachica 10-11, 1978-1979, p. 116, pl. 1/2).

6. Glina (jud. Ilfov). Descoperire sistematică (săpături) în cadrul unei așezări de tip Glina (A. Vulpe, PBF IX, 5, 1975, p. 64, nr. 327, pl. 36/327).

7. Odaia Turcului (com. Mătășaru, jud. Dâmbovița). Descoperire sistematică (săpături) în cadrul unei așezări de tip Glina.

8. Prundu (jud. Giurgiu), pct. Botul Ursoaicei. Descoperire sistematică (săpături) în cadrul unei așezări de tip Glina (S. Morintz, B. Ionescu, SCIV 19, 1, 1968, p. 118; A. Vulpe, PBF IX, 5, 1975, p. 64, nr. 328, pl. 36/328; D. Șerbănescu, G. Trohani, SCIVA 26, 1975, 4, p. 529-530, fig. 2/4).

9-10. Râncăciuv (com. Călinești, jud. Argeș), pct. Dealul Săracului. Depozit descoperit întâmplător compus din două topoare plate de tip Glina și un topor cu

⁶² Maran, în R. M. Boehmer, J. Maran (ed.), *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann*, Rhaden/Westf., 2001, p. 282.

⁶³ Pentru cele mai timpurii pumnale din zona noastră, vezi I. Vajsov, PZ 68, 1, 1993, p. 103 urm.

gaură de înmănușare transversală de tip Izvoarele (A. Vulpe, *Thraco-Dacica* 9, 1988, p. 207, fig. 1/2, 3).

11. Râșnov (jud. Brașov), pct. Cetatea Feudală. Descoperire sistematică (săpături) în cadrul unei așezări de tip Schneckenberg; piesa (ca de altfel întreg materialul de tip Schneckenberg) se afla în poziție secundară, depunerea din bronzul timpuriu fiind deranjată de construcția fortificației medievale (F. Costea, *Repertoriul arheologic al județului Brașov*, Brașov, 2004, p. 28, fig. 22/2).

12. Sfântu Gheorghe (jud. Covasna), pct. Örkö. Descoperire întâmplătoare în zona așezării de tip Schneckenberg (M. Roska, *Erdély régészeti repertórium* 1. *Örskor*, Cluj, 1942, p. 146, fig. 305; A. Vulpe, *PBF* IX, 5, 1975, p. 64-65, nr. 329, pl. 36/329).

13. Verbicioara (com. Verbița, jud. Dolj), pct. La Trestii. Descoperire sistematică (săpături) în cadrul unei așezări; piesa a fost găsită la baza stratului Verbicioara și imediat deasupra celui Glina (D. Berciu, *SCIV* 12, 2, 1961, p. 231, fig. 1/3; idem, *Dacia* NS 5, 1961, p. 128, 150, fig. 1/3; A. Vulpe, *PBF* IX, 5, 1975, p. 65, nr. 330, pl. 36/330).

B. Lista pumnaletelor cu limbă subțire la mâner și lama cu secțiune lenticulară, din spațiul carpato-dunărean:

1. Băile Herculane, jud. Caraș-Severin, pct. Peștera Hoților. Descoperire sistematică (săpături) în nivelul h4 în asociere cu ceramică de tip Coțofeni (Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 17, pl. 8/26).

2. Crăciunel (com. Ocland), jud. Harghita. Descoperire întâmplătoare, cercetare la fața locului Z. Székely; probabil făcea parte din inventarul unui mormânt tumular care se datează, cel mai probabil, în perioada timpurie a epocii bronzului (Z. Székely, *SCIV* 6, 3-4, 1955, p. 860, fig. 9/4).

3. Cugir, jud. Alba, pct. Pârâul Bugului. Descoperire întâmplătoare în 1973; piesa făcea parte dintr-un depozit databil în hallstattul timpuriu (seria Cincu-Suseni) (Ciugudean, Aldea, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien II*, Bistrița/Cluj-Napoca, 2005, p. 98 (nr. 20), fig. 8/1).

4. Mihai Viteazu, jud. Constanța, Descoperire întâmplătoare, cercetare la fața locului M. Irimia; probabil făcea parte din inventarul unui mormânt tumular de tip Jamnaja (Irimia, *SCIVA* 32, 1981, 3, p. 347 urm, fig. 2/2).

5. Odaia Turcului (com. Mătăsaru), jud. Dâmbovița. Descoperire sistematică (săpături) în 1981, probabil într-un nivel cu ceramică de tip Glina.

6. Taraclia, Basarabia. Descoperire sistematică (săpături); făcea parte din inventarul unui mormânt tumular de tip Jamnaja (Agul'nikov, în *Severnoe pričernomor'e: ot eneolita k antičnosti*, Tiraspol, 2002, p. 88 urm, fig. 4/3).

7. Târpești, jud. Neamț, pct. Râpa lui Bodai. Descoperire sistematică (săpături) într-un nivel cu ceramică de tip Noua și, probabil, din bronzul timpuriu (Marinescu-Bîlcu, *Târpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR International Series 107, 1981, p. 104, fig. 215/6).

C. Lista pumnalelor miniaturale cu placă arcuită semicircular și secțiunea lamei lenticulară, din spațiul carpato-dunărean:

1. Belotić, Serbia, pct. Šumar. Descoperire sistematică (săpături); făcea parte din inventarul unui mormânt tumular databil în bronzul timpuriu (M. și D. Garașanin, *Zbornik Beograd 1*, 1958, p. 20, fig. 2).

2. Bocșa Montană, jud. Caraș-Severin. Descoperire întâmplătoare în zona unei așezări de tip Coțofeni (Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 17, pl. 8/28).

3. Branet (com. Bârza), jud. Olt. Descoperire sistematică (săpături) într-un nivel cu ceramică de tip Glina (Ulanici, *CAMNI 2*, 1976, p. 54, fig. 18/3).

4. Mokrin, Serbia. Descoperire sistematică (săpături); piesa făcea parte din inventarul M. 168, mormânt de tip Periam-Pecica (Jovanović, în *Mokrin II. Early Bronze Age Necropolis*, Beograd, 1972, p. 30. pl. I/3).

5. Odaia Turcului (com. Mătășaru), jud. Dâmbovița. Descoperire sistematică (săpături) într-un nivel cu ceramică de tip Odaia Turcului (Tudor, *Dacia NS 26*, 1982, p. 67, fig. 6/19).

D. Lista secerilor arhaice cu capătul mânerului lătit:

1. Căzănești (jud. Vâlcea), pct. Cărmidărie. Descoperire întâmplătoare în cadrul unei așezări cu ceramică de tip Coțofeni și Glina, precum și dintr-o fază târzie Verbicioara (Gh. Petre-Govora, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Rm. Vâlcea, 1995, p. 37, fig. 2/4).

2-3. Deva (jud. Hunedoara), pct. Cetățuia. Depozit descoperit întâmplător compus din două seceri (dintre care una fragmentară) și zece colane (I. Nestor, *Dacia 9-10*, 1941-1944, p. 165 urm, fig. 3; M. Petrescu-Dîmbovița, *PBF XVIII*, 1, 1978, p. 9, nr. 1-2, pl. 18 A).

4. Jud. Brașov. Seceră ale cărei loc și condiții de descoperire nu se cunosc (inedită)⁶⁴.

5. Livezile (jud. Alba), pct. Obârșie. Descoperire întâmplătoare în cadrul unei așezări cu fragmente ceramice de tip Coțofeni și Wietenberg (N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, Bonn, 1994, p. 233, pl. 149/7).

6-7. Odaia Turcului (com. Mătășaru), jud. Dâmbovița. Descoperiri sistematice (săpături), una dintre piese provenind din cadrul așezării de tip Glina.

8. Sighișoara (jud. Mureș), pct. Dealul Turcului. Descoperire întâmplătoare în zona cunoscutei așezări de tip Wietenberg (K. Horedt, *Dacia NS 4*, 1960, p. 129, fig. 13/1; Petrescu-Dîmbovița, *PBF XVIII*, 1, 1978, p. 9, nr. 3, pl. 278/3; N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, Bonn, 1994, p. 233, pl. 130/2).

⁶⁴ Piesa se păstrează în colecțiile Muz. Brașov (fără număr de inventar) și mi-a fost arătată de colegul Florin Moței, căruia îi mulțumesc. Are capătul lătit în ambele direcții, iar arcuirea lamei o apropie tipologic de piesa de la Sighișoara-Dealul Turcului.

METAL PIECES FOUND IN THE EARLY BRONZE AGE SETTLEMENT OF ODAIA TURCULUI (DÂMBOVIȚA COUNTY)

ABSTRACT

The paper provides a detailed description of six metal pieces found during the excavations at the Early Bronze Age settlement of Odaia Turcului (Dâmbovița county). In the Glina levels there were found four pieces: a fragmentary flat axe, a tongued dagger, a fragmentary sickle and a chisel. In level 4 was found a miniature dagger together with pottery of Odaia Turcului type. There is also a fragmentary sickle whose initial context is uncertain.

There is a discussion about the context in which similar pieces occur throughout the Carpathian and Danubian area, as well as about the great importance of such pieces in reconstructing the contact routes in Early Bronze Age. The flat axe and the chisel are typical artifacts for Glina settlements. The tongued dagger indicates contact relationships with the Jamnaja area; this shape is to be found in Vučedol area too, as some moulds suggest. The miniature dagger with rivets is a common shape in Central and Western Europe during the Early and the beginning of Middle Bronze Age. The sickles found in Glina settlements resemble those that were found in Wietenberg settlements of Transilvania.

EXPLANATION OF PLATES

Fig. 1. Metal pieces found in the settlement of Odaia Turcului. 1. tongued dagger; 2. miniature dagger with rivets; 3. fragmentary flat axe; 4. fragmentary sickle; 5. chisel.

Fig 2. Odaia Turcului. 1. the plan positioning of Pits 1-3 of SI/1987 (X=the projection of the spot where the flat axe was found). 2. the vertical positioning of Pit 1 on the western profile of S.A/1996 (X=projection of the spot where the fragmentary sickle was found).

Fig. 3. The occurrence of flat axes of Glina-type (the numbers are similar with Annexe A).

ÎNSEMĂNĂRI ARHEOLOGICE: I. ROGOZEN III. POCALUL CAT. 165 ATRIBUIT ATELIERULUI AGIGHIOL

PETRE ALEXANDRESCU

Catalogul expoziției de la Berlin, *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas, Ausstellung der Freien Universität in Verbindung mit dem Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz*, conceput și realizat de Alix și Bernhard Hänsel, Berlin 1997, îmi dă ocazia să revin asupra importantului tezaur¹ de la Rogozen.

Expoziția de la Berlin oferă prilejul unei ample discuții privind scopul, rostul și semnificația îngropării tezaurilor în epoca bronzului și în aceea a Hallstatt-ului de început. Un amplu Catalog prezintă expoziția, precedat de 14 studii asupra exponatelor și a problematicii. Bernhard Hänsel îl deschide, punând bazele teoretice ale cercetării tezaurilor. Remarc folosirea foarte *à propos* a unui text din Hesiod, *Munci și zile*, 655 – 659 (trad. Ion Acsan), poet și păstor beotian din jurul anilor 800 a.Chr., care oferă un solid argument interpretărilor din volum:

“De-acolo am plutit spre Chalkis, la întreceri rânduite în cinstea
Razboinicului Amphidamas: ci multe premii renumite,
Preț al izbândirii, pus-au fiii eroului; și atunci, pot spune,
Un imn mi-aduse biruința, primind un trepied cu toarte;
Eu însumi închinat-am darul la Muzele din Helicon
Că-întîi acolo îmi vădiră, spre-armoniosul cânt, făgașul”.

Poetul a consfințit printr-o ofrandă victoria sa în întrecerea de la Chalkis (Eubeea), organizată în onoarea războinicului Amphidamas. Trepiedul cu toarte, pe care Hesiod l-a câștigat pentru un imn, în întrecere, el l-a oferit Muzelor din Helicon, ca recunoștință pentru inspirația pe care a primit-o și care i-a hotărât destinul său de poet. Acest pasaj din cel mai vechi poet grec, din plină epocă geometrică, motivează caracterul sacru a numeroase tezaure îngropate mai înainte sau după această perioadă. “Dacă am fi descoperit acest tezaur – observa Hänsel –, locul nu s-ar fi remarcat prin nici un fel de semn. Aceasta trebuie să fie situația multor depuneri, al căror loc de descoperire nu ni se evidențiază astăzi prin nimic spectacular” (p. 16).

¹ Celelalte două sunt: *Rogozen I*, SCIVA 38, 1987, 3, p. 233-144. *Rogozen II*, în P. Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin*, București-Paris, 1999, p. 281-288 (în continuare citat Alexandrescu 1999).

Dintre studiile volumului, cele două care analizează valoarea votivă a depozitelor cuprinzând servicii de vase și care interesează direct aceasta notă, sunt datorate lui Alix Hänsel, *Das metallene Tafelgeschirr im Opfer* și Inei Czyborra, *Gefäßdeponierungen – Speise und Trank für Götter und Menschen*. În concluzie, în studiul Carolei Metzner-Nebelsick, *Vom Hort zum Heros. Betrachtungen über Nachlassen der Hortungstätigkeit am Beginn der Eisenzeit und die besondere Bedeutung des Königsgrabes von Seddin*, se observă că în Hallstattul recent obiceiul depunerii de tezaure de ofrandă se reintensifică, în cadrul unei anumite specializări: obiecte de podoabă (*Trachtaccessorien*) și veselă de bronz.

Așa cum scriam în studiul *Rogozen II*, consider că tezaurul de la Rogozen era un depozit votiv, împotriva interpretării lui J. Vikers, *The Rogozen Treasure*, Londra, 1989, p. 33 urm, potrivit careia am avea de a-face cu o “adunătură” de obiecte destinate topirii. Alterarea și deformarea vaselor tezaurului de la Rogozen este o dezafectare rituală, așa cum a fost remarcat la unele tezaure din catalogul de la Berlin.

Mai întâi, câteva precizări cu privire la structura sa. Așa cum remarcam tot în *Rogozen II*, tezaurul reprezintă un serviciu de banchet. El se compune numai din vase de băut, din care cămile reprezintă 32,21 % (53 de piese), phialele și bolurile “achemenide” 64,185 % (87 de piese), celelalte forme fiind slab reprezentate. Există, așadar, un raport de 1/2 între vasele de turnat și cele de băut, raport care a fost desigur cel funcțional. Întregul tezaur a fost un serviciu de banchet și constituie un ansamblu organic, trăsătură caracteristică a depozitelor votive.

Pocalul cat. 165 (fig. 1-2) a fost atribuit atelierului geto-triball Agighiol, probabil itinerant, care producea piese de aparat din argint, uneori aurit, pentru micile curți princiare din lumea getică și triballă². Cunoaștem câteva dintre formele pe care le producea: coifuri, cnemide, veselă etc. Unele sunt decorate într-o manieră specifică, predominind scene zoomorfe cu animale reale sau fantastice. Decorul este organizat pe frize, unde apar procesiuni de animale mergând la pas.

Pocalul cat. 165, pare să fi avut, în ansamblul serviciului, o funcție de cult, rituală. Motivul său central și emblematic este pasărea unicorn, care apare numai la acest atelier și este o creație a acestuia.³ Formula canonică este aceea unei păsări de pradă magnificate (*bird of prey*), cu trăsături exagerate (picioare, ghiare, ochi, cioc), cu un enorm corn de ibex la baza ciocului⁴. Ea ține în ghiare un iepure și în cioc un pește. Mica pasăre care îi face față aparține aceluiaș motiv. Cele trei elemente ținând de formula canonică, iepurele, peștele și mica pasăre care îi face față, simboliza, probabil, cele trei zone ale cosmosului, în viziunea meșterilor atelierului Agighiol, și anume pământul, apa și aerul. Pasărea unicorn este uneori figurată izolat, pe un loc privilegiat, în decorația coifurilor de paradă (funerare ?), purtate desigur de principii comanditari. Ea apare pe obrăzarul drept al coifurilor de la Peretu (fig. 4) și Detroit, aducând sub același semn atât pocalele cât și coifurile, în relația lor cu ideologia aristocratică/dinastică.

² Alexandrescu 1999.

³ G. Kossack, *L'oiseau unicorn*, în A. Avram, M. Babeș (ed.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, București, 2000, p. 43-60.

⁴ Asupra acestui element Kossack, *op. cit.*, care sugerează interesante exemple din Bronzul târziu și Hallstatt-ul timpuriu din Italia, Europa Centrală și de SE și Scandinavia.

Fig.1. Rogozen. Pocalul cat. 165 (după *Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus*, Bonn 2004, cat 232).

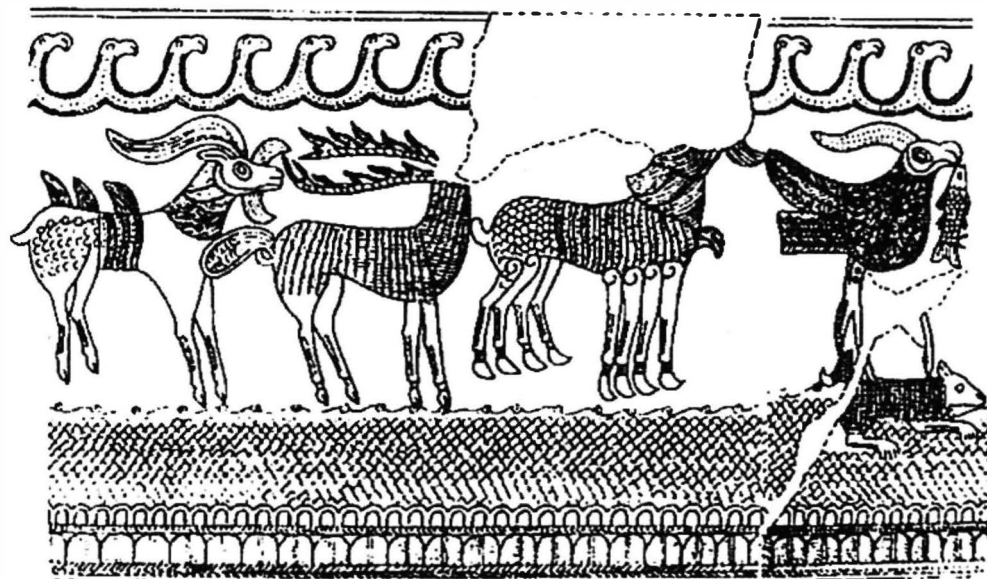

Fig. 2. Rogozen. Pocalul cat. 165, desen reconstituit (după Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin*).

Fig. 3. Pocalul de la Metropolitan Museum of Arts din New York (după Alexandrescu).

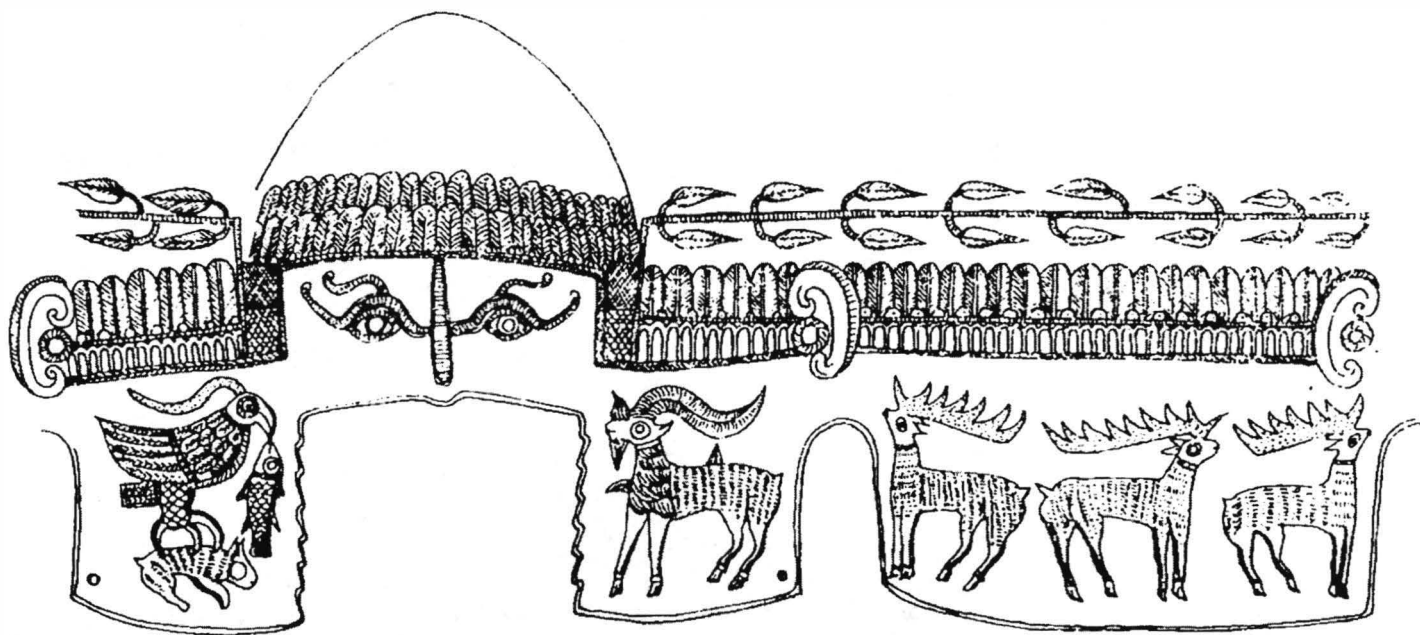

Fig. 4. Coiful de la Peretu (după Em. Moscalu, BerRGK 1989).

Pasărea-emblemă conduce, pe pocale, o procesiune de animale patrupede la pas: un cerb, un alt cerb fantastic cu 8 picioare, a cărui coroană de coarne, cu vârfurile terminate în capete de pasăre de pradă, închide partea superioară a zonei, în sfârșit un ibex.

Atrag atenția asupra primului dintre animale și asupra celui de al treilea. Primul din procesiune este, de regulă, un animal fantastic, și anume un cerb cu 8 picioare. Pe pocalul de la Rogozen partea superioară a primului animal cade în lacună, împreună cu o parte din coroana de coarne, dar putem să reconstituim lacuna după pocalul de la Metropolitan Museum din New York. (fig. 3) Coarnele cerbului, monstruos mărite, sunt transformate într-o coroană care bordează partea superioară a vasului. Vârfurile au luat forma unor capete de pasări de pradă, orientate către dreapta, în același sens cu întreaga procesiune. Acest ultim element, cunoscut ca "bird-headed-antler-tines", figurează pe numeroase reprezentări scito-siberiene, începând din Dobrogea de Sud (Garcinovo, fig 5), până la granițele Chinei, în grupul Ordos⁵.

Structura simbolică a coarnelor, transformate "baroc" în arbori, în care s-au cuibărit păsările cerului, a fost bine pusă în valoare de Esther Jacobson⁶. Motivul face parte din simbolica universului theriomorf al călăreților nomazi. Suntem în prezența unor corespondențe cu artele scito-siberiene.

Cel de doilea animal, un ibex, vădește anumite particularități interesante. Este vorba de smocurile de blană care împodobesc spinarea patrupedului. Același detaliu figurează și la animalele altor scenele ale acestui atelier: pe pocalul nr. 1 de la Agighiol (pe spinare și pe piept), pe pocalul nr. 2 de la Agighiol (pe piept), pe obrăzarul stâng al coifului de la Detroit (pe spinare și pe piept), pe obrăzarul stâng al coifului de la Peretu (pe spinare, pe piept și pe partea superioară a ciocului) etc. El apare și pe scena de *Tierkampf*, la grifonul de pe fundul pocalului de la Metropolitan Museum din New York (pe spinare) și pe fundul pocalului nr. 1 de la Agighiol (în aceeași poziție). Detaliu, cu certă valoare simbolică, se regăsește în grupul de vase de metal din NV Iranului. Exemplific aici pocalul de aur din necropola de la Marli, mormântul 45 (fig. 6), decorat "au repoussé" în două registre, comportând un singur "personaj": un unicorn la pas. Silueta unicornului (taur după E. Porada⁷) este împodobită cu smocuri viguroase de blană, la nivelul articulațiilor, pe spinare și sub barbă. Detaliul smocurilor de blană urcă în timp în alte arte asiatice, ca, de pildă, în cea asiriană. E. Porada credea a recunoaște un indiciu al caracterului supranatural al animalelor respective⁸.

⁵ Pentru datarea recentă a acestui grup în sec. VI-V î.n.C., vezi Tian Guangin și Guo Suxin, *Maoqinggou. Ein eisenzeitliches Gräberfeld in der Ordos Region (innere Mongolei)*, Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 50, 1992.

⁶ E. Jacobson, *The Museum for Far Eastern Antiquities*. Bull. 56, 1984, p. 125-129.

⁷ E. Porada, *L'art de l'Iran Ancien*, Paris, 1965, p. 95.

⁸ *Idem*, p. 94.

Fig. 5. Matrița (după I. Venedikov și T. Gerasimov).

Fig. 6. Marli. Pocal de aur (după E. Negahban).

Pentru a ne reîntoarce la valoarea simbolică a păsării unicorn, prezentă pe pocale și pe coifuri, remarcăm faptul că ea figurează de data aceasta ca atribut al personajului masculin, reprezentat *in maiestate*, pe cnemida nr. 1 de la Agighiol (fig. 7). Avem deci, prin aceasta, a treia formă toreutică, cnemida, constituind ansamblul de paradă/funerar, realizat de acest atelier. Așezat pe tron, personajul masculin ține în mâna dreaptă pasărea unicorn, fără attribute, iar cu stânga ridică, în chip de *spendender Gott*, rhytonul. Pe cnemida nr. 1 de la Agighiol același personaj masculin apare într-o altă ipostază în partea superioară a aceleiași scene, în formula de *războinic-vânatore-călare*, cu arcul în mâna dreaptă. Este o temă frecvent figurată în arta geto-triballă. Chiar pe coiful de la Agighiol războinicul-vânatore, cu sulița în mâna dreaptă, călare, se regăsește de patru ori, pe cele două obrăzări și pe *couvre-nuque*.⁹

⁹ Sulița era utilizată la vânătoarea animalelor mari, în special mistreți, ca pe centura de la Lovec (Alexandrescu 1999, pl. 28/2).

Fig. 7. Cnemida nr. 1 de la Agighiol (după D. Berciu, *Arta Thraco-getică*).

Acțiunea sacră a personajului masculin, pusă în evidență de atributul său, pasărea-unicorn, este dificil de interpretat, dar cred ca ne apropiem de acea divinitate anonimă sincretică, cunoscută, mai ales în cetățile grecești de pe coasta getică a Mării Negre, ca Theos Megas¹⁰.

Piese de atelierul Agighiol erau destinate curților aristocratice/princiare. Două dintre descoperiri, cea de la Agighiol și cea de la Peretu, aparțin probabil unor inventare funerare princiare. Celelalte sunt descoperite întâmplător (ca depozite votive). Pocalul a apărut atât în prima categorie (mormântul de la Agighiol), cât și în cea de-a doua (Porțile de Fier și Rogozen).

Înainte de a încheia, aș dori să revin asupra funcției pe care o avea pocalul cat. 165 în cadrul ansamblurilor princiare. Cum arătam într-unul dintre studiile mai vechi. (*L'atelier Agighiol et l'Iran Préachéménide*¹¹), pocalul, având o ascendență iraniană, era frecvent realizat în toreutica preachemenidă și achemenidă. Forma sa se caracterizează prin buza ușor evazată, pereții verticali sau ușor concavi, fundul plat sau prevăzut cu un brâu în relief. Decorația caracteristică, în special zoomorfă, era desfășurată pe zone orizontale. Una din piesele cele mai reprezentative și cele mai vechi este pocalul de aur descoperit în necropola de la Marli (Iranul de nord), în mormântul 45 (fig. 6). Decorul "au repoussé" este divizat în două registre paralele, comportând un singur motiv: un unicorn în mers spre dreapta repetat de trei ori.

¹⁰ În *Histria VII*, București, 2005 și în studiul M. Alexandrescu Vianu, *Théos Mégas*, Dacia NS 43-45, 1999-2001, p. 73-79.

¹¹ În Alexandrescu 1999, p. 197 și urm.

Fig. 8. Bolul de aur de la Hasanlu. Desen schematic (după M.T.M. Schauensee).

Fig. 9. Hasanlu. Detaliu fotografic al centrului scenei (*ibidem*).

Funcția sacră a acestei forme de vas se regăsește pe celebrul bol de aur, descoperit pe nivelul IV de la Hasanlu (fig. 8-9), nivel distrus în jurul anului 800 a.Chr. (Hasanlu se afla într-una din regiunile de NE ale Iranului unde se produceau asemenea vase). În fig.8, unde se regăsește episodul central al întregii compoziții, se recunoaște procesiunea a trei divinități, fiecare conducând un car. În frunte se afla zeul furtunii sau al ploii, recunoscut după taurul înhamat la car din al cărui bot țâșnește un șuvoi de apă sau de ploaie; a doua divinitate este probabil cea a soarelui, după discul și aripile purtate pe cap; a treia este luna, indicată de cornul de deasupra coarnelor taurului. Procesiunea divină este întâmpinată de un personaj în picioare, cu îmbrăcăminte și coafura specifică unui preot (fig. 9). El oferă cu amândouă mâinile celor trei divinități un vas de libație: un pocal de forma discutată mai sus. Ne găsim, așadar, în fața unei importante atestări iconografice a funcției sacre a pocălului, conservată până în epoca achemenidă, în varianta morfologică reprezentată pe frizele de la Persepolis.

Primul învățat care a remarcat, în 1965, apropierea dintre pocalele atelierului Agighiol și a celor din metal din nord-vestul Iranului preahemenid a fost cunoscutul orientalist Pierre Amiet¹². Analiza comparativă a tipului de pocal atribuit atelierului Agighiol și celor aparținând grupului din NV Iranului era, pentru Amiet, revelatoare. Este vorba mai ales de varianta fără inel în jurul bazei, cu pereții prezentând o concavitate mai pronunțată. După informațiile noastre, această formă nu se regăsește nici în Caucaz, nici în Anatolia, ci numai în acea zonă a Iranului preahemenid¹³, de care a fost vorba mai sus. Grupul de vase de metal iraniene se datează încă destul de vag, dar concluzia prudentă a unuia dintre specialiștii implicați în această cercetare, mă refer din nou la Pierre Amiet¹⁴, este demnă de reținut: "Nous pensons être en présence des témoins d'une longue tradition, qui a dû évoluer d'une manière difficile actuellement à préciser, de la fin du IIe millénaire au VIIe s."

Dacă examinăm raportul dintre grupul de vase iraniene, din sec. X-VII a.Chr., și arta tezaurelor geto-tribale, mai ales în cazul atelierului Agighiol, se pune întrebarea: în ce moment și pe ce cale au fost asimilate "pachetul" de idei și modele iconografice formale iraniene? Fără a dezvolta încă această temă, aș cita aici concluzia lui Georg Kossack, în analiza originii stilului scito-siberian (pe care el îl numește chiar scito-iranian). Regretatul savant formula o constatare *aproape vizionară*, privind pătrunderea și impactul artei iraniene în formarea și dezvoltarea stilurilor animaliere eurasiatice: "Noi știm încă prea puțin despre «iranizarea» acestei vechi arii culturale [Eurasia] și nu putem de aceea evalua cât de mare a fost contribuția iranienilor la nașterea cercului cultural Novocerkassk, cum s-a combinat cu acela Urartu, la formarea stilului animalier scitic timpuriu și dacă strânsa înrudire dintre Ziwijeh, Litovoi-kurgan și mormintele de la Kelermes

¹² P. Amiet, Syria 42, 1965, p. 236.

¹³ Alexandrescu 1999, p. 245 și urm.; și idem, *L'art des Gètes et des Triballes*, Acta Musei Nationalis Pragae, Historia 56, 2002, 1-4, p. 167-170.

¹⁴ Amiet, *op.cit.*

provine dintr-o radacină comună, care nu se lasă localizată, dar care trebuie căutată în vastele stepe dintre Tian-šan și Altai”¹⁵.

Este posibil ca în “pachetul” de motive iraniene regăsit în arta princiară geto-triballă, să se fi menținut, morfologic și funcțional, acest tip de vas împreună cu funcția lui. Prezența sa în cuprinsul serviciului de banchet descoperit la Rogozen, ar putea să ne sugereze această semnificație.

OBSERVATIONS ARCHEOLOGIQUES 1. ROGOZEN III. LE BOISSEAU CAT. 165 ATTRIBUE A L'ATELIER «HAGIGHIOL»

RÉSUMÉ

L'important trésor découvert à Rogozen¹⁶ est considéré par l'auteur comme dépôt sacré. Il contient le boisseau cat. 165, dont la forme et l'iconographie fait la matière de ce texte.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Rogozen. Le boisseau cat. 165 (d'après *Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus*, Bonn 2004, cat 232).

Fig. 2. Rogozen. Le boisseau cat. 165, dessen reconstitué (d'après Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin*).

Fig. 3. Le boisseau de Metropolitan Museum of Arts, New York (d'après Alexandrescu).

Fig. 4. Casquete Peretu (d'après Em. Moscalu, BerRGK 1989).

Fig. 5. Mule (d'après I. Venedikov și T. Gerasimov).

Fig. 6. Marli. Le boisseau en or (d'après E. Negahban).

Fig. 7. Cnemide n° 1 de Agighiol (după D. Berciu, *Arta Thraco-getică*).

Fig. 8. Le boisseau en or de Hasanlu. Dessen schématique (d'après M.T.M. Schauensee).

Fig. 9. Hasanlu. Détail photographique du centre de la scène (*ibidem*).

¹⁵ Kossack, *Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstil*, în *Skythika. Vorträge zur Entstehung des skythisch-iranischen Tierstils und zu Denkmälern des Bosporanischen Reiches anlässlich einer Ausstellung der Leningrader Ermitage in München 1984*, München, 1987, p. 65 = B. Hänsel și A. F. Harding (ed.), *Towards Translating the Past. Georg Kossack selected Studies in Archaeology*, Rahden/Westf., 1998, p. 95.

¹⁶ Les deux autres sont : *Rogozen I*, SCIVA 38, 1987, 3, p. 133-144 ; *Rogozen II*, dans P. Alexandrescu 1999, p. 281-288.

2. S A L M O X I S

Literatura asupra acestui subiect este veche și vastă. Ultimele treceri critice în revistă ale problemelor se găsesc la Alexandru Vulpe¹ la Mihai Nasta² și Zoe Petre³. Nu le voi relua în aceste note, dar voi sugera câteva puncte de vedere în clarificarea dosarului.

Numele divinității este păstrat de tradiție în două variante: *Zalmoxis* (*Salm-*) și *Zamolxis*. Dintre cele două, una este metateza celeilalte, cum scrie I. I. Russu⁴. Este firesc, așadar, să revenim la comentariul lingvistic comparativ, propus de învățatul de la Cluj, esențial în înțelegerea funcției acestui personaj divin⁵.

Împreună cu alți cercetători mai vechi, I. I. Russu a propus relația dintre prima parte a numelui *Zamol-* cu frigianul *Zemelô*, cu acela al divinității greco-tracice a pământului *Semele*, mama lui Dionysos, și cu numele vechi lituanian *Zameluks*, toate având la bază indo-europeanul *g'hem-e/ol-*, din rădăcina primară – **g'hem-* pământ, în cuvinte ca av. *zam-*, gr. *χτῶν* = pământ, lit. *zeme*, v.sl. *zemlja* = pământ țară. Aceasta etimologie este confirmată de informațiile din textul herodoteic.

Există în text și referiri la un aspect uranian al divinității și anume sacrificiul uman (aruncarea solului), care urma să ajungă, ca mesager, la Salmoxis⁶. Herodot adauga un element în plus pentru a întări acest al doilea aspect: “Acești traci, când tuna și fulgera, trag cu săgețile în sus, spre cer, și amenință divinitatea (Θεός) care provoacă aceste fenomene, deoarece ei cred că nu există alt zeu în afară de al lor”⁷. Concluziile privind aspectul zeului au fost totuși derutate de afirmația lui Herodot din același paragraf: “Unii din ei [este vorba tot de geți] îi mai spun și Gebeleizis”⁸. Denumirea se întâlnește numai în acest loc și nu apare în nici un alt text din Antichitate. A. Vulpe⁹ rezuma explicațiile diferite care se dau¹⁰, dintre care cea mai

¹ A. Vulpe, *Istoria românilor I*, București, 2001, p. 29-437.

² M. Nasta, *Les rites d'immortalité dans la religion de Salmoxis: syncrétisme et/ou contamination*, în *Les êtres de paroles. Herméneutique du langage figuré*, Ousia, 2001, p. 676-134.

³ Zoe Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*, Iași, 2004, *passim*.

⁴ I. I. Russu, *Religia geto-dacilor*, AISC 5, 1944-1948, p. 61-139, p. 86 și urm.

⁵ *Ibidem*, p. 87-92.

⁶ Vezi mai jos.

⁷ Ph. E. Legrand, la nota 6 din textul grec, observa: “Salmoxis possédait donc, d'après eux, autres attributs, ceux qui étaient chez les Grecs l'apanage de Zeus”.

⁸ Urmez traducerea din *Izvoare privind Istoria României*, București, 1964.

⁹ A. Vulpe, în *Istoria românilor I*, București, 2001, p. 432.

¹⁰ Idem, în *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj-Napoca, 2003, p. 26 (nota 5).

ispititoare este aceea dată de C. Poghirc¹¹. Numele corect ar fi fost (*Ne*)*beleis*, rezultat dintr-o confuzie între G și N, în manuscrisele unciale din sec. IV-VII p.Chr., data arhetipului herodoteic. Astfel *Nebeleizis ar fi înrudit cu *νεφέλη* și ar însemna “zeul cerului frumos”. Am avea așadar o întărire a caracterului uranian al divinității. Totuși complicațiile de tradiție manuscrisă sunt atât de mari, încât este greu de a accepta aceasta ipoteză.

Dar nici dezlegarea acestei *crux philologica* a studiilor herodoteice nu este de natură a schimba fundamental datele problemei, deoarece poziția în text a acestui pasaj nu contribuie la clarificare. Toate indiciile conduc la părerea existenței unui Zalmoxis, stăpân al pământului și al cerului.

Asupra indeciziei lui Herodot în a-l caracteriza pe Salmoxis *θεός* sau *δαίμων* am comentat în studiul meu anterior¹². Aș adăuga aici că această incertitudine, motivată poate de aspectul ambiguu al zeului, uranian/chthonian, a făcut ca istoricul să nu-i găsească un echivalent grec, printre divinitățile Helladei, ceea ce s-a întâmplat numai în cazul Cybelei și al lui Pleistor (IX, 119).

Cultul lui Salmoxis era unul inițiativ, misteric, de mântuire. Aflăm aceasta din mărturia lui Hellanicos din Mitylene “[Salmoxis] a fost un grec care a arătat geților din Tracia ritul inițierii religioase (*τελετὰς*)”, termenul *τελετή* definind, după A. Bailly, “ceremonie de inițiere, celebrare de mistere”. Dintr-un alt loc din Herodot. aflăm categoria socială căreia se adresa Salmoxis, și anume aceea a aristocrației: “[Salmoxis] a clădit o casă (*ἄνδρων*) pentru adunările bărbaților, în care îi primea și îi puneă să benchetuiască pe frunțașii cetăților (*τῶν ἀστών τοὺς πρώτους*), învățându-i că nici ei nici pe ceilalți participanți la banchet (*συνότοι*) și nici unul din urmașii acestora nu vor muri, ci vor merge în anumit loc (*ἐς χώρον τοῦτων*, unde vor trai pururi și vor avea parte de toate bunătățile” (IV, 95, traducerea din *Izvoare*, cu unele amendamente). “Frunțașii cetăților” trebuie înțeles ca frunțașii “triburilor”, în sensul în care îi recunoaștem în faimosul banchet al lui Seuthes, relatat de Xenophon. De asemenea invitația se referă la un banchet, și ca atare ne gândim din nou la pasajul din Xenophon. Caracterul aristocratic al cultului lui Salmoxis se regăsește mai târziu în textul lui Strabo, VII, 3, 5, unde capătă un caracter regal (evoluția cultului în intervalul dintre sec. al V-lea și sec. I a. Chr.). De aceea el dispăre odată cu regalitatea getică. “Segregatia” sociologică a cultelor și existența unor zei rezervați numai aristocrației, sau chiar numai regalității, este atestată și la alte populații, de pildă la macedoneni, la sciți etc.

De vreme ce paragraful IV 95, este și cel mai vechi text despre Pythagora, P. Boyancé¹³ a atras atenția asupra “banchetului ritual”, în cursul căruia Salmoxis

¹¹ C. Poghirc, *Numele și caracterul vechii divinități a geto-dacilor*, Studia indoeuropea ad Daco-romanos pertinenta I, 1976, p. 27-34.

¹² P. Alexandrescu, *Natura lui Zalmoxis după Herodot*, SCIVA 31, 1980, 3, p. 343-354 = *idem*, *L'aigle et le dauphin*, București-Paris, 1999, p. 293-303.

¹³ P. Boyancé, *Le culte des muses chez les philosophes grecs*, Paris, 1937, p. 96. 124. 134 (nota 5).

expunea oaspeților săi doctrina sa asupra imortalității. Învățatul francez credea a recunoaște aici "la première et la plus ancienne allusion à ces syssities qui constituaient la plus importante de la vie pythagoricienne".

Dar banchetele nu erau proprii numai ritualului pythagoreic, iar mesele copioase erau străine ascezei pythagoreice. Există un ceremonial pythagoreic al morții, după Boyancé. Moartea nu era negată, ci forma dimpotrivă momentul suprem al existenței terestre a sufletului, înainte de "marea trecere". Salmoxis pare a fi promis adepților săi numai că ei nu vor muri și că vor merge într-un fel de "rai terestru", al lui Apollo hyperboreul cum crede E. Dodds¹⁴ unde anumiți oameni erau transportați fizic, fără a suferi moartea.

Aș vrea să atrag atenția asupra "sărbătorii lui Salmoxis". Ca în multe religii de mântuire din lumea greacă, acest cult avea o festivitate ciclică. Textul pare a sugera un ciclu religios de 4 ani, cu o perioadă de doliu de 3 ani, urmată de un ἄνοδος, revenirea pe pământ a personajului divin. Subliniem faptul că intervalul este diferit de ciclul anotimpurilor, nu pare a avea o legătură cu cultul fertilității. Este posibil ca intervalul de doliu, între dispariția și apariția zeului, să fi comportat anumite prescripte religioase (alimentare, fizice etc.), dacă avem în vedere apropierea pe care Herodot o făcea între acest cult și credințele pythagoreice (sau orifice). Două erau episoadele acestei festivități Revenirea pe pământ a lui Salmoxis însemna sfârșitul perioadei de doliu, marcat de o sărbătoare, de ceremonii, de anumite practici rituale etc., care exprimau bucuria "renașterii" personajului.

Cel de al doilea episod era probabil sacrificiul mesagerului, care avea loc tot la un interval de 4 ani, interval inclus în acest ciclu. În ediția monumentală a lui Ph. E. Legrand, locul este tradus astfel: "tous les quatre ans, ils [les gètes], déportent comme messagers...". Acel πεντετηρίς este, așadar înțeles ca având o durată întreagă de 4 ani. Interpretarea aceasta diferă de aceea dată în *Izvoare*...: "tot la al cincilea an...", dar și de alți cercetători români. Reproduc, de pildă, comentarul lui Mihai Nasta¹⁵: "Il y a un décalage entre la hiérektomie, célébrée tous les cinq ans (au terme de 4 années entières – prélude d'un cycle) et la fête de Salmoxis, qui revient chaque 4-ème année.(à l'achèvement de la troisième)". "On n'est d'ailleurs obligé de les mettre en relation"¹⁶ și adăuga Mihai Nasta: "on n'est d'ailleurs plus obligé de les mettre en relation"¹⁷. Dacă interpretarea lui Legrand este acceptată, atunci este posibil ca sacrificiul să fi fost efectuat tot în timpul aceleiași ciclu¹⁸. Trebuie să notez însă că intervalul πεντετηρίς indicat de Herodot implică o explicație. Este vorba de o numărătoare a anilor *inclusiv cu anul de pornire, ținând*

¹⁴ E. Dodds, *Les Grecs et l'irrationnel*, Paris, 1965.

¹⁵ M. Nasta, *op. cit.*, 105, nota 56.

¹⁶ πεντετηρίς, cycle sacré, selon Legrand (*apud* Nasta).

¹⁷ Nasta, *op. cit.*, p. 340.

¹⁸ În texte intervavul este denumit πεντετηρίς Numărătoarea se făcea inclusiv anul de pornire, cf. Hdt V 56; Liddle-Scott-Jones, *Lexicon of Classical Greek*. Hellanikos din Mitylene (Suda) fr. 73.

cont de absența cifrei zero la greci. Iată pasajul în traducerea emendată de noi din *Izvoare privind istoria României*: “Din patru în patru ani, ei [geții] trimit lui Salmoxis un sol, tras la sorți, cu porunca să-i facă cunoscute lucrurile de care, de fiecare dată, au nevoie” (IV, 94). Este deci necesar de a adaoga în cadrul “sărbătorii lui Salmoxis” acest act primordial, sacrificiul uman închinat lui Zalmoxis

Problematica antropologică a acestui sacrificiu s-a dezvoltat mult în ultimele decenii¹⁹. Ritualul ca atare nu re apare nici în textul din Strabo, VII. Față de cele discutate mai sus, Herodot afirma că această practică ține de celălalt aspect al lui Salmoxis, cel uranian, ceea ce definește această personalitate divină: dominând cele două zone ale realului, Salmoxis era o divinitate atât a pământului, cât și a cerului. Nu mi se pare “confuză” această mărturie. Istoricul grec afirma destul de clar că geții aveau un singur zeu, cu cele două aspecte, chthonian și uranian.

2

UNE NOTICE SUR SALMOXIS

RESUMÉ

L’auteur propose une autre interprétation d’Hérodote IV, 95.

---

¹⁹ Începând cu G. Dumézil, *Mit și epopee*, București, 1993, p. 464 (*apud* Zoe Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*, Iași, 2004, p. 101-107) care a atras atenția asupra unor texte scandinave, cu mesageri sacrificiați penru a ajunge la Odin. Trecerea în revistă a diverselor idei se găsește la Zoe Petre, loc. cit.

DESPRE CONCEPTUL DE CULTURĂ ARHEOLOGICĂ ȘI DESPRE GÂNDIREA NORMATIVĂ

Pentru o dezbatere în arheologia românească de astăzi

NONA PALINCAȘ

Pornind de la observația că gândirea normativă și conceptul de cultură arheologică (sau formele sale echivalente, dintre care cea mai general răspândită este aceea de *societate*) domină – cu rare și aproape irelevante excepții – în practica și literatura arheologică românească de dată recentă, nota de față atrage atenția asupra faptului că ambele au fost contestate încă din anii '60 și oferă un inventar al contraargumentelor. Acestea nu sunt grupate cronologic (în ordinea în care au apărut ca probleme în cercetare), ci după postulatele pe care se sprijină modul de gândire normativ și sunt reduse la literatura din ultimele două-trei decenii (în principal din perspectivă post-procesuală). Concluzia este că arheologia normativă/istoria culturii – respectiv tipul de arheologie dominant în România - nu ține pasul cu dezvoltarea teoriei sociale și a arheologiei pe plan mondial și că ceea ce trece astăzi drept arheologie la noi tinde să decadă la rangul de pseudo-știință.

“In any case, practical men who believe themselves to be quite exempt from any intellectual influences are, as Lord Keynes pointed out, usually the unwitting slaves of some defunct theorist”.¹

Aproape fără excepție, publicațiile românești de arheologie sunt construite pe conceptul de *cultură arheologică* și pe modul de gândire normativ din care acesta derivă². Observația de mai sus se referă nu numai la toată arheologia preistorică – după cum s-ar putea crede la prima vedere –, ci la *toată arheologia*: singura diferență este aceea că pentru epocile mai târzii se folosesc nume de etnii în locul numelor de culturi arheologice. Ea se referă totodată și la acele scrieri care au ca obiect un “grup cultural”, un sit sau o categorie de artefacte, întrucât prin modul în care este concepută analiza ele se subscriu modului de gândire normativ.

---

¹ D. Clarke, *Archaeology: the loss of innocence*, Antiquity 48, 1973, p. 18, unde J. M. Keynes este citat după *The general theory of employment, interest and money*, Londra, 1936, p. 383:

“În orice caz, oamenii practici, care se cred în afara oricărei influențe intelectuale, sunt de regulă, cum arăta Lordul Keynes, sclavii fără voie ai unui teoretician defunct.” (Acest citat, precum și toate celelalte citate reproduse în articolul de față în limba română sunt traduse de autoare).

² Câteva excepții există (e.g. Gh. Al. Niculescu, *The Material Dimension of Ethnicity*, New Europe College Yearbook 1997-1998, p. 203-262; M. Anghelinu, *Evoluția gândirii teoretice în arheologia din România. Concepte și modele aplicate în preistorie*, Târgoviște, 2003; N. Palincaș, *On classification in archaeology*, New Europe College Yearbook 2001 – 2002, p. 219 – 248; eadem, *Social Status and Gender Relations in Late Bronze Age Popești. A Plea for the Introduction of New Approaches in Romanian Archaeology*, Dacia NS 48-49, 2004-2005, p. 39–53), însă fără efect notabil asupra modului de a gândi și scrie în arheologia noastră.

Interesant mi se pare faptul că arheologului român termenul de cultură arheologică i se pare atât de familiar încât nici nu mai simte nevoia să-l definească³, în timp ce noțiunea de “concepție normativă” îi este necunoscută⁴. Există totuși câteva excepții, cea mai relevantă dintre ele fiind abordarea din *Istoria Românilor*⁵. Aceasta reproduce în cuvinte proprii definiția lui V. G. Childe (v. *infra*) - intrată în arheologia românească prin intermediul unui articol minor al lui I. Nestor⁶, dar mai ales prin transmitere directă în practica arheologică - și adaugă că o cultură nu este totuși mai mult decât o grupare a informației arheologice ce “nu implică, în mod necesar, grupuri etnice”⁷; mai menționează și că există și alte accepțiuni ale termenului de cultură, dar de fapt numai accepțiunea procesualistilor pare cunoscută la noi⁸: noțiunea de cultură ca sistem funcțional de adaptare la mediu⁹. La finele lecturii cititorul rămâne însă cu concluzia că:

- chiar dacă o cultură arheologică nu înseamnă o etnie, ea este totuși un concept analitic util pentru arheologie¹⁰;
  - nu este clar cărei entități sociale îi corespunde o cultură arheologică și dacă îi corespunde vreuna;
  - cultura arheologică este o realitate rezultată din materialul arheologic, prin urmare ea poate continua să fie unitatea analitică de bază a arheologiei¹¹;
  - adoptarea unuia sau altuia dintre termenii de cultură utilizați în arheologie nu este nimic mai mult decât o chestiune de opțiune personală; cel mult, înțelegerea culturii în sens tradițional este asociată cu o anumită problematică a cercetării, iar un alt înțeles al termenului cu o altă problematică: atâta tot.
- Nota mea își propune să atragă atenția asupra faptului că:

³ Vezi lucrări recente precum: M. Șandor-Chicideanu, *Cultura Țuto Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Cluj-Napoca, 2003; G. Crăciunescu, *Cultura Verbicioara în jumătatea vestică a Olteniei*, Bibl. Thracologica XLI, Craiova, 2004; G. Jugănaru, *Cultura Babadag*, Constanța, 2005; Chr. Schuster, G. Crăciunescu, C. Fântâneau, *Zur Bronzezeit in Südrumänien. Drei Kulturen: Glina, Tei und Verbicioara*, Târgoviște, f. d. [2005].

⁴ Termenul apare, ce-i drept, la S. Lazăr, *Cultura Vârtoap în Oltenia*, Craiova, 2005, p. 13, unde mi se pare că nu a fost îndeajuns de bine înțeles, și la Anghelinu, *op. cit.*, p. 295-304, unde nu a fost îndeajuns criticat.

⁵ A. Vulpe, în *Istoria Românilor I*, București, 2001, p. 212. Pentru definirea termenului de cultură arheologică, afară de cazul discutat în text, v. și încercarea Simonei Lazăr, *op. cit.*, p. 7-14.

⁶ I. Nestor, în Gh. Petrescu-Sava, I. Nestor, *Două localități preistorice pe Teleajen: Cetățuia de la Homorici și Movila de la Gura Vitioarei (Jud. Prahova)*, RPN 2-4, 1940, p. 78-79.

⁷ A. Vulpe, *op. cit.*, p. 212.

⁸ Pentru o trecere în revistă a accepțiunilor conceptului de cultură în arheologie în general v. N. Palincaș, *Conceptul de cultură și diversele direcții în arheologie*, în *Istoria Românilor* (sub tipar).

⁹ Vulpe, *op. cit.*, p. 213-214.

¹⁰ Observația că din datele arheologice nu se poate deduce cărei forme de organizare socială îi corespunde o cultură arheologică – dacă unui trib, unei națiuni, unei caste, unei profesii – apare încă la Childe, *Piecing together the past*, Londra, 1956, p. 111-133. Pentru el cultura arheologică era o entitate pur arheologică (I. Hodder, *Symbols in action. Ethnoarchaeological studies of material culture*, Cambridge, 1982, p. 3).

¹¹ *Loc. cit.* (supra nota 10).

- Împotriva paradigmei normative s-au formulat în ultimele decenii atâtea argumente, încât ea nu mai poate fi susținută. Ele au venit, pe rând, din partea procesualiștilor – cu începere din anii '60, odată cu scrierile lui Lewis Binford¹² – și a postprocesualiștilor – în anii '80, în lucrările de început ale curentului, între care de importanță capitală sunt *Symbols in action* a lui Ian Hodder¹³ și *Re-Constructing Archaeology* de Michael Shanks și Christopher Tilley¹⁴.
- Abandonarea gândirii normative are consecințe asupra metodelor de bază ale arheologiei: stratigrafia, tipologia și chorologia, așa cum le cunoaștem, deci evitarea termenului de cultură arheologică (ca și eventuala înlocuire a lui – cum s-a mai încercat – cu termenul de “stil”) nu rezolvă problema.

Nu mi-am propus să prezint o listă completă a contraargumentelor la modul de gândire normativ, ci le-am ales doar pe cele care mi se par mai relevante: sunt de regulă argumente formulate de un sfert de secol încoace, de cele mai multe ori din perspectivă post-procesuală, și se referă la ideile cele mai frecvente în scrierile de arheologie de la noi. Argumentele se găsesc într-un mare număr de lucrări; în afara câtorva titluri fundamentale – în sensul că au abordat pentru prima dată sau cuprinzător o problematică –, am citat aici pe cele care îmi sunt mai familiare și pe care le-am avut la îndemână în momentul scrierii, astfel că textul acestui articol poate rămâne la fel chiar dacă în subsol ar fi fost citată o literatură diferită în proporție de cam 75%. Nu văd însă utilitatea unei bibliografii complete, tocmai pentru că textul de față nu face decât un sumar inventar al unor idei deja de largă circulație în alte părți ale lumii.

CULTURĂ, NORMĂ ȘI TEORIA SOCIALĂ A EPOCII MODERNE¹⁵

Prima întrebare pe care și-ar putea-o pune cineva este de ce unui grup de obiecte, resturi arhitectonice, oase de oameni și de animale etc. i s-a dat numele de *cultură*: de ce tocmai *cultură* și nu *material* sau altceva? Anterior iluminismului, termenul de *cultură* se referea *doar* la cultivarea plantelor și creșterea animalelor. De pe la 1700 încoace însă termenul este redefinit: existența este împărțită în două sfere mari - natură și cultură -, la intersecția cărora se află omul, alcătuit dintr-un corp natural, capabil să acționeze asupra lumii fizice, și din minte, caracterizată în principal prin rațiune, capabilă să decidă ce este de făcut și să pună gândirea în practică prin intermediul corpului; natura – adică ce a produs Dumnezeu prin actul

¹² De ex. în L. R. Binford, *Archaeology as Anthropology*, *American Antiquity* 28/2, 1962, p. 217-225; idem, *In the Pursuit of the Past. Decoding the Archaeological Record*, New York, 1983.

¹³ Hodder, *op. cit.*

¹⁴ M. Shanks, Chr. Tilley, *Re-Constructing Archaeology. Theory and Practice*, Cambridge, 1987.

¹⁵ Pentru relația dintre filozofia modernității și condițiile de posibilitate ale arheologiei v. J. Thomas, *Archaeology and Modernity*, Londra, 2004.

creației are caracter imuabil -, cultura – adică ce produce omul¹⁶ prin acțiunea sa ghidată de rațiune - are caracter istoric, se caracterizează prin progres. Omul ia din natura *inertă* materiei prime și le transformă, producând cultură. Astfel *cultura reflectă* gândirea și acțiunea umană¹⁷.

Anterior iluminismului, nu numai termenul de cultură era înțeles diferit, ci și modul de viață al oamenilor care locuiau pe un teritoriu supus uneia sau mai multor autorități politice: modurile diferite de viață, adică obiceiurile, vestimentația, coafurile, alimentația, gesturile etc., erau asociate cu diferite stări sociale; lumea era în mod “normal și evident” compusă din mai multe asemenea stări, unele superioare, altele inferioare, însă toate îndreptățite la existență în aceeași măsură. Idealul uman era perfecționarea individuală, dar asta însemna apropierea de modelul ideal al fiecărei stări. La sfârșitul evului mediu, creșterea generală a prosperității, creșterea populației, eliberarea țăranilor dependenți, creșterea generală a mobilității și odată cu aceasta a vagabondajului și a delictelor asociate cu el pun probleme de securitate socială ce nu mai puteau fi gestionate local; lumea privește spre puterea centrală pentru o soluție. Puterea centrală se adresează pentru soluții unor oameni învățați și determină astfel apariția categoriei sociale a intelectualilor. Aceștia transferă sarcinile lor politice în modul lor de a înțelege lumea sau, cum spune Z. Bauman, cultura devine ideologia intelectualilor¹⁸.

“The ideology of culture represents the world as consisting of human beings who are what they are taught.”¹⁹

În acest context social s-au elaborat mai multe teorii, dar care toate au în comun ideea că prima etapă în existența umană este una “naturală”; ea a fost urmată de organizarea “societății”; aceasta s-a făcut prin acceptarea *contractului social*, adică a unui *set de legi* ce reglementează drepturile și răspunderile oamenilor, concepuți ca *indivizi autonomi*. Așadar, viața socială se bazează pe un sistem de reguli, regulile bune sunt cele raționale, și cum toți oamenii sunt înzestrați cu rațiune, *regulile sunt aceleași pentru toți*; deci societatea bine organizată, societatea

---

¹⁶ Sfera conceptului de cultură este neproblematică numai dacă gândim cultura ca produs al activității umane, adică dacă definiția culturii pune pe primul loc pe *cel care acționează*. Odată ce o privim ca transformare a naturii, respectiv, punem pe primul loc *rezultatul acțiunii*, se pune întrebarea dacă și animalele au cultură (v. de ex. îndelung purtatele discuții despre tradițiile animalelor în materie de confecționare a uneltelor: W. C. McGrew, *Cimpanzee material culture: what are its limits and why?* în R. A. Foley (ed.), *The Origins of Human Behaviour*, London, 1991, p. 13-24; R. A. Foley, *How useful is the culture concept in early hominid studies?*, în Foley (ed.), *op. cit.*, p. 25-38 sau Bryony Coles, despre transformarea naturii de către castori în *Working on the archaeology of non-human animal: the wider implications of research on Castor fiber, the European beaver*, comunicare prezentată la A XI-a Conferință anuală a Asociației Europene a Arheologilor, Cork, septembrie 2005. *Program and Abstracts*, p. 80; B. Coles, M. Rouillard, *Beavers in Britain's Past*, Oxford, 2006.

¹⁷ Thomas, *op. cit.*, p. 82-84, 202-222 și *passim*.

¹⁸ Z. Bauman, *Intimations of Postmodernity*, London, 1992, p. 1-14.

¹⁹ Bauman, *op. cit.*, p. 3: “Ideologia culturii își reprezintă lumea ca fiind alcătuită din ființe umane care sunt ceea ce sunt învățate să fie.”

sănătoasă este *societatea omogenă*. Modelul social al stărilor ierarhizate, dar cu existență paralelă, este înlocuit cu unul monolitic²⁰. Aici își află originea caracteristicile de bază ale conceptului de “cultură arheologică”: societatea are la bază un set *comun* de *reguli* care leagă *indivizii* între ei, iar acest fapt se *reflectă* în *cultura* sa. De aceea conceptul de cultură arheologică a mai fost numit și *conceptul normativ de cultură*, iar istoria culturii (materiale) și *arheologie normativă*²¹.

“CULTURA ARHEOLOGICĂ” SAU VARIANTA ARHEOLOGICĂ A CONCEPTULUI NORMATIV DE CULTURĂ

Datorită impactului lucrării “The Dawn of European Civilisation”²², definiția culturii arheologice este de regulă citată în formularea lui V. G. Childe, deși ea era de uz comun în literatura arheologică a anilor '20 în general, iar la unii autori contemporani cu el (S. Casson, R. C. Bosanquet, H. R. Hall, O. G. S. Crawford, R. E. M. Wheeler etc.) apare în abordări mai complexe²³. Așadar:

“recurrent assemblages of types, or groups of types repeatedly found associated, constitute what are termed ‘cultures’ [...], but only provided the assemblages illustrate more than one aspect of human behaviour.”²⁴

Aceasta însemna că o cultură rezultă din faptul că grupuri umane distincte au fiecare moduri specifice de viață²⁵:

“repeated association requires no less that they shall be used by the same society, that is by persons inspired by the same common tradition of wood-working, fighting, dress, domestic architecture and burial rites”²⁶.

Cu alte cuvinte o societate umană are o *esență proprie*, se caracterizează printr-o tradiție care constă într-un set de reguli despre cum se fac lucrurile în societatea respectivă; regulile se transmit oamenilor prin educație; cunoașterea

²⁰ Bauman, *op. cit.*, 4-10.

²¹ S. Jones, *Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present*, Londra și New York, 1997, p. 119.

²² V. G. Childe, *The Dawn of European Civilization*, ediția a IV-a (prima ediție 1925), Londra, 1947, mai ales p. 93-207, 279-292, 330, unde definiția nu este formulată explicit, dar analiza este organizată pe culturi.

²³ Jones, *op. cit.*, p. 16-17.

²⁴ Childe (supra, nota 10), p. 33: “ansambluri recurente de tipuri sau de grupuri de tipuri găsite în mod repetat în asociere, constituie ceea ce se cheamă «culturi» [...], dar numai dacă ansamblurile ilustrează mai mult decât un singur aspect al comportamentului uman”.

²⁵ Jones, *op. cit.*, p. 16.

²⁶ Childe, *op. cit.*, p. 16: “asocierea repetată pretinde nici mai mult nici mai puțin decât că ele [artefactele – n.n.] sunt folosite de aceeași societate, adică de persoane care se inspiră din aceeași tradiție comună a prelucrării lemnului, luptei, îmbrăcămînții, arhitecturii casnice și riturilor funerare”.

tradiției este indispensabilă viețuirii în cadrul societății. Expresia concretă a acestei tradiții este cultura, care este în esență un *fenomen conservator*²⁷. Aceasta:

- este *normativă*, adică constă dintr-un set de reguli ideale, stabilite la nivelul totalității societății, despre cum se face, acționează etc. în mod corect ;
- ea este *monolitică*, adică atât regulile însele, cât și înțelegerea și aplicarea lor sunt aceleași pentru toți membrii societății;
- rezultă din interacțiune umană intensă în interiorul teritoriului unei societăți/ariei culturii și din interacțiune umană slabă la marginile acesteia.

De ce a fost contestat *normativismul*?

1. A concepe astfel societatea înseamnă a afirma că oamenii sunt niște simple automate²⁸, niște ‘culturally determined dopes mechanistically obeying normative rules or structures’²⁹; sunt ‘purători ai culturii’, care există pur și simplu, nu este produsă activ de ei. Abordarea omului ca pe ceva pasiv în raport cu o societate care fixează regulile apare în mod explicit și la arheologi precum F. Bordes și D. de Soneville Bordes:

“we have insisted on the difference between intelligence and creativity, the latter being much rarer and probably a function of the size of the population”³⁰.

2. Viața socială are, desigur, reguli. Dar cunoașterea lor nu este suficientă pentru că mai trebuiesc cunoscute și semnificațiile pe care acțiunile umane le au, într-un context anume, în ochii celor implicați. Un exemplu, care implică și manipularea culturii materiale, poate fi lămuritor. În evul mediu, arhiepiscopul de Canterbury avea dreptul, unic, de a umbla precedat de un purtător al crucii episcopale; aceasta era o regulă; Thomas Becket, arhiepiscop de Canterbury și prin urmare șef al bisericii Regatului Angliei, aflat în conflict cu regele Henric al II-lea pentru supremația asupra bisericii, vine la o ultimă întâlnire cu regele; purtătorul crucii episcopale refuză să meargă înaintea sa cu crucea pentru că aceasta, zice el, însemna a-l amenința pe rege; când Thomas Becket ia el însuși crucea, cei din jur încearcă să-l oprească cu argumentul că gestul echivalează cu o declarație de război la adresa regelui. Becket răspunde că, după știința sa, crucea a fost întotdeauna un simbol al păcii³¹. Acest episod, esențial pentru evoluția relației dintre biserică și stat în Anglia, este un exemplu de interacțiune socială în care cuiva, respectiv lui Thomas Becket, i

²⁷ Jones, *op. cit.*, p. 24-25.

²⁸ *Ibidem*, p. 107.

²⁹ *Ibidem* p. 117: “fraieri determinați cultural, care se supun mecanic regulilor normative și structurilor”.

³⁰ F. Bordes și D. de Sonnevile Bordes, *The significance of variability in Palaeolithic assemblages*, World Archaeology, 2/1, 1970, p. 72: “am insistat asupra diferenței dintre inteligență și creativitate, ultima fiind mult mai rară și probabil o funcție a dimensiunii populației”.

³¹ Episodul este rezumat după V. Turner, *Dramas, Fields and Metaphors: symbolic action in human society*, Ithaca, 1974, p. 90.

se cere să *nu* respecte o regulă, tocmai pentru că atât respectarea cât și nerespectarea ei au o anume *semnificație*. De fapt, are mai multe semnificații și tocmai acest lucru permite actorilor întâmplării să se folosească de ele după cum au interesul: Becket, purtând crucea, poate pretinde că poartă un semn obișnuit al slujbei sale, sau la nevoie un simbol al păcii, când de fapt transmite regelui o amenințare. Dacă a fi un membru corect socializat al unei comunități înseamnă a-i respecta regulile, atunci faptul că episcopul de Canterbury a venit precedat de crucea episcopală la întâlnirea cu regele care îi contesta puterea nu ar fi atras atenția nimănui, ar fi fost comportamentul adecvat.

3. Regulile nu sunt pur și simplu puse în practică, ci utilizate în strategiile pe care oamenii le concep pentru a-și atinge interesele³². Toate acțiunile oamenilor sunt orientate spre viitor, un viitor în care moartea intervine ca neantul de la capătul scării suprarealiștilor³³. Două exemple de interes major pentru arheologie sunt relevante:

- Schimbul de daruri se face, desigur, după o serie de reguli, dar principalul său element constă nu în aplicarea, ci în manipularea lor, în abilitatea participanților de a utiliza momentul potrivit pentru a câștiga nu numai obiecte, ci în primul rând prestigiu, ascendent asupra partenerilor de schimb, capital simbolic³⁴. El nu poate fi înțeles prin reducere la regulă (sau prin constatarea distribuției în spațiu a darurilor, cum ar face arheologia normativă), adică prin detemporalizare³⁵.

« C'est le cas de toutes les pratiques qui, comme l'échange de dons ou les luttes d'honneur, se définissent, au moins aux yeux des agents, comme des séquences irréversibles et orientées d'actes relativement imprévisibles ».³⁶

- Relațiile de rudenie *practicate* nu sunt același lucru cu relațiile de rudenie *stabilite pe bază de reguli acceptate social*, cu genealogia. Și acestea sunt supuse acțiunii strategice, astfel că la distanță genealogică egală suntem mai îndeaproape înrudiți cu cei cu care avem interesul să fim înrudiți. Arborele genealogic este ca o hartă a tuturor drumurilor posibile, între care numai unele sunt practicate³⁷.

³² P. Bourdieu, *Le sens pratique*, Paris, 1983.

³³ *Ibidem*, p. 137-138.

³⁴ *Ibidem*, p. 167-172, 210-211 etc; J. C. Barrett, *Agency, the Duality of Structure, and the Problem of the Archaeological Record*, în I. Hodder (ed.), *Archaeological Theory Today*, Cambridge, 2001, p. 151 – 152.

³⁵ Barrett, *op. cit.*, p. 152.

³⁶ Bourdieu, *op. cit.*, p. 167: "Este cazul tuturor practicilor, care – la fel ca schimbul de daruri sau luptele de onoare, se definesc, cel puțin în ochii agenților, ca secvențe ireversibile și orientate de acte relativ imprevizibile".

³⁷ *Ibidem*, p. 31-33, 271-331 (pentru o discuție asupra « parenté pratique »/ "rudenia practică" vs. « parenté officielle »/ "rudenia oficială").

« Alerté par une simple phrase prononcée en *situation réelle* (« les Untel se sont découverts très parents des Untel depuis qu'il y a un polytechnicien chez eux »), j'avais pu voir ce que toutes les sociétés et toutes les théories de la parenté s'attachent à refouler en faisant comme si les relations réelles entre les parents se déduisaient des relations de parenté telles que les définit le modèle généalogique : on est plus ou moins « parents », à distance généalogique égale, selon que l'on y a plus ou moins intérêt et que les parents considérés sont plus ou moins « intéressants » »³⁸.

Care mai este atunci rolul regulilor, al normelor sociale? Cel care a elaborat cea mai complexă teorie în acest sens este Pierre Bourdieu. Aceasta este centrată pe conceptul de *habitus*, care prin definiție reprezintă:

“systèmes de *dispositions* durables et transposables, structures structurées prédisposées à fonctionner comme structures structurantes, c'est à dire en tant que principes générateurs et organisateurs de pratiques et de représentations qui peuvent étre objectivement adaptées à leur but sans supposer la visée consciente de fins et la maîtrise expresse des opérations nécessaires pour les atteindre, objectivement 'régliées' et 'régulières' sans étre en rien le produit de l'obéissance à des règles, et, étant tout cela, collectivement orchestrées sans étre le produit de l'action organisatrice d'un chef d'orchestre”³⁹.

Conceptul de *habitus* înlătură diviziunea dintre minte/rațiune și corp – axiomatică pentru concepția iluministă asupra omului și vieții sociale –, pentru că în situațiile reale de viață oamenii acționează ca un tot, nu după modelul unei minți care gândește și apoi comandă unui corp care execută. Habitus-ul este creat în perioada timpurie a vieții indivizilor pe principiul că experiențele mai vechi determină interpretarea celor mai noi. Oameni aflați în poziții sociale asemănătoare vor avea habitus-uri asemănătoare, dar nu identice, pentru că este imposibil să existe fie și numai doi indivizi în viețile cărora experiențele să se succedă în aceeași ordine. Experiențele indivizilor generează modurile lor de a *percepe* contextul acțiunii, de a-și *gândi* poziția și interesele proprii, precum și *modurile de a acționa* (în raport cu percepția). De aici *regularitatea* acțiunilor umane, care totuși nu este rezultatul aplicării conștiente a nici unei reguli. Habitus-ul este “istorie încorporată”⁴⁰ și – deoarece capacitatea de adaptare a oamenilor este limitată – nu

³⁸ *Ibidem*, p. 33: “Pus în gardă de o simplă frază pronunțată într-o *situație reală* («loneștii s-au descoperit a fi îndeaproape înrudiți cu Popeștii de când între ei este un politehnist»), am putut să văd ceea ce toate societățile și toate teoriile despre rudenie se străduiesc să ascundă, făcând ca și cum relațiile reale dintre rude s-ar deduce din relațiile de rudenie așa cum sunt ele definite de modelul genealogic: suntem mai mult sau mai puțin «înrudiți», la distanță genealogică egală, după cum avem mai mult sau mai puțin interesul și după cum rudele considerate sunt mai mult sau mai puțin «interesante».”

³⁹ *Ibidem*, p. 88-89: “système de *dispoziții* durabile și transpozabile, structuri structurate predispușe să funcționeze ca structuri structurante, adică să funcționeze ca principii generatoare și organizatoare ale practicilor și ale reprezentărilor, care pot fi adaptate obiectiv scopului lor fără ca aceasta să presupună vizarea conștientă a scopurilor și stăpânirea expresă a operațiilor necesare pentru a le atinge, «reglate» și «regulate» în mod obiectiv fără a fi cu nimic produsul supunerii la reguli, și, fiind toate acestea, orchestrate obiectiv fără a fi produsul acțiunii organizatoare a unei șef de orchestră”.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 104-105.

poate depăși condițiile care l-au generat. El este mai ușor de observat atunci când condițiile se schimbă radical: indivizii care urcă pe scara socială “nu știu pe ce picior să danseze”, cum să se poarte, iar o schimbare radicală a regimului politic îi pune pe cei mai în vârstă în situația de a nu se putea adapta, pentru că modul lor de a înțelege lumea și de a acționa în ea nu mai este potrivit cu noua situație.

« En fait, les pratiques ordinaires sont d'autant plus réussies socialement, donc plus inconscientes, que les conditions de production des dispositions dont elles sont le produit sont moins éloignées des conditions dans lesquelles elles fonctionnent : l'ajustement objectif des dispositions et des structures assure une conformité aux exigences et aux urgences objectives qui ne doit rien à la règle et à la conformité consciente à la règle, et une apparence de finalité qui n'implique nullement la position consciente des fins objectivement atteintes. Ainsi, paradoxalement, la science sociale ne parle sans doute jamais autant le langage de la règle que dans le cas précisément où il et le plus totalement inadéquat, c'est-à-dire dans l'analyse de formations sociales où, du fait de la constance au cours du temps des conditions objectives, la *pari qui revient à la règle dans la détermination réelle des pratiques est particulièrement réduite, l'essentiel étant confié aux automatismes de l'habitus* [sublinierea mea - N. P.]. »⁴¹

Consecințele pentru arheologie sunt importante:

1. Arheologia va trebui să treacă la valorificarea situațiilor particulare, așa cum sunt ele întâlnite în săpătură și pentru care este bine echipată metodologic în prezent, dar la care a renunțat de cele mai multe ori din nevoia de a scrie istorii generale ale proceselor sociale⁴².
2. Unitatea de bază a analizei sociale încetează să mai fie totalitatea socială (i.e. societatea)⁴³; analiza este contruită pe concepte precum *câmp*, *habitus* și *societate*⁴⁴.

⁴¹ *Ibidem*, p. 245: “De fapt, practicile curente sunt cu atât mai reușite în plan social, deci cu atât mai neconștientizate, cu cât condițiile obiective de producție a dispozițiilor din care rezultă sunt mai puțin îndepărtate de condițiile în care ele funcționează: ajustarea obiectivă a dispozițiilor și a structurilor asigură o conformitate cu exigențele și cu urgențele obiective, o ajustare care nu datorează nimic regulii și conformării conștiente la regulă, precum și o aparență de urmărire a scopului care nu implică deloc stabilirea conștientă a scopurilor atinse în mod obiectiv. Astfel, în mod paradoxal, fără îndoială că științele sociale nu vorbesc niciodată atât de mult în limbajul regulii ca tocmai în cazul în care acesta este cel mai nepotrivit, adică în analiza formațiunilor sociale, unde, dată fiind constanța condițiilor obiective de-a lungul timpului, *partea care revine regulii în determinarea reală a practicilor este în mod deosebit redusă, esențialul revenind automatismelor habitus-ului* [s.m. – N. P.].”

⁴² Barrett, *op. cit.*, p. 162.

⁴³ *Ibidem*, p. 155.

⁴⁴ Pentru o definiție a socialității v. R. Fardon, *Sociability and secrecy: two problems of Chamba knowledge*, în R. Fardon (ed.), *Power and Knowledge: Anthropological and Sociological Approaches*, Edinburgh, 1985, p. 134, *non vidi*, *apud* M. Strathern, *The Gender of the Gift. Problems with Women and Problems with Society in Melanesia*, Berkley, 1988, p. 357, nota 20. Termenul original – ‘sociability’ – a fost înlocuit de M. Strathern cu ‘sociality’ (*loc. cit.*): “a framework of knowledge about the way in which people impinge upon one another. [Sociality] makes relationship[s] visible in their culturally constituted form and also informs these relationships normatively. Thus it bears a double relationship to social action through the social and moral constitution of relatedness.” [‘un cadru de înțelegere a modului în care oamenii acționează unii asupra altora. [Socialitatea] face relațiile vizibile în forma lor cultural constituită și de asemenea le face inteligibile sub aspect normativ. Ea are astfel o relație dublă în raport cu acțiunea socială prin constituirea socială și morală a relațiilor.’]

« J'appelle champ un espace de jeu, un champ de relations objectives entre des individus ou des institutions en compétition pour un enjeu identique »⁴⁵.

Pentru atingerea scopurilor lor, oamenii intră în diverse relații unii cu alții. Acest sistem de relații interumane, câmpul, se caracterizează prin acceptarea de către membrii săi a unor *scopuri* anume ca sens al acțiunii, precum și prin acceptarea *regulilor* care guvernează acțiunea. Membrii câmpului nu conștientizează caracterul *acceptat* al scopului și al regulilor (adică faptul că odată ce acceptarea ar înceta, ar înceta să existe și câmpul), ci îl privesc ca pe ceva a cărui existență nu are rost să fie pusă sub semnul întrebării, astfel că orice câmp este caracterizat printr-o *illusio*. Câmpurile au o dinamică internă care este dată de faptul că noii veniți încearcă să ia locul celor care domină câmpul. Acest lucru se face în numele adevăratelor valori, al adevăratului înțeles al scopului activității (adevărata literatură, adevărata muzică, adevărata creație de modă etc.); este lupta pentru monopolul impunerii distincției, pentru monopolul ultimei diferențe legitime. Astfel, toate revoluțiile care au loc în interiorul câmpului sunt revoluții parțiale. Ele nu duc la distrugerea câmpului însuși.

Orice domeniu al practicii social poate fi analizat ca un câmp⁴⁶. Oamenii participă la mai multe câmpuri; ca urmare câmpurile sunt legate între ele prin *habitus*-ul membrilor lor.

Aceste concepte au fost însă preluate din sociologie, care le-a elaborat pentru domeniul său specific de cercetare: comunitățile umane în viață. Cum însă cercetarea arheologică pornește de la *resturile* materiale ale practicii sociale, adoptarea conceptelor analitice produse de sociologie – și de alte științe sociale – a transformat materialul arheologic într-un element pasiv căruia i s-au aplicat interpretări concepute în afara arheologiei. Astfel nu numai arheologia însăși a devenit pasivă în raport cu celelate științe sociale, dar a apărut o tensiune între teoria socială (elaborată în afara arheologiei), pe de o parte, și metodele specifice arheologiei, pe de alta, iar potentialul arheologiei în materie de contribuție la studiul vieții sociale a rămas nevalorificat. Deși puține, recent s-au făcut câteva progrese în rezolvarea acestei probleme. Un asemenea exemplu este reconceptualizarea scheletului uman – până acum recunoscut ca fiind de domeniul biologiei – în sensul integrării lui în formele de cultură materială⁴⁷.

CONTRAARGUMENTE LA CONCEPȚIA *MONOLITICĂ* PRIVIND COMUNITĂȚILE UMANE

Înțelegerea lumii și acțiunile oamenilor sunt diferite, pentru că diferite sunt condițiile de viață care le generează. Nici cele mai mici comunități umane nu sunt

⁴⁵ Bourdieu, *Questions de sociologie*, Paris, 1984, p. 197: “Ceea ce numesc eu un câmp este un spațiu de joc, un câmp de relații obiective între indivizi sau între instituții aflate în competiție pentru o miză identică”.

⁴⁶ Pentru conceptul de câmp, între alte lucrări ale lui Bourdieu, vezi: *Ibidem*, p. 199, 201-205; idem, *Le sens pratique*, p. 111-114 și *passim*.

⁴⁷ Joanna R. Sofaer, *The Body as Material Culture. A Theoretical Osteoarchaeology*, Cambridge, 2005.

atât de omogene încât toți oamenii să gândească/acționeze identic. Cunoașterea practică – habitus-ul – ca și cea discursivă/raționalizată sunt diferite de la om la om pentru că sunt produsul experiențelor individuale, iar acestea derivă din pozițiile sociale diferite, din diferitele forme de identitate (de gen, de vârstă) ale oamenilor, ca și din succesiunea diferită a experiențelor în viața indivizilor. Asta face ca chiar și atunci când legea este aceeași pentru toți raportarea la ea să fie diferită: în timp ce pentru unii este firesc să profite de un drept legal, pentru alții el este fie lipsit de interes, fie de-a dreptul o necuviință (“asta nu e pentru noi”)⁴⁸. Sau – după F. Barth – oamenii trăiesc:

“with a consciousness and a horizon that encompasses much less than the sum of the society [...] Somehow, people's various limited horizons link up and overlap, producing a world much greater, which the aggregate of their praxes creates, but which no one can see. It remains the anthropologist's task to show how this comes about, and to chart that larger world that ensues”⁴⁹.

INTERACȚIUNEA UMANĂ ȘI ARIA DE RĂSPÂNDIRE A “CULTURII”

Teoria socială aflată la baza conceptului de cultură arheologică spune că omogenitatea culturii rezultă din interacțiunea socială mai intensă în aria de răspândire a acesteia în raport cu zonele de margină; cu cât descrește asemănarea cu atât descrește și interacțiunea; modificări în trăsăturile culturale nu sunt rezultatul inovațiilor interne, ci doar al “influenței” din partea altor culturi ca urmare a “contactelor culturale” sau, în cazuri unor modificări mai ample, a migrației unor purtători ai unei alte culturi în teritoriul culturii modificate.

Observații:

1. Studiile centrate pe conceptul de cultură arheologică crează cititorului, fie și în mod implicit, imaginea unor oameni care nu călătoreau dincolo de împrejurimile imediate ale așezării lor, cel puțin nu în condiții normale (în lipsa unei amenințări din partea altei populații, a unor catastrofe climatice etc.). Antropologia a constatat însă că în toate timpurile și în toate comunitățile umane au existat oameni care au călătorit la distanțe mari. Scopurile erau diverse: de la procurarea de obiecte esoterice pentru prestigiul șefului local și, mai ales, dobândirea de cunoștințe esoterice -

⁴⁸ Ca posibile exemple v. discuția asupra habitus-ului economic și a legilor privind drepturile individuale ale omului la Bourdieu, *Le sens pratique*, p. 106-107, sau discuția privitoare la școlarizare: idem, *Questions de sociologie*, p. 264-268. Expresia tipică ce redă ajustarea speranțelor și scopurilor la condițiile obiective de viață este după același autor “c'est n'est pas pour nous” (“asta nu e pentru noi”: idem, *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris, 1979, p. 441 și p. 433-461.

⁴⁹ F. Barth, *The analysis of culture in complex societies*, *Ethnos* 54, 1989, p. 139-140: “cu o conștiință și un orizont care cuprinde mult mai puțin decât suma societății [...] Cumva, diversele orizonturi limitate ale oamenilor se leagă între ele și se suprapun, producând o lume mult mai mare, creată de agregarea practicilor lor, dar pe care nici unul nu o poate vedea. Este sarcina antropologului să arate cum se produce acest lucru și să descrie această lume mai largă ce rezultă.”

lucrul care poate fi transportat cel mai ușor și este de cea mai mare valoare socială – până la spionaj și la sustragerea de sub presiunea socială internă. Omul care aduce din ținuturi îndepărtate cunoștințe utile pentru ai săi este privit ca erou, este asemănat cu eroii civilizatori, fondatori ai umanității⁵⁰. Prin urmare ideea că un grup etnic își păstrează cultura prin “a bellicose ignorance of its neighbours” este naivă⁵¹.

2. Prin definiție, cultura arheologică este concepută ca expresia unei entități sociale omogene și are, prin urmare, granițe bine definite. În anii 1920-1960 antropologii au constatat însă pe teren că nu pot distinge între ele așa-numitele populații sau triburi pe baza vreunei unități sau particularități sociale, politice sau lingvistice⁵². Modelul entităților sociale omogene este un ideal politic al modernității, fără corespondent în formele reale de organizare socială⁵³. Astfel, tribul⁵⁴, conceput ca o unitate socială formată din oameni cu ascendență comună și cu tradiții comune (cultură comună) și care, în virtutea acestui fapt, acționează politic ca un corp comun nu a putut fi identificat nicăieri. Organizarea pe triburi a populației locale din colonii, atâta cât a existat și mai există, este rezultatul acțiunii politice a puterilor coloniale. Numai că aceste triburi nu au o origine și o cultură/tradiție *reală* comună membrilor triburilor și specifică lor în raport cu alte triburi, ci au - ca și națiunea în cazul puterilor coloniale – o origine și o cultură inventate, în sensul că o serie de practici locale au fost notate în scris de misionarii europeni și prezentate apoi comunităților locale ca specifice fiecăreia dintre ele⁵⁵.
3. Cercetările din ultimele decenii consideră că etnicitatea este o formă de organizare socială generată de nevoia de interacțiune cu alte forme de organizare socială de același fel, deci că etniile sunt entități relaționale, nu esențiale, că ele nu există în izolare unele față de altele. Oamenii trec granițele dintre etnii continuu și în ambele direcții, întrețin unii cu alții relații vitale, care sunt posibile tocmai pentru că granițele există; în ciuda acestor traversări granițele se mențin⁵⁶.

⁵⁰ M. W. Helms, *Ulysses' Sail. An Ethnographic Odyssey of Power, Knowledge and Geographical Distance*, Princeton, 1988.

⁵¹ Barth, *Introduction*, în F. Barth (ed.), *Ethnic groups and boundaries : the social organization of culture difference. (Results of a symposium held at the University of Bergen, 23rd to 26th February 1967)*, Boston, 1969, p. 9 (în continuare citată ca *Introduction*).

⁵² Jones, *op. cit.*, p. 49-50.

⁵³ Bauman, *op. cit.*, p. 54.

⁵⁴ V. expresii de felul “triburile Gârla Mare”, “triburile Monteoru”, “triburile Tei”, (V. Leahu, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundenii Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, BiblThracologica XXXVIII, București, 2003, p. 184, 186, 196).

⁵⁵ L. Vail (ed.), *The Creation of Tribalism in Southern Africa*, Londra, 1989; H. Munson Jr., *Rethinking Gellner's segmentary analysis of Morocco's Ait 'Atta*, *Man* 28/2, 1993, p. 267-280.

⁵⁶ Barth, *Introduction*, p. 9-37; Hodder, *Symbols in action*, p. 13-57; Jones, *op. cit.*, p. xiii, 54-144.

4. Sub anumite aspecte, granițele culturale sunt net delimitate când etniile învecinate se află în situații de competiție – dar și atunci numai cu privire la aspecte anume ale culturii. Așadar, delimitările clare dintre ariile stilistice corespund cu zone asupra cărora interacțiunea umană se concentrează; granițele stilistice se mențin pentru că membrii grupurilor le mențin (din nevoia de a-și afirma afilierea la grup, din partea căruia așteaptă susținere în situații de conflict⁵⁷). De fapt, grupurile etnice se definesc în primul rând prin granițele lor și nu prin trăsăturile culturale pe care acestea pretind că le delimitează; la granițe sunt definite acele elemente care determină faptul de a fi membru al unui grup etnic și modul de a semnaliza acest lucru⁵⁸.
5. În cazul etniilor aflate în relații necompetitive sau simbiotice limita ariilor stilistice nu corespunde în mod necesar cu limita dintre etnii, respectiv limitele stilistice sunt neclare⁵⁹.
6. Etnia este o formă de organizare socială și ca urmare este supusă transformărilor: sunt situații în care oamenii – singuri sau în grup – renunță la apartenența etnică inițială pentru una nouă⁶⁰.
7. Menținerea diferențelor materiale între grupurile etnice nu poate fi înțeleasă numai în termeni de interacțiune între aceste grupuri⁶¹. Politica dusă la granițe este expresia organizării sociale interne. Astfel, pentru cei aflați la putere în populația Njemps – bărbați mai în vârstă, poligami –

⁵⁷ Hodder, *op. cit.*, passim, e.g. p. 31, 56-57, 65, etc., fig. 8-12 etc. (și în această situație și în cele de mai jos "etc." indică faptul că referiri la problematica citată există de-a lungul întregii cărți).

⁵⁸ Barth, *Introduction*, p. 15-16.

⁵⁹ Hodder, *Symbols in action*, p. 27-29, unde discută problema limitei în spațiu între populațiile Pokot și Njemps: în timp ce în viața de zi cu zi, în temenii culturii materiale - îmbrăcăminte și alte obiecte -, identitățile sunt menținute rigid, ele nu se mai regăsesc în distribuția spațială: casele celor două grupuri etnice sunt amestecate în teritoriu și s-a constatat chiar un caz în care două familii de etnie diferită locuiau fiecare în câte o jumătate din una și aceeași gospodărie (*Ibidem*, p. 29). V. și hărțile cu limitele stilistice clare vs. limite stilistice neclare în cazul populațiilor Tugen, Njemps și Pokot (*Ibidem*, fig. 3, 8-9, 15).

⁶⁰ Un exemplu de interes pentru arheologie este descris de I. Hodder: un grup de populație Maasai, rămas fără vite în urma unei lupte cu un alt grup de populație, se retrage în aria unui grup de vânători-culegători (Dorobo) și adoptă nu numai modul lor de subsistență, ci și întreg spectrul culturii materiale; mai târziu, când o parte din ei reușesc să-și cumpere din nou vite, redevin Maasai, schimbându-și încă o dată vestimentația etc. (*Symbols in action*, p. 99-101). Chiar dacă mediul natural pe teritoriul României nu era atât de fragil ca în Africa, dependența omului față de natură trebuie să fi fost foarte mare în întreaga perioadă preindustrială și, ca urmare, este de imaginat, că asemenea situații – complet ignorate în literatura noastră arheologică - nu au fost o raritate. Tot acolo (p. 31-32, 98-99), exemple de familii și grupuri mai mari care trec de la o etnie la alta în schimbul unei plăți sau pentru că puterea politică îi încurajează la asta, adoptă cultura materială a noii lor etnii de care în scurt timp nu se mai pot distinge. În unele cazuri se vede totuși că noii adoptați continuă să se conceapă pe ei înșiși ca diferiți de etnia de adopție. Mai departe, populațiile integrate în regatul dominat de etnia Lozi preferau să scoată în evidență apartenența la regat și nu diferențele etnice, astfel că din punct de vedere material erau de nedistins (*Ibidem*, p. 111, 114).

⁶¹ *Ibidem*, p. 85.

relațiile conflictuale cu populația vecină Tugen sunt indispensabile. Din luptele continue nu se câștigă mare lucru, pentru că orice jaf de o parte este compensat rapid de o expediție organizată de partea vătămată; conflictul crează însă bărbaților tineri un rol social – acela de apărători ai grupului lor etnic – și îi împiedică astfel să-i concureze pe cei mai în vârstă pe piața matrimonială⁶².

8. Cele mai multe dintre obiectele și trăsăturile din repertoriul unei culturi au arii de răspândire diferite: asta înseamnă că obiectele sunt utilizate de oameni în interacțiuni care nu privesc doar identitatea etnică, ci și alte forme de identitate (de gen, de vârstă⁶³, personală – cum este cazul semnăturii pe obiectele de artă⁶⁴ – etc.). Din perspectiva ariei de răspândire, întotdeauna există obiecte ale căror arii stilistice fie trec de granițele etnice⁶⁵, fie sunt mai restrânse decât acestea⁶⁶ – în funcție de tipul de interacțiune socială în care sunt utilizate.
9. Aceeași arie de răspândire a obiectelor poate rezulta din interacțiuni umane foarte diferite⁶⁷.

Așadar:

1. “simple correlations between material and non-material culture are inadequate”⁶⁸.
2. “To break prehistoric Europe up into blocks of material culture which are discussed in isolation and in terms of origin, assimilation and movements of peoples is to miss the central issue: what form of social and economic strategies led to boundary maintenance? To discuss the economies of cultures in isolation, to list separately the economic traits of each culture group, may well completely distort the picture since the very existence of cultural discontinuities suggests the likelihood of economic interdependencies between cultural entities. The economies of different contemporary and adjacent cultures in prehistoric Europe should be studied in relation to each other as interdependent parts in a total system, rather than in isolation. Internal relations and concepts and between-group social and economic interaction often combine to produce a strategy in which overt cultural distinctions play a major part in economic interdependencies.”⁶⁹

⁶² *Ibidem*, p. 75-77 etc.

⁶³ *Ibidem*, p. 77-86.

⁶⁴ Bourdieu, *Questions de sociologie*, p. 196-221 (mai ales p. 219-221).

⁶⁵ E.g. tinerii din districtul Baringo copiau lăncile (formă și decor) populației Maasai, din cauza prestigiului războinicilor acesteia, chiar dacă urmau să lupte împotriva ei (Hodder, *op. cit.*, p. 67-68); o parte a motivelor decorative aplicate de femei pe recipientele pentru depozitat lapte (*calabashes* – în lb. engl.) trec dincolo de limitele granițelor etnice, deși motivistica acestor recipiente (*Ibidem*, p. 68).

⁶⁶ *Ibidem*, pentru o (altă) parte din motivele decorative utilizate pe recipientele de depozitat lapte.

⁶⁷ Idem, *The Spatial Organisation of Culture*, Londra, 1978.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 111: “corelațiile simple între cultura materială și non-materială sunt inadecvate”.

⁶⁹ Hodder, *Symbols in action*, p. 188: “A fragmenta Europa preistorică în blocuri de cultură materială tratate în izolare și în termeni de origine, asimilare sau mișcări de populație înseamnă a rata chestiunea centrală: ce forme de strategie socială și economică a dus la menținerea granițelor? A discuta economiile culturilor în izolare, a face liste separate ale trăsăturilor economiei fiecărui grup cultural poate să distorsioneze total imaginea, deoarece însăși existența discontinuităților culturale sugerează probabilitatea interdependențelor economice între entitățile culturale. Economiile diferitelor

CONTRAARGUMENTE LA IDEEA DUPĂ CARE CULTURA MATERIALĂ REFLECTĂ MODUL DE GÂNDIRE ȘI ACȚIUNILE OAMENILOR

La originea acestei relații dintre cultura materială și om se află concepția carteziană, care reduce materia la substanță – inertă și asupra căreia se acționează din afară⁷⁰, precum și conceperea, de la Renaștere încoace, a artei ca obiect, a producției culturale ca producție de obiecte, de materiale⁷¹ și prin urmare privilegierea percepției vizuale în analiză⁷².

Din numeroasele contraargumente la ideea unei culturi materiale pasive, care doar *reflectă* acțiunea umană am ales aici:

1. În primul rând, nu toate comunitățile umane au aceeași definiție a omului⁷³, nu toate disting umanul de non-uman în același fel ca modul de gândire occidental modern. Acolo unde se practică schimbul de daruri, obiectele implicate în schimb sunt privite ca persoane; acolo unde schimbul de mărfuri domină economia, omul este adesea tratat ca marfă, ca obiect⁷⁴. Etnoarheologia a consemnat cazuri de căsătorii între metalurghi și cuptoarele lor de redus minereu; dovadă că o asemenea căsătorie nu este doar metaforică este faptul că, pe durata ei, metalurgii se separă de comunitatea umană în sens occidental, respectiv se separă de cealaltă căsătorie. De asemenea, cuptoarele și minereul sunt tratate medical⁷⁵. Dar poate cel mai familiar este cazul sclavilor în antichitatea europeană: oameni priviți ca simple instrumente și vânduți ca orice altă marfă. Mai mult, în diverse etape ale vieții, statutele se pot schimba: oamenii (liberi) ajung slavi, adică obiecte, sclavii, adică obiectele, eliberați ajung din nou oameni (liberi)⁷⁶. În aceste situații a susține că oamenii acționează asupra obiectelor și că obiectele reflectă acțiunea umană echivalează cu a spune că unii oameni și unele obiecte acționează asupra altor oameni și altor obiecte, care, ca urmare, reflectă acțiunea primelor.

---

culturi contemporane și învecinate în Europa preistorică trebuiesc studiate în relație unele cu altele, ca părți interdependente într-un sistem total, și nu în izolare. Relațiile și conceptele interne și interacțiunile sociale și economice dintre grupuri se combină adesea pentru a produce o strategie în care diferențele culturale evidente joacă un rol major în interdependențele economice.”

⁷⁰ Thomas, *op. cit.*, p. 212, 234 etc.

⁷¹ M. W. Conkey, *Experimenting with style in archaeology: some historical and theoretical issues*, în M. W. Conkey, Chr. A. Hastorf (ed.), *The uses of style in archaeology*, Cambridge, 1990, p. 8.

⁷² Conkey, *op. cit.*, p. 7.

⁷³ Pentru o discuție asupra concepției iluministe și a celei post-moderne v. C. Geertz, *The Interpretation of Culture. Selected Essays*, New York, 1973, p. 33-54.

⁷⁴ D. Pels, K. Hetherington, F. Vandenberghe, *The Status of the Object. Performances, Mediations, and Techniques*, Theory, Culture and Society, 19/5-6, 2002, p. 10.

⁷⁵ R. Barndon, *A Discussion of Magic and Medicines in East African Iron Working: Actors and Artefacts in Technology*, Norwegian Archaeological Review 37/1, 2004, p. 21-40.

⁷⁶ I. Kopytoff, *The cultural biography of things: commoditisation as process*, în Arjun Appadurai, *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Cambridge (UK) – New York, 1986, p. 64-65.

Însă chiar în cazul distincției făcute pe criteriile noastre – respectiv, prezența-absența materiei gânditoare – materialul nu reflectă pur și simplu acțiunile oamenilor care l-au produs și folosit⁷⁷:

2. Cultura materială – ca și alte elemente ale informației arheologice – poate fi utilizată de oameni pentru a reprezenta o stare ideală a lucrurilor și nu neapărat una reală. Un exemplu relevant îl reprezintă cazul unor cimitire din Munții Nuba (Sudan), în care ritul și ritualul funerar crează/reflectă imaginea unei comunități ideale, într-o vreme în care comunitatea reală era afectată masiv de emigrare⁷⁸.
3. Cultura materială nu este pasivă în raport cu gândirea și acțiunea umană; obiectele acționează și ele. Printre cele mai interesante exemple sunt cele legate de reprezentarea socială a tehnologiilor: odată fixată în societate o imagine despre cum “trebuie să arate” un obiect anume, ea acționează asupra producției și consumului viitor, în sensul că modificarea aspectului său este respinsă de consumatori chiar și atunci când de ea depinde îmbunătățirea performanțelor tehnice ale obiectului⁷⁹. Dacă obiectul ar fi pasiv, nu ar face altceva decât să *reflecte* gândirea umană, acest fenomen nu ar fi posibil.
4. Obiectele pot controla fizic relațiile sociale. Un exemplu lipsit de orice urmă de complexitate este cheia berlineză: o cheie ce nu permite deschiderea unei noi uși înainte ca cea de dinaintea ei să fi fost închisă. Ea controlează astfel, mai strict decât orice acțiune umană, grupul de oameni care are acces într-o clădire prevăzută cu un asemenea sistem de închidere a ușilor și le ignoră deprinderile anterioare privind mișcarea în spațiu, impunându-le modificarea, adaptarea la cerințele impuse de materialitatea cheii⁸⁰.
5. Gândirea umană nu este posibilă în abstract, ci se face cu ajutorul lumii materiale, deci implicit și cu ajutorul obiectelor⁸¹:
  - a. De ex., în încercările contemporane de a înțelege cum funcționează mintea omului, locul central revine adesea computerului, al cărui mod de funcționare este transferat în analiză asupra minții⁸².

---

⁷⁷ Una dintre ideile de bază ale cărții lui I. Hodder, *Symbols in action* este critica axiomei “cultura materială reflectă societatea/acțiunea umană”. Câteva exemple se pot deduce din rolul materialității în crearea și menținerea diverselor forme de identitate (etnică, de vârstă, de gen), citate mai sus. În carte există multe altele. Nu o voi cita însă aici pentru a asigura o varietate a bibliografiei și a abordărilor acestei teme.

⁷⁸ Hodder, *Symbols in action*, p. 195-204 și mai ales p. 198.

⁷⁹ Singurul domeniu care pare să facă excepție de la această regulă este cel militar (Pierre Lemonnier, *Bark capes, arrowheads and Concorde: on social representations of technology*, în I. Hodder [ed.] 1989, *The Meanings of Things. Material culture and symbolic expression*, Londra, p. 156 – 171).

⁸⁰ C. Knappett, *Photographs, Skeuomorphs and Marionettes: some Thoughts on Mind, Agency and Object*, *Journal of Material Culture* 7/1, 2002, p. 99-100.

⁸¹ Geertz, *op. cit.*, p. 55-83; Pels, Hetherington. Vandenberghe, *op. cit.*, p. 3-5.

- b. Naturalizarea relațiilor sociale se face cu ajutorul lumii materiale, astfel că, spre a da un alt exemplu, dacă masculinitatea este asociată cu mișcarea rapidă, scurtă și fermă, cu traiectoria dreaptă, tăierea, penetrarea, fierul plugului, spațiul public etc., asocierea elementului feminin cu atributele și obiectele “masculine” este percepută ca transgresiune, ca necuviință, indiferent cât de “rațională” ar fi nevoia care o determină. Lumea materială, investită de om cu semnificații, pare să “vorbească” minții umane, să spună ce este “normalul” în cazul, bunăoară, al masculinului și al femininului⁸³. De aici și respingerea de către post-procesualiști, ca superficială și inutilă pentru analiză, a distincției dintre ecofacte și artefacte⁸⁴. Arheologia trebuie să țină cont de faptul că omul trăiește în lumea materială⁸⁵, să fie o “archaeology of inhabitation”⁸⁶.

“Different agents may have arrived at the same place, but they will have seen it from a number of different perspectives which will have informed the ways in which they then acted at that place. Those actions may have left a material trace, but between the material conditions and the material trace stood the knowledgeab[i]lity of that agency. It is these inhabited conditions which the archaeologist must investigate.”⁸⁷

CONCEPTUL DE CULTURĂ ARHEOLOGICĂ ȘI METODELE DE BAZĂ ALE ARHEOLOGIEI: STRATIGRAFIA, TIPOLOGIA ȘI CHOROLOGIA⁸⁸

Practicanții arheologiei tradiționale consideră că:

1. Analiza informației arheologice precede interpretarea sa nu numai în ordinea scrierii textului, ci și în ordinea cunoașterii⁸⁹.

⁸² Abordarea este frecventă în psihologie și în arheologia cognitivă: pentru modelul computerului, respectiv termenul de “procesor central” v. M. Donald, *Hominid Enculturation and Cognitive Evolution*, în C. Renfrew, Chr. Scarre (ed.), *Cognition and Material Culture: the Archaeology of Symbolic Storage*, McDonald Institute Monographs, Cambridge, 1998, p. 10; pentru modelul briceagului elvețian v. Leda Cosmides și John Tooby, în S. Mithen, *The Prehistory of the Mind. The cognitive origins of art, religion and science*, 1996, p. 43; pentru mintea ca o catedrală v. *ibidem*, p. 65-72. În general, pentru rolul metaforei în extinderea cunoașterii v. V. Turner, *Dramas, Fields and Metaphors: symbolic action in human society*, Ithaca, London, 1974, p. 23-33.

⁸³ Bourdieu, *Le sens pratique* p. 44-45.

⁸⁴ J.C. Barrett, *op. cit.* (supra n. 34), p. 156.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 148-161.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 158: “o arheologie a trăirii.”

⁸⁷ *Ibidem*, p. 156: “Agenți diferiți vor fi sosit în același loc, dar îl vor fi văzut dintr-un număr oarecare de perspective diferite, care fiecare vor fi inspirat modul cum vor fi acționat ei în acel loc. Acele acțiuni vor fi lăsat urme materiale, dar între condițiile materiale și urmele materiale a stat înțelegerea specifică a acelor agenți. Aceste condiții trăite sunt ceea ce trebuie să cerceteze un arheolog.”

⁸⁸ I. Nestor, în *Istoria României I*, București, 1960, p. XLII-XLIII.

⁸⁹ *Idem*, *Sabia de la Boiu. Contribuție la studiul primelor săbii cu limbă la mâner din Europa Centrală*, Sargeția I, 1937, p. 155-156.

2. Indiferent ce punct de vedere ar aborda cineva pentru interpretarea informației arheologice, acesta nu are cum să afecteze metodele de bază ale arheologiei.

Lucrurile nu stau însă așa.

1. Nu este aici locul potrivit pentru o reproduce critica pozitivismului⁹⁰. Mi se pare însă util de menționat faptul că percepția lumii înconjurătoare nu reprezintă un stadiu *pre-cultural* (întrucât ce și cum percepem depinde de cultura în care am fost socializați), ci doar unul *pre-obiectiv* (adică percepția precede teoretizarea ei, exprimarea ei conceptuală, obiectivarea ei)⁹¹.
2. Ceea ce arheologia normativă considera metodele de bază, "obiective" ale arheologiei depind de înțelegerea vieții sociale în termeni normativi.

STRATIGRAFIA

În cazul *stratigrafiei locale* (cea a sitului) privilegierea unității de analiză, adică a stratului, în raport cu unitățile stratigrafice reale este, în opinia mea, legată și de gândirea normativă a arheologului român⁹²: de vreme ce anume obiecte există într-un anume strat, ele sunt caracteristice pentru întreaga locuire reprezentată prin strat, nu numai pentru un anume segment al ei, pentru o etapă anume din constituirea stratului.

Mai important este însă cazul *stratigrafiei comparate*. Ea a fost și, de cele mai multe ori, continuă să fie coloana vertebrală a arheologiei pentru că pe baza ei se face atribuirea straturilor din situri diferite la aceeași cultură arheologică și, *mai ales*, pentru că pe baza ei se stabilește cronologia relativă, și apoi și cea absolută, a materialului arheologic: straturi din situri diferite sunt considerate a fi contemporane dacă au în comun un număr "rezonabil" de tipuri de obiecte. Această judecată este însă strict dependentă de concepția normativă: oamenii contemporani folosesc aceleași tipuri de obiecte. Numai că:

a. în orice comunitate, unii oameni vor introduce inovații care vor fi apoi preluate de alți câțiva, pentru ca apoi să fie preluate - la rândul lor - de alții etc.⁹³;

b. cazul emulației, fenomen social foarte larg răspândit, arată că oamenii caută să-i imite pe cei pe care îi percep ca imediat superiori din punct de vedere

⁹⁰ Pentru critica pozitivismului în arheologie v. în primul rând Shanks, Tilley, *op. cit.*, p. 29-67. Pentru săpătură ca parte a interpretării arheologice v. și Thomas, *op. cit.*, p. 76.

⁹¹ M. Merleau-Ponty, *Fenomenologia percepției* (trad. de Ilieș Câmpeanu și Georgiana Vătăjelu), Oradea, 1999, mai ales p. 254-293.

⁹² Stratigrafia geologică – săpătura și mai ales publicarea materialului pe straturi arheologice determinate prin nivele de călcare stabilite arbitrar de către analist, dar de regulă astfel încât nivelul de călcare să se întindă pe întregul sit – a dominat arheologia peste tot în lume până la abordarea revoluționară a lui E. C. Harris (*Principles of archaeological stratigraphy*, Londra-New York, 1979). Din păcate însă impactul acesteia din urmă în arheologia noastră este extrem de redus.

⁹³ M. Wobst, *Style in Archaeology or Archaeologists in Style*, în E. S. Chilton, *Material Meanings. Critical Approaches to the Interpretation of Material Culture*, Salt Lake City, 1999, p. 130-131. Observația sa este importantă pentru problema "originii" culturilor arheologice.

social; pentru a menține distincția, și – implicit – a-și menține poziția socială, cei de la vârful piramidei sociale sunt obligați să-și schimbe continuu modul de viață, deci inclusiv obiectele, clădirile etc. pe care le folosesc. Astfel, dacă în *timpul 1* obiectele *x, y* sunt percepute ca tipice pentru cei de la vârful piramidei sociale, în *timpul 2* acestea vor fi tipice doar pentru cei imediat următori, în *timpul 3* pentru cei aflați imediat mai jos din punct de vedere social ș.a.m.d., pentru ca, în cele din urmă, obiectele care ajung să fie utilizate de cei aflați la baza piramidei sociale să iasă din uz la vârful ei⁹⁴. Metoda stratigrafiei comparate șterge însă *timpul 1-n*, pe care îi consideră contemporani prin definiție – adică prin concepția normativistă care îi asigură statutul de “metodă corectă”⁹⁵.

Singura posibilitate de eliberare din cercul vicios pe care este construită datarea prin stratigrafie comparată este dezvoltarea unor metode de datare independente a materialul arheologic (i.e. dendrocronologia și metodele fizico-chimice).

TIPOLOGIA

Două aspecte mi se par importante aici: problema scopului tipologiei și problema pozitivismului. Ultima are implicații mult mai largi, dar parcă nici o altă metodă nu suferă atât de mult de pe urma sa ca tipologia.

1. Deși nici una din 100 de lucrări nu precizează ce criterii stau la baza conceperii tipologiei, se observă că o tipologie considerată bună este cea care asigură *omogenitatea generală maximă* și că tipurile sunt construite pe *criteriul asemănării*. Aceasta pentru că ceea ce se caută în materialul arheologic este *descoperirea normei, a regulii*⁹⁶. Din orice tipologie construită pe aceste criterii poate rezulta o cultură arheologică⁹⁷. De aici convingerea potrivit căreia culturile arheologice există în mod independent de corectitudinea sau falsitatea teoriei sociale care a generat în primă instanță acest concept. Dar:

- a. *Omogenitatea generală maximă* este dependentă de dimensiunile populației (în sens statistic) analizate, respectiv fie și numai creșterea cantității de material cunoscut/prelucrat poate determina stabilirea altor tipuri⁹⁸.

⁹⁴ Pentru o descriere completă și complexă a procesului de menținere a diferenței sociale v. Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris, 1979; pentru un exemplu din domeniul etnoarheologiei v. D. Miller, *Artifacts as Categories. A study of ceramic variability in Central India*, Cambridge, 1985, p. 184-196.

⁹⁵ Jones, *op. cit.*, p. 131.

⁹⁶ Ideea este explicită la Childe, *Piecing together the past*, p. 9-16 (mai ales p. 9-10).

⁹⁷ S. Jones, C. Richards, *Neolithic Cultures in Orkney: Classification and Interpretation*, în A. Ritchie (ed.), *Neolithic Orkney in its European context*, Cambridge, 2000, p. 103.

⁹⁸ Problema aceasta se pune în cazul oricărei clasificări intuitive (v. de ex. comentariul lui H. M. Voonips, *Mambrino's Helmet: A Framework for Structuring Archaeological Data*, în R. Whallon and J. A. Brown (ed.), *Essays on Archaeological Typology*, Evanston, 1982, p. 108-109). Pentru a cita

- b. *Criteriul asemănării* nu numai că este arbitrar (analistul stabilește, în mod intuitiv, ce înseamnă asemănător), dar considerarea asemănării este însoțită – prin efectele gândirii normative – de *desconsiderarea diferenței*⁹⁹; aceasta este privită ca o variație normală, derivată pur și simplu din imposibilitatea practică de a produce două lucruri perfect identice. Studiile de etnoarheologie au arătat însă că diferența nu este mai puțin semnificativă decât asemănarea, că în practica socială oamenii folosesc atât asemănarea cât și diferența pentru a-și negocia pozițiile, a-și apăra identitatea, a-și declara afilierea sau, dimpotrivă, distanța față de un grup anume etc. (e.g. I. Hodder discută o situație în care într-un sat a constatat două grupe stilistice în ceramică, în care un grup era produs de femei care învățaseră să facă ceramică în locuri diferite, dar produceau totuși ceramică similară, iar celălalt era produs de o femeie care învățase să facă ceramică de la producătoarele primului grup stilistic, dar o făcea să arate diferit; diferența stilistică era un mod de a exprima starea de conflict dintre părți, parte a unui conflict mai amplu între membri ai aceleiași familii¹⁰⁰).
2. Aceeași tipologie este utilizată și pentru cronologie (pe bază de stratigrafie comparată) și pentru analiză socială. Dacă în cazul cronologiei validarea tipurilor se bazează pe o metodă independentă de tipologie – anume pe metoda stratigrafică –, în cazul analizei sociale nu există nici o garanție că tipurile care au o logică în termenii succesiunii stratigrafice sunt și tipuri relevante pentru relațiile sociale¹⁰¹. La baza echivalării tipurilor utile pentru cronologie cu tipurile utile pentru analiza socială se află tot gândirea normativă: în lipsa ei transferul este nefondat. Pentru exemple referitoare la material arheologic de pe teritoriul României v. discuția privitoare la spada de la Perșinari (odată descoperit faptul că lama a fost inițial una de halebardă, legătura cu spadele miceniene a fost considerată imposibilă¹⁰²; luând în considerare viața socială a obiectelor, legătura cu spadele miceniene devine posibilă¹⁰³), precum și la spada

totuși un ex.: clasificările utilizate în volumele seriei PBF (*Prähistorische Bronzefunde*), pe de o parte, au un număr mare de variante care nu se pot încadra în tipurile considerate de bază, pe de altă parte, creșterea numărului de piese determină refacerea clasificării (cf. subîmpărțirea tipului Pădureni, stabilit de A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I*, PBF IX, 2, 1970, p. 44-46, fig. 8/116-118, 130-133, fig. 9-11 de către N. Palincaș, *Un topor de bronz găsit în București și câteva observații asupra tipului Pădureni*, *BulMuzTeohari Antonescu* 5-6, 1999 – 2000, p. 263 – 269).

⁹⁹ Mod de gândire prezent inclusiv în lucrările mele vechi: Palincaș, *Valorificarea arheologică a probelor ¹⁴C din fortificația aparținând Bronzului târziu de la Popești (jud. Giurgiu)*, SCIVA 47, 1996, 3, p. 253.

¹⁰⁰ Hodder, *Symbols in action*, p. 122-124.

¹⁰¹ M. J. O'Brian, R. Lee Lyman, *The epistemological nature of archaeological units*, *Archaeological Theory* 2/1, 2002, p. 39-40.

¹⁰² Vulpe, *Tezaurul de la Perșinari. O nouă interpretare*, CCDJ 15, 1997, mai ales p. 276, unde orice legătură cu spadele miceniene este respinsă.

¹⁰³ Palincaș, *Dacia* NS 48-49, 2004-2005, p. 43-44.

miceniană din depozitul de la Drajna de Jos (care a fost datată mult mai târziu decât celelalte exemplare asemănătoare, doar pentru a o aduce mai aproape de datarea restului pieselor din depozit)¹⁰⁴.

3. O consecință majoră a pozitivismului este transferul categoriilor gândirii occidentale asupra altor grupuri umane (sau, pentru a pune problema în termeni colocviali: "O fibulă este o fibulă, ce altceva poate fi?"). Transferul este ilegal dacă scopul este analiza socială: categoriile în care înțelegem lumea nu au nimic obiectiv, ci își au originea în contextul social al analistului. Lissant Bolton are observații relevante în acest sens:
  - a. Sfera conceptului de "cultură materială" a fost în principal determinată de criteriul "posibil de transportat și de expus în muzeele occidentale" versus "prea mare pentru sau prea fragil/perisabil pentru a fi transportat și expus". Cum decenii de-a rândul antropologia s-a îndepărtat de analiza obiectelor, granițele acestei categorii au fost întărite.
  - b. Ritualurile de inițiere *huhuru* ale femeilor de pe ins. Ambae (Vanuatu) implică utilizarea unor țesături pictate și a unor feluri de mâncare asociate. Un occidental ar include aceste elemente ale culturii materiale în categorii diferite, funcție de materia primă, formă, utilizarea lor actuală occidentală etc. În Vanuatu însă ambele sunt incluse în aceeași categorie, în același concept; în anumite situații au nume diferite, dar de cele mai multe ori sunt echivalente și *intersanjabile* și aceasta nu pentru că oamenii nu înțeleg diferențele ce țin de materia primă, ci pentru că le consideră irelevante. Tot acolo există, într-o singură comunitate, 25 tipuri de textile, pe care occidentalul le-ar include într-o singură categorie (textile), dar pe care sistemul de clasificare local le disociază tot atât de clar pe cât disociază un occidental un cearșaf de un șervet folosit la băutul ceaiului¹⁰⁵.
Există, desigur, situații în care analistul poate considera că tipurile etice (ale analistului) nu cele emice (cele ale populației de analizat) sunt relevante pentru analiza sa¹⁰⁶, precum și situații în care nu toate clasificările active într-o societate sunt conștientizate¹⁰⁷, însă analiza trebuie să fie explicită în acest sens.
4. Mai departe, gândirea normativă – ca dealtfel și *doxa* savantă (adică ceea ce în analiza științifică trece drept "de la sine înțeles", drept ceva ce nu

¹⁰⁴ Palincaș, *op. cit.*, p. 44, 52.

¹⁰⁵ L. Bolton, *Classifying the Material. Food, Textiles and Status in North Vanuatu*, Journal of Material Culture 6/3, 2001, p. 251-268.

¹⁰⁶ R. Bernbeck, *Theorien in der Archaeologie*, Tübingen – Basel, 1997, p. 213.

¹⁰⁷ Este, de exemplu, cazul constatat de D. Miller, *op. cit.*, p. 147-148 în investigația sa din centrul Indiei, unde ceramica pictată roșu cu galben era folosită în manieră regulată și coerentă în raport cu cea roșie și cea neagră, deși numai cele două categorii din urmă aveau nume și reguli de utilizare, iar sătenii negau existența vreunei prescripții sau semnificații atribuite ceramicii roșu cu galben.

poate fi conceput altfel¹⁰⁸) – este cea care face ca, în una și aceeași clasificare, obiectele să fie încadrate într-un singur tip. Ori, studiile asupra clasificărilor populare arată că, poate doar cu excepția celor mai frecvent utilizate, majoritatea obiectelor sunt încadrate de oameni în categorii cu sferă imprecis delimitată (așa-numitele “fuzzy sets”): x este mai degrabă A decât B ; x e un fel de A ¹⁰⁹. Roy Rappaport atrage atenția asupra faptului că deși experții în ritual puteau spune ce elemente, inclusiv obiecte, sunt necesare pentru un ritual anume al populației Tsembaga Maring, nu puteau însă preciza nici în lipsa căroră, nici în lipsa câtor dintre ele ritualul mai putea fi considerat corect îndeplinit¹¹⁰. Asemenea întrebări trebuiesc puse înainte de a face, spre exemplu, analiza unei necropole pe baza ritualului funerar și a deduce apoi structura socială și de gen a grupurilor umane.

5. Gândirea normativă ignoră și situațiile în care unii membri ai unei comunități ar putea considera unele criterii mai importante, alți membrii ai aceleiași comunități, alte criterii: femeile din districtul Baringo utilizau decorul recipientelor de lapte (*calabash*) în acțiuni simbolice îndreptate împotriva dominației masculine și pentru că bărbații nu acordau prea mult interes acestor recipiente¹¹¹.

Cu alte cuvinte, ceea ce arheologia normativă concepe ca fiind tipologia corectă nu poate contribui la a deduce din ea acțiunea umană din trecut, pe de o parte, pentru că tipologiile populare funcționează altfel decât cele savante și, pe de alta, pentru că obiectele au semnificații construite cultural¹¹².

6. Gândirea tipologică nu se reduce la clasificarea obiectelor. Cazul cel mai important este cel al conceptualizării tipologice a timpului. Timpul tipologic

“signals a use of Time which is measured, not as time elapsed, nor by reference to points on a (linear) scale, but in terms of socioculturally meaningful events or, more precisely, intervals between such events.”¹¹³

Suntem cu toții familiarizați cu riguroasele și complicatele tabele de cronologie relativă și absolută, în care diversele culturi cu fazele lor sunt

¹⁰⁸ Bourdieu, *Questions de sociologie*, p. 83, 115; idem, *Le sens pratique*, mai ales p. 44-45.

¹⁰⁹ W. Kempton, *Category grading and taxonomic relations: a mug is a sort of cup*, *American Ethnologist* 5, 1976, p. 44 – 65.

¹¹⁰ R. Rappaport, *Ritual and Religion in the Making of Humanity*, Cambridge (UK), 1999, p. 329-330 (pentru o discuție privind raportul dintre variabil și invariabil în ritual v. p. 328-343).

¹¹¹ Hodder, *Symbols in action*, p. 68-69.

¹¹² *Supra* nota 87.

¹¹³ J. Fabian, *Time and the Other. How Anthropology makes its Object*, New York, 1983, p. 23: “semnalizează o utilizare a Timpului care este măsurat nu ca timp scurs de la, nici prin referire la puncte pe o scală (lineară), ci în termeni de evenimente semnificative în plan socio-cultural sau, mai exact, ca intervale dintre evenimente.”

încadrate în căsuțe bine delimitate¹¹⁴. Autorii lor nu par deloc preocupați să rezerve timp (adică spațiu în tabel) pentru transformare, pentru “trecerea de la o fază la alta” (i.e. “trecerea de la o căsuță la alta”) și nici să conștientizeze faptul că ceea ce conține o căsuță – adică o etapă culturală anume – nu este mai mult decât rezultatul unei alegeri arbitrare dintr-o evoluție continuă¹¹⁵.

Discursul științific în arheologie – nu numai la noi – utilizează *timpul fizic* (conceput ca parametru al proceselor culturale, fără a fi – în același timp – el însuși supus variațiilor culturale¹¹⁶; este numit și *timp cantitativ*, întrucât este definit ca succesiune de unități cu durată egală și care nu poate fi influențat de viața socială¹¹⁷) și *timpul tipologic*. J. Fabian observă însă că de îndată ce renunțăm la concepția normativă și privim cultura pe “the specific way in which actors create and produce beliefs, values, and other means of social life”¹¹⁸, timpul devine una dintre dimensiunile realității sociale, iar eliminarea sa din interpretare

“can only result in distorted and largely meaningless representations. The irony is that formal models, which are often presented as the most “scientific” form of anthropological discourse, try in fact to ignore the one problem, Time, which has been recognized as the greatest challenge by modern natural science.”¹¹⁹

CHOROLOGIA

Răspândirea în spațiu a tipurilor de obiecte ce alcătuiesc repertoriul unei culturi arheologice are ca rezultat determinarea ariei culturii. Deși prin definiție aceasta ar fi trebuit să fie dedusă din distribuția unui cât mai mare număr de tipuri de artefacte legate de activități cât mai diferite, practica din toate țările a arătat că aria culturilor era definită doar pe baza unui număr redus de tipuri de artefacte. Gândirea normativă a făcut ca tipurile cu arie de răspândire mai redusă să fie considerate irelevante în judecarea culturii, în ideea că dacă unele tipuri existau în

¹¹⁴ Dintr-un mare număr de exemple posibile, v. M. Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 332 sau M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibl. Thracologica IV, București, 1993, p. 275.

¹¹⁵ J. A. Ford, *On the Concept of Types. The Type Concept Revisited*, *American Anthropologist* 56, 1954, p. 42 – 54; Hodder, *op. cit.*, p. 6; Jones, *op. cit.*, p. 109.

¹¹⁶ Fabian, *op. cit.*, p. 22.

¹¹⁷ Shanks, Tilley, *op. cit.*, p. 10-13, unde este pusă în evidență relația dintre producția capitalistă și “producerea” acestei concepții asupra timpului.

¹¹⁸ Fabian, *op. cit.*, p. 24: “modul specific în care agenții crează sau produc credințe, valori sau alte mijloace ale vieții sociale”.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 24-25: “nu poate duce decât la reprezentări distorsionate și în mare parte fără sens. Ironia este că modelele formale, care sunt adesea prezentate ca forma cea mai «științifică» a discursului antropologic, încearcă în fond să ignore acea problemă, Timpul, pe care științele moderne ale naturii au recunoscut-o ca fiind cea mai dificilă din toate.”

arie, atunci trebuie să fi fost și celelalte sau că cele cu arie de răspândire mai restrânsă sunt nereprezentative¹²⁰. Principalele probleme aici sunt:

1. Aria culturii este generată în primul rând prin privilegierea – de această dată prin cartare – a asemănării și ignorarea diferenței (v. *supra* discuția referitoare la tipologie).
2. Arbitrariul selectării tipurilor relevante, definitorii pentru cultură este o altă modalitate de a genera o arie culturală: dacă alte tipuri ar fi considerate definitorii, aria culturii ar arăta diferit.
3. Definirea ariei culturii în termeni de prezență-absență ignorarea aspectului cantitativ al materialului cartat. Într-un studiu asupra inventarului mormintelor TBK (*Trichterbecherkultur*) pe teritoriile de azi ale Ungariei, Cehiei și Germaniei, S. J. Shennan a arătat cum cartarea repertoriului ceramic – tipuri de forme și de decor – și a unor caracteristici ale ritului și ritualului funerar gândită în termeni calitativi (adică de prezență-absență) are ca rezultat o arie omogenă cu puține variații locale, în timp ce considerarea aspectelor cantitative face ariile de nerecunoscut¹²¹.
4. Indiferent însă dacă este considerată aria culturii sau ariile de răspândire mai restrânse decât cea atribuită culturii însăși, ideea că aria unui/unor artefacte echivalează cu aria unui fenomen social este cvasigenerală. Și ea este însă dependentă de gândirea normativă: dacă oamenii fac aceleași obiecte pentru că pun în practică aceleași reguli, rezultă că obiectele înseamnă aceleași lucruri pentru purtătorii culturii. Dar faptul că obiectelor li se conferă semnificații de către oameni în contextele acțiunii lor face ca aceleași obiecte să aibă *semnificații diferite* pentru oameni diferiți. Obiectele care fac parte din aceeași arie de răspândire nu alcătuiesc aceleași configurații de sensuri, nu participă în același fel la construcția contextului acțiunii sociale¹²². Materialitatea lumii este trăită diferit pentru că ea nu este decât *o parte a contextului* în care se desfășoară viețile oamenilor.

“The historical significance of the material is therefore not represented by its form (the same categories of material do not have the same meaning wherever they are encountered) but lies in the diverse contexts of the social practices in which it was situated.”¹²³

¹²⁰ Deși insistă asupra nevoii de a folosi un număr mare de tipuri de artefacte în definirea unei culturi arheologice, Childe însuși susține că acestea nu trebuie să se găsească în fiecare sit al culturii (*Piecing together the Past*, p. 33-34, 124). V. și Jones, *op. cit.*, p. 108.

¹²¹ S. J. Shennan, *Archaeological 'cultures': an empirical investigation*, în I. Hodder (ed.), *The spatial organisation of culture*, Londra, 1978, p. 136, fig. 26a-b.

¹²² Barrett, *op. cit.*, p. 156. Astfel, între un tip de obiect care are semnificații diferite pentru grupuri locale diferite din cadrul aceleiași etnii și un tip de obiect care are semnificație etnică pentru aceleași grupuri locale nu se poate distinge numai pe baza ariei lor de răspândire, nici atunci când acestea coincid.

¹²³ *Ibidem.*, p. 156: “De aceea, semnificația istorică a materialului nu este reprezentată de forma sa (aceleași categorii de materiale nu au aceleași semnificații în toate locurile în care apar), ci constă în diversele contexte ale practicilor sociale în care s-a situat materialul.”

CONCLUZII

I. Conceptul de cultură arheologică este derivat din teoria socială normativă a epocii moderne, nu din informația arheologică, așa cum cred încă mulți arheologi la noi. Prin urmare, odată ce concepția normativistă asupra funcționării vieții sociale a fost dovedită ca invalidă și conceptul de cultură arheologică își pierde validitatea.

II. Abandonarea teoriei sociale normative atrage după sine și:

1. Abandonarea problematicii analizei: teme și concepte precum originea culturii, influențele venite din alte culturi, sinteze etno-culturale sau numai culturale etc.
2. Reconsiderarea abordării “metodelor de bază” ale arheologiei (stratigrafia, mai ales stratigrafia comparată, tipologia și chorologia) și a interpretării rezultatelor lor.
3. Reconsiderarea modului de lucru pe săpătură, din perspectiva ideii că săpătura nu precede interpretarea, ci este parte din ea.
4. Reconsiderarea modului de publicare a materialului și a observațiilor asociate cu el. Cine se îndoiește de aceasta, să observe faptul că din cauza concepției normative – respectiv a ideii că dacă există o parte a repertoriului de obiecte atunci se subînțelege că există și celelalte – materialele arheologice provenite din așezări nu au fost niciodată publicate *integral*, că uneori selecția merge până la extrem¹²⁴ și, în orice caz, se face fără criterii precizate: de ce este ales spre publicare un material anume și nu altul și ce parte din materialul existent a fost utilizat și ilustrat în publicație. Un analist interesat nu numai de asemănare, ci și de diferență, nu poate folosi materialul astfel publicat.

III. Abandonarea concepției normative în arheologie nu înseamnă înlocuirea ei cu o *altă teorie anume*. Înseamnă că analiștii vor trebui să-și găsească singuri baza teoretică potrivită pentru interpretare și să o facă explicită. Afară de săpătura pe

---

¹²⁴ Pentru a da un exemplu recent: G. Jugănar, în lucrarea sa monografică despre cultura Babadag (*op. cit.*, supra n. 3), ilustrează 233 de piese (pl. 20-50) care ar trebui să acopere ‘aproape cinci secole de existență’ (*ibidem*, p. 83). Autorul este, desigur, conștient de cantitatea mare de material inedit, dar crede – după cum rezultă din introducerea cărții – că poate publica ulterior *Catalogul descoperirilor din așezarea de la Babadag. 1962-1995, Repertoriul culturii Babadag*, precum și *Practici funerare în aria culturii Babadag* (*ibidem*, p. 7). Deducem de aici că cele 233 de piese/500 ani, respectiv cca. 46 piese/100 ani sau, mai departe, sub 1 piesă/2 ani de existență umană în Dobrogea și estul Munteniei le reprezintă atât de bine pe toate celelalte încât monografia culturii a putut fi scrisă și trebuie să fie convingătoare pentru cititor chiar și în absența publicării materialului, după cum convingător trebuie să fie ce s-a spus despre cultura Babadag chiar dacă încă practicile funerare nu au fost analizate extensiv. Situații similare, chiar dacă nu într-atât de exagerate, se regăsesc peste tot în lume (v. Jones, *op. cit.*, p. 131-132).

criterii stratigrafice nu mai există nici o prescripție¹²⁵, nici o “metodă corectă”. Baza teoretică poate veni de oriunde – științele sociale, artele vizuale, filosofie etc.; la fel și problematica¹²⁶. Odată cu asta, sfera însăși a conceptului “arheologie” nu mai este cea familiară arheologului român. Sfera familiară nu avea nimic obiectiv, era pur și simplu un decupaj al realității generat de aplicarea teoriei sociale normative. Alte teorii vor genera alte decupaje.

1. Odată cu abandonarea arheologiei normative arheologia nu va mai fi – nici în România – o știință “simplă”: o disciplină în care, dacă ai învățat trei metode de bază și ești îndeajuns de harnic pentru a desena mari cantități de material, ești un bun arheolog; dacă, pe deasupra, mai “cunoști” și mult material – adică poți spune din ce zonă și din ce perioadă provine – ești chiar un mare arheolog. Pierderea acestui drum sigur și simplu către statutul de om de știință este însă generos compensată de libertatea de căutare.
2. Arheologia va trebui, și la noi, să abandoneze țelul reconstrucției trecutului “wie es eigentlich gewesen ist”¹²⁷. Ea trebuie să descopere rolul culturii materiale în viața socială a oamenilor nu să îl presupună dinainte ca știut. Concepția normativă a asigurat o interpretare arheologică controlabilă prin “aplicarea corectă a metodelor”, dar a exclus specificul din evoluția umanității, a produs o arheologie monotonă: despre culturile arheologice se spune tot timpul același lucru¹²⁸ (cum arătau ceramica, uneltele, armele, așezările și mormintele, pe ce arie se întindeau într-o fază sau alta, ce influențe ale altor culturi credeau autorii că se pot constata etc.). Pentru arheologia contemporană (din afara României) scoaterea din pământ și ilustrarea resturilor materiale din trecut nu mai reprezintă “cunoaștere”, este cel mult o minusculă parte a ei. Nu cercetarea resturilor materiale în sine reprezintă obiectul arheologiei post-normative, ci înțelegerea lor în relație cu umanitatea. Sau, cum se întreba, din perspectivă post-procesuală, John C. Barrett:

“What point is there after all in the archaeological depiction of a building plan if one never understands what is involved in pushing open a door to enter a room?”¹²⁹

3. Punerea de acord a arheologiei cu evoluția cercetării în materie de teorie socială nu este o chestiune opțională, ci este condiția însăși ca arheologia

¹²⁵ Barrett, *op. cit.*, p. 157.

¹²⁶ Palincaș, Dacia NS 48-49, 2004-2005, p. 53.

¹²⁷ Expresie emblematică pentru concepția lui Leopold von Ranke despre cum trebuie scrisă istoria: “cum s-a întâmplat de fapt”.

¹²⁸ Jones, Richards, *op. cit.*, p. 101-102, observă că deși cultura Scara Brae, definită de Childe, prin corectarea cronologiei, a trebuit datată cu 2000 de ani mai devreme, aceasta nu a avut nici o implicație asupra interpretării sale.

¹²⁹ Barret, *op. cit.*, p. 153: “Ce sens are, la urma urmei, ilustrarea arheologică a planului unei construcții, dacă niciodată nu ajungem să înțelegem ce a însemnat să-i deschizi o ușă și să intri într-o încăpere?”

să continue să fie o știință. Alternativa la lipsa de înnoire este decăderea arheologiei în stadiul de pseudo-știință (așa cum s-a întâmplat cu astrologia, de exemplu¹³⁰).

Un program de cercetare științifică decade la stadiul de pseudo-știință sau de non-știință dacă:

1. pe *durată lungă*, a progresat mai puțin decât teoriile alternative și se confruntă cu numeroase probleme nerezolvate;
2. comunitatea celor ce îl practică fac puține eforturi pentru a dezvolta teoria necesară soluționării problemelor, nu este preocupată să-și evalueze teoria în raport cu celelalte teorii și este selectivă în privința confirmării, respectiv invalidării¹³¹.

Arheologia normativă tinde să îndeplinească ambele criterii.

ON THE CONCEPT OF ARCHAEOLOGICAL CULTURE AND THE NORMATIVE APPROACH. NOTES TOWARDS A DEBATE IN ROMANIAN ARCHAEOLOGY TODAY

ABSTRACT

The aim of this paper is to draw attention on the fact that the concept of *archaeological culture* and the normative thinking it is grounded in continues to dominate the Romanian archaeological literature decades after they have been seriously challenged. The first counterarguments were brought about already in the '60es by the "New Archaeology"/processualism, but this paper is confined to the most recent counterarguments from a postprocessual perspective.

This article refers to prehistoric archaeology and that of the later periods alike since the only difference between them is that the term *archaeological culture* has been replaced for the historic periods with names of the people known from written sources. What is here important is the pervasiveness of the normative thinking.

Since the *archaeological culture* is not a neutral term, derived from the archaeological evidence, but a product of the normative thinking of modern sociology, the rejection of normativism by more recent social theory implies that there is no reason to continue and maintain the concept of *archaeological culture*. The rejection of normativism also bears consequences on the understanding of the role of materiality in social life as well as on the use and understanding of the main archaeological methods: chronology (cross dating in the first place), but also typology and chorology.

¹³⁰ Chr. S. VanPool, T. L. VanPool, *The scientific nature of postprocessualism*, American Antiquity 64/1, 1999, p. 47.

¹³¹ *Ibidem*, p. 47-48 (unde sunt reluate ideile lui P. R. Thagard, *Why is astrology a pseudoscience*, Proceedings of Philosophy of Science Association 1, 1978, p. 223-224.)

PIESELE DE ORFEVRERIE DIN DACIA DIN SECOLELE II A. CHR. - I P. CHR. *

DANIEL SPÂNU

Lucrarea cuprinde două volume, I – Text (*Introducere*, cap. I-XVI și *Considerații finale*, 680 p.) și II Anexe, figuri, planșe (*Catalogul descoperirilor*, 83 p.; *Bibliografie*, 33 p.; 126 figuri și 183 planșe). Lăsând deoparte structura lucrării și ordinea capitolelor, ansamblul de probleme ridicate de orfevreria din Dacia preromană poate fi sintetizat și sistematizat în cinci teze principale. Aceste teze se referă la, 1. contextul cultural și mecanismele apariției orfevreriei dacice; 2. formele (tipurile) reprezentative ale orfevreriei dacice și cronologia lor; 3. destinația acestor piese de orfevrerie; 4. expresivitatea inventarelor; 5. iconografie, mitologie și practici rituale.

Înainte de a prezenta conținutul tezelor susținute, este oportună o precizare preliminară. Titlul temei în discuție conține o noțiune geografică antică, și anume aceea de "Dacia". Am considerat că dezvoltarea temei date implică precizarea acestei noțiuni geografice antice (prin recursul critic la surse literare antice în care ea a fost formulată, precum și prin testarea valabilității ei din perspectiva arheologică modernă), în vederea utilizării ei ca *instrument de lucru*, și anume ca *teritoriu aproximativ în cadrul căruia am efectuat repertorierea descoperirilor*.

Desigur, nu am pierdut din vedere descoperirile de piese de orfevrerie din spațiile imediat învecinate Daciei (Serbia, nordul Bulgariei, Dobrogea, bazinele Prutului și Nistrului), indiferent dacă obiectele de aur sau argint de aici se

---

* Teza de doctorat, realizată sub conducerea prof.dr. Mircea Babeș, a fost susținută la data de 17 martie 2006 la Facultatea de Istorie a Universității din București. Pe lângă conducătorul științific al lucrării, din comisie au făcut parte prof. dr. Vlad Nistor, decanul Facultății, prof. dr. Alexandru Vulpe, dr. George Trohani și dr. Valeriu Sîrbu. Pentru realizarea acestei teze, în special pentru realizarea documentației în muzee din România, dar și de la Viena (Naturhistorisches și Kunsthistorisches Museum) și Budapesta (Muzeul Național Maghiar) a fost de un neprețuit ajutor sprijinul (științific, logistic și financiar) acordat de următoarele instituții: Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" (directori prof. dr. Petre Alexandrescu și prof. dr. Alexandru Vulpe); Fundația Alexander von Humboldt din Bonn; Universitatea București – Facultatea de Istorie (prof. dr. Mircea Babeș); Institut für Prähistorische Archäologie – FU-Berlin (prof.dr. Bernhard Hänsel); Universitatea din Bochum (prof.dr. Svend Hansen); Universitatea din Viena (prof. dr. Falko Daim). Tuturor celor care m-au sprijinit în procesul de documentare și de finalizare a lucrării de doctorat le adresez cele mai vii mulțumiri.

aseamănă mai mult, mai puțin, sau deloc, cu cele descoperite pe teritoriul "Daciei" în accepțiunea lui Ptolemeu. Toate acele descoperiri considerate ca prezentând analogii apropiate sau semnificative cu cele din Dacia au fost incluse în multiplele analize efectuate în capitolele lucrării și au fost ilustrate (tezaurele de la Bohot, Galice, Jakimovo sau Kovin, piesele de la Goren Dăbnik și Malāk Porovec ș.a.). În ultimă instanță, noțiunea geografică antică "Dacia", cuprinsă în formularea titlului temei încredințate spre studiu, s-a dovedit a fi oarecum restrictivă; tratarea răspândirii produselor orfevreriei studiate a impus depășirea limitărilor care decurgeau din aplicarea unei noțiuni antice în cercetarea arheologică.

Expresii ca "tezaure dacice" sau "piese de orfevrerie dacică" au fost utilizate din perspectiva concentrării descoperirilor într-un spațiu dat, și anume orfevreria sau tezaurele *din Dacia preromană*. Prin adjectivul *dacic* am făcut referire la *numele regiunii Dacia* și nu l-am perceput ca determinativ etnic, la fel cum, de exemplu, *tezaurele iberice* sunt tezaurele din Peninsula Iberică și nu "tezaurele iberilor". După aceste precizări introductive, voi prezenta în continuare cele cinci teze principale susținute în paginile dizertației mele.

Teza I. Condițiile apariției orfevreriei dacice

Cea dintâi teză se referă la contextul cultural în care s-a constituit orfevreria dacică și la mecanismele concrete care au putut sta la baza acestui fenomen.

Pentru perioada de început a Latène-ului târziu cercetarea arheologică a evidențiat atât în Dacia, cât și în regiunile Europei centrale, două fenomene culturale caracteristice și anume, a) încetarea organizării de necropole și sărăcirea drastică a inventarelor funerare și b) dezvoltarea fără precedent a formelor de habitat prin apariția unor așezări cu caracter protourban (*oppida*, respectiv *dave*).

Se poate considera că deprecierea reprezentării funerare sugerează diminuarea preocupării pentru exprimarea rituală a identității individuale; pe de altă parte, organizarea de numeroase așezări, dar și dezvoltarea de vaste programe constructive cu aspirații monumentale ar putea constitui expresia exercitării unor acțiuni colective îndeplinite de către comunități umane numeroase cu o organizare complexă. În aceste condiții, singura manifestare a individualității (și autorității) unor emitenți sau suverani locali, perceptibilă arheologic, poate fi considerată emiterea de monede locale de tradiție macedoneană, și răspândirea lor regională (probabil în teritoriile unor grupe etno-politice).

O astfel de manifestare a fost însă perturbată de importarea în Dacia a unor mari cantități de monedă externă în prima jumătate a secolului I a.Chr., tetradrahmele thasiene, drahmele de Apollonia și Dyrrhachium, apoi denarii republicani, toate prezentând o calitate înaltă a argintului. Cauzele sau motivele acestui aflux monetar nu au fost deslușite pe de-a întregul în cercetarea epocii dacice. Personal consider că acest fenomen, sincron *războaielor mithridatice* (în contextul cărora, de altfel, armatele romane ajung pentru prima dată la Dunărea de

Jos) ar putea ilustra o posibilă relație de alianță între elemente ale elitelor locale din Dacia și puterea emitentă romană.

Efectele acestui aflux monetar într-un mediu cultural cu o economie non-monetară sau pre-monetară nu puteau fi decât majore, pătrunderea drahmelor și denarilor pare să fi avut ca rezultat o relativă "unificare" monetară a Daciei, contribuind la rândul ei la deprecierea exprimării simbolice tradiționale (monetar-heraldice) a autorității și prestigiului suveranilor locali emitenți.

Dacă întrevădem în perturbarea ritualurilor funerare și în abandonarea emisiunilor tradiționale renunțarea la exprimarea identității individuale, și dacă percepem constituirea așezărilor-"dava" și a fortificațiilor din munți ca opere colective, rămâne oare cercetarea arheologică văduvită de orice mijloc de identificare a unor elemente ale suprastructurii societății din Dacia preoromană? Se poate pune întrebarea dacă nu cumva, în contextul tuturor transformărilor culturale evocate, apariția unei producții de piese de port și de podoabe din metal prețios nu ar putea constitui reflectarea concretă a *reconfigurării sistemului de exprimare simbolică a autorității și prestigiului membrilor elitelor locale*.

Cu alte cuvinte, apariția unei fecunde orfeverii în Dacia preromană, utilizarea, teaurizarea și îngroparea produselor ei reprezintă un reflex particular al transformărilor și fenomenelor social-culturale, istorice și ideologice de la sfârșitul secolului al II-lea a. Chr. și la începutul secolului următor. Astfel, orfeveria dacică nu numai că reprezintă una dintre trăsăturile caracteristice ale "culturii geto-dacice clasice", așa cum au arătat numeroși cercetători înaintea mea (de la Pârvan, Dorin Popescu și Kurt Horedt până la Alexandru Vulpe și Mircea Babeș), ci reprezintă una dintre creațiile specifice și originale ale unui sistem cultural-ideologic manifestat într-o conjunctură istorică și numismatică particulară.

Elementul central al susținerii acestei teze îl constituie ideea reciclării monedei de import ca sursă principală de procurare a materiei prime a orfeveriei dacice, și anume, argintul. Ideea invocării procesului de reciclare a monedelor greco-romane pentru obținerea materiei prime a orfeveriei dacice nu-mi aparține; ea a fost demult formulată în istoriografie (Téglás o avansase la finele secolului al XIX-lea, Preda o reluase cu ocazia studierii tezaurului de la Stăncuța ș.a.); eu am încercat să reunesc, să dezbat critic și să sintetizez toate argumentele favorabile sau contrare acestei ipoteze (capitolul al IX-lea). Desigur, în absența unor analize metalografice *pertinente* și mai ales *numeric reprezentative*, argumentele favorabile ideii reciclării nu pot fi decât de ordin conjunctural-istoric. Totuși, asocierea în numeroase cazuri a produselor orfeveriei dacice cu monede greco-romane nu numai că este sugestivă, ci pledează pentru sincronizarea celor două categorii de materiale arheologice. Această sincronizare este cu atât mai sugestivă cu cât în întreaga preistorie a spațiului Daciei preromane, obiectele de argint sunt mai degrabă rare, dacă nu chiar quasi-absente până în perioada târzie a Latène-ului.

"Munții noștri aur poartă"... Dar argintul? Zăcămintele de galenă argintiferă sunt rare; în schimb, altădată mai bogatele zăcămintele aurifere din Munții Apuseni

conțin un procent ridicat de argint (cca 30%), dar în condițiile de exploatare primitivă pe care ni le-am putea imagina în Dacia preromană (și pentru care nu avem practic atestări arheologice), separarea argintului de aur era extem de dificilă. Dacă totuși ea ar fi fost realizată, această operație ar fi generat cantități comparabile de aur și de argint, ceea ce contrastează însă flagrant cu evidența arheologică a epocii dacice, raportul descoperirilor de obiecte de aur față de cele de argint este de cel mult 29 la peste 800 (!). Astfel, ideea mult mai facilei reciclări a monedelor de import pentru procurarea argintului destinat orfevreriei dacice ni se înfățișază ca plauzibilă și consistentă.

Teza II. Tipurile reprezentative și cronologia lor

Cea de a doua teză susținută se referă la caracteristicile conținutului orfevreriei dacice și la eșalonare cronologică a tipurilor reprezentative. În acest sens, am încercat în capitolul al V-lea să clasific și să analizez întregul repertoriu de forme ale orfevreriei din Dacia preromană (fig. 1-6). Am realizat acest demers cu convingerea că el nu trebuie să se rezume la o simplă enumerare de tipuri; am considerat că departajarea diferitelor forme sau grupe de forme trebuie justificată și argumentată pe criterii morfologice, dimensionale și ponderale.

În ciuda principiului statistic *odată înseamnă niciodată*, sau a principiului juridic roman *testis unus, testis nulus*, am considerat că din repertoriul morfologico-tipologic al orfevreriei dacice nu trebuie să lipsească nici piesele cu o morfologie particulară și excepțională, piesele unicate. Întocmirea unui repertoriu care să cuprindă totalitatea formelor orfevreriei dacice, în deplina lor diversitate, a constituit de fapt etapa pregătitoare și indispensabilă distingerei acelor serii tipologice reprezentative sub aspectul frecvenței numerice.

În mod surprinzător, seriile tipologice cele mai consistente numeric reunes majoritatea celor mai masive exemplare ale întregii orfevrerii dacice. De exemplu, cel mai bine reprezentat numeric tip de fibule, cel al fibulelor cu noduri (72 exemplare), reunește seria tipologică de fibule care întrunesc valorile dimensionale și ponderale cele mai ridicate; tipul brățărilor spiralice cu plăci terminale (34 exemplare) reunește tocmai piesele care înregistrează valorile ponderale cele mai ridicate în cadrul întregii orfevrerii dacice (peste 400 g argint; un exemplar în colecția Severeanu cântărește 639 g). Printre tipurile reprezentative ale orfevreriei dacice mai pot fi amintite fibulele cu scut rombic sau fibulele linguriță, brățările circulare masive cu protome terminale sau brățările cu torsade paralele, lanțurile de zale cu pandantive, colanele cu torsadă și sistem de închidere sau cu protome (fig. 7-8).

Paralelele cu diferite produse ale orfevreriei celtice, nord-pontice (sarmatice) sau greco-romane (cap. VI) au evidențiat, pe de o parte, posibilele surse de inspirație externe, dar în același timp, ele au pus în lumină caracterul original al majorității tipuri reprezentative ale orfevreriei dacice. Numai în cazul cupelor de tip mastos, o formă considerată pe bună dreptate *circum-mediteraneeană*, diferențierea între exemplarele produse local (Lupu, Turnu Severin, Sâncrăieni,

Jakimovo sau Bohot) și cele produse *probabil* în ateliere elenistice târzii (Varna-Gara Sindel, poate București-Herăstrău) presupune o dezbatere nuanțată.

Studiul asocierilor și respectiv disocierilor dintre tipurile reprezentative ale orfeveriei dacice a evidențiat două grupe distincte de inventare. Determinarea relevanței cronologice a separării acestor două grupe, pe baza indicatorilor cronologici asociați (în primul rând drahmele și denarii, dar și cele câteva bronzuri republicane, cum este cana de tip Gallarate de la Lupu), precum și corelarea acestor grupe cu anumite etape ale circulației monetare din Dacia preromană m-au determinat să propun o interpretare proprie a cronologiei orfeveriei dacice (cap. XV). Iată concluziile analizei cronologice întreprinse:

- Perioada de efervescență a orfeveriei dacice poate fi plasată între începutul secolului I a. Chr. și primele decenii ale secolului următor. Puține sunt piesele (tipurile) care ar putea fi datate mai devreme (în cea de a doua jumătate a secolului al II-lea a.Chr.), sau mai târziu (după mijlocul sec.I p. Chr. și până la cucerirea romană). Singurul tezaur care prezintă elemente de datare de la sfârșitul secolului I p. Chr. - și anume un lot de denari imperiali cu *terminus post quem* la 87 p. Chr. - este cel de la Rovinari (fostul sat Poiana din jud. Gorj). Precizez că în toate celelalte tezaure de piese de orfeverie asociate cu monede, acestea din urmă prezintă *termini post quem* din perioadă republicană și cel târziu augusteică (!).

- În cadrul acestui interval, aproximativ între cca 90/80 a. Chr. și 30/50 p.Chr., se pot determina două faze distincte, cea dintâi fază este caracterizată de prezența în inventare a fibulelor cu noduri, a brățărilor cu torsade paralele și a cupelor de tip mastos, alături de care se regăsesc și drahme de Apollonia și Dyrhachium sau tetradrahme de Thasos; cea de a doua fază este caracterizată de brățările spiralice cu plăci terminale, de fibulele cu placă rombică și de fibulele linguriță, alături de care se regăsesc și denari republicani târzii sau augusteici. Numai tezaurul de la Rovinari (amintit anterior) și câteva fibule romane de la Poiana sau Ocnița ar putea oferi elementele definirii unei a treia faze a orfeveriei dacice, care se vedește a fi mai degrabă săracă, de la mijlocul secolului I p. Chr. și până la cucerirea traianică.

- Posibilitatea determinării a două faze distincte, în cadrul cărora, fosilele lor directe se disociază în mod constant (de exemplu, fibulele cu noduri nu se asociază *niciodată* brățărilor spiralice cu plăci terminale sau fibulelor linguriță!), precum și absența din asocierile cu piese de orfeverie a denarilor imperiali sugerează perioade de constituire a loturilor, de teaurizare și de îngropare a produselor orfeveriei dacice care nu pot fi, după părerea mea, mai îndelungate de 50-60 de ani.

Din punct de vedere istoric, mai precis din perspectiva expansiunii romane în Peninsula Balcanică, perioada de efervescență a orfeveriei dacice corespunde, poate nu întâmplător, tocmai perioadei cuprinse între momentul primelor campanii romane în bazinul Dunării Inferioare (74 a.Chr., - C. Scribonius Curio, 72-71 a. Chr. - M. Terentius Varo Lucullus) și momentul instalării ferme a legiunilor romane de-a lungul cursului inferior al fluviului (la mijlocul secolului I p.Chr.). Cu alte cuvinte, orfeveria dacică a fost fecundă atâta timp cât puterea romană se afla încă departe de fruntariile Daciei. Această conjunctură s-ar putea datora anumitor fluctuații în circulația monetară supraregională în bună măsură influențată, dacă nu chiar dictată

de puterea emitentă romană (în acest sens reamintesc implicațiile celei dintâi teze susținute).

Teza III. Destinația pieselor de orfevrerie. Relativa inexpresivitate a contextelor

Cea de a treia teză este legată de problema expresivității contextelor în care se regăsesc piesele de orfevrerie și de dificultatea elucidării caracterului acestora.

Analiza critică a condițiilor de descoperire a evidențiat o conjunctură particulară, majoritatea tipurilor reprezentative ale orfevreriei dacice nu provin din săpături sistematice decât în cazuri excepționale. De exemplu, dintre cele 72 de fibule cu noduri de argint, numai trei au fost descoperite prin săpături sistematice, în interiorul unor așezări și anume la Tășad și Sighișoara-Wietenberg. Într-o situație similară sunt și fibulele cu placă rombică (un singur exemplar de argint provine din cetatea de la Tilișca), la fel se întâmplă și în cazul colanelor masive cu torsadă și sistem de închidere sau cu protome la terminații. Nici unul dintre exemplarele marilor brățări spiralice cu plăci terminale nu a fost descoperit în atât de numeroasele situri dacice cercetate sistematic până în prezent. Numai fibulele linguriță au fost identificate într-o proporție sporită în contexte de locuire cercetate în mod sistematic. Totuși, și în acest caz, trebuie remarcat faptul că exemplarele descoperite întâmplător (tezaurele de la Hetiur, Șeica Mică sau Senereuș) prezintă dimensiuni și valori ponderale sporite față de piesele identificate prin săpături sistematice.

Prin urmare, astăzi, când numeroase ansambluri arheologice ale epocii dacice au fost cercetate sistematic, este greu de acceptat faptul că identificarea majorității tipurilor reprezentative ale orfevreriei dacice în condiții întâmplătoare se datorează unor *lacune în cercetare*. Se poate pune întrebarea dacă nu cumva, quasi-absența tipurilor reprezentative ale orfevreriei locale în siturile cercetate din Dacia preromană nu este rezultatul unei acțiuni deliberate de excludere a pieselor de argint din așezări. Consider că ne-am apropia mai degrabă de adevăr, decât ne-am îndepărta, dacă am accepta ideea existenței unor practici depoziționale care presupuneau repartizarea în afara așezărilor a formelor reprezentative ale orfevreriei locale și abandonarea lor prin îngropare.

Argumente semnificative în favoarea susținerii ideii unei practici depoziționale pot fi extrase din acele rapoarte efectuate de către arheologi cu ocazia verificării contextelor în care s-au efectuat descoperiri întâmplătoare. Deși numărul acestor cazuri este modest (numai 10 cazuri, Bălănești, București-Herăstrău, Cehețel, Clipsești, Oradea-Sere, Peteni, Rovinari-Poiana, Sărăcsău, Stăncuța și Vedea), ele atestă faptul că îngroparea pieselor de orfevrerie s-a putut realiza în mediu natural; în aceste cazuri, la locul descoperirii nu au mai fost deloc sesizate alte materiale arheologice din perioada târzie a Latène-ului, cu excepția pieselor de orfevrerie și eventual a resturilor unui recipient în care acestea erau adăpostite.

În mod straniu, descoperirile realizate în mod întâmplător concentrează nu numai o mare parte a exemplarelor tipurilor reprezentative ale orfevreriei dacice, ci și numeroase asocieri de astfel de tipuri, o conjunctură care iarăși este rar atestată

în descoperirile realizate în mod sistematic. Se poate considera că posibilele practici depozitionale în care au fost implicate piesele orfevriei dacice au fost adesea precedate de constituirea unor seturi de piese din metal prețios.

Teza IV. Expresivitatea inventarelor

Evaluarea numerică a raportului dintre numărul de descoperiri (cca 350) și cel al obiectelor (cca 850) a relevat faptul că 2/3 (66,74 %) din totalul pieselor se regăsesc *asociate* într-un număr restrâns de numai 77 de inventare (ceea ce reprezintă 21,63 % din totalul descoperirilor). Un astfel de raport exprimă preocuparea susținută pentru asocierea într-un singur tezaur (rar mormânt) a unui număr sporit de piese. În astfel de descoperiri care reunesc două sau mai multe obiecte de orfevrie, o frecvență importantă o înregistrează *perechile de fibule* și *perechile de brățări circulare*, asociate uneori cu câte o singură podoabă a gâtului (fie colan, fie lanț cu pandantive).

Această conjunctură îngăduie avansarea a două observații. Pe de o parte, asemănarea până la identitate a fibulelor sau brățarilor din inventarul unui singur tezaur exprimă unitatea lui tehnologică; piese din descoperiri diferite nu sunt identice. Prin urmare, tezaurele dacice *nu* constituie acumulări aleatorii de obiecte de preț ci, mai degrabă, *seturi* de podoabe și de piese de port constituite ca atare încă din faza de producție, o conjunctură care indică o comunicare intimă între meșterii orfetri și comanditari. Cu alte cuvinte, tezaurele dacice reprezintă unități tehnologice.

Pe de altă parte, frecvența asocierii de perechi de fibule cu perechi de brățări și cu câte o podoabă ale gâtului permite recunoașterea în structura tezaurelor dacice a unor garnituri de port. Analizele efectuate asupra inventarelor tezaurelor dacice m-au condus la identificarea asocierii dintre o pereche de fibule cu o pereche de brățări și cu o podoabă a gâtului ca o *garnitură minimă completă*. Ideea garniturii minime-complete poate fi recunoscută în 40 de cazuri (din cca 77). În mai multe tezaure din interiorul arcului carpatic, această configurație poate fi îmbogățită, uneori ea poate fi chiar dublată (Remetea, Sărăcsău, Mediaș, Șaeș sau Cehușel). Raritatea garniturilor de port cu piese din metal prețios în tot atât de rarele morminte ale epocii dacice (numai Tilișca sau Poiana-Movila Hârtoș), raritatea evidenței unor garnituri în așezări (excepție numai la Tășad), ca și quasi-absența unor garnituri de port din metale comune sunt conjuncturi care sugerează caracterul particular-simbolic al tezaurelor.

Mai mult decât atât, această *garnitură minimă-completă* poate fi recunoscută în iconografia epocii, și anume în reprezentarea portului divinităților feminine înfățișate pe falerele de la Lupu. Caracterul explicit al redării unor fibule cu noduri, al unor brățări și al unor podoabe ale gâtului sugerează semnificația particulară cu care puteau fi investite podoabele reale din metal prețios. Poate nu întâmplător, tezaurul de la Lupu, cu spectaculoasa și reprezentativa lui iconografie, se situează tocmai în centrul arealului descoperirilor ale căror inventare oglindesc garnituri de port feminine.

În posibila corespondență dintre structurile inventarelor și iconografia epocii se ascunde, poate, indiciul decisiv al deciptării semnificației tezaurilor dacice - seturi de obiecte prețioase făurite și astfel combinate pentru a întruchipa accesoriile vestimentare ale uneia sau mai multor divinități feminine, sau ale unor persoane umane menite legăturii cu astfel de divinități. Din această perspectivă, ne putem întreba dacă nu cumva însăși modul de constituire al tezaurilor dacice nu conține un caracter votiv.

Teza V. Iconografie, mitologie și practici rituale

Reprezentările iconografice ale perioadei târzii a Latène-ului din Dacia ar putea fi considerate ca expresie a unei mitologii locale construite pe două principii complementare, unul feminin și unul masculin. Principiul mitologic feminin este ilustrat fie prin tema unei triade de divinități feminine, ilustrată de falerele de la Lupu (ipotetic pe placa de la Săliștea, dar și pe cupe din lut și pe pafiale la Popești, Cârломănești sau Zimnicea), fie poate și prin ideea de pereche de divinități feminine ilustrată de falerele de la București-Herăstrău, de fibulele de la Coadă Malului și Bălănești, fie prin reprezentarea unui singur personaj feminin (la Galice și poate Jakimovo). Principiul mitologic masculin este ilustrat de tema eroului-cavaler pe care o regăsim pe falere de la Surcea și Galice sau de cea a perechii de eroi-cavaleri (la Lupu).

Semnificativ este faptul că între cele două teme cu divinități feminine și respectiv masculine se poate stabili o legătură iconografică și mitologică sugerată de asocierea reprezentărilor lor în descoperirile de la Lupu și Galice (poate și la Jakimovo), precum și de posibilele analogii cu iconografia Cavalerului Trac și a Cavalerilor Danubieni din epocă imperială, și aceștia asociați unor misterioase divinități feminine.

Se poate pune întrebarea dacă nu cumva această complementaritate dintre componentele feminină și masculină ale mitologiei locale nu ar putea fi recunoscută ca fundament al constituirii a două practici rituale distincte, specifice perioadei târzii a Latène-ului, de-o parte și de alta a Carpaților Meridionali. Pe de o parte, cristalizarea unui ritual funerar care presupunea eroizarea defunctului prin investirea sa cu însemnele cavalerului poate fi deslușită în regiunile apusene ale bazinului Dunării Inferioare. Pe de altă parte, în regiunile intra-carpătice putem recunoaște constituirea a unui ritual care presupunea organizarea și îngroparea unor garnituri de port feminine (rareori în contexte funerare – la Tilișca sau Poiana – Movila Hârtop).

Diferențierea geografică a celor două ritualuri deosebite și prin principiile simbolizate (cel masculin și cel feminin), sugerează că atribuirea lor unilaterală unor grupuri sociale departajate pe criteriul genului nu este probabil opțiunea cea mai judicioasă (războinici numai la Dunăre, distinse persoane feminine numai în Transilvania). Mai degrabă consider că această conjunctură ar trebui explicată printr-o manifestare diferențiată de la o regiune la alta a modului de transpunere în

ritualuri a fondului comun ideologico-mitologic. La Dunărea de Jos, prin intermediul practicilor funerare a fost valorizată în mod pregnant acea componentă a mitologiei locale care făcea referire la eroul-cavaler prin investirea defunctului cu atributele cavalerului. În schimb, în Transilvania, unde manifestările funerare erau în genere sublimite în virtutea unor cutume comune și altor zone central-europene, existau premisele ca exprimarea fondului mitologic să transpară în practici cu un caracter prevalent votiv, prin accentuarea simbolizării componente mitologice feminine, exprimată în structura tezaurelor.

De altfel, intensificarea unor practici votive, exprimate prin intermediul produselor de orfevrerie, nu putea fi decât favorizată de quasi-abundența momentană a prețioasei materii prime rezultată în urma afluxului de drahme și denari republicani. Astfel, istoria orfevreriei din Dacia preromană, adeverește maxima lui Schiller, potrivit căreia *arta este fiica libertății* ("Kunst ist die Tochter der Freiheit") ... dar, ar mai trebui adăugat, și a prosperității. Practicile de exprimare simbolică, manifestate prin etalarea și îngroparea unor bunuri de prestigiu, s-au diminuat, sau chiar au încetat, atunci când subsidiile romane s-au împușinat sau au fost stopate, în aceeași epocă în care legatul Tiberius Plautius Silvanus Aelianus reușea să-i determine pe regii nord-dunăreni să se închine în fața însemenelor imperiale. Strălucirea orfevreriei dacice pălea în umbra Imperiului care își instalase ferm legiunile pe Dunărea Inferioară. Până la cucerirea traianică a Daciei, orfevreria locală și practicile votive nu au mai cunoscut splendoarea din secolul I a.Chr., ci numai efemera lor amintire.

LITERATURA SELECTIVA

- Babeș M., *Problèmes de la chronologie de la culture gèto-dace à la lumière des fouilles de Cîrlomănești*, Dacia 19, 1975C p. 125-139.
- Babeș M., *Le stade actuel des recherches sur la culture gèto-dace à son époque de développement maximum (Ier siècle av. n. è. - Ier siècle n. è.)*, Dacia NS 23, 1979, p. 5-19.
- Babeș M., *Depozite și tezaure*, în Petrescu-Dîmbovița M., Vulpe A. (ed.), *Istoria Românilor I. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 2001, p. 748-750.
- Conovici N., *Aspecte ale circulației drahmelor din Dyrrhachium și Apollonia în Peninsula Balcanică și în Dacia*, BSNR 77-79, 1986, p. 68-88.
- Crișan I. H., *Contribuții la problema lucrării podoabelor dacice*, ActaMN 6, 1969, 93-115.
- Die Daker. Archäologie in Rumänien* (catalog de expoziție), Mainz, 1980.
- Die Daker. Archäologische Funde aus Rumänien* (catalog de expoziție), Viena, 1981.
- Fettich N., *Archäologische Studien zur Geschichte der späthunischen Metallkunst*. ArchHung 31, Budapest, 1951.
- Fettich N., *Archäologische Beiträge zur Geschichte der sarmatisch-dakischen Beziehungen*. ActaArchHung 3, 1953, p. 127-178.
- Floca O., *Contribuții la cunoașterea tezaurelor de argint dacice. Tezaurele dela Sărăcsău și Șeica Mică*, București, 1956.
- Florescu R., Miclea I., *Tezaurele transilvane de la Kunsthistorisches Museum din Viena*, București, 1979.
- Furger-Gunti A., *Der Goldfund von Saint-Louis bei Basel und ähnliche keltische Schatzfunde*, ZSAK 39, 1982, p. 1-47.

- Glodariu I., *Vase de argint în tezaurile dacice*, Sargetia 11-12, 1975, p. 19-34
- Glodariu I., Moga V., *Tezaurul dacic de la Lupu*, EphemNap 4, 1994, p. 33-48.
- Glodariu I., Moga V., *Der Schatzfund von Lupu*, Germania 75, 1997, 2, p. 585-596.
- Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*, Frankfurt a.M., 1994.
- Hachmann R., *Gundestrup-Studien. Untersuchungen zu den spätkeltischen Grundlagen der frühgermanischen Kunst*, BerRGK, 71, 1990, p. 565-903.
- Horedt K., *Die dakischen Silberfunde*, Dacia NS 17, 1973, p. 122-165.
- Horedt K., *Die Daker in Rumänien und ihre Silberarbeiten*, Apulum 12, 1974, p. 60-70.
- Horedt K., *Fragen der dakischen Latènechronologie*, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 127-130.
- Krämer W., *Silberne Fibelpaare aus dem letzten vorchristlichen Jahrhundert*, Germania 49, 1971, p. 111-132.
- Mărghită L., *Tezaure de argint dacice*, București, 1976.
- Medeț F., *Au sujet d'une grande spirale dacique en argent du Musée National de Belgrad*, Caietele "Banatica", Resița, 1993.
- Mihailescu-Bîrliba V., *Dacia rășăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990.
- Mordvincheva V., *Sarmatische Phaleren*, Archäologie in Eurasien 11, Rahden, 2001.
- Pârvan V., *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926.
- Popescu D., *Objets de parure géto-daces en argent*, Dacia 7-8, 1937-1940, p. 183-202.
- Popescu D., *Nouveaux trésors géto-daces en argent*, Dacia 11-12, 1945-1947, p. 35-69.
- Popescu D., *Le trésor de Sîncrăeni*, Dacia NS 2, 1958, p. 157-206.
- Popescu D., *Tezaure de argint dacice (I)*, BMI 40, 1971, 4, p. 19-32.
- Popescu D., *Tezaure de argint dacice (II)*, BMI 41, 1972, 5, p. 5-22.
- Preda C., *Contribuții la problema provenienței argintului din tezaurile geto-dace, în lumina descoperirii monetare de la Stăncuța (r. Călmățui, reg. Galați)*, SCIV 8, 1957, 1, p. 113-122.
- Preda C., *Asupra descoperirii monetare de la Stăncuța*, SCN 2, 1958, p. 239-249.
- Raddatz K., *Die Schatzfunde der Iberischen Halbinsel vom Ende des Dritten bis zum Mitte des Ersten Jahrhunderts vor Chr. Geburt. Untersuchungen zur Hispanischer Toreutik*, Madrider Forschungen 5/6, Berlin, 1969.
- Roska M., *Erdély Régészeti Repertoriuma I*, Cluj, 1942.
- Rustoiu A., *Podoabe dacice de argint cu miez de metal de calitate inferioară*, EphemNap 6, 1996, p. 43-54.
- Rustoiu A., *Fibulele din Dacia preromană*, Bibliotheca Thracologica 22, București, 1997.
- Rustoiu A., *Die östliche Gruppe des dakischen Schmuckes. Eine Untersuchung bezüglich der interregionalen Beziehungen im vorrömischen Dakien im 1. Jh. v. Chr. - 1 Jh. n. Chr.* în Rustoiu A., Ursuțiu A. (ed.), *Interregionale und kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr. - 2 Jahrtausend n. Chr.)*, Cluj-Napoca, 2002, p. 191-226.
- Sîrbu V., *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993.
- Sîrbu V., Rustoiu A., *Découvertes funéraires géto-daces du sud-ouest de la Roumanie, în Le Djerdap/Les Portes de Fer à la deuxième moitié du premier millenaire av. J. Ch. jusqu'aux Guerres Daciques*, Kolloquium in Kladovo-Drobeta-Turnu Severin, Belgrad, 1999, p. 77-91.
- Spănu D., *Studien zum Silberschatzfund des 1. Jahrhunderts v.Chr. von Lupu, Rumänien*, PZ 77, 2002, 1, p. 84-136.
- Spănu D., *Die Silberschatzfunde der Iberischen Halbinsel*, Dacia NS 43-45, 1999-2001, p. 31-72.
- Spănu D., *Un mormânt de epocă târzie Latène de la Dubova*, SCIVA 52-53, 2001-2002, p. 83-132.
- Spănu D., *Considerații privind teoria "monopolului" regal dacic și circulația metalelor prețioase în Dacia preromană*, Argeșis 13, 2004, p. 59-97.
- Teodor S., Țau S., *Obiecte de port și podoabă din așezarea geto-dacică de la Poiana, jud. Galați (I). Fibule*, ArhMold 19, 1996, p. 57-105.
- Theodossiev N., *North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries B.C.*, BAR 859, p. 2000.
- Wollmann V., *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia Romană/ Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien*, Cluj-Napoca, 1996.
- Zirra V.V., Spănu D., *Observații asupra tezaurilor de argint din La Tène-ul târziu*, SCIVA 43, 1992, 4, p. 401-423.

DIE GOLDSCHMIEDE KUNST IN DAKIEN IM 2. JH.V. CHR. / 1. JH. N. CHR.*

Die Problematik der spätlatènezeitlichen Goldschmiedekunst aus Dakien kann auf fünf große Fragestellungen strukturiert werden: 1. die kulturellen Zusammenhänge und die Mechanismen des Auftauchens der dakischen Goldschmiedekunst; 2. die repräsentativen Formen (Typen) der dakischen Goldschmiedekunst und ihre Chronologie; 3. die Funktion der Erzeugnisse der dakischen Goldschmiedekunst; 4. die Expressivität der Beigaben; 5. Ikonographie, Mythologie und rituelle Praktiken.

Am Anfang der Spätlatènezeit hat die archäologische Forschung, sowohl in Dakien als auch in den Gebieten Mitteleuropas, zwei kennzeichnende kulturelle Vorgänge veranschaulichen können und zwar: *a)* das Abklingen der Deponierung der Verstorbenen in organisierten Gräberfeldern und die drastische Verarmung der Grabbeigaben und *b)* die beispiellose Entwicklung von mehreren Besiedlungsformen durch das Auftauchen von Siedlungen mit fast vorstädtischem Charakter (*oppida* bzw. *dava*).

Es kann behauptet werden, daß das Zurückgehen der Darstellung durch Grabsitten, die Verminderung der rituellen Darstellung der individuellen Identität suggeriert; andererseits könnte die Organisation von zahlreichen Siedlungen, aber auch die Entwicklung von Bauprogramme mit monumentaler Tendenz, den Ausdruck von kollektiven Aktionen von menschlichen Gemeinschaften mit komplexer Organisation darstellen. Unter diesen Bedingungen, kann die einzige, archäologisch nachweisbare Form der Individualität (und der Macht) lokaler führenden Persönlichkeiten, die Prägung von einheimischen Münzen von makedonischer Tradition und ihre regionale Verbreitung (möglicherweise in den Gebieten ethno-politischer Gruppen) betrachtet werden.

Eine solche Ausdrucksform wurde aber durch den Einfuhr in Dakien von großen Mengen von Tetradrachmen aus Thasos, Drachmen aus Apollonia und Dyrrhachium, dann von republikanischen Denaren, alle mit hohem Silberqualität, getrübt. Die Ursachen und Gründe dieses Münzstromes sind bislang nicht genügend geklärt worden. Vesf. ist der Meinung, daß dieser, mit den mithridatischen Kriegen, synchrone Vorgang (in dessen Zusammenhang, die römischen Armeen zum ersten mal die Untere Donau erreichen), eine mögliche Bündnisbeziehung zwischen Elementen der lokalen Oberschicht und die römische Münzen prägende Macht darstellen könnte.

Die Nachwirkungen dieses Münzstromes, in einem Milieu ohne Geldwirtschaft waren bedeutend: das Eindringen der Drachmen und Denare scheint als Folge eine relative „Münzvereinigung“ von Dakien gehabt zu haben, die ihrerseits an die Verminderung der traditionellen symbolischen (monetär-heraldischen) Ausdrucksform der Autorität und Prestige der einheimischen prägenden Führer beigetragen hat.

Wenn man in dem Abklingen der Grabsitten und dem Aufhören der traditionellen Münzprägung auch ein Verzicht auf die individuelle Darstellungsform sieht und wenn man das Auftauchen der „Dava-Siedlungen“ und der Befestigungen

als kollektive Bauwerke betrachtet, stellt sich die Frage, ob überhaupt noch Elemente der Oberschicht nachweisbar sind. Es stellt sich weiter die Frage, ob in dem angedeuteten kulturellen Kontext, das Auftauchen von aus kostbarem Metall hergestellte Tracht- und Schmuckstücke, nicht die konkrete Spiegelung der *Neustrukturierung der symbolischen Darstellungsform der Autorität und der Prestige der einheimischen Oberschicht* bedeutet.

Mit anderen Worten, das Aufkommen einer beeindruckenden Goldschmiedekunst im vorrömischen Dakien, das Benützen, Horten und Vergraben ihrer Erzeugnisse, stellt ein eigenartiges Reflex der Umgestaltung und der sozial-kulturellen, politischen und ideologischen Vorgänge vom Ende des 2. und Anfang des 1. Jh. v. Chr. dar. Die spätlatènezeitliche Goldschmiedekunst aus Dakien repräsentiert eine der spezifischen und originalen Errungenschaften eines, in einer eigenartigen historischen (und numismatischen) Konjunktur sich darstellenden kulturell-ideologischen Systems.

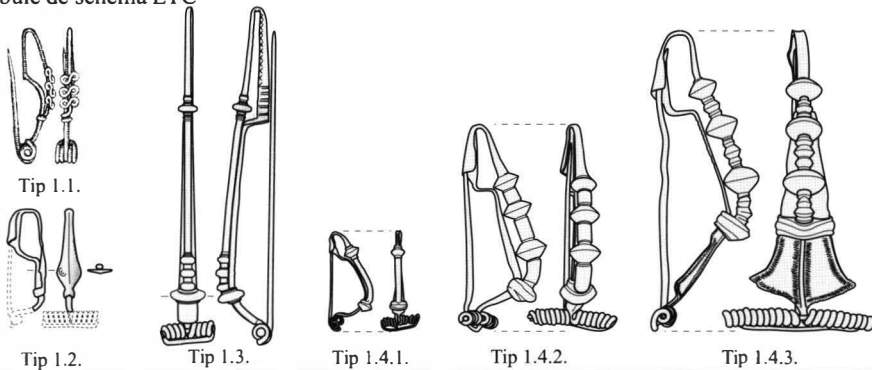
Aus historischem Blickwinkel, und präziser, aus dem Blickwinkel der römischen Expansion auf der Balkanhalbinsel betrachtet, entspricht die Blütezeit der spätlatènezeitlichen Goldschmiedekunst aus Dakien vielleicht nicht zufällig, eben der Zeitspanne zwischen den ersten römischen Kriegszügen im Becken der Unteren Donau und dem Zeitpunkt der Installierung der römischen Legionen entlang des unterem Stromlaufes (Mitte des 1. Jhs. n. Chr.). Mit anderen Worten, die spätlatènezeitliche Silberkunst aus Dakien war so lange Zeit tatkräftig als die römische Macht befand noch weit von der Unteren Donaulinie sich. Diese Konjunktur könnte auch mit bestimmten Fluktuationen im Münzumsatz in Beziehung stehen, die im guten Maß vom der Münzen prägenden römischen Macht beeinflusst wenn nicht diktiert wurde.

In zahlreichen Funden kommen zwei oder mehrere Goldschmiedeerzeugnisse vor; eine große Frequenz wird von den *Paaren von Fibeln* und *Paaren von Armringen* dargestellt, die manchmal mit einem einzigen Halsschmuckstück (entweder Halsring, oder Kette mit Anhänger) kombiniert sind. Diese Konjunktur gestattet zwei Bemerkungen.

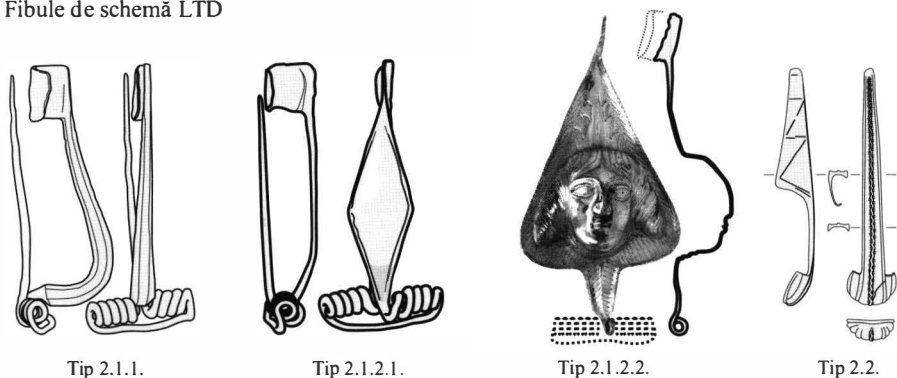
1. Einerseits drückt die bis zur Identität gehende Ähnlichkeit der Fibeln oder der Armringe eines einzigen Schatzfundes seine technologische Einheit aus; Stücke aus unterschiedlichen Funden sind nicht identisch. Folglich repräsentieren die Schatzfunde nicht ein nicht kontrolliertes Sammeln von wertvollen Objekten sondern, wahrscheinlicher, Sätze von Schmuck- und Trachtstücken, die als solche schon in die Produktionsphase konstituiert wurden, eine Konjunktur die auf eine intime Verbindung zwischen den Goldschmieden und Besteller hinweist. Mit anderen Worten, die spätlatènezeitlichen Schatzfunde aus Dakien repräsentieren technologische Einheiten.

2. Andererseits, die Frequenz der Kombination zwischen Fibel- und Armringpaaren und einem einzigen Halsschmuck erlaubt in der Struktur der spätlatènezeitlichen Schatzfunden aus Dakien, Trachtgarnituren zu erkennen.

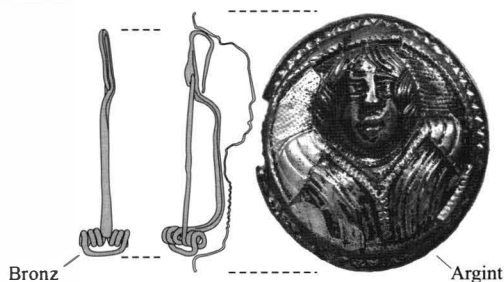
1. Fibule de schemă LTC

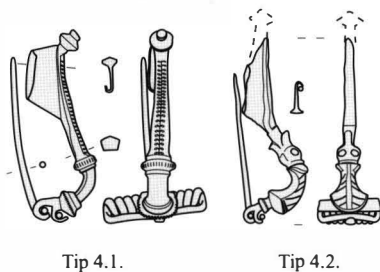
2. Fibule de schemă LTD

3. Fibule - faleră

4. Fibule cu arcul puternic profilat

5. Fibule cu placă emailată și șarnieră

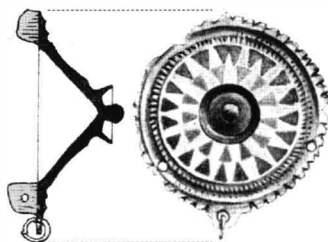

Fig. 1. Tipologia fibulelor de argint (scări diferite).

Cercei

Tip 1.a

Tip 1.b

Tip 1.c

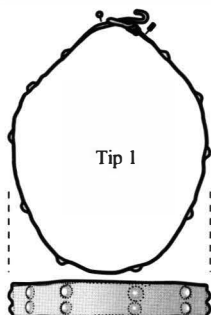

Tip 2

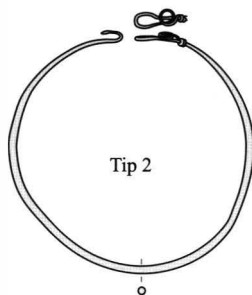

Tip 3

Colane

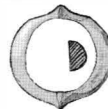

Tip 1

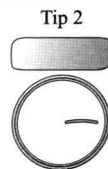

Tip 2

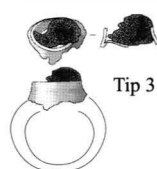
Inele circulare

Tip 1

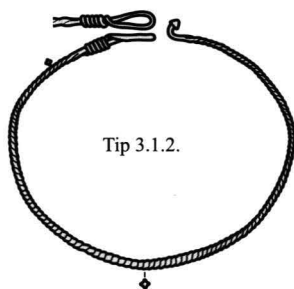
Tip 2

Tip 3

Tip 3.1.1.

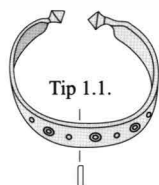

Tip 3.1.2.

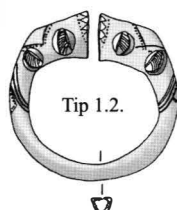

Tip 3.2.

Brățări circulare

Tip 1.1.

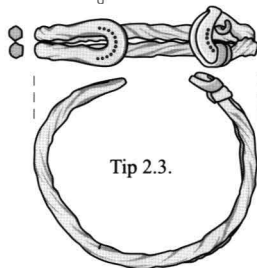
Tip 1.2.

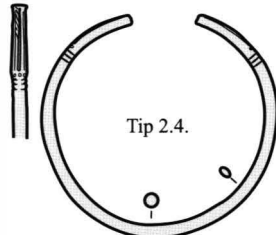
Tip 2.1.

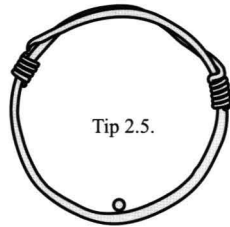
Tip 2.2.

Tip 2.3.

Tip 2.4.

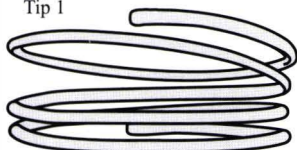

Tip 2.5.

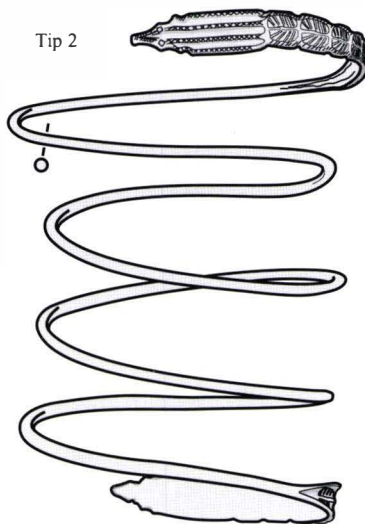
Fig. 2. Tipologia podoabelor de schemă circulară (scări diferite).

Brățări spiralice

Tip 1

Tip 2

Inele spiralice

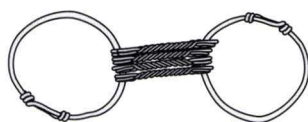

Tip 1

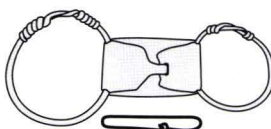

Tip 2

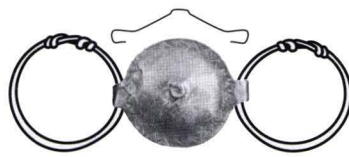
Centuri

Tip 2.1. (Altîmir-Clipicești)

Tip 2.2. (Fântânele-Tilișca)

Tip 2.3. (Transilvania-Cățelu Nou)

Tip 2.4. (Cetățeni)

Lanțuri din verigi (1)

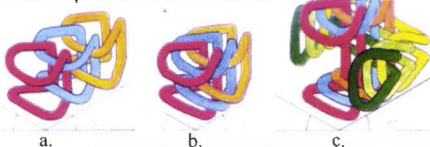

Tip. 1.a.

Tip. 1.b.

Modalitățile de îmbinare a zalelor

Lanțuri din zale (2)

Tip 2.1.

Tip 2.2.

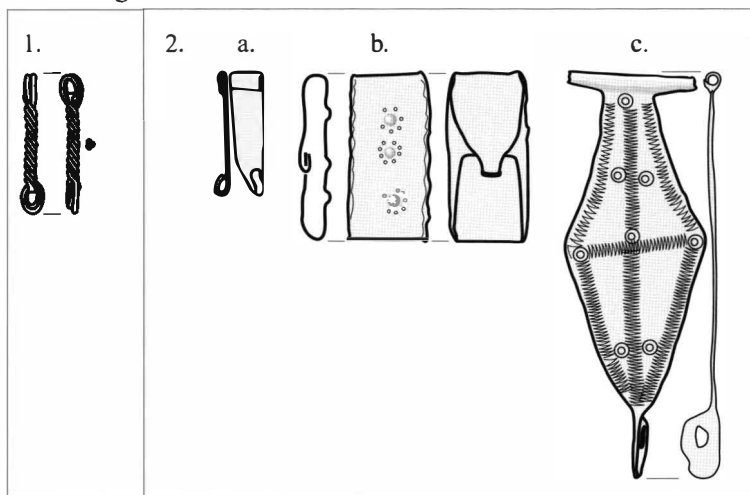
Tip 2.4.

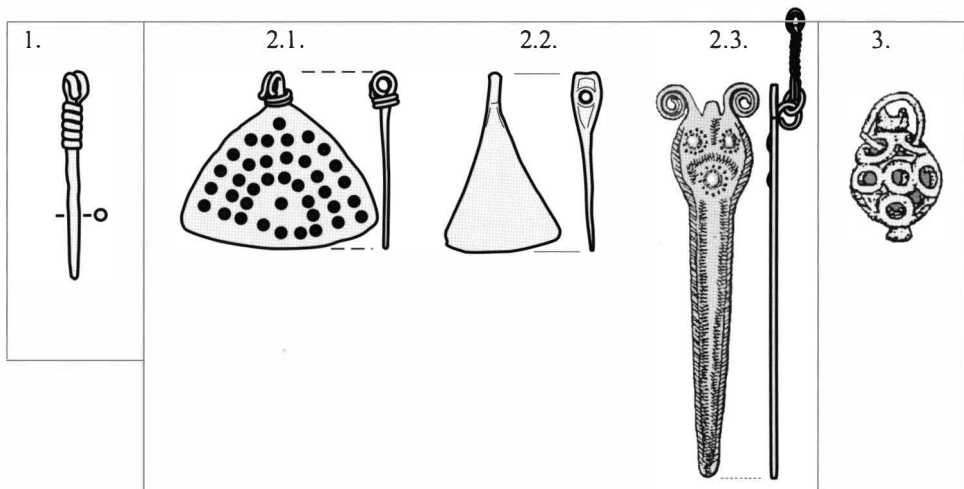
Tip 2.3.

Fig. 3. Tipologia podoabelor spiralice și a pieselor cu structură modulară din argint (scări diferite).

Garnituri de legătură

Pandantivi

Verigi

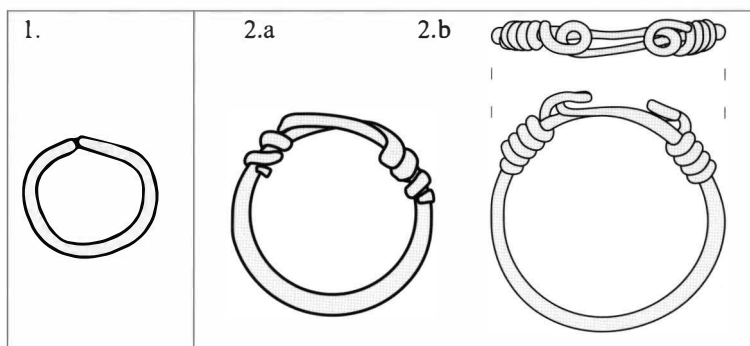
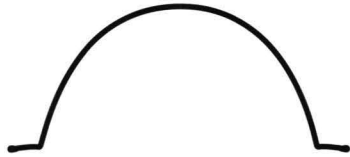
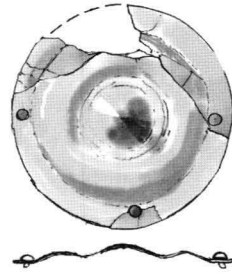

Fig. 4. Tipologia garniturilor de legătură, a pandantivilor și a verigilor (scări diferite).

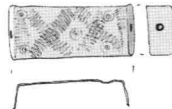
1. Falere

a.	b.
c.	d.

2. Plăci decorative

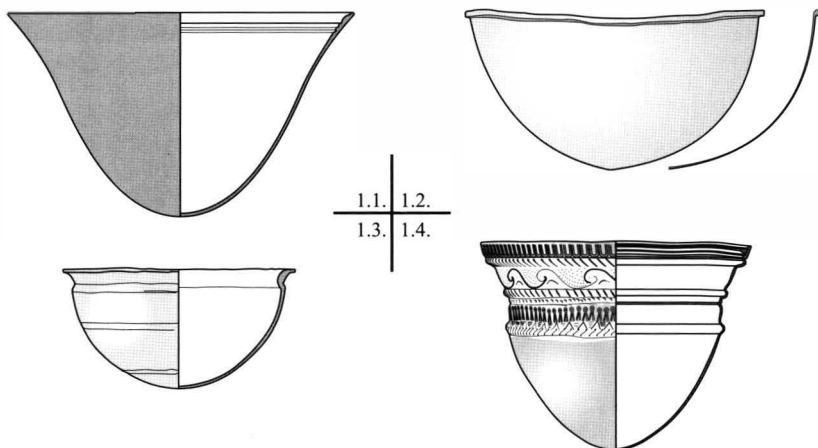

a.	b.	c.
----	----	----

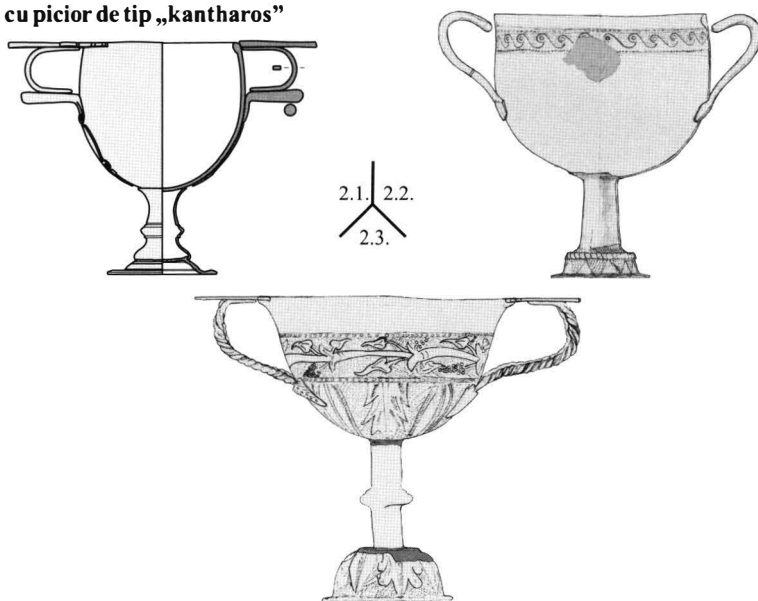

Fig. 5. Morfologia falerelor și plăcilor decorative (scări diferite)..

1. Cupe cu fund rotund de tip „mastos”

2. Cupe cu picior de tip „kantharos”

3. Cana biconică de la Vedeia

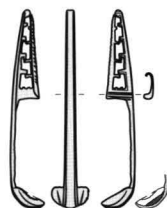
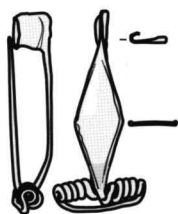
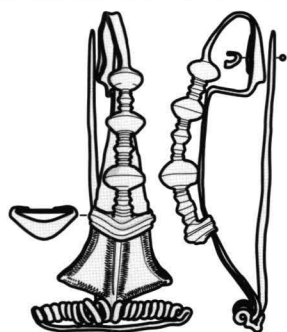

4. Skyphos-ul de la Calafat

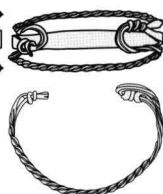
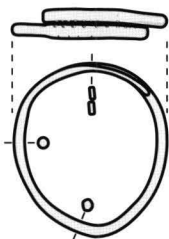

Fig. 6. Tipologia recipientelor de argint din Dacia preromană (scări diferite).

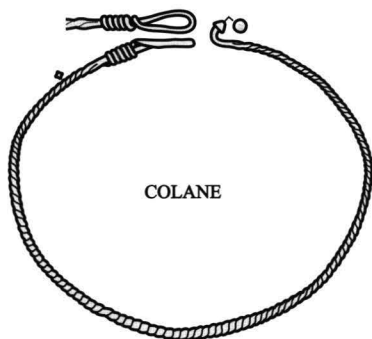
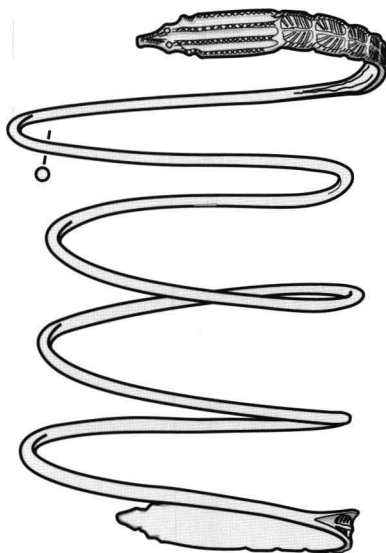

FIBULE

BRATARI

COLANE

LANT

Fig. 7. Tipurile considerate reprezentative ale orfevreriei dacice.

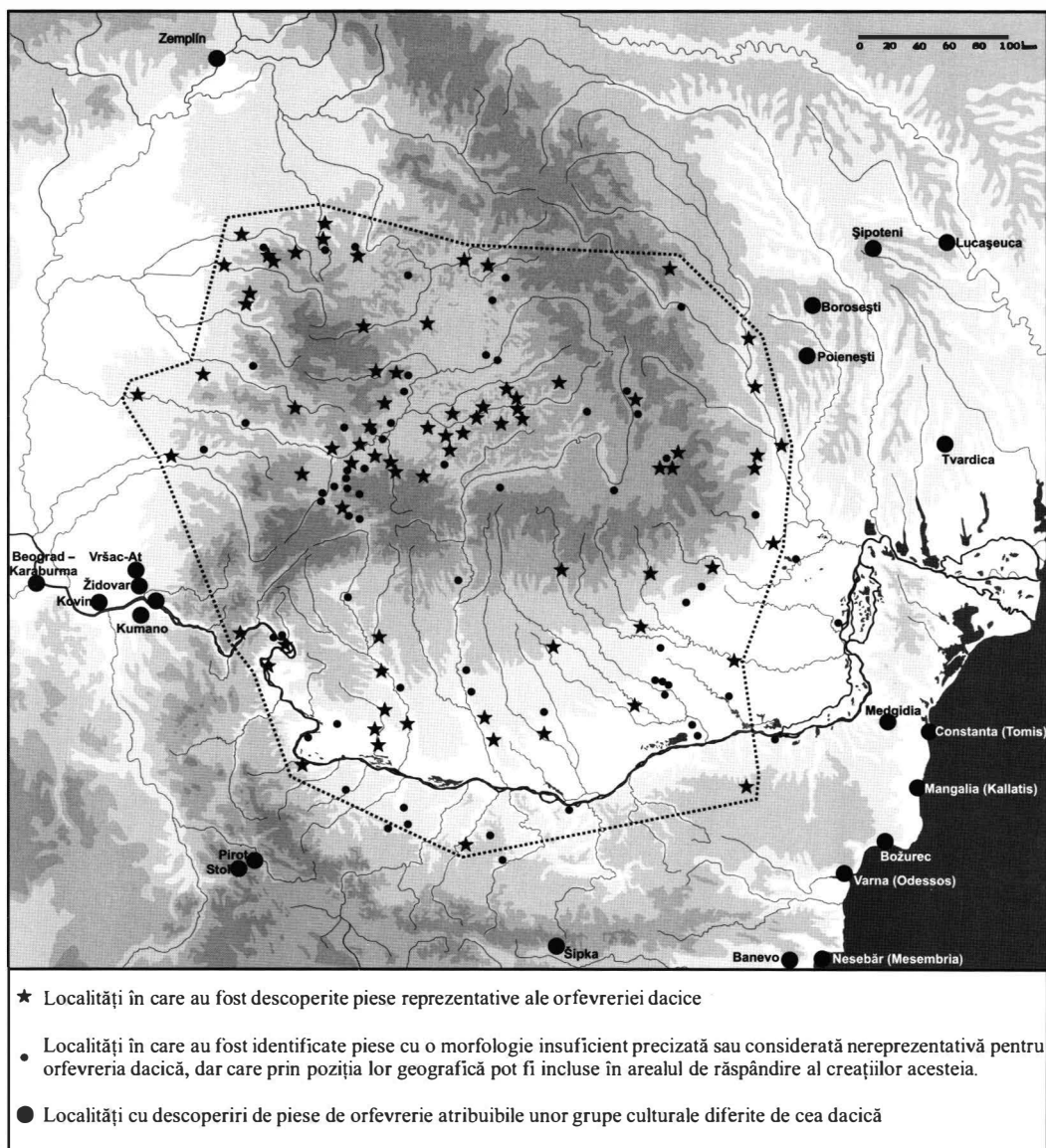

Fig. 8. Delimitarea arealului orfevreriei dacice.

Die ikonographischen Darstellungen der Spätlatènezeit aus Dakien, könnten als Ausdruck einer einheimischen, auf zwei (ein männliches und ein weibliches) komplementäre Prinzipien sich stützende Mythologie betrachtet werden.

Das weibliche mythologische Prinzip ist entweder durch das Thema einer *göttlichen weiblichen Triade*, wie auf den Phaleren von Lupu (hypothetisch auf der Platte von Săliște, aber auch auf Tonpokale oder Gürtelschließen von Popești, Cârloamănești oder Zimnicea), oder *vielleicht*, durch den Gedanken der Paar weiblicher Gottheiten (wie auf den Phaleren von București-Herăstrau, von den Fibeln von Coada Malului und Bălănești), oder auch die Darstellung einer einzigen weiblichen Gestalt (in Galiče und *vielleicht* in Jakimovo) dargestellt. Das männliche mythologische Prinzip ist durch das Thema des *Reiter-Helden*, wie auf den Phaleren von Surcea und Galiče oder das Thema des *Paars von Reiter-Helden* dargestellt.

Zwischen den zwei Themen mit weiblichen und männlichen Gottheiten kann eine ikonographische und mythologische Verbindung hergestellt werden, die von der Assoziation ihrer Darstellungen in den Funden von Lupu und Galice (und vielleicht auch in Jakimovo) als auch durch die möglichen Verbindungen mit der Ikonographie des *Thrakischen Reiters* und der kaiserzeitlichen *Donauländischen Reiter*, auch diese mit geheimnisvollen weiblichen Gottheiten kombiniert, suggeriert wird.

Es kann weiter die Frage gestellt werden, ob diese Komplementarität zwischen den weiblichen und männlichen Komponenten der einheimischen Mythologie, nicht als ein Fundament der Gestaltung von zwei, unterschiedlichen spätlatènezeitlichen rituellen Praktiken beiderseits der Südkarpaten erkannt werden könnte. Einerseits, die Gestaltung einer Grabsitte, welche die Heroisierung des Verstorbenen durch seine Investition mit den Zeichen des Reiters voraussetzt, kann in den westlichen Gebieten der Unteren Donau erkannt werden. Andererseits, kann im siebenbürgischen Becken eine Sitte erkannt werden, welche die Organisierung und Deponierung von weiblichen Trachtgarnituren (nur selten in Grabzusammenhänge: Tilișca oder Poiana-Movila Hârtop) voraussetzt.

Die räumliche Differenzierung der zwei Sitten, die sich auch durch die symbolisierten Prinzipien unterscheiden (das weibliche und das männliche), könnte durch eine, von einem Gebiet zum anderen, differenzierte Darstellung der Modalität erklärt werden, in der das gemeinsame ideologisch-mythologische Fond in die Sitten eingeführt wurde. Im Gebiet der Unteren Donau, wurden durch die Grabsitten prägnant jene Komponente der einheimischen Mythologie ausgewertet, die sich auf der Heros-Reiter, durch die Investition des Verstorbenen mit den Zeichen des Reiters bezog. Zum Unterschied gab es in Siebenbürgen, wo die Grabsitten im allgemeinen, wie auch in anderen mitteleuropäischen Zonen, sublimiert waren, die Voraussetzungen, daß die Darstellung des mythologischen Fonds in vornehmlich Votivpraktiken zum Ausdruck kommt und zwar durch die Betonung der weiblichen Komponente, ausgedrückt in der Struktur der Schatzfunde.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

- Abb. 1. Typologie der Silberfibel (unterschiedliche Maßstäbe).
- Abb. 2. Typologie der Ohr-, Finger-, und Armringe.
- Abb. 3. Typologie der Spiralschmuckes sowie der zusammengesetzten Schmuckstücke.
- Abb. 4. Typologie der Verbindungsglieder, Anhänger und Ringe.
- Abb. 5. Morphologie der Phalaren und der Zierplatten.
- Abb. 6. Typologie des silbernen Geschirrs.
- Abb. 7. Die repräsentativen Typen der dakischen Goldschmiedekunst (alles Silber).
- Abb. 8. Areal der dakischen Goldschmiedekunst.

LUMEA FUNERARĂ ÎN MOESIA INFERIOR (SECOLELE I-III P. CHR.)*

LIANA OȚA

I. INTRODUCERE

Lucrarea își propune analiza mormintelor de epocă romană timpurie din Moesia Inferior, în principal doar pe baza materialului publicat. Cauzele acestei alegeri sunt multiple. Prima dintre ele ține chiar de numărul foarte mare al mormintelor romane timpurii descoperite până în prezent: din literatura de specialitate am strâns date asupra a 1495 de complexe. Am considerat că materialul publicat oferă un eșantion reprezentativ, pe baza căruia se poate întreprinde o analiză amănunțită, ale cărei concluzii să aibă valabilitate generală. Acolo unde a fost posibil, am căutat să completez datele publicate cu unele inedite (Histria, 2 Mai, Callatis, Enisala).

O a doua cauză derivă de fapt din cea anterior amintită. În general, materialul săpat a fost mai mult sau mai puțin bine publicat, deci problema nu era aceea de punere în circulație a unor noi complexe, care cred că nici nu aveau cum să schimbe imaginea de ansamblu, ci consta tocmai în încercarea de sintetizare a rezultatelor oferite de mormintele deja publicate. În mod paradoxal, după o serie de studii de sinteză apărute în intervalul 1961-1977, nu a mai fost întreprinsă nici o încercare de sistematizare a materialelor mereu nou descoperite. Atât în lucrările de specialitate, cât și în cele de popularizare, datorită tocmai mării cantități de material acumulate, ce necesita o analiză separată, rândurile scrise despre necropole erau parcimonioase. Mi s-a părut că ar fi binevenită o nouă încercare de sinteză, care să fie totodată și un bilanț a ceea ce s-a scris până în prezent, dar și o ocazie de evaluare a perspectivelor cercetării lumii funerare din Moesia Inferior în epoca Principatului.

În cele din urmă, trebuie să amintesc și o cauză cât se poate de practică a cantonării analizei mormintelor romane timpurii din Moesia Inferior în materialul

---

* Lucrarea a fost susținută public la Facultatea de Istorie a Universității București, pe 23 februarie 2004, sub conducerea științifică a prof. dr. Zoe Petre. Din comisia de doctorat au mai făcut parte: prof. dr. Gheorghe Vlad Nistor, președintele comisiei, precum și prof. dr. Alexandru Barnea (Facultatea de Istorie a Universității București), dr. Alexandru Suceveanu (Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan"), dr. Lucia Marinescu (Muzeul Național de Istorie a României). Teza conține 340 pagini de text, 17 hărți, 53 figuri, 3 anexe - 2 cu grafice, 1 cu mormintele cu datare incertă.

publicat, și anume ritmul susținut al cercetărilor arheologice, sistematice sau de salvare, ceea ce face ca noile descoperiri să apară la intervale foarte scurte de timp. Așteptarea publicării și analiza *tuturor* mormintelor descoperite nu s-ar fi terminat, prin urmare, niciodată.

Lucrarea încearcă realizarea unei monografii funerare arheologice a unei provincii din Imperiul roman. De ce doar arheologice, este lesne de înțeles, căci volumul inscripțiilor și monumentelor funerare este, la rândul său, enorm. Adunarea într-o singură lucrare a tuturor descoperirilor arheologice, epigrafice și de artă reprezintă în acest stadiu al cercetărilor nu numai un demers ce depășește clar limitele unui singur om, dar este o întreprindere riscantă și din punct de vedere științific. Noile direcții de cercetare tind spre o specializare din ce în ce mai pronunțată și fiecare dintre cele trei domenii enunțate, arheologia, epigrafia și arta funerară, au propriile metode de analiză. Riscam astfel să transfer, fie și involuntar, concluziile dintr-un domeniu într-altul, în timp ce ideal ar fi, și chiar se încearcă pentru alte epoci istorice, să se efectueze demersuri *paralele, independente, specializate*, ale căror concluzii să poată fi comparate abia la final.

Chiar și numai arheologic, chiar și cu cele câteva precedente din anii 1961-1977, o încercare de sintetizare și de analiză a mormintelor de epocă romană timpurie de pe întreg teritoriul Moesiei Inferior nu a mai fost niciodată întreprinsă, din câte știu.

II. RITUL ȘI RITUALUL FUNERAR ÎN MOESIA INFERIOR. TIPOLOGIA MORMINTELOR

Tipurile de morminte definite de mine sunt:

I. Locul incinerăției și cel al înmormântării sunt identice (incinerare tip *bustum* - 58 morminte) = Alexandrescu JAa IV-VI (ruguri-morminte de suprafață, cu groapă de ardere în cruce; în groapă de ardere oval-alungită; în groapă de ardere în trepte) și JAb VII (complexe de incinerăție cu ruguri în groapă de ardere circulară adâncă) = Barbu tipurile I-IV (incinerăție în groapă ovală și ușor albiată; incinerăție în groapă dreptunghiulară mult adâncită; mormânt în trepte) = Getov tip IV (morminte de incinerăție în groapă)

Este mult mai corect să se folosească termenii de înmormântare-*bustum* (traducere pentru *Bustumbestattung*) și înmormântare-*ustrina* (traducere pentru *Ustrinabestattung*). Termenul de "înmormântare", atrage T. Bechert (Bechert 1980, 255) atenția, are un înțeles mai cuprinzător decât acela de mormânt, în cazul ritului incinerăției, căci acoperă o multitudine de procese începând cu arderea cadavrului (pe loc sau la rug), urmată de înmormântarea cadavrului ars, a ofrandelor și a altor rămășițe ale arderii. Între arderea defunctului și închiderea mormântului s-au scurs cu siguranță mai multe ore, dacă nu chiar o întreagă zi.

II. Locul incinerăției și cel al înmormântării nu sunt identice (incinerare la *ustrina*)

1. Resturile incinerăției depuse în groapă (32 morminte) = Alexandrescu JB1 (complexe de incinerăție cu arderea în afara tumulului, morminte pe sol) = Getov tip I (tumuli care cuprind și rugul și mormântul)

2. Resturile incinerăției depuse în cutie (22 morminte) = Getov tip V varianta B (urne de piatră), tip VII (morminte de incinerăție sau înhumăție din plăci de piatră), tipul IX varianta A (incinerăție sau înhumăție în cutie cu acoperiș plan)

a. cutie construită din plăci sau lespezi de piatră

b. cutie construită din cărămizi sau țigle

3. Resturile incinerăției depuse într-o urnă (135 morminte) = Alexandrescu JB3 (morminte în urnă) = Getov tip V varianta B (urne ceramice)

III. Morminte de înhumăție

1. Morminte de înhumăție cu defunctul depus în groapă (237 morminte) = Alexandrescu i (morminte de înhumăție) = Barbu tip V-VI (mormânt simplu fără sicriu și mormânt simplu în sicriu de lemn) = Getov tip II (morminte de înhumăție secundară în tumuli, fără groapă) și tip III (morminte de înhumăție în groapă și cutie)

Explicația răspândirii și generalizării înhumăției în Moesia Inferior este probabil de presupus atât ca influență a elementelor orientale de populație, bine atestate epigrafic, dar și ca urmare a aflului de populație romanizată.

2. Morminte de înhumăție cu defunctul depus în cutie (95 morminte) = Barbu tip VII, IX, X, XI, XII, XIV (mormânt în țigle; mormânt construit din cărămidă; morminte din lespezi de calcar cu o singură încăpere; mormânt din lespezi de calcar cu două încăperi; mormânt cioplit dintr-un bloc de calcar; mormânt de cărămidă cu capac de sarcofag) = Getov tip III (morminte de înhumăție în groapă și cutie), tip VII (morminte de incinerăție sau înhumăție în plăci de piatră), tip VIII varianta A (înhumăție în cutie dintr-un bloc de piatră, cu capac plan), tip IX varianta A (morminte de incinerăție sau înhumăție în cutie cu acoperiș plan)

a. cutii din lespezi de piatră

b. cutii din bolovani de piatră

c. cutii dintr-un singur bloc de piatră

d. cutii din cărămizi sau țigle

e. cutii din fragmente de cărămizi și țigle

f. cutii din cărămidă combinată cu piatră

g. cutii din material neprecizat

3. Morminte de înhumăție cu defunctul depus în sarcofag (95 morminte) = Barbu tip XIII (sarcofage) = Getov tip VIII varianta B (sarcofage)

O precizare metodologică, poate nu inutilă, mai ales prin prisma confuziei din literatura bulgară: prin termenul de "sarcofag" am înțeles doar monumentul cu arca realizată dintr-un singur bloc și capacul în pantă dublă, cu acrotere. Toate celelalte tipuri care nu se încadrează descrierii menționate le-am socotit morminte de înhumăție în cutie. Diferența între cutie și sarcofag constă în special în forma și decorul specific capacelor de sarcofag (în două ape, cu

acrotere), în timp ce prin cutii am înțeles construcții rectangulare, cu capacul plan sau cel mult în două ape, dar nedecorat.

4. Morminte de înhumare în ansamblu constructiv alcătuit din cameră funerară și coridor, săpate în pământ, fără a fi zidite (91 morminte) = Barbu tip VIII (mormânt în firdă)

5. Morminte de înhumare cu defunctul depus în cavou (3 morminte) = Barbu tip XV, XVI (cavou cu o singură încăpere, cavou cu o singură încăpere și vestibul)

IV. Morminte cărora nu li se cunoaște decât ritul funerar

1. Morminte de incinerare (62)

2. Morminte de înhumare (42)

V. Morminte pentru care nu se precizează ritul funerar (cel puțin 484 de morminte sunt în această situație, datorită lacunelor publicării sau distrugerilor antice sau moderne)

a. nici un fel de detaliu asupra ritului, fiind publicat doar inventarul (407 morminte)

b. indicii de ritual, nu însă și de rit, există pentru 77 de morminte

VI. Morminte-cenotaf (17)

VII. Nu sunt în realitate morminte

VIII. Nu este sigur caracterul funerar al complexelor

III. INVENTARUL MORMINTELOR

Nu mi-am propus o tipologie detaliată a obiectelor de inventar descoperite în mormintele de epocă romană timpurie din Moesia Inferior. Justificarea este dată de structura și tema specifice lucrării, care analizează cu precădere ritualul funerar practicat pe teritoriul provinciei Moesia Inferior în primele trei secole p. Chr. Din această perspectivă, o împărțire foarte amănunțită a pieselor de inventar după criterii de formă nu își are rostul, căci mobilierul funerar se circumscrie unor funcții bine definite, comprehensibile în cadrul larg al analizei de ritual, și care pot fi identice sau diferite de funcțiile îndeplinite de aceleași piese în viața cotidiană. De exemplu, cănițele (indiferent de împărțirea lor tipologică - cu o toartă sau cu două toarte, fiecare cu numeroase variante) și urcioarele (la fel, clasificate în urcioare cu o toartă sau cu două toarte, cu variante) pot îndeplini exact aceeași funcție în ritualul funerar, și anume recipiente ce conțin ofrande alimentare.

Scopul a fost mai degrabă o trecere în revistă a categoriilor mari de obiecte de inventar ce se pot întâlni în mormintele datate în secolele I - III p. Chr. în Moesia Inferior:

1. opaițe (care reprezintă cel mai des întâlnit inventar funerar)
2. vase ceramice
3. vase de metal
4. vase de sticlă

5. ofrande (inclusiunea acestei mari categorii de inventar după recipientele din ceramică, sticlă sau metal se justifică prin faptul că cea mai mare parte a sa a fost descoperită în interiorul amintitelor vase, alcătuind conținutul lor. Aici am inclus: materii organice sau anorganice, fructe, conuri și ouă)
6. monede
7. obiecte de podoabă
8. piese de port
9. piese de toaletă
10. obiecte de inventar cu rol de instruire (educațional)
11. obiecte de uz casnic
12. instrumente medicale
13. piese de armament și de echipament militar
14. care
15. obiecte legate de joc sau de petrecerea timpului liber
16. statuete
17. scaune
18. obiecte cu valențe sacre
19. plăcuțe și tipare
20. amenajarea mormântului și toaleta mortuară
21. cuie
22. morminte fără inventar (329 la număr)

Trebuie însă spus că în cazul inventarelor mormintelor romane timpurii din Moesia Inferior este greu de făcut o departajare absolută în ce privește încadrarea propriu-zisă tipologică. Cuțitele, de pildă, se întâlnesc atât în mormintele masculine, cât și în cele feminine, în calitate de obiecte din trusa cosmetică, deci mai degrabă de încadrat printre obiectele de toaletă decât printre cele de uz casnic. Aceeași distincție poate fi făcută și pentru chei, care pot fi chei propriu-zise sau chei ale casetelor de toaletă din lemn.

Indiferent de categoria căreia îi aparține din punct de vedere tipologic, orice piesă descoperită într-un mormânt nu poate fi considerată ca îndeplinind un rol aprioric și imuabil prescris de regulile ritualului funerar. O discuție, indiferent că are în vedere un singur mormânt sau o necropolă, trebuie să ia în considerare, cel puțin pentru epoca romană timpurie, *toate* caracteristicile de rit sau ritual ale complexelor funerare, pornind de la amenajarea exterioară a mormântului, tipul de înmormântare practicat și sfârșind cu analiza obiectelor de inventar din punct de vedere numeric, al materialului din care au fost realizate, al poziției de depunere, tipologic și cronologic. Din această perspectivă, mi se pare că se impune renunțarea la încercările de clasificare făcute pentru inventarele de epocă romană timpurie după modelul și experiența preistoriei. Poate fi citată tipologia de inventar propusă de M. Babeș (Babeș 1971, 25), care distingea la Enisala trei mari categorii de inventar, ținând cont de funcția fiecărui obiect în amenajarea mormântului: 1. obiecte care servesc practic la amenajarea mormântului (ca de pildă urnele), a rugului, sau la

diferite operații rituale; 2. ofrande (ceramică, mâncare); 3. obiecte de port. Impedimentul care face o astfel de tipologie inoperabilă în cazul mormintelor de epocă romană timpurie este faptul că nu ține cont de cele două momente diferite ca plasare în timp din cadrul ritualului funerar: înmormântarea defunctului și a obiectelor pe care le purta, și depunerea mobilierului funerar, tot proprietate personală. Unul și același obiect poate marca momente diferite ale ritualului funerar (de pildă inele au fost descoperite la mână, deci purtate de defunct, dar și lângă gleznă, deci depuse). Este mult mai utilă, însă doar ca punct de pornire, clasificarea, la prima vedere incompletă, propusă de T. Bechert (Bechert 1980, 257), între bunuri primare (care au fost arse sau îngropate odată cu cel decedat) și bunuri secundare (depușe ulterior în mormânt, dar înainte de închiderea acestuia).

IV. PRACTICI FUNERARE ULTERIOARE ÎNMORMÂNTĂRII

Riturile legate de pomenirea periodică a morților sunt bine atestate de izvoarele literare. Arheologic însă, fenomenului amintit i s-a acordat prea puțină atenție, probabil și datorită faptului că este mult mai greu de observat decât celelalte aspecte ale ritualului funerar, deoarece se desfășoară în exteriorul gropii sepulcrale. Am preferat denumirea de practici funerare celei de rituri funerare datorită ariei mai mari de cuprindere pe care o are termenul “practici”. Acesta nu implică în mod neapărat fenomene organizate, la nivel de familie sau colectivitate, ce au loc la anumite date bine cunoscute în calendarul religios roman. Am inclus, poate și datorită faptului că cercetarea asupra fenomenului a fost practic inexistentă până acum, toate manifestările ce au legătură cu mormântul, ulterior depunerii cadavrului și inventarului funerar în groapa complexului. Semnificația exactă a termenului “ulterior” nu se poate preciza, iar cauza este aceeași care m-a determinat să prefer o sintagmă neutră și cu arie mai largă de semnificații. Cercetarea arheologică surprinde relativ puține momente din desfășurarea ritualului funerar și orice presupunere asupra intervalului de timp dintre închiderea complexului funerar și diferitele practici funerare ulterioare înmormântării cred că este hazardată. Dau un singur exemplu, referitor la situațiile care pot fi interpretate drept resturi ale ospetelor funerare. Certitudinea dacă aceste ospete au avut loc curând după înmormântare (*silicernium*), sau la un interval de nouă zile (*cena novemdialis*), și deci constituie încă parte integrantă a *funus* (DA, s.v. *funus*, 1386), ori s-au desfășurat după cele nouă zile, și deci intră în categoria propriu-zisă a practicilor funerare ulterioare înmormântării, nu poate fi, în acest stadiu al cercetării, dobândită.

V. TIPOLOGIA NECROPOLELOR

I. Necropole care aparțineau unor fortificații romane și/sau așezărilor civile din jurul acestora (Dinogetia, Salsovia, Beroe, Sexaginta Prista, Capidava, Abrittus, Dimum, Carsium, Barboși)

II. Necropole ale municipiilor (Noviodunum, Durostorum, Troesmis, Axiopolis, Novae, Tropaeum Traiani, Montana), și ale singurei *colonia* din Moesia Inferior (Oescus)

III. Morminte cu caracteristici autohtone

III. 1. Necropole sau morminte plane (Enisala, Drașan, Târgoviște, Aliman, Hamcearca, Visterna)

Am folosit termenul de morminte cu caracteristici autohtone nu în dorința de a marca o dihotomie între roman și autohton, așa cum reiese uneori din literatură. Mai presus de apartenența etnică, ce nu poate fi rezolvată satisfăcător în acest stadiu al cercetărilor, cred că ar trebui să se renunțe la separația amintită, și să se vorbească de o *populație provincială cu diferite grade de romanizare* trădate de caracteristicile mormintelor. Unele dintre necropolele rurale cu caracter mai pregnant roman nu este exclus să fi aparținut populației geto-dacice, dar, cel puțin în acest stadiu al cercetărilor, este vizibilă concentrarea în câteva puncte de pe teritoriul Moesiei Inferior a unei populații mai conservatoare sub raportul tipurilor de morminte (incinerare în urnă sau în groapă) și al inventarului. Inclusiv aceste grupe de populație trăiau sub stăpânire romană, care și-a pus amprenta în mod vizibil, prin asocierea obiectelor de inventar tradiționale, ca de exemplu ceramica lucrată cu mâna, cu cele produse în atelierele Imperiului.

III.2. Necropole tumulare cu caracteristici autohtone (Sredina)

III.3. Înmormântări izolate sau în grupuri mici tumulare (Pecineaga, Independența, Bărăganu, General Toșevo, Tutrakanci, 2 Mai, Dimităr Ganevo, Kardam, Velikovo, Dălgopol)

IV. Morminte ale comunităților rurale cu caracter predominant roman (Arrubium, Crucea, Dulgheru, Gura Canliei, Horia, Mârleanu, Niculițel, Mamaia, Pietreni, Neptun, Schitu, Sibioara, Urluchioi, Vadu, Apiaria, Asparuhovo, Butovo, între satele Samovodene și Hotnica, Strahilovo, Hadžidimitrovo, Džuljunica, Krușeto, Stražica, lângă Balčik, Galata, Kokodiva, lângă Odessos, Štipsko, Goričane, Gorni Dăbnik, Kăpinovo, Kozlovec, Lizec, Mezdra, Madara, Suhindol, Lazar Stanevo, Dobri dial, Slomer, Lăžene, Momin sbor, Mogilec, Obročiste, Pavlikeni, între satele Părvomajci și Polikraiște, Pčelnik, Plenimir, Carevec, Vardim, Pleven, Almus, Ljublen)

V. Necropole ale orașelor grecești (Tomis, Callatis, Histria, Odessos, Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum)

VI. Grupă separată (Baia)

Lucrarea nu a avut un capitol de concluzii. Această alegere a fost dictată de considerentele pe care le-am expus deja, în introducere: lipsa sintezelor recente asupra mormintelor romane timpurii din Moesia Inferior, numărul mare de complexe descoperite, faptul că lucrarea mea rămâne, deocamdată, singura sinteză care are în vedere mormintele datate în secolele I-III p. Chr. de pe întreg teritoriul provinciei amintite. După ce am parcurs publicațiile, și după ce am redactat capitolele referitoare la rit și ritual funerar, inventar și tipologia mormintelor, mi-

am dat seama că ar mai fi încă foarte multe perspective din care se poate încerca o analiză. Adăugarea unui capitol de concluzii, care sugerează un demers deja încheiat, mi s-a părut că ar umbri tocmai ceea ce am intenționat să fie această lucrare: un *început*.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- M. Alexandrescu-Vianu, *Les sarcophages romains de Dobroudja*, RĚSEE 8, 1970, 2, p. 269-318.
 P. Alexandrescu, *Necropola tumulară în Histria*, II, București, 1966, p. 133-294.
 A. Angelov, *Grabfunde aus der Südnekropole von Marcianopolis* (în bulg.), Izvestija Varna 19 (34), 1983, p. 84-88.
 A. Angelov, *Grabfunde in der Westlichen Nekropole von Marcianopolis*, Izvestija Varna 21 (36), 1985, p. 55-62.
 M. Babeș, *Necropola daco-romană de la Enisala*, SCIV 22, 1971, I, p. 19-43.
 V. Barbu, *Din necropolele Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca romană*, SCIV 22, 1971, I, p. 47-68.
 V. H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983.
 E. Bărlădeanu-Zavatin, *În legătură cu o necropolă de epocă romană timpurie la Callatis*, Pontica 10, 1977, p. 127-151.
 T. Bechert, *Zur Terminologie provinzialrömischer Brandgräber*, ArchKorr 10, 1980, 3, p. 253-258.
 M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța, 1968.
 C. Chera, V. Lungu, *Noi descoperiri din necropolele tomitane*, Pontica 17, 1984, p. 109-130.
 Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Paris, 1896, s.v. *funus*.
 L. Getov, *Coutumes et constructions funéraires chez les Thraces pendant l' époque romaine* (în bulg.), Arheologija Sofia 12, 1970, I, p. 1-12.
 C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, Constanța, 1967.
 M. Irimia, *Considerații privind unele morminte tumulare din epoca romană descoperite în Dobrogea*, Pontica 20, 1987, p. 107-134.
 T. Kovačeva, *Tombes nouvellement découvertes à Oescus* (în bulg.), Arheologija Sofia 10, 1964, 4, p. 67-71.
 L. Oța, *Necropole din Moesia Inferior în secolele I-III p. Chr.*, Apulum, 37, 2000, I, p. 279-282.
 D. Ovčarov, *Tumulus funéraire et sanctuaire thraces du III-e s. de n. ère près du village Ljublen, dép. de Tărgoviște* (în bulg.), Arheologija Sofia 21, 1979, 3, p. 33-46.
 A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure*, AISÉE, Bulletin, 17-18, 1987.
 L. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum - Sofia*, Londra, 1991.
 S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iași, 1981.
 G. Simion, *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum*, Peuce 9, 1984, p. 75-88.
 G. Tončeva, *Tombes nouvellement découvertes aux environs d'Odessos* (în bulg.), Izvestija Varna 15, 1964, p. 51-60.
 J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, Londra, 1971.

THE FUNERARY WORLD IN MOESIA INFERIOR (1st – 3rd CENTURIES A.D.)

ABSTRACT

In the present work, I am trying to make an archaeological funerary monograph for a province of the Roman Empire. I have defined eight types of structures:

I. The place of the cremation and the place of the burial are identical (*bustum* type cremation)

II. The place of the cremation and the place of the burial are not identical (*ustrina* cremation): 1. The cremation remains deposited in a pit; 2. The cremation remains deposited in a box; 3. The cremation remains deposited in an urn

III. Inhumation tombs: 1. Inhumation tombs with the deceased deposited in a pit; 2. Inhumation tombs with the deceased deposited in a box; 3. Inhumation tombs with the deceased deposited in a sarcophagus (by "sarcophagus" I meant only the monument with the arch made of one single block and a double inclined cover with acroterion. I considered all the other types that don't fit in the mentioned description as inhumation tombs in a box. The difference between a box and a sarcophagus consist mainly in the shape and the decoration specific to sarcophagus covers - double inclined, with acroterion. I meant by boxes the rectangular buildings, with a flat or at least double inclined cover, without decoration); 4. Inhumation tombs in a constructive complex consisting of a funerary chamber and corridor dug in the ground, without being built; 5. Inhumation tombs with the deceased deposited in a vault.

IV. Tombs whose only the funerary rite is known: 1. Cremation tombs; 2. Inhumation tombs

V. Tombs whose funerary rite is not specified

VI. Cenotaph-tombs

VII. These are not really tombs

VIII. The funerary character of these discoveries is not certain

Taking into account the funerary ritual of early Roman tombs from Moesia Inferior, a detailed typology of the grave goods is not necessary. For example: clay vessels belonging to different categories (jugs or beakers) could have the same function during the funerary ritual - vessels for holding liquids; the knives can be considered as household items or, in case they were discovered in female tombs, as parts of a cosmetical kit. The same item could have been used as inventory during different moments of the funerary ritual. Rings, for instance, were discovered near the hands of the deceased (meaning they were worn by the deceased), and near the ankle (meaning they were deposited).

I have also tried to establish a typology for all the manifestations linked to the tomb, after the depositing of the corpse and the funerary inventory in the pit, manifestations called post-funeral practices (Toynbee 1971, 50). I preferred this syntagma instead of funerary rites, because the term "practices" has a larger area. This doesn't necessarily imply organized events, in a family or a community, taking place at certain well-known dates in the Roman religious calendar (*Parentalia*, *Lemuria*). There is no exact meaning of the term "post-funeral". Not many from the unfolding of the funerary ritual are visible to archaeological research, and it is my belief that any suppositions on the time interval between the closing of the funerary complex and the various post-funeral practices are still precarious.

I have defined six types of Roman cemeteries, according to the type of site to whom they belong:

I. Cemeteries of Roman forts and/or of the nearby settlements

II. Cemeteries of Roman towns

III. Tombs with autochthonous features (by the term “autochthonous” I meant a more conservative population, taking into account the funerary ritual)

1. Flat tombs or cemeteries

2. Tumular cemeteries

3. Small groups or isolated tombs, both tumular

IV. Tombs of rural communities, with prevalent Roman features

V. Cemeteries of Greek towns

VI. Secondary tombs in a prehistoric barrow.

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XXV, 2005)

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Prezenta serie marchează douăzeci și cinci de ani de apariție neîntreruptă a cronicii consacrate epigrafiei Daciei și Scythiei Minor. De asemenea, acest an înregistrează apariția unei culegeri epigrafice (*infra*, nr. 1097), care valorifică o mare parte a patrimoniului epigrafic înregistrat în cele 24 de serii anterioare ale cronicii noastre.

Ca și în seriile precedente, se prezintă separat cele două arii geografice, *Dacia* și *Moesia Inferior* (zona românească: Dobrogea); fiecare secțiune cuprinde bibliografia epigrafică și inscripțiile nou descoperite sau revizuite. După modelul adoptat începând cu seria XIX-XX (1999-2000), prezentăm în prima secțiune și o cronică a descoperirilor epigrafice externe privitoare la istoria Daciei.

A) DACIA

(nr. 1091-1122)

Bibliografie – Generalități

1091. *Corona Laurea*. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu, București, 2005, 552 p. (colegiul de redacție: Crișan Mușețeanu, Doina Benea; secretar de redacție: Atalia Ștefănescu); pentru cronică noastră reținem următoarele contribuții:

- Mihai Bărbulescu, *Numen în inscripțiile votive din Dacia*, p. 85-89;
- Doina Benea, *Aurelius Goddes, magister figlinarum legionis*, p. 91-95; vezi *infra*, nr. 1116);
- Dorel Bondoc, *The officina of Ambiurus from Cioroiu Nou, Cioroiși commune, Dolj County*, p. 107-117;

– Dan Isac, *Inscripții votive din Gilău (jud. Cluj)*. (Noi date despre cariera militară a lui *P. Aelius Maximus*), p. 247-257 (vezi *infra*, nr. 1120-1122);

– Eleonora Mancini, *La comunicazione verbale fra i Daci e i Romani*, p. 287-292;

– Carmen Mihăilă, *Dedicenții reliefulor votive din Dacia*, p. 319-326;

– Atalia Ștefănescu, *The Religion of the Soldiers from the legions in Roman Dacia. An epigraphic approach (I)*, p. 501-508.

1092. Doina Benea, Ioana Hica, *Damnatio memoriae în arhitectura romană târzie de la Dunărea de Jos*, Timișoara, 2004, 192 p.

După *Introducere* (politica religioasă în epoca tetrarhiei și legislația creștină în epoca lui Constantin și a urmașilor săi), Doina Benea (cap. 2 și 3), prezintă mai întâi măsurile de desacralizare și cu caracter antipăgân din provinciile de la Dunărea de Jos, apoi urmărește același proces în Dacia, inclusiv reutilizarea monumentelor (epigrafice și sculpturale) ca materiale de construcție. În cap. 4, Ioana Hica tratează despre reutilizarea monumentelor antice în arhitectura funerară de pe teritoriul fostei provincii Dacia (pe baza cercetărilor de la Napoca) (p. 86 și urm.).

S C I V A, tomul 57, nr. 1-4, București, 2006, p. 211-222

1093. Eduard Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei romane - Die Armee im Südwesten des römischen Dakien*, Timișoara, 2005, 225 p.

1094. Irina Nemeti, *Calea Zânelor. Moșteniri antice în mitologia românilor*, Cluj, 2004, 304 p.

1095. Sorin Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia eomană*, Cluj, 2005, 423 p.; cu un repertoriu al descoperirilor epigrafice și sculpturale (p. 327-380, nr. 1-348).

1096. Raymund Netzhammer, *Antichitățile creștine din Dobrogea*, București, 2005, 209 p. Ediția originală: *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, București, 1918 Traducere în românește de George Guțu; ediție îngrijită de Alexandru Barnea.

1097. Constantin C. Petolescu, *Inscripții Latine din Dacia*, București, 2005, 332 p. Culegerea cuprinde trei părți:

– I. Diplome militare (nr. 1-9: rectificări și completări la IDR, I; nr. 10-50: diplome descoperite și publicate ulterior);

– II. Inscripții din Dacia Superior și Dacia Inferior (rectificări și completări la IDR II și III/1-6): nr. 51-461;

– III. Inscripții din Dacia Porolissensis (inscripțiile publicate *post CIL III*, deci începând din anul 1903, sau rectificate): nr. 462-805.

Urmează indici (nume de persoane; armata romană; organizare orășenească; viață religioasă; denumiri geografice; împărați romani și casa lor domnitoare; date consulare; cuvinte remarcabile; locul descoperirii inscripțiilor; conținutul inscripțiilor) și concordanțe bibliografice.

Îndată după apariție, am primit scrisori din partea colegilor Radu Ardevan și Nicolae Gudea (Universitatea din Cluj), cu o serie de observații și sugestii. Astfel, R. Ardevan ne atrage atenția asupra unor inscripții, dintre care reținem aici: nr. **59**, numele dedicantului din r. 2 poate fi *C. Nae(vius)*; noi am preferat lectura lui Al. Bărcăcilă, CN: AEM., dar personajul trebuia să aibă *tria nomina* (cum a sugerat R. Ardevan în *ActaMN*, 21, 1984, p. 105 nota 111), prin urmare *Cn. Aem(ilius) [- - -]nus* (vezi *CEpR*, V, 326); nr. **183**: în lucrarea sa *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, 1998, rep. epigr. 506, R. Ardevan acceptă în partea finală a inscripției *ob / honor(em) q(uin)q(uennalitat)is port(u)s* (de fapt, lectura lui Al. Bărcăcilă); de asemenea, ni se atrage atenția asupra omiterii unor inscripții de la Napoca (reproduse acum *infra*, nr. 1117-1119). La rândul său, N. Gudea ne atrage atenția asupra unor piese din categoria *instrumentum*, omise sau prezentate eronat.

1098. Ion Stîngă, *Villa rustica de la Gârla Mare. Studiu monografic*, Craiova, 2005, 179 p. (în care sunt cuprinse și cele 49 planșe, cu desene și fotografii). Pentru cronica noastră reținem: un mic fragment de diplomă militară (vezi *infra*, nr. 1110); p. 41, nr. 1, pl. XV/11 (desen): un *mortarium* cu ștampila pe două rânduri, *ARPV / IENIV(s)* (ILD, 89); *ibidem*, nr. 2, pl. IX/1 (desen): alt fragment de *mortarium* cu ștampila *[C]LDONIT[ ] Evaresti*, de un tip prezent în multe descoperiri din Dacia (vezi ILD, 144-145, 148, cu bibliografia); câțiva grafiți ceramici (vezi pl. XVIII), înregistrați în *CEpR*, XVIII, 780 și ILD, 88.

1099. Radu Ardevan, *Die Illyrier von Alburnus Maior: Herkunft und Status*, în: *Ad Fontes ! Festschrift für Gerhard Dobesch zum fünfundsechzigsten Geburtstag am 15. September 2004* dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden (hrsg. Herbert Heftner und Kurt Tomaschitz), Wien, 2004, p. 593-598. Despre acești coloniști, vezi și contribuția lui I. Piso, citată în seria precedentă a acestei cronici (XXI-XXIV, nr. 955).

1100. Idem, *Die Turanii von Sarmizegetusa*, în vol.: *“Eine ganz normale Inschrift”... und ähnliches zum Geburtstag von Ekkehard Weber*. Festschrift zum 30. April 2005 (hrsg. Franziska Beutler und Wolfgang Hameter), Wien 2005, p. 197-202. Vezi și mai departe, nr. 1112.

1101. Idem, *CIL III 1596 – Ergänzung und Andeutung*, în *Hungarian Polis Studies*, 11, 2004, p. 107-113. Vezi *infra*, nr. 1113.

1102. Idem, *Autour de l'inscription CIL III 1474 = IDR III/2, 379*, *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 9/1, 2005, p. 241-249. Vezi *infra*, nr. 1111.

1103. Constantin C. Petolescu, *Albata decursio*, Analele Universității din Craiova. Seria științe filologice, limbi și literaturi clasice, I, 2004, p. 164-169. Articol sintetic pe baza informațiilor lui Tacitus (Istorii, II, 89) și Historia Augusta (*Vita Gallieni*, 8,1), a inscripțiilor de la Heliopolis (CIL III, 6693 și 14387 ff) și Berytus (AnnEp 1998, 1435).

1104. Idem, C. *Statilius Crito*, StCl 40-41, 2004-2005, p. 251-254. O nouă diplomă militară (publicată de Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 2004, p. 71, nr. 23), datând din 20 august 127, atestă pe C. *Statilius Crito*, în calitate de prefect al cohorții I *Thracum Syriaca* din armata Moesiei Inferioare. El era fără îndoială înrudit cu T. *Statilius Crito*, istoricul și medicul lui Traian, menționat în două inscripții (de la Efes și Heraclea Salbake); vezi despre acest medic scriitor: I. I. Russu, StCl 14, 1972, p. 111-128. Prefectul menționat acum era fără îndoială originar tot din Heraclea Salbake din Caria, prin urmare înrudit cu celebrul personaj din entourageul lui Traian.

1105. Idem, *Cariera centurionului M. Calventius Viator*, Pontica 37-38, 2004-2005, p. 195-198.

Personajul este cunoscut mai întâi dintr-o inscripție de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (CIL, III, 7904 = IDR, III/2, 205), cu rangul de *centurio leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis), exerc(itor) eq(uitum) sing(ularium) C(ai) Avidi Nigrini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)* (pe timpul domniei lui Traian). Personajul re apare într-o inscripție de la Gerasa, în Arabia (AnnEp, 1915, 42): o dedicație către Diana Augusta, pentru sănătatea împăratului Hadrian, pusă de către *equites singulares eius*, sub ordinele lui M. Calventius Viator, centurion al legiunii V Macedonica. După părăsirea autorului, un detașament din legiunea V Macedonica (din armata Moesiei Inferioare) a luat parte la războiul lui Traian contra parților; după război, Viator a fost detașat în garda de *equites singulares* a lui P. Aelius Hadrianus, desemnat legat al Siriei în 117; după ce Hadrian primește domnia, aceeași gardă de corp asigură temporar protecția noului împărat. Viator ar putea să apară și într-o altă inscripție de la Lambaesis, în Numidia (CIL, VIII, 2532 = 18042; ILS, 2487; vezi și AnnEp, 1974, 724).

1106. Idem, *Drobeta în timpul domniei împăratului Hadrian*, Drobeta, 15, 2005, p. 123-129.

Pentru a evita o invazie barbară peste Dunăre, împăratul Hadrian a decis, îndată după primirea domniei, să dezafecteze temporar podul de peste Dunăre; acesta a fost probabil restaurat în 123, cu ocazia vizitei împăratului în provinciile dunărene, rămânând poate în funcție până în vremea războiului lui Marcus Aurelius cu sarmații și populațiile germanice de la Dunăre (anii 168-180). Cu același prilej, castrul de la Drobeta a fost pus sub autoritatea legatului-guvernator al Moesiei Superioare; din acest motiv, *cohors IIII Campestris*, garnizoana castrului, apare în diplomele militare din anii 132 (RMD IV, 247), 160 (CIL XVI, 111) și 161 (RMD I, 55) printre trupele provinciei Moesia Superior.

1107. Ioan. Piso, *Sarmizegetusa*, în *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 26, col. 513-518 (Sarmizegetusa Rhigia și *colonia* romană).

1108. Idem, *La Mésie Supérieure et les débuts de Sarmizegetusa*, în vol.: *Römische Städte und Festungen an der Donau*. Akten der regionalen Konferenz Beograd 16-19 Oktober 2003, Belgrad, 2005, p. 119-124.

De reținut aici, dintre epigrafele citate, cele două conducte de plumb cu inscripție (CEPR XIX-XX, 856; ILD, 288); cifra de pe una dintre conducte (CXXVIII) era o însemnare a numărului de ordine în care trebuiau asamblate conductele; dar cele două nume nu sunt ale unor magistrați municipali, ci probabil ale antreprenorilor unei firme de *plumbarii*. Vezi și ștampilele de pe lingoul ștampilat: *infra*, nr. 1114.

Inscripții recent publicate sau revizuite

(nr. 1109-1122)

1109. Drobeta. Bloc dreptunghiular de calcar din cariera de la Vărănic descoperit în anul 2005 cu ocazia unor lucrări de dragare în albia Dunării, la o distanță de circa 250-300 m de malul fluviului. Dimensiuni: 1,30 × 0,67 × 0,60 m. Textul era încadrat de o ramă, acum distrusă (probabil urmare a

martelării, în vederea reutilizării ca material de construcție; cu această ocazie a fost distrus în mare parte textul din ultimele două rânduri). Litere îngrijit gravate, înalte de 4,5 cm; ligaturi: r. 2 *I* + *T*, 4 *M* + *A*, 8 *A* + *V*, 11 *N* + *D*. Expus în parcul arheologic din curtea Muzeului Regiunii Porților de Fier.

I. Stîngă, Drobeta 15, 2005, p. 130-133, fig. 1-2 (desen și foto).

D(is) M(anibus)
G(aius) Domit[ius]
Ale[x]an[der],
vet(eranus) leg(ionis) V Ma[c(edonicae)]

5 *[e]x sig(nifero) v[i]x(it) a[n]n(is)*

LXX. G(aius) Dom[i]-
tius Nicos-
tratus, aug(ustalis)
[c]ol(oniae) Sept(imiae) D(robetensis),

10 *p[a]trono*

secundum
[voluntatem]
[testam]e[nti]

Personajele menționate, veteranul C. Domitius Alexander și libertul său G. Domitius Nicostratus, sunt nou cunoscuți în prosopografia Drobetei. Pentru alți militari din această legiune, vezi IDR II, 36 (un centurion în activitate, care ridică piatra funerară a soției sale), 39 *vet. leg. V Mac. ex bf. trib.*, 40 *vet.*, 41 *vet. [e]x bf. cos.*, 67 *vet. cand. L. V M.* Pentru alți augustali, vezi IDR, II, 50 *aug(ustalis) c[ol]on(ia)e]* *Drub(etensis)*, 52 *aug(ustalis) m(unicipii) H(adriani) D(robetensis)*; ILD, 56 *aug(ustalis) col(oniae) Drub(etensis)*.

Datorită faptului că numele coloniei apare însoțit de gentiliciul imperial, inscripția poate data în jurul anului 200 (vezi în acest sens și inscripția IDR, II, 5, din timpul lui Caracalla); în inscripțiile de mai târziu, gentiliciul imperial este cel mai adesea omis (vezi astfel IDR, II, 6, 13, 50, 181).

1110. Gârla Mare (jud. Mehedinți). Mic fragment de diplomă militară (*tabella I*), descoperit în cursul săpăturilor la *villa rustica*.

I. Stîngă, *op. cit.* (vezi *supra*, nr. 1098), p. 97, pl. VI/3 și XLVI/4 (desene, cu propunere de reconstituire parțială).

Intus:

[- - - - - II Gallorum Pannon]ica
[et II Fl(avia) Commag(enorum) et II Gall(orum) Dac]ica et
[- - - - - IIII Hisp]ano-
[rum etc.

Extrinssecus:

[Descriptum et recogni]t[um ex tabula]
[aenea quae fixa est Ro]mae [in muro post]
[templum divi Au]g(usti) ad [Minervam]

După dispunerea trupelor reconstituite, micul fragment ar putea data din timpul domniei lui Hadrian (cf. ILD, 34) sau din timpul lui Antoninus Pius (cf. CIL XVI, 90 = IDR, I, 14, anul 144).

1111 (= CIL III, 1474; IDR III/2, 379). *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Monument funerar (probabil altar), dispărut. Textul transmis de Mezerzius, de la care a fost preluat de Acursius și Lazius, iar de la aceștia de Gruterus. Ultimele două rânduri (7-8) au fost gravate pe latura dreaptă („alio latere”, Gruterus).

N. Gostar, Sargetia 14, 1979, p. 659-661 (care atrăgea atenția că ultimele două rânduri au fost gravate pe latura dreaptă a altarului); R. Ardevan, *loc. cit.* (v. *supra*, nr. 1102), cu o nouă lectură a ultimelor două rânduri.

Textul inscripție de pe fața altarului este următorul:

D(is) M(anibus)

Antoniae Bonosae vix(it) ann[is]

XXXVII; Aurel(io) Constantio, eq(uiti) R(omano),

dec(urioni) col(oniae) Vimin(acii), vixit annis VL;

5 *P(ublio) Antonio Viatori, mil(iti) leg(ionis) VI*

Victricis frum(entario), vix(it) ann(is) XVIII;

P(ublius) Anto(n)ius Super, infelix pater.

Pe una din fețele laterale, probabil cea din dreapta, s-a adăugat ulterior, după moartea personajului dedicant din textul principal:

P. Ant(onius) [Super, trib(unus) co]h(ortis) III De[l]ma[t]arum,

vix[it] ann[is] [. . .] XXXVIII infelix pater

În IDR III/2. 379, vârsta este reprodusă XXXVIII, iar Ardevan propune [X]XXXVIII ani; dar P. Antonius [- - -] era probabil tatăl celor doi purtători ai gentiliciului *Antonius*, morți amândoi înaintea sa; de aceea, vârsta sa ar putea fi mai degrabă [L]XXXVIII ani. Pe de altă parte, N. Gostar citea rangul personajului: *vet(eranus) ex b(e)n(eficiario) trib(uni) co(h)rtis*] etc.

Inscripția ar data către mijlocul secolului al III-lea, datorită mențiunii coloniei *Viminacium* (Ardevan).

1112 (= CIL III, 1511; IDR III/2, 445). *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Altar funerar de calcar. Dimensiuni: 1,28 × 0,87 × 0,67 m. Textul a suferit unele deteriorări în partea dreaptă (începând cu r. 6), precum și la rândurile finale; literele din ultimul rând sunt gravate pe ramă. Textul reluat și discutat de R. Ardevan, *op. cit. supra* nr. 1100 (însoțit de un desen):

D(is) M(anibus)

M(arco) Turr(anio) Fron-

toni, dec(urioni) col(oniae),

vix(it) ann(is) XXII,

5 *et Fanniae Maxi-*

mae vix(it) ann(is) XX

et Turr[a]ni[is] Ant-

onino vix(it) an(n)is XX

et Maxi[mo] d(ec(urioni))

10 *col(oniae) vix(it) an(n)is XXX]*

[Tur]ran(ius) lu[s]tu[s]

dec(urio) col(oniae) m[e]lt(ropolis)

et Maxima ei[us]

fil(iis) posu(erunt)

1113 (= CIL III, 1596 «Daciae incertae»; IDR III/2, 249). Altar (?); dispărut. Textul ameliorat de R. Ardevan, *op. cit. supra* nr. 1101 (care consideră că piatra provine de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

[F]u[lg]ur[a]tor[i] pro

salute sua et su-

orum M(arcus) A[u]r(elius) De-

5 *coratus, dec(urio)*

col(oniae) Aeq(ui), flam(en)

aedil(is) et M(arcus) Aur(elius) [P]hili-

pp[ia]nus d(ec(urio)) col(oniae)

A[e]q(ui) quaest(tor) [...]

10 *v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)*

Perpetuo et

*Corneliano**co(n)s(ulibus) (ante diem) VIII idus**Iunias*

Datat: 25 mai 237. Cei doi consuli erau *L. Marius Perpetuus* și *L. Munnius Felix Cornelianus*; vezi: A. Degrași, *I fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 66.

1114. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Lingou de plumb descoperit în 1994 în cursul săpăturilor din *forum vetus*; de fapt, este vorba de două lingouri suprapuse, care nu au putut fi desprinse. Dimensiuni totale: $\hat{h} = 14$ cm; $L = 60-51$ cm, $l = 20-12$ cm; greutatea; 93,400 kg.

I. Piso, în *Römische Städte* (vezi *supra*, nr. 1108), p. 122-123, fig. 2 (foto).

a) Pe baza mică a lingoului s-a realizat, la turnarea acestuia, o inscripție cu literele în relief, înalte de 3-4,2 cm: *Imp(eratoris) Tr(aiani) me(talla) Ulp(iana)*.

Pe baza mare, după turnare, s-au realizat trei mărci în adâncime:

b) *Imp(eratoris) Tr(aiani) met(alla) [...]*; litere înalte de 1,2 cm;

c) *C(oloniae) U(lpiae) D(acicae) S(armizegetusae)*; $\hat{h} = 0,8$ cm;

d) *C(oloniae) U(lpiae) D(acicae) S(armizegetusae)*; $\hat{h} = 0,8$ cm.

Ștampilele *a-b* se referă la numele producătorului: *metalla Ulpiana*, aflate probabil în Dardania (Moesia Superior). Celelalte două mărci, *c-d*, conțineau numele destinatarului, orașul-capitală a noii provincii Dacia.

1115. *Alburnus Maior*. Altar de gresie tufitică, descoperit întâmplător (recuperat în anul 2002); profilatiri pe fața cu inscripție, sus și jos. Dimensiuni: $0,56 \times 0,22 \times 0,21$ m.

Sorin Cocîș, Gelu Oloșutean, EN 12, 2002, p. 167-170 (foto, desen).

*Mercu(rio)**Plator**Implei**v(otum) s(olvit) l(aetus) l(ibens) m(erito)*

Dedicantul pare a mai fi atestat la Alburnus Maior: *Plator Implai* (ILD, 395).

1116 (= IDR III/6, 161 și 163). Cărămizi ștampilate ale legiunii XIII Gemina; rectificări de lectură:

Doina Benea, *op. cit.* (*supra*, nr. 1091).

– IDR III/6, 161, șampilă cu inscripția pe două rânduri: *Aur(elius) Godes M(- -) / leg(ionis) XIII G(eminae)* (litera *S* inversă). Litera stingheră de la sfârșitul r. 1 era citită de Cl. L. Băluță *m(anu)* (dar, în acest caz, numele meșterului cărămidar ar fi trebuit să fie în cazul genitiv). D. Benea (pe baza ștampilei următoare) întregeste *m(agister)*.

– IDR, III/6, 163, șampilă *LEG XIII G / AVR· GODMFI*; în r. 2, inscripția este răsturnată (numai *R* este „normal”). D. Benea propune lectura: *Aur(elius) God(es), m(agister) fi(glinae)*; între alte analogii, autoarea citează IDR, II, 107 (Drobeta): *in figlinis magister*.

1117-1119. Reproducem în continuare trei inscripții de la Napoca, omise din culegerea noastră ILD (vezi *supra*, nr. 1097).

1117. *Napoca*. Fragment de bază de statuie imperială; înălțimea: 1,37 m. Literele scad în înălțime de la 9 la 7 cm.

C. Daicoviciu, Dacia 7-8, 1939-1940, p. 313, nr. 1, fig. 11 (foto); AnnÉp 1944, 39.

*Imp(eratori) C(aes(ari))**M(arco) Iul(io) [Phi-]**lippo [P(io) f(elici) in-]**vict(o Aug(usto))*5 *ponti(fici)**max(imo), [trib(unicia)]**pot(estate) c(o(n)s(uli))*

res p[ubl(ica)]
col(oniae) N[apoc(ensis)]

1118. Napoca. Frgment de bază de statuie imperială din calcar, înaltă de 1,37 m. Litere înalte între 7-6,5 cm; în r. 6, ligatura *M + A*.

C. Daicoviciu, *Dacia* 7-8, 1939-1940, p. 313, nr. 2 (fără ilustrație); *AnnÉp* 1944, 40.

Marc[iae]
Otac[iliae]
Sever[ae]
sanct[iss(imae)]

5 *Augus[tae]*
d(omini) n(ostri), mat[ri Phi-]
lippi n[obilis-]
simi Ca[es(aris)]
et ca[st(orum)]

10 *resp(ublica) col(oniae) [Nap(ocensis)]*

1119. Napoca. Fragment de stelă funerară decorată la colțuri cu acrotere, iar în fronton cu frunze de acant. Dimensiuni: 2,10 × 0,61 × 0,24 m. Litere înalte de 5,5 cm; ligaturi: r. 2 *A + V*, 3 *A + N*, 4 *A + V* și *A + N*.

C. Daicoviciu, *Dacia* 7-8, 1937-1940, p. 314, nr. 3 (fără ilustrație).

D(is) M(anibus)
Aur(elius) Firmus
vix(it) ann(os) XXX
Aur(elius) Iulianus

5 *frater*
b(ene) m(erenti) p(osuit)

1120-1122. Gilău (jud. Cluj). Inscriptii apărute în anul 1986, cu ocazia unor lucrări de escavare la noul sediu al primăriei din Gilău. Acum la Muzeul din Cluj.

D. Isac, în *Corona Laurea* (v. *supra*, nr. 1091), p.247-257

1120. Ibidem. Altar de gresie nisipoasă gălbuie, ușor ciobit la partea stângă cu ocazia descoperirii. Dimensiuni: 0,43 × 0,94 × 0,17 m; câmpul epigrafic: 0,21 × 0,18 m; litere înalte de 4,8-5 cm.

D. Isac, *loc. cit.*, p. 248-252, nr. 1, fig. 1 (foto, desen).

Sil(vano) Dom(estico)
P(ublius) A(elius) Max(i)-
mus, s(es)q(uipticarius)

Autorul identifică pe dedicant cu cel din inscripțiile de la Napoca (CIL III, 855) și Ciumăfaia (ILD, 582) (vezi p. 251: „Concluzia este că aproape nimic nu se opune în a-l considera pe P. Aelius Maximus, *sesquiplicarius* de la Gilău, același personaj cu cel ce va ridica inscripția de la Napoca lui I O M (CIL III, 855) și în consecință identic cu înaltul demnitar municipal de la Napoca și poate Sarmizegetusa, devenit *equus Romanus* și administrându-și averea în impozanta sa villă rustică de la Ciumăfaia” (pentru inscripția de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, vezi IDR, III/2, 14; pentru cea de la Napoca, ILD, 554).

1121. Ibidem. Altar de gresie nisipoasă gălbuie, atent finisat; capitelul este prevăzut cu un fronton triunghiular și omat cu elemente vegetale stilizate. Dimensiuni: 0,665 × 0,22 × 0,16 m. Câmpul epigrafic (cu deteriorări): 0,33 × 0,17 m; litere îngrijite, înalte de 3-3,5 cm; în r. 2, ligatura *M+A*.

D. Isac, *loc. cit.*, p. 253-254, fig. 2 (foto și desen).

He[rculi]
M[ar]o, eq(ues)
[al(ae)] S(ilianae) mis(sicius)
sum[pt(ibus, is) s(uis) ?]

5 *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Trupa menționată staționa în castrul de la Gilău (vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, București, 2002, p. 76-78, nr. 14). Cognomenul *Maro* mai este atestat la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (IDR III/2, 287) și Drobeta (IDR II, 136). Pentru *missicius*, vezi: A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln – Graz, 1967, p. 78-82; I. Piso, IDR III/5, 475.

1122. *Ibidem*. Fragment de altar din gresie nisipoasă gălbuie; lipsă jumătatea stângă și partea de sus (capitelul). Dimensiunile actuale: 0,75 × 0,20 × 0,20 m. Litere înalte de 5-5,5 cm.

D. Isac, *loc. cit.*, p. 253-254, fig. 3 (foto și desen).

[D]is Pa-

[t]riis

[Au]r(elia)

[V]era

5 *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Pentru *Dii patrii*, editorul inscripției se gândește la zeii palmirenieni (cf. IDR III/2, 18) de la Ulpia Traiana; ar mai putea fi vorba și de zeii părințești ai maurilor (cf. IDR III/3, 47 de la Micia). În Dacia Porolissensis staționau deopotrivă formațiuni de palmireni și de mauri.

Inscripții externe privitoare la istoria Daciei

(nr. 1123-1127)

1123. Proveniență necunoscută. Fragment de diplomă militară (*tabella I*; dimensiuni: 15 × 12,3 cm).

Constitutio din anul 131 pentru armata provinciei Mauretania Caesariensis.

W. Eck, A. Pangerl, ZPE 153, 2005, p. 188-194, nr. 1.

Transcriem numai textul cu numele titularului diplomei, un fost pedestraș al cohortei *I Flavia Musulamiorum*, precum și numele soției și copiilor lor:

ex pedite

Diurdano Damanaei filio) [Daco]

et Zispier Zurosi fil(iae) uxori eius [...]

et Decebalofilio) e[ius]

et Dossachofilio) e[ius]

et Comadici filio) e[ius]

et Davappier fil(iae) e[ius]

et Daepier fil(iae) e[ius]

Remarcabilă prezența în diplomă a tuturor membrilor acestei familii de daci: tatăl, abia lăsat la vatră, cu un nume autentic dacic (*Diurdanus*: IDRE II, 339; vezi și AnnÉp 1997, 1753 = 1998, 1615 = 2002, 228; pentru patronimic: IDRE II, 420); soția (foarte probabil și ea dacă) și copiii lor (numele *Decebalus* este destul de răspândit, dar celelalte par a fi noi în onomastica geto-dacă). În Tingitana, dacii au constituit se pare un grup însemnat (vezi IDRE II, 469-470), căci impun chiar un toponim: *Aquae Dacicae* (toate datele: C. C. Petolescu, TD 7, 1986, p. 171-172). Vezi și diploma următoare.

1124. Proveniență necunoscută. Fragment de diplomă militară (*tabella II*; 8,1 × 7 cm) privitoare probabil la provincia Mauretania Tingitana.

W. Eck, A. Pangerl, ZPE 153, 2005, p. 197-200, nr. 3 a.

Diploma a fost acordată unui *[ex gr]egale*, cu numele pierdut, *[- - -]re filio) Daco*, din *[ala I Aug(usta) Gall]orum c(ivium) R(omanorum)*. Vezi și diploma anterioară.

1125. *Cossura* (oraș puno-roman din insula *Pantelleria* din Marea Mediterană). Patru fragmente de inscripție (două ratașabile) descoperite în anul 2001 în umplutura unei cisterne de pe acropolea orașului.

G. Alföldy, ZPE 151, 2005, p. 193-214, fig. 1-3 (foto), 4 (reconstituire grafică), 5 (foto).

[M(arco) Appuleio M(arci)? filio) Quir(ina) (cognomen, sarcină locală ?)

- [(sarcini locale?), *adl*] *ecto in V*
 [decurias ab *Imp(eratore) Traiano Optimo Aug(usto) (?), prae(fecto)*] *coh(ortis)* [II]
 [U]l[p(iae) Tr]a[ian(ae) Cugern(or)u]m c[ivium] R[omanorum] (?), *donis donato*
ab Imp(eratore) Traiano
 5 [Opt]imo Aug(usto) [bello Dacico hasta pura et corona - - -],
 trib(uno) mil(itum) leg(ionis) [II Traia]n(ae) fortis, pr[ae(fecto) alae - - -], proc(uratori)
 Aug(usti) ab ann(on)a ad Put[jeolos, prae(fecto) cla]ssis Alexandrinae (?),
 L(ucius) Appuleius M(arci) f(ilius) Q(uir)ina In[sulanus piissimo p]atri
faciund(um) curavit (?)

Inscripția pare să ateste un nou ofițer de rang ecvestru, participant, în fruntea trupeii pe care a condus-o (*cohors I Ulpia Traiana Cugernorum*), la războiul dacic al împăratului Traian și decorat pentru virtute.

1126. Hélène Cuvigny, *Ostraca de Krokodilô. La correspondance militaire et sa circulation. Praesidia du désert de Bérénice*, Cairo, 2005, 286 p. (planșele cu *dipinti*, p. 211-281).

Dintre fragmentele ceramice trebuie reținute îndeosebi nr. 98, care ne informează despre o formațiune de daci cu statut neprecizat în deșertul Berenicei în Egipt, posibil *ala* sau *cohors*. Târziu, în anul 531, un papir egiptean menționează un *numerus* de daci la Arsinoe (vezi I. I. Russu, *Daco-geții în Imperiul Roman*, București, 1980, p. 36); este probabil vechea trupă, din care a mai rămas doar numele, așa cum este cazul cu *cohors I Ulpia Dacorum* din Syria, devenită *numerus* în epoca târzie (vezi IDRE II, 412). Mai trebuie reținut un important lot de nume dace: 'Αουζιλύας (nr. 71; cf. Ούεζιλύας, Cassius Dio 67, 10, 2), Δαμναίς (nr. 87; vezi IDRE II, 420), Δεκαίνας (nr. 98; vezi Strabo, VIII 3, 5 și 11; XVI, 2, 39; vezi și o inscripție din Mauretania Tingitana: citată în comentariul la IDRE II, 166), Καίγχα (Κακείσα, Κακίσα; nr. 1 și 98; cf. Κεάγχοι, nume de trib dac menționat de Ptolemeu, III 8, 3) etc. Vezi D. Dana, *Les Daces dans les ostraca du désert oriental de l'Égypte. Morphologie des nom grecs*, ZPE 143, 2003, p. 166-186.

1127. Abrittus (Moesia Inferior). Stelă refolosită în zidul fortificației târzii. În fronton este redat un călăreț în galop spre dreapta, purtând o lance în mână, iar deasupra o coroană. În câmpul inscripției, deasupra primului rând, este redată o căruță cu două personaje, iar dedesubt un câine. Ligaturi.

T. Ivanov, S. Stojanov, *Abrittus. Geschichte und Archäologie*, Razgrad, 1985, p. 42 și 47; apud Sven Conrad, *Die Grabstellen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Leipzig, 2004, p. 222-223, nr. 356, pl. 81; discuție amplă: Fl. Matei-Popescu, *Un nou veteran de origine dacică de la Abrittus*, Argesis 14, 2005, p. 265-269.

T(ito) Ael(io) Dama-
naeo, vet(erano),

Atticus et

Amaranthus,

- 5 lib(erti) et her(edes) ex
t(estamento) f(ecerunt)

Discuție asupra cognomenului veteranului, de origine dacică: vezi IDRE, II, 420 (= AnnÉp 1996, 1647); vezi și *ostraca* de la Krocodilo (Egipt), *supra*, nr. 1126.

B) MOESIA INFERIOR

(Dobrogea)

(nr. 1128-1139)

Bibliografie – Generalități

1128. Victor Cojocaru (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași, 2005; dintre studiile publicate, reținem:

- Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, *Die Beziehungen zwischen den Städten in Moesia Inferior und der Provinz Dakien*, p. 269-270;
- Alexander Falileyev, *Celtic Presence in Dobrudja Onomastic Evidence*, p. 291-303;
- Marius Alexianu, *Les inscriptions bilingues privées de Tomi et de Histria*, p. 305-312;
- Roxana Curcă, Nelu Zugravu, «Orientaux» dans la Dobroudja romaine. Une approche onomastique, p. 313-329;
- Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliiba, Valentina Piftor, *Les familles d'Ancyre à Troesmis*, p. 331-337.

1129. Mihai Ionescu, Gheorghe Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p. Chr.)*, Constanța, 2005. De reținut o nouă inscripție greacă de la Callatis (p. 108-109), care menționează lucrările de fortificație efectuate în anul 172 (deja publicată în ISM, III, 99); două ștampile tegulare: *LEG(io) V M(acedonica)* (fig. VIII/1) și *Leg(io) XI Cla(udia)* (fig. VIII/2; partea finală nu este clară în fotografie).

1130. Krzysztof Królezyk, *Tituli veteranorum. Veteraneninschriften aus den Donauprovinzen des Römischen Reiches (1.-3. Jh. n. Chr.)*, Poznań, 2005; vezi în special inscripțiile cu veteranii din Moesia Inferior (p. 127-154) și Dacia (p. 155-180).

1131. Alexandru Suceveanu, Mircea Victor Angelescu, *Histria. Ghid album*, Constanța, 2005, 172 p.

1132. Florian Matei-Popescu, *Despre identitatea cohortelor I Bracaraugustanorum equitata și I Bracarorum civium Romanorum*, în *Corona Laurea* (v. supra, nr. 1091), p. 313-318.

1133. Remus Mihai Feraru, *Everghetism și cultură în cetățile grecești din Dobrogea*, în *Corona Laurea* (v. supra, nr. 1091), p. 177-184.

1134. Idem, *Sărbători dionysiace în cetățile grecești din Pontul stâng*, Pontica 37-38, 2004-2005, p. 239-252.

1135. Mihai Irimia, *Descoperiri getice în zona Adâncata (com. Alimanu, jud. Constanța)*, Pontica 37-38, 2004-2005, p. 319-384; de reținut un bogat lot de amfore ștampilate (Thasos, Sinpe, Rhodos, Cos).

1136. Zaharia Covacef, *Ulmetum 2004 – după 90 de ani*, Pontica 37-38, 2003-2004, p. 439-443. Reluarea săpăturilor de către Muzeul din Constanța, la 90 de ani după cercetările ample efectuate de V. Pârvan (1914-1916); situația precară a sitului. Reținem referirea autoarei la două inscripții (p. 443), prezentate de Emilia Doruțiu-Boilă în *corpus*-ul publicat în 1981: ISM V, 65 se află încă între dărâmăturile de la poarta de vest, unde a văzut-o și V. Pârvan în 1913 (nu în Muzeul cetății Histria!); ISM V, 72 (inscripție funerară, pe care E. Doruțiu-Boilă nu a găsit-o în timpul periegezei din 1976, dar care se află la poarta de sud-vest, unde a lăsat-o V. Pârvan).

Inscripții recent descoperite

1137. Noi diplome militare privitoare la armata Moesiei Inferioare (vezi inventarul diplomelor privitoare la această provincie în seria precedentă a acestei cronici, nr. 1077):

- fragment de diplomă din 14 iunie 92 (proveniență necunoscută) (P. Weiß, ZPE 153, 2005, p. 207-213, nr. 1);
- fragment de diplomă din anul 96 sau 97 (proveniență necunoscută) (P. Weiß, ZPE 153, 2005, p. 213-217).

1138. *Tropaeum Traiani*. Fragment de lespede de calcar gălbui, înaltă de 1,68 m și lată de 1,14 m; nu se indică lățimea. Câmpul inscripției este încadrat de un chenar dublu; dimensiuni: 1,19 × 0,89 m. În partea superioară, slabe urme ale unui fronton decorat cu două cercuri aproape șterse, având la extremități câte o rozetă (păstrată doar cea din colțul stâng de sus). Jumătatea inferioară a chenarului interior este perforată de un mare orificiu oval, având diametrul cuprins între 0,55-0,65 m.

Litere înalte în r. 1 de 10,5 cm, în celelalte de 7-7,2 cm. Inscriptia a fost semnalată de autori mai întâi în localitatea Ion Corvin de lângă Tropaeum Traiani, de unde a fost transportată ulterior (cu care ocazie a fost iarăși deteriorată) la Mănăstirea „Sfântul Andrei” din apropiere.

M. Ionescu, Al. Barnea, Octavian Bounegru, Pontica 37-38, 2004-2005, p. 175-181.

D(is) M(anibus)
C(aius) Valerius Cris-
p[us] Clau[dius?] ///
Terentius Iul[ianus]/
 5 *V[- - - - -] B XIII*
A[- - - - -] O?
C[- - - - -] I
///
C[- - - - -] E
 10 *I[- - - - -] IA*
///

1139. Capidava. Fragment de stelă funerară de calcar (despicată pe lungime, pentru a fi reutilizată ca material de construcție; se păstrează o porțiune din partea stângă). Stela era prevăzută cu acrotere (se păstrează cea din stânga, cu trei frunze) și fronton (pierdut în cea mai mare parte). Din registrul sculptural se păstrează un fragment de coloană, cu capitel (frunze și rozetă) și bază cu profile; spre dreapta, o piesă de mobilier (probabil o masă pentru ofrandă, cu un platou desupra); în continuare, parte din picioarele unui personaj – probabil cunoscutul servitor din scena banchetului funerar. Câmpul inscripției era cuprins într-un cadru ornat cu curpenul de viță de vie și struguri. Dimensiunile actuale: 1,35 × 0,30 × 0,30 m. Litere înalte în primul rând de 2,7 cm, în celelalte de 3,1 cm. Se păstrează în depozitul arheologic al cetății Capidava.

Ioan C. Oprea, *Un nou monument epigrafic privitor la vexillatio Capidavensium. In memoriam Radu Florescu*, Pontica 37-38, 2004-2005, p. 183-194. Lectura editorului este următoarea (vezi p. 187, nota 16):

Aur(elius) [- - -]
qui [militavit [- - -]
in sa[cro] comitatu - - -]
alens[es?] prae-]
 5 *positu[s] vexillationis]*
Capid[avensium, vixit]
ann(is) [menses - - -]
dies V[- - -]
amic[o] - - - et]
 10 *sibi p[os]uit et con-]*
iux V[- - - et]
Val(erius) V[- - - in]
pac[e] requiescit]

Pentru întregirea din r. 5-6, vezi cele două inscripții chiar de la Capidava: ILGR, 220: *pre[positus] e[qu]itum] scut[ariorum] et vexillat[ionis] [C]apidab[ensium]*; 221: *veteranus [- - -] vexillat[ionis] equitum sc[ut]atior[um]*. Probleme deosebite pune întregirea r. 3-4; după editor: „se poate imagina o reconstituire a numelui trupei în care activează defunctul, pornind fie de la numele imperial (de genul *militēs Dap[han]enses*, *Valentinianenses*) ori poate cel al garnizoanei (de genul *militēs Novaenses*, *militēs Dap[han]enses*)” (p. 188).

După părerea noastră, aici poate fi reconstituit numele trupei menționată în garnizoană de *Notitia Dignitatum* (Or., 39,13): *cuneus equitum Solensium, Capidava*; numele trupei provine probabil de la o localitate *Soli*, din Cilicia sau Gallia (vezi M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și*

Notitia Dignitatum, București, 1983, p. 82); ori poate de la o *ala Solensium*? (despre o trupă cu acest nume, vezi J. Beneš, *Auxilia Romana in Dacia atque in Moesia*, Praga, 1977, p. 13, nr. 35). S-ar putea ca ethnicon-ul trupei să se fi pronunțat în latina târzie *Soalens* - - -; a se compara cu evoluția cuvântului *sol*: prin dezvoltarea lui *o* în *oa*, s-a ajuns (în românește) la cuvântul „soare” (vezi H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, București, 1993, p. 137 nr. 112 și p. 178 nr. 148). Prin urmare, reconstituim în r. 2-6: *qui [militavit eques] / in sacro comitatu, ex So] / alens[ibus factus prae-] / positu[s vexillationis] / Capid[avensium]*. Piatra a fost ridicată de amicul defunctului, din al cărui nume a rămas în r. 8 doar prima literă, *V*[- - -], împreună cu soția defunctului, din al cărei nume pare a se fi păstrat iarăși un *V* (r. 11)) și poate și fiul lor, *Val(...)* *V*[- - -]. În formula finală preferăm *[in] pace [requiescat]*.

**AL 7-LEA SIMPOZION ARA (ARHITECTURĂ, RESTAURARE,
ARHEOLOGIE), INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „V. PÂRVAN”,
BUCUREȘTI, 2006**

ADRIANA PANAIT

Anul acesta simpozionul *Arhitectură. Restaurare. Arheologie (A.R.A.)*, organizat de Institutul de arheologie Vasile Pârvan, a ajuns la cea de-a șaptea ediție. ARA reunește anual specialiști din diverse discipline preocupați de cercetarea, restaurarea, conservarea și protecția monumentelor istorice. De la o ediție la alta, prima defășurându-se în 2000, comunicările prezentate în cadrul simpozionului au crescut ca număr și s-au diversificat atât din punctul de vedere al perioadelor istorice abordate, dar și al temelor de discuție. Pe de altă parte, se remarcă existența unui grup constant de participanți, căruia li se adaugă de fiecare dată studenți și tineri cercetători, semn că ARA reprezintă nu numai cadrul adecvat în care se pot prezenta rezultatele unor cercetări conexe sau se pot căuta soluții pentru variatele probleme ridicate de cercetarea și conservarea monumentelor, ci și locul unde cei mai tineri cercetători pot supune atenției științifice proiecte diverse: de cercetare, de restaurare sau de revitalizare a unor zone sau edificii. Toate acestea demonstrează că acest simpozion a ajuns să ocupe un loc important în seria manifestărilor științifice de gen, de altfel nu prea numeroase.

Programul simpozionului a inclus comunicări, fiecare în parte urmate de întrebări și discuții, o evocare a lui Dinu Adameșteanu, prezentări de proiecte studențești, o masă rotundă și o expoziție, tema acestora două din urmă fiind *Monumente vii – monumente moarte*.

Alexandru Vulpe a deschis lucrările ARA printr-un cuvânt de salut adresat participanților, urmat de comunicarea acestuia privind cercetările arheologice de la Popești și problemele ridicate de conservarea și restaurarea monumentelor dezvelite. Importantă așezare dacică, dava de la Popești oferă reale posibilități de restaurare și punere în valoare a monumentelor deoarece nu este suprapusă de o locuire contemporană; deși s-au făcut mai multe propuneri de restaurare, autorul menționându-l pe cel întocmit pe baza studiului axonometric de Dinu Antonescu, nici unul nu a fost pus în practică. În opinia lui Alexandru Vulpe ar fi necesară măcar realizarea unei machete a monumentelor deja cunoscute și studiate. Spre deosebire de așezarea de la Popești cea de la Ibida, acoperită de o așezare modernă, se confruntă cu probleme grave legate de distrugerea patrimoniului. Mihaela Iacob a prezentat rezultatele cercetărilor arheologice, reluate din 2001, dar și numeroase cazuri de monumente distruse, fie că este vorba de cetatea propriu-zisă, fie de zona din jur unde se află necropola. Încă o dată s-a văzut că deși există o legislație privind protecția patrimoniului aceasta nu este respectată și asistăm la degradarea unui sit arheologic important.

O cercetare arheologică urmată imediat de conservare și restaurare au prezentat Despina Măgureanu și Cristina Georgescu. În urma săpăturilor arheologice de la Cărlomănești au fost descoperite mai multe vetre cu și fără decor. Studiul științific al acestora a fost prezentat de Despina Măgureanu, în timp ce problemele legate de prezervarea, conservarea și restaurarea vetrelor au fost expuse de Cristina Georgescu. În opinia celor prezenți acest studiu reprezintă un exemplu de cum ar trebui să se procedeze pe orice șantier arheologic.

Rezultatele de excepție ale săpăturilor din ultimii ani de la Isaccea au fost prezentate de V. H. Baumann. Cercetările recente de aici au pus în evidență faza de pământ a castrului de la Noviodunum, care se datează în epoca lui Traian. Este pentru prima dată când la o fortificație romană din Dobrogea

este surprinsă cea mai veche fază de construcție. Chiar dacă cercetarea nu este încă încheiată suntem în posesia unor noi informații, extrem de importante, care ne permit să înțelegem mai bine cum a evoluat sistemul defensiv de la Noviodunum.

Instalațiile creștine din Scythia Minor au constituit subiectul lucrării prezentate de Irina Achim. Aceasta s-a referit la sanctuarele paleocreștine, alcătuind o tipologie a lor în funcție de formă și mărime. Concluzia la care a ajuns autoarea este aceea că tipul de sanctuar predominant în Scythia Minor este cel exedral. Această observație este valabilă și pentru arhitectura creștină din provincia Illyricum.

Deși reprezintă un domeniu bine definit, studiul drumurilor romane este rar abordat atât în cercetarea cât și în literatura românească de specialitate. De aceea comunicarea prezentată de Cristina Crăciun și dedicată segmentului de drum de la Durostorum la Capidava ni se pare cu atât mai importantă. Pe baza hărților topografice, a fotografiilor aeriene și a informațiilor din teren sau din scrieri ale călătorilor străini, autoarea a încercat să reconstituie cât mai exact traseul urmat de drumul de *limes* în porțiunea menționată. Metoda de lucru folosită de Cristina Crăciun este probabil singura, alături de cercetările perieghetice și sistematice, care ne poate oferi informații suplimentare pentru a avea o imagine cât mai exactă asupra traseelor drumurilor romane din Moesia Inferior.

Un studiu dedicat ceramicii sigillate orientale din Dacia a prezentat Cristina Popescu. Deși se observă că acest tip de ceramică este importat din zona litoralului Mării Negre nu se știe exact care era centrul (sau centrele) de tranzit prin care se făcea transferul dintr-o zonă în alta.

Mai multe comunicări au avut ca subiect monumente medievale, fie că este vorba de cele aflate într-un oraș, cum este cazul celor de la Câmpulung descrise de Gheorghe Cantacuzino, sau al celor de la Târgșorul Vechi prezentate de Andrei Măgureanu, fie de bisericile și mănăstirile de la Sucevița, Voroneț, Chilieni sau Basarabi. Voica Pușcașu a prezentat rezultatele unor cercetări mai vechi efectuate în imediata vecinătate a zidului de incintă al mănăstirii Sucevița dar și la biserica satului, aflată în imediata vecinătate a acestuia. Oliviu Boldura (Voroneț), Geanina Roșu (Sucevița), Roland Kiss și Peter Pal (Chilieni) s-au referit la problemele specifice ridicate de conservarea și restaurarea picturii, precum și la tehnicile și materialele folosite în timpul intervențiilor de restaurare efectuate de fiecare dintre ei.

Un semnal de alarmă a fost lansat (din nou! a câta oară?) prin comunicarea sa de către Suzana Heitel privind soarta monumentelor de la Basarabi. Bisericile medievale de aici se distrug în timp real și trebuie intervenit rapid și eficient înainte de a fi prea târziu. Este necesară o nouă înregistrare a monumentelor, a pieselor de arhitectură, a inscripțiilor lor etc, precum și un studiu de istoria artei, care nu s-a făcut până acum.

Gabriel Panasiu a prezentat câteva considerații privind arhitectura populară bănățeană din perioada habsburgică. Autorul identifică mai multe tipuri de locuințe rurale; dacă cele românești sunt simple, ridicate pe plan pătrat, folosind nuiiele, lut, și bășici de bou în loc de ferestre, menținându-se până către începutul secolului XX, cele ale coloniștilor sunt mai elaborate, cu suprastructură din lemn, dar construite pe planuri preluate, fără a se putea menționa de unde anume.

Mai multe lucrări au avut ca subiect edificiile din București; de mai mulți ani arhitecții prezenți la ARA ne ajută să recompunem imaginea Bucureștiului de altă dată, a evoluției urbanistice a Capitalei dar, în egală măsură, atrag atenția asupra monumentelor în pericol. Case dispărute sau case regăsite din zona străzilor Sf. Apostoli, Apolodor, Vânători și Calea Călărași au fost reunite în comunicarea lui Dan Ionescu. Imobilul din strada George Georgescu, numărul 26, tipic pentru trecerea de la arhitectura rezidențială la cea comercială, a făcut obiectul comunicării Hannei Derer. Despre un imobil de pe Calea Victoriei, considerat la 1935 o "casă nouă", datorită fațadei cubiste, a vorbit Oliver Veleșcu. Săpăturile din curtea Academiei Române, determinate de ridicarea unor construcții, au dus la descoperirea unor fundații mai vechi și a unor pivnițe. Aceste ruine, mai vechi decât casa Bellu, care se afla pe acest amplasament și dărâmată în 1984, nu au putut fi cercetate deoarece, așa cum rezultă și din prezentarea lui Gheorghe Mănușu Adameșteanu, au fost foarte repede acoperite cu pământ, pentru a fi cercetate „cândva”, atunci când Academia Română va dispune de fondurile necesare!

Școala de la Maidanul Dulapului și Școala Centrală de fete s-au aflat în centrul studiilor prezentate de Ioana Maria Predescu și Simina Stan; lucrările lor au fost realizate în cadrul unui proiect mai amplu, inițiat de Primăria Capitalei care se concentrează pe analiza arhitecturii școlare bucureștene.

Despre problemele legate de restaurarea și conservarea monumentelor în perspectiva schimbărilor climatice a vorbit Dan Elefterescu. Din perspectiva inundațiilor din ultimii ani, această problemă, prea puțin luată în discuție și analizată, ni se pare de stringentă actualitate; este necesar un program de monitorizare al zonelor expuse unor astfel de modificări ale mediului înconjurător.

Ioan Pîslaru a vorbit despre legătura dintre muzică și arhitectură, un subiect prea puțin abordat în literatura științifică românească.

Mihaela Adameșteanu, Zoe Petre și Ioana Bogdan Cătănicu au evocat personalitatea celui care a fost Dinu Adameșteanu.

Despre așa-numitul protectorat scitic asupra orașelor grecești nord-vest politice a vorbit Victor Cojocaru.

Irina Popescu Criveanu a expus rezultatele unei interesante cercetări privind geneza așezării de la Ocna Sibiului.

Despre modul în care sunt puse în valoare "monumentele moarte" în alte părți ale Europei a vorbit Andrei Măgureanu, prezentând imagini din expoziția permanentă, recent reamenajată, a Muzeului de Arheologie din Cracovia.

Idei în sensul valorificării „monumentelor vii” de care dispunem încă la Roșia Montană au prezentat Ștefan Bălici și Virgil Apostol, precum și Claudia Apostol. Dacă primii doi au integrat monumentele de diferite epoci din această localitate într-o construcție coerentă care se circumscrie conceptului de peisaj cultural și care susține indirect stoparea proiectului de exploatare minieră și a oricărei intervenții în zonă, Claudia Apostol a propus un exemplu punctual de cum s-ar putea pune în valoare monumentele din centrul istoric al Roșiei Montane. Atât cercetătorii, cât și reprezentanții firmei Roșia Montană Gold Corporation, care au asistat la discuții, și-au putut expune punctul de vedere. A rezultat din luările de cuvânt că proiectul minier nu este încă în faza de a fi pus în practică întrucât nu au fost obținute toate avizele necesare, iar după aceasta urmează a fi supus dezbaterii publice și analizat în Comisia Monumentelor. Ultimele lucrări menționate, ca și opiniile exprimate în legătură cu ele, au constituit punctul de plecare al discuțiilor de la masa rotundă. Ideea centrală care a dominat intervențiile participanților a fost aceea a tot mai numeroaselor monumente care se distrug, în ciuda faptului că există o legislație în vigoare privind patrimoniul cultural. Aceasta, fie nu este respectată, fie autoritățile se implică prea puțin sau prea târziu în protejarea lor. Pe de altă parte, nu există suficient personal instruit care să intervină în timp util, deoarece nu există un învățământ de specialitate care să formeze specialiști, învățământ care, în noile condiții impuse de charta de la Bologna, va fi și mai greu de articulat.

Numărul insuficient al specialiștilor pe de o parte, o legislație neaplicată sau aplicată neconvingător, precum și implicarea aproape insesizabilă a autorităților statului, pe de altă parte, par a pecetlui soarta monumentelor. Această tristă concluzie a discuțiilor de la masa rotundă demonstrează însă că problemele sunt multe și grave, dar soluțiile pentru rezolvarea lor nu trebuie căutate aici. Poate că un punct de pornire spre găsirea unor soluții ar fi ca reprezentanții instituțiilor de care depind monumentele să participe la astfel de reuniuni științifice, și, prin dialog cu specialiștii din diverse domenii, să se poată găsi soluții concrete și, eventual, noi modalități de colaborare. Aflarea unor soluții nu se poate realiza decât prin dialog, ARA fiind unul din locurile de unde acest dialog poate avea urmări concrete.

DAN FLOAREȘ, *Fortificațiile Țării Moldovei din secolele XIV – XVII*, Bibliotheca Archaeologica Iassiensis XVI, Iași, 2005, 358 p. cu ilustrații.

Cercetarea fortificațiilor Moldovei constituie o temă de un interes deosebit, abordată în ultimele decenii în studii de o mare valoare. Acestui subiect i-a fost dedicată teza de doctorat *Fortificațiile Moldovei în secolele XIV – XVI. Cetăți voievodale și fortificații orășenești*, susținută de Lucian Chișescu în 1972, bazată pe o minuțioasă analiză a datelor arheologice, rezultând în mare parte din cercetări personale, dar rămasă nepublicată în integralitatea ei. Recent a apărut remarcabilul volum al cercetătoarei din Chișinău Mariana Șlapac *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, în care accentul este pus pe elementul arhitectonic, și care se bazează pe un volum impresionant de observații de teren și pe cercetări în arhive prea greu accesibile specialiștilor din România. Dan Floareș, autorul lucrării *Fortificațiile Țării Moldovei din secolele XIV – XVII*, prezentată inițial ca teză de doctorat, a încercat o abordare a temei propuse dintr-un unghi diferit. Elementele de originalitate și subtilitatea interpretării în analiza informației au fost subliniate, în *Cuvântul înainte*, de profesorul Victor Spinei.

Introducerea lucrării (p. 13–15) schițează intențiile autorului în studierea cetăților ca unul din simbolurile evului mediu, cu interes pentru istoria politică, socială, economică, culturală, militară, căutând să motiveze, printr-un paralelism între progresul arhitecturii ecleziastice și al celei militare, analogiile (forțând puțin nota, după cum singur recunoaște) cu marile etape ale artei occidentale prin referirile la fortificații romanice, gotice sau renașcentiste. Sunt punctate intențiile de folosire a tuturor categoriilor de izvoare scrise – narative, diplomatice, lingvistice – a rezultatelor cercetărilor arheologice, a tuturor contribuțiilor predecesorilor. Cadrul cronologic al lucrării este cuprins între perioada de început a primelor cetăți de piatră, ultimul sfert al secolului al XIV-lea, și decăderea acestora în cursul secolului al XVII-lea urmată de scoaterea lor definitivă

din uz la începutul veacului al XVIII-lea.

În primul capitol, *Izvoarele și istoriografia* (p. 17–31), sunt enumerate izvoarele folosite în cercetarea fortificațiilor din Moldova, izvoarele scrise – documentare, narative și lingvistice – precum și, foarte succint, săpăturile arheologice care au putut elucida numeroase probleme legate de cetățile de la est de Carpați. Istoriografia privitoare la cetăți este prezentată pe perioade, începând cu mențiunile cronicarilor și încheind cu lucrările apărute în ultimii ani.

Trebuie apreciată strădania autorului de a analiza, în cel de al doilea capitol al lucrării un aspect în general ocolit de istorici, *Terminologia medievală românească privind fortificațiile* (p. 33–79), propunându-și reconstituirea denumirilor vechi ale unor realități legate de fortificații. În acest scop sunt folosite textele celor mai vechi scrieri în limba română, precum și a unor izvoare slave și latine, cu ample citate pentru exemplificarea folosirii diferiților termeni și a sensurilor acestora. Este remarcat faptul că în vechile texte nu se întâlnesc echivalențe pentru o serie de termeni legați de părțile componente și de tehnica de construcție a fortificațiilor, desemnate astăzi prin neologisme, lipsă explicată printr-o sărăcie a lexicului vechii limbi române în acest domeniu și prin faptul că domeniul de preocupare al diferitelor izvoare nu era legat de arta militară. Sunt analizați termenii: cetate, fortificație / fortăreață, castel / coștei, curte, șanț, val, zid, turn, contrafort, fundație / temelie, prisacă, parcan / părcan, palancă, palisadă / gard, posadă, baștă / bastion, meterez. Același capitol include și exemplificări ale mențiunilor în vechile texte a termenilor păcălab și staroste, privind instituțiile legate de organizarea internă a cetăților.

Următorul capitol, *Arhitectura militară medievală din Țara Moldovei* (p. 81–144) amplu și având o pondere deosebită în structura lucrării, este împărțit în două subcapitole: *Evoluția arhitectonică în context european* (p. 83–138) și *Analiza tipologică a fortificațiilor* (p. 138–185). Încercarea

de încadrare a construcțiilor defensive din Moldova medievală în contextul arhitecturii militare din regiunile învecinate și din ansamblul Europei este binevenită. Modul în care diferitele perioade ale evoluției fortificațiilor de la răsărit de Carpați sunt puse în legătură cu diferite stiluri ale artei occidentale, romanic, gotic sau renescentist, ilustrează puncte de vedere personale ale autorului. În primele două subcapitole sunt prezentate ca „preliminarii”, fortificațiile de pământ (horodiști) din nordul Moldovei grupate în jurul celei de la Fundul Herții, fortificații cunoscute în secolele VIII – XI numai într-o parte a Moldovei, care și-au încetat existența probabil sub presiunea turanicilor. Prezența acestora a determinat și lipsa fortificațiilor est-carpătice în secolele XII – XIII și într-o mare parte a secolului următor, perioadă în care este cunoscută numai cetatea de la Bâta Doamnei, datată în prima jumătate a secolului al XIII-lea, pentru care nu este exclusă posibilitatea de a constitui un avanpost al Regatului Ungar. În restul Moldovei este remarcat un *hiatus* în perioada în care în Europa apuseană și centrală se ridică o multitudine de castele de piatră, numite de autor „gotice”, poate puțin forțat. Autorul face, pe baza bibliografiei care i-a fost accesibilă, unele considerații de ordin istoric și prezintă pe larg elemente caracterizând tipologic variate categorii de cetăți din Europa de vest și centrală, cu referiri și la fortificații din Bulgaria, într-o perioadă ce acoperă secolele XII – XIV, uneori și o parte a secolului următor.

Înainte de a prezenta primele cetăți de piatră și a căuta analogii pentru ele, autorul se oprește asupra fortificațiilor urbane, cea care apăra orașul Suceava în secolul al XIV-lea și cea, mai complexă, de la Roman, datată între 1386 – 1391, cărora le caută analogii în spațiul slav răsăritean, apusean sau central european, găsindu-le însă numai într-o perioadă cu mult anterioară, cel mai târziu în secolul al XI-lea.

Urmărirea arhitecturii fortificațiilor medievale din Moldova în etapele evoluției lor este continuată în subcapitole intitulate: „Încăstelarea” Moldovei (a doua jumătate a secolului al XIV-lea). *Reflexia goticului în Moldova* (p. 105–115); *Ștefan cel Mare și adaptarea la artilerie. O „Renaștere” a fortificațiilor* (115–130); *Secolele XVI – XVII. Sporirea decalajului față de Europa* (p. 130–138). Sunt prezentate caracteristicile arhitectonice ale cetății Șcheia, ale nucleelor

inițiale ale Cetății de Scaun de la Suceava și Cetății Neamțului, ținând seama de cercetările arheologice publicate și căutându-se analogii. Nu sunt luate în discuție fortificațiile ridicate înaintea extinderii în zonele respective a stăpânirii domnilor Moldovei: forturile centrale de la Chilia și Cetatea Albă, sau de la Hotin.

Analizând evoluția arhitecturii fortificațiilor în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, sunt scoase în evidență transformările aduse cetăților în diferite rânduri, construirea unor noi pânze de ziduri la Suceava și Neamț, adausurile de la Cetatea Albă, Chilia sau Hotin, Cetatea Nouă ridicată la Roman, apoi completarea sistemului defensiv prin cetatea de la Soroca și fortificația de la Orhei, precum și prin cetățile de pământ și de lemn, între care cea de la Bârlad. Este subliniată importanța adaptării cetăților la cerințele militare ale vremii, uneori înaintea celor din alte regiuni, prin construirea turmurilor destinate artileriei. Prezintă interes comparațiile cu diferite fortificații contemporane și considerațiile autorului, care dezvoltă opinii mai vechi ale cercetătorului Gheorghe Anghel, privind atribuirea ipotetică a răspândirii turmurilor circulare în această zonă, în a doua parte a secolului al XV-lea, unor arhitecți italieni sau aflați sub influența acestora.

Sunt în general judicios formulate considerațiile privind fortificațiile Moldovei în secolele XVI – XVII. Este constatată stagnarea în privința construcțiilor defensive după refacerea cetății Soroca, în ultima parte a secolului al XVI-lea și mai ales în secolul al XVII-lea și la începutul celui următor, ca urmare a interdicțiilor impuse de Poarta otomană. Este remarcată fortificarea curții domnești de la Iași și mai ales fortificarea mănăstirilor, unele cu incinte puternice (sunt descrise, ca exemple, incintele de la Dragomirna, Bisericiani, Galata și Cetățuia din Iași, dar mănăstirea Sucevița a fost omisă), sau elementele de fortificare a unor biserici în orașe, toate acestea ținând locul cetăților și putând face față unor cete înarmate nu prea numeroase.

Subcapitolul dedicat *analizei tipologice a fortificațiilor* (p. 138–144), care nu putea lipsi într-o prezentare a arhitecturii acestora, cuprinde, cred, unele confuzii și incongruențe în ceea ce privește clasificarea. Împărțirea în categorii, în privința planimetriei, este confuză iar unii termeni sunt nepotrivit folosiți; la fel, deosebirea după materialul de construcție (în care, după

fortificațiile de pământ și lemn și cele de piatră, se propune și o categorie „mixtă”, mai greu de susținut, rezultând din folosirea lemnului în anumite părți ale cetăților de piatră sau de pământ). Este nepotrivit și termenul „geometria componentelor” sub care sunt grupate date privind modul de construcție a fundațiilor și curtinelor (al căror loc era la paragraful privind tehnica de construcție) împreună cu o clasificare sau descriere a unor părți componente și amenajări interioare anexe ale fortificațiilor. În încheierea subcapitolului este abordată succint problema comanditarilor și a constructorilor.

O pondere importantă are în lucrare capitolul *Evoluția istorică a fortificațiilor din secolele XIV – XVII de la est de Carpați* (p. 145–185). Autorul urmărește modul în care cetățile au influențat viața politică și în care ele au fost influențate de aspectele politice, folosind în primul rând izvoarele scrise, cu specială atenție asupra izvoarelor narative și diplomatice străine. Locul cetăților în etapele istoriei statului de la răsărit de Carpați este examinat în cele cinci subcapitole, intitulate: *Antecedentele* (148–153); *„Încastelarea” Moldovei* (p. 153–165); *Epoca lui Ștefan cel Mare* (p. 165–175); *Secolul al XVI-lea* (p. 175–181); *Secolul al XVII-lea* (p. 181–185). Concluziile capitolului sintetizează în mod judicios modul în care fortificațiile au urmat evoluția politică a țării. Apariția cetăților corespunde înscrierii Moldovei în legăturile interstatuale, prin omagiul depus de Petru I la Liov, în 1387. Pentru două perioade nu prea lungi, 1428 – 1431 și 1465 – 1484, în timpul domniilor lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, cetățile s-au aflat în totalitate în cuprinsul țării. După pierderile din penultimul deceniu al secolului al XV-lea, în secolul al XVI-lea s-a mai păstrat tendința de a recupera cetățile pierdute și a le conserva pe cele păstrate. În veacul al XVII-lea, în concordanță cu degradarea statutului politic al țării, se observă o treptată pierdere a importanței cetăților. La începutul secolului al XVIII-lea, devenind posibile baze de atac în timpul unor raiduri militare străine, acestea deveniseră primejdioase, ceea ce a determinat măsura distrugerii lor în 1717. Autorul dovedește o bună orientare în folosirea bibliografiei și în interpretarea izvoarelor. Trebuie remarcat ca o reușită modul în care sunt scoase în evidență diferitele probleme aflate în discuție în istoriografie, în legătură cu care sunt

exprimate uneori interesante opinii personale.

Următorul capitol al lucrării, care s-a bucurat de o atenție apreciabilă, este intitulat *Organizarea internă a cetăților medievale în Moldova* (p. 189–273), fiind împărțit în două secțiuni: *Instituțiile* (p. 190–253) și *Accesorii și dependențe* (p. 253–273). Trebuie remarcat că analiza instituțiilor aflate în legătură cu funcționarea cetăților prezintă un interes aparte. Atenția autorului se oprește întâi asupra părcălabului, urmărind originea instituției comparată cu modelele externe, atribuțiile militare, juridice, fiscale, diplomatice, numărul părcălabilor, stăruind asupra părcălabului Sucevei. Se analizează apoi mențiunile și atribuțiile starostelui. Sunt urmărite, în continuare, datele privind garnizoana cetăților, obligațiile legate de funcționarea cetăților – munca la cetate, ocolul cetății, posada. Cercetarea tuturor acestor probleme se bazează pe o minuțioasă analiză a izvoarelor documentare și narative, cu comentarea opiniilor exprimate în istoriografie.

A doua secțiune a capitolului completează de fapt, examinarea tipologiei cetăților, analiza amenajărilor de caracter defensiv ale acestora. Accesoriile și dependențele, în special cele legate de rolul de reședință a Cetății de scaun a Sucevei, sunt prezentate atât pe baza observațiilor arheologice sau arhitecturale publicate, cât și a mențiunilor din izvoarele scrise, în special din cronici. Aceste elemente sunt: praclisul, criptele, palatul domnesc sau camerele rezervate domnului, săli de mese, vistieria, temnițe, bănării, încăperi pentru corpul de gardă, locuințe, magazii, depozite și ateliere pentru armament, cisterne, sala sfatului domnesc, cancelaria, spătăria. Este vorba așadar de anexe legate de asigurarea funcțiilor militare ale cetății, încăperi de locuit și legate de traiul celor din interior, încăperi destinate cultului; în anumite cazuri, încăperi legate de funcția de reședință domnească, existente la Cetatea de Scaun a Sucevei, a căror identificare, cu titlu de ipoteză, aparține cercetătorilor moderni.

Un ultim capitol este *repertoriul fortificațiilor Moldovei* (p. 275–316), grupate în *cetăți de piatră* (p. 279–297) și *fortificații de pământ și lemn* (p. 299–316). Ordinea obiectivelor este alfabetică, ținând seama de denumirea fortificației, nu a localității. Pentru fiecare fortificație datele sunt menționate succint, uneori eliptic, pe rubrici. În cazul cetăților de piatră și a fortificațiilor de pământ și lemn acestea privesc: săpăturile

arheologice, localizarea, tipul morfologic, apartenența, tehnica de construcție, planul cetății, materialul arheologic, construcțiile adiacente sau interioare, un scurt istoric, analogii în spațiul românesc și în afara acestuia, chestiuni controversate, la care se adaugă uneori observații personale, precum și bibliografia. Din păcate, în acest capitol, care ar fi trebuit să constituie o parte importantă a lucrării, analiza nu a fost îndeajuns aprofundată. Se poate obiecta că textele suferă din cauza schematizării excesive și tendinței de concentrare extremă a textului, a unor confuzii în organizarea materialului, a folosirii inadecvate a unor termeni și a unor omisiuni. Repertoriul nu cuprinde mănăstirile fortificate, care au avut o importanță aparte în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și în special în secolul al XVII-lea, referirile la această categorie de fortificații fiind numai cele schițate în capitolul privind evoluția arhitecturală și harta, cuprinzând 43 mănăstiri fortificate, într-o prezentare grafică destul de greu de descifrat.

Ultimul capitol, intitulat *Concluzii* (p. 317–321), cuprinde unele considerații de ordin general. În primul rând, evidențierea legăturii strânse între cetăți și evoluția politică a țării: începutul lor urmează apariției statului, apogeul militar și politic al țării din timpul lui Ștefan cel Mare coincide cu un moment corespunzător el evoluției fortificațiilor, treptata decădere a statutului țării regăsindu-se și în situația cetăților. Înțelegând studiul cetăților ca o secțiune prin istoria țării, autorul scoate în evidență necesitatea abordării cetății nu numai sub aspectul de monument, cu mijloacele arheologice, dar și sub celelalte

dimensiuni, lingvistice, politice, sociale, culturale. Privirea cetății din punctul de vedere al arheologului sau arhitectului, strict necesară, poate reprezenta numai o etapă de început, fiind necesar un studiu total care să includă toate diversele aspecte. Acest fel de studiu, presupunând o colaborare între istoric, istoric de artă, arhitect, arheolog, specialist în istorie socială etc, este văzut ca un ideal, lucrarea de față propunând cel mult jaloanele unei cercetări viitoare de amploare, de caracter multidisciplinar.

Volumul este completat cu lista privind sursele ilustrațiilor, care din păcate nu sunt reproduse în cele mai bune condiții grafice, lista abrevierilor, bibliografia, harta fortificațiilor și harta mănăstirilor fortificate, precum și cu un rezumat în limba engleză.

Pentru cunoașterea unor aspecte importante ale istoriei noastre medievale valoarea lucrării *Fortificațiile Țării Moldovei din secolele XIV – XVII* este de netăgăduit. Trebuie apreciat rezultatul strădaniei de a aduna, organiza și interpreta un bogat material, acumulat prin cercetarea unei ample bibliografii și a unui mare număr de izvoare documentare și narative. Prin efortul meritoriu al autorului, printr-o abordare deosebită de cea a altor autori, în special prin analiza terminologiei, prin studiul evoluției istorice a fortificațiilor și cercetarea instituțiilor legate de funcționarea cetăților, au putut fi completate în mod fericit lucrările dedicate până în prezent acestui subiect.

Gheorghe I. Cantacuzino

CATHERINE MORGAN, *Early Greek States beyond the Polis*, London/New York, Routledge, 2003, 326 p.

După volumul cu privire la așezarea miceniană și la sanctuarul de la începutul epocii fierului de pe istmul Corintic¹, C. Morgan ne oferă o utilă sinteză despre o serie de comunități din Grecia, constituite "beyond the polis", și modul în care ele s-au autodefini: "This book is an exploration of the different tiers of identity by which mainland Greek communities constitutes themselves during the Early Iron Age and Archaic period" (p. 1). Din punct de vedere geografic regiunile în special analizate (Thessalia, Phocis, Locris de Est, Ahaia, Arcadia) sunt situate la marginea a ceea ce a fost considerat "the polis world".

Lucrarea este utilă atât studenților, prin prezentarea unor zone mai puțin abordate de manuale de istorie greacă, cât și specialiștilor în istoria Greciei arhaice și clasice. Autoarea prezintă pe larg stadiul cercetărilor arheologice pentru zonele analizate, oferind o bogată bibliografie, plus o serie de planuri, hărți și ilustrații complete.

Introducerea (p. 1-44) ne prezintă o analiză a unor termeni des folosiți de arheologi sau istorici ai Greciei antice, dar adesea prea puțin explicați. Subcapitolele, "Ethnos and polis" (p. 4-10), "Ethne, ethnicity and tribalism" (p. 10-16), "Archaeology and early Greek ethne" (p. 16-18) se înscriu într-un program de cercetare a conceptelor de *polis* și *ethnos*, inaugurat de Copenhagen Polis Centre. Acest centru, aflat sub direcția lui M. H. Hansen, a început din 1993 realizarea unui inventar de *poleis* pentru lumea greacă antică, încercând să descifreze care este percepția greacă asupra noțiunii de *polis*, și printr-o examinare detaliată a diferitelor tipuri de surse să prezinte "what a polis did"².

C. Morgan critică prioritatea acordată în secolele XIX și XX studierii cetății (*polis*) grecești "as the most dynamic, creative and influential form of political organization in the Archaic and Classical world". În acest sens, autoarea subliniază: "It is certainly true that some Archaic *poleis* have produced no evidence for any other politically salient forms of identity: Corinth is perhaps the most striking case. But there are no grounds for prioritizing these comparatively few cases over political systems like those of Achaia and Thessaly which had more complex levels of identity, were active internationally in, for example, trade, colonization and warfare, and maintained complex social interconnections with other state systems" (p. 6).

În ceea ce privește termeni precum "ethne" și "ethnicity", C. Morgan definește "ancient Greek ethnic groups not as primordial, reified entities, but as social constructs which are the outcomes of ongoing processes of identity negotiation", considerând că "ethnicity": "it is a matter of continuing choice, manipulation, and politicization, highlighting traits accorded active importance in the structuring and expression of sociopolitical relations with the community and in relation to outsiders" (p. 10).

Capitolul 2, "Big sites and place identities" (p. 45-106), prezintă o serie de ??? "big sites" (Eretria, Corinth, Argos, Atena), consecințele economice și sociale ale dezvoltării lor în epoca fierului și perioada arhaică, precum și modul de exprimare a identității lor. Aceste centre sunt comparate cu situația prezentă în Thessalia, subliniindu-se: "that there is no archaeological support for a contrast between the polis as an urbanized state form and the generally

of the Polis in Archaic Greece, London, 1997, p. 9-23. Hansen indică principalul scop al cercetării desfășurate la Universitatea din Copenhaga: "The main purpose of this investigation is to find out what the Greeks thought a polis was, and to compare that with what modern historians think a polis is."

¹ C. Morgan, *Isthmia VIII. The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary*, Princeton, 1999.

² Pentru o prezentare a programului de cercetare desfășurat de Copenhagen Polis Centre, vezi: M. H. Hansen, *The Copenhagen inventory of poleis and the lex hafniensis de civitate*, în L. Mitchell and P. J. Rhodes (eds.), *The Development*

unurbanized and thus politically backward Archaic and early Classical ethnos" (p. 46).

Capitolul 3, "Communities of cult" (p. 107-163), analizează diferite manifestări de cult în Phocis, Thessalia sau Arcadia, reliefând rolul sanctuarelor în crearea și consolidarea identității de grup. C. Morgan caracterizează de asemenea sanctuarele drept "consumption centres", subliniind importanța economică a acestora.

Importanța construcțiilor mitice sau a teritoriului pentru definirea oricărei comunități grecești, a rutelor comerciale ca mijloace de interacțiune între *poleis* și *ethne*, prezentarea războiului și a colonizării ca două forme de mișcare a indivizilor care duc la întărirea identității de grup, reprezintă câteva din subiectele tratate în capitolul 4, "Territory, power and ancestors" (p. 164-205).

Trebuie menționat în cadrul ultimului capitol, "Beyond the Polis. Political communities and political identities" (p. 206-225), analiza pe care C. Morgan o face cu privire la golful Corintic, ca zonă de "regional interconnections" (p. 213-222)³. Canal important de comunicare între zone de coastă și de interior, C. Morgan indică faptul că:

"in terms of human geography, the Corinthian gulf ends not at the west coast of Achaia and Aetolia, but at Ithaka and Kephallenia" (p. 218).

Reconstrucția istoriei politice și sociale a unor comunități grecești considerate până de curând drept marginale, accentul pus pe faptul că în Grecia arhaică *polis* nu reprezintă "the fundamental form of organization" sunt principalele merite ale lucrării analizate în aceste pagini. Fără nicio îndoială este o lucrare care trebuie să figureze în bibliografia generală a celui interesat de istoria Greciei antice.

În final, nu ne rămâne de menționat decât o critică formală la adresa editorilor acestei lucrări: prezența notelor la finalul lucrării, pe capitole, și nu ca note infrapaginale. Notele conțin o bibliografie bogată și o serie de precizări foarte folositoare, impunând consultarea lor continuă. În acest sens trebuie subliniat că este destul de dificilă pentru cititor utilizarea acestui sistem complicat iar verificarea referințelor bibliografice este mult îngreunată.

Adrian Robu

REMUS MIHAI FERARU, *Cultura în cetățile grecești de pe țărmul vestic al Mării Negre*, Timișoara, 2006, 329 p.

Lucrarea pe care o prezentăm abordează un domeniu puțin investigat în studiile despre Pontul Euxin, și anume viața culturală în coloniile de pe coasta de vest a Mării Negre, de la Olbia la Apollonia Pontică. Un astfel de efort este meritoriu, deoarece, deși bibliografia coloniilor grecești din Pont este bogată, punctele majore de interes au fost aspectele arheologice și domeniul relațiilor politice.

După o scurtă introducere, autorul face o trecere în revistă a tipurilor de surse, clasate ca documente epigrafice, izvoare literare, documente arheologice, cărora ar trebui să li se adauge, în opinia noastră, sursele iconografice și numismatice: cele dintâi pentru reprezentările unor personaje

sau activități intelectuale, cele numismatice pentru menționarea unor sărbători sau jocuri pe monede. Lucrarea este compusă din șase capitole: I. *Preliminarii* (p. 23-80); II. *Educația și învățământul* (p. 81-119); III. *Scriitori originari din Pontul Stâng* (p. 121-146); IV. *Manifestări culturale, spectacole, întreceri* (p. 147-189); V. *Teme literare în inscripțiile grecești* (p. 191-233); VI. *Limba inscripțiilor* (p. 235-263). Acestea sunt urmate de un catalog de inscripții versificate (68 de documente, p. 269-297), de o bibliografie generală, de indici și de patru planșe, dintre care două hărți, care constituie anexele.

După un istoric al cercetărilor și o schiță a evoluției istorice a coloniilor, primul capitol își propune să expună trăsăturile generale ale culturii în Orientul grec, noțiuni apărute în contextul expansiunii romane, dar pe care autorul o utilizează pentru a defini ceea ce se înțelege curent prin lumea greacă antică (Grecia

³ Pentru importanța strategică a golfului Corintic, vezi: C. Morgan, "Corinth, the Corinthian Gulf and western Greece during the eighth century BC", BSA 83, 1988, p. 313-338.

propriu-zisă, Asia Mică, spațiul mediteranean). Mai degrabă decât o introducere în viața culturală în general, acest capitol este o schiță de istorie a educației în antichitate, tributară în parte lucrării lui H. I. Marrou, între timp reevaluată. O carte recentă, cu un titlu concludent - J.-M. Pailler-P. Payen (ed.), *Que reste-t-il de l'éducation classique ? Relire „le Marrou” Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Toulouse, 2004, repune în discuție, fără a le invalida complet, concluziile reputatului savant. Această prezentare, în opinia autorului, servește drept cadru general și punct de plecare pentru studiarea culturii în cetățile vest-pontice. În cadrul următorului capitol, care analizează educația în Pontul stâng, autorul discută o serie de documente privitoare la instituțiile de învățământ din Pont și la corpul profesoral; se insistă asupra rolului pe care gimnaziul și efebii îl joacă în formarea cetățenilor și în păstrarea identității grecești în coloniile pontice, asupra divinităților onorate în gimnaziu, asupra tipului de educație oferită efebilor și *neoi*-lor (militară, fizică, dar și intelectuală). În acest context, se abordează problema călătoriei de studii pentru cei care doreau să își desăvârșască educația în centre culturale repute. Unii dintre aceștia din urmă vor ajunge să joace un rol în lumea greacă, cum este cazul pentru scriitorii și filozofii care sunt prezentați în capitolul III: Bion din Olbia (a se vedea monografia lui J. F. Kindstrand, *Bion of Borysthenes. A Collection of Fragments with Introduction and Commentary*, Uppsala, 1976), Sphairos din Olbia sau Bosfor, Demetrios, Herakleides Lembos sau Satyros - toți trei din Callatis, Isokrates din Apollonia, sunt câțiva dintre cei menționați în surse literare și chiar în papiri. Capitolul IV este construit în jurul manifestărilor literare, spectacolelor și întrecerilor, cu o atenție specială acordată legăturii dintre calendar - milesian sau megarian, și sărbători.

Capitolele V și mai ales VI ridică o serie de probleme prin însăși natura materiei abordate: privilegiind analiza temelor literare din inscripțiile grecești, autorul iese din domeniul istoric și intră în acela al comentariului de text, ceea ce destabilizează într-o anumită măsură cercetarea. Totuși, această analiză nu este lipsită de interes, în măsura în care se pune în evidență circulația unor curente literare și mode de versificație care ajung și în Pont, integrând astfel această regiune într-un spațiu mai larg marcat de elenism. Pe de altă parte, cum de altfel remarcă și autorul, tocmai această universalitate a

temelor abordate ne împiedică să distingem specificități locale. În plus, avem a face cel mai adesea cu locuri comune, legate de moartea prematură, de efemeritatea vieții umane etc., pe care creatorii de epigrame le foloseau în funcție de solicitant; nu trebuie să excludem nici posibilitatea existenței unor „caiete de expresii” cu cele mai interesante turnuri, tot așa cum pentru sculptori existau „caiete de modele”, sau, și mai evident, copierea unor epigrame aproape *mot-à-mot*, după cum în epocă tardivă la Callatis se preia un text mult mai îngrijit de la Tomis (*ISM* II 384, imitat de *ISM* III 148). În ceea ce privește ultimul capitol, limba inscripțiilor, el ține de cu totul alte domenii, cel al dialectologiei în special. De aceea considerăm că trebuie tratat diferențiat, cu mijloace specifice, într-o lucrare separată.

Ca observație generală, am vrea să sugerăm că, în lipsa documentației, analogiile cu restul lumii grecești nu sunt întotdeauna concludente. Extrapolările pot fi periculoase în măsura în care un lector neglijent la context le poate cita ca achiziții sigure, ceea ce poate da naștere apoi la o serie de interpretări inadecvate. Cât despre impactul culturii elene în rândul populației indigene, acesta este greu de sesizat în absența unor surse consistente, dar nu trebuie exclus din start, fie și numai dacă luăm în considerație prezența mai multor nume de origine tracică și getică în listele efebice de epocă romană de la Odessos și Dionysopolis. Prezența unor elite indigene în epigrafia unor cetăți precum cele citate, ca și la Olbia (sau în regatul bosporan, de exemplu) nu poate fi contestată, ceea ce justifică o anchetă mai atentă asupra participării acestora, sau a fiilor lor, la viața culturală a cetății.

În anumite puncte, în care autorul este, nu ne îndoim, tribut ar interpretărilor anterioare, se impun câteva observații. În discuția despre „sofistul, probabil profesor de retorică” T. Cominius Claudianus Hermaphilus (*ISM* II 69), în care este menționată „epoca de înflorire a celei de-a doua sofistici” (p. 101), ar trebui să se țină cont tocmai de acest context, din perspectiva analizei sociale: un fenomen tipic al acestei perioade este „mariajul” între *paideia* și elitele locale citadine. Sofistul nostru îndeplinea numeroase funcții prestigioase în cetate tocmai în virtutea apartenenței la o familie tomitană influentă. Ceea ce ar fi trebuit să îl pună în gardă pe autor este inscripția următoare din corpus,

ISM II 70, care îl onorează pe fratele sofistului, fiul lui Eumenes, la rândul lui arhonte, agoranom, protector al unei asociații de actori și trezorier. Termenul *archiatros* (la Odessos, IGB I² 150) nu desemnează un medic specialist, ci reprezintă un titlu acordat de autoritatea imperială unui număr limitat de practicieni. La fel, când traducem *dēmosios iatros* prin „medic public”, nu trebuie să ne gândim, în termeni moderni, la o asistență medicală gratuită, ci la un medic angajat de cetate în mod oficial, care putea percepe diverse onorarii pe lângă salariul oferit de comunitate.

Am fi doriți, de asemenea, să regăsim în această lucrare referiri mai exacte la noțiunea de mobilitate, la relațiile culturale pe care această regiune, desemnată drept „periferică”, le întreține cu lumea greacă, la rețelele în care Pontul era integrat, atât cât documentația, redusă, este drept, ne permite s-o facem. În ceea ce privește cazul profesorului Glaukias din Callatis onorat la Mesembria (IGB I² 307 bis și, recent, IGB V 5087), atragem atenția că nu poate fi vorba despre un „export al oamenilor de carte uneori

până la mari depărtări” (p. 94), dat fiind că Mesembria se afla în vecinătate; putem vorbi mai degrabă de o circulație intra-pontică a specialiștilor, cu atât mai interesantă în acest caz cu cât se putea invoca originea comună doriană. Un alt regret este la nivelul mini-concluziilor care urmează fiecare capitol (o practică de salutat) și al concluziei generale, care se prezintă sub forma unui rezumat/sinteză al conținutului capitolului sau cărții, util, desigur, dar care nu exploatează la maximum datele, într-un efort de reflecție mai profundă asupra chestiunii dezbătute.

În încheiere, avem de a face cu o lucrare fără îndoială utilă, în care putem discerne dubla formație, de istoric și filolog clasic, a autorului, ceea ce i-a permis o verificare personală a textelor analizate și o analiză de detaliu a epigramelor funerare. În lipsa unei bibliografii actualizate, volumul exploatează *in extenso* cele câteva lucrări de specialitate accesibile în România, precum și *corpora* de inscripții dedicate acestei regiuni.

Mădălina Dana

The Antique Bronzes. Typology. Authenticity. The Acta of the 16th International Congress of Antique Bronzes, organised by The Romanian National History Museum, Bucharest, May 26th – 31st, 2003, edited by: dr. Crișan Mușețeanu, in co-operation with: dr. Lucia Marinescu, Christina Știrbulescu, Valentin Bottez, Bucharest, 2004, 492 p.

În perioada 26-31 mai 2003 Muzeul Național de Istorie a României a organizat cea de-a XVI-a ediție a Congresului Internațional de Bronzuri Antice, a cărui temă a fost: *Bronzurile antice. Tipologie, cronologie, autenticitate*. Deosebit de generoasă tematică congresului a permis abordarea unei largi problematice, de la introducerea în circuitul științific a celor mai noi descoperiri arheologice, până la reinterpretări de descoperiri anterioare prin noi analize de laborator. Actele acestuia au fost în scurt timp publicate, în condiții grafice foarte bune și nu putem decât să-i felicităm pentru aceasta ca și pentru întreaga organizare a congresului pe colegii noștri de la Muzeul Național de Istorie a României.

Volumul *The Antique Bronzes. Typology. Authenticity. The Acta of The 16-th International Congress of Antique Bronzes* cuprinde lucrările

prezentate în cadrul congresului și face subiectul prezentării de față.

Congresul s-a bucurat de o largă participare iar simpla lectură a titlurilor comunicărilor ne oferă imaginea a ceea ce reprezintă astăzi cercetarea bronzurilor antice, cât de mult a progresat și s-a diversificat aceasta.

Volumul cuprinde mesajele de salut ale autorităților române, al Președintelui României, Ion Iliescu (p. 9-11), Secretarului de Stat în Ministerul Culturii și Cultelor, Ioan Opriș (p. 11-13) și al directorului Muzeului Național de Istorie a României, Crișan Mușețeanu (p. 19-21), cuvântul de deschidere rostit de Claude Rolley (p. 21-25), după care, în ordine alfabetică, contribuțiile participanților. Acestea, extrem de variate, pot fi grupate în mai multe categorii după cum urmează: istoric al cercetărilor;

cataloge de obiecte, obiecte analizate în context mai larg, în conexiune cu alte descoperiri și/sau informații din sursele scrise; descoperiri deosebite; descoperiri izolate; analize fizice, chimice, etc; analize combinate; reinterpretări de descoperiri mai vechi; studii pe anumite categorii de materiale, pe regiuni sau pe un anumit sit arheologic. Ceea ce atrage atenția este numărul mare de contribuții bazate pe rezultatele analizelor fizice, chimice, optice etc, ceea ce ne demonstrează, o dată în plus, că aceste metode de cercetare sunt din ce în ce mai mult folosite, iar rezultatele lor determină noi reinterpretări și datări ale pieselor, ca și noi direcții de cercetare din ce în ce mai specializate.

Cum era și firesc, numărul cercetătorilor români la acest congres a fost numeros, însă nu putem să nu observăm că Institutul de Arheologie Vasile Pârvan a avut un unic reprezentant, Alexandru Barnea.

Dacă în cuvântul de deschidere Claude Rolley se întreba: *Unde ne aflăm astăzi?*, trecând în revistă tematica congreselor internaționale anterioare și punând accent pe diversificarea cercetărilor în domeniu, dar și pe importanța crescândă a analizelor de laborator în studiul bronzurilor antice, o încercare de analiză a cercetării românești în domeniu, a fost întreprinsă de Mihai Bărbulescu.

Câteva comunicări cuprind prezentarea unor obiecte de bronz din cercetări arheologice sub forma unor simple cataloage: dacă în unele dintre ele autorii se limitează la simpla enumerare a pieselor - de exemplu: comunicările prezentate de Adrian Ardeț pentru piesele de la Tibiscum (p. 29-37), Dorel Bondoc pentru Dacia Malvensis (p. 79-85), Dan Elefterescu pentru Durostorum (p. 151-163) etc., în altele acestea sunt prezentate pe categorii sau pe criterii funcționale - Lucia Carmen Ardeț pentru Banat (p. 37-43), Mircea Negru și Liana Oța pentru cele descoperite pe teritoriul Bucureștiului (p. 323-335). Destul de numeroase sunt lucrările care se referă la descoperirile izolate: o călimară purtând ștampilă *ex. Soc.* (Tatiana Cvjeticanin, p. 119-125), o statueta de bronz a lui Hercule (Petre Gherghe, p. 183-187), o aplică - bust reprezentându-l tot pe Hercule (Adriana Pescaru, Virginia Rădeanu, E. Pescaru, p. 367-371), o statuie a unui atlet, scoasă din mare și restaurată (Iskra Karnis, p. 243-249) etc.

O analiză a pieselor în contextul mai larg al descoperirilor dintr-un anume sit arheologic la care se adaugă informațiile furnizate de izvoarele scrise sau analogiile cu piese similare din alte zone ale imperiului realizează Dorin Alicu pornind de la *pondera* descoperite în Dacia Romană (p. 25-29), sau Anca Căținaș pentru un candelabru de la Potaissa (p. 97-105).

Mai multe studii au la bază criteriul regional; acestea se referă fie la piese care se află deja în colecțiile unor muzee: Margherita Bolla, figurine de plumb din Muzeul de la Verona (p. 69-79); Nadezda Gulyaeva, coifuri de bronz din Muzeul Ermitaj (p. 229-235), Pepa Loungarova, reprezentări ale lui Dyonissos din Muzeul de la Veliko Tarnovo (p. 293-301) și altele, fie la proveniența lor dintr-o anume arie geografică: reprezentări ale Afroditei din Moesia Inferior (Alexandra Dimitreva-Milčeva, p. 125-131), bronzurile descoperite în Austria după 1967 (Kurt Geschwantler, p. 199-217), *paterae* de bronz din Dacia Romană (Atalia Ștefănescu, p. 421-431), vase de bronz din nordul Italiei, pornind de la cele descoperite în antica Brixia (Maria Castoldi, p. 85-97) etc. Foarte interesantă este abordarea lui Moshe Fischer (p. 175-183) care a analizat peste o mie de piese de bronz din toate epocile atestate la Yavneh-Yam (Israel) încercând obținerea unor informații privind influențele culturale care au acționat în timp asupra acestei așezări.

Câteva piese excepționale au făcut obiectul unor alte comunicări: un vas de bronz din Macedonia confecționat din cinci părți constitutive, analiza lor demonstrând că au fost confecționate din aliaje diferite (Boban Husenovski și Rossitsa Nenova-Merdjanova, p. 235-243), o reprezentare a Minervei și o alta a lui Cupidon (ambele prezentate de Jacques Santrot, Claude Lambert, Jean Rioufreyt, p. 395-403 și p. 403-407).

Analizele fizice, chimice, optice asupra unor tipuri de obiecte au avut ca rezultat obținerea unor prețioase informații privind aliajul sau aliajele din care sunt confecționate acestea, intervențiile ulterioare asupra unora dintre ele precum și tehnicile folosite în producerea lor: Alexandru Barnea și Sorin Bercea (p. 43-49) despre nouă bronzuri paleocreștine, Alessandra Giumlia-Mair (p. 187-199) despre vase din tezaure antice târzii descoperite în Italia și altele.

Mai multe comunicări se concentrează asupra studiului iconografic al pieselor care reprezintă zeiță: Atena (descoperiri din regiunea Targovishte din Moesia Inferior analizate de Ivanka Dontcheva, p. 139-145), Lupa Capitolina (Ernst Künzl, p. 265-279), Dionysos (Pepa Loungarova), *lares* (Ivana Popović, p. 379-385); acestora li se adaugă studiul unor motive decorative, cum ar fi acela expus de Ivo Cholakov (p. 105-119), cu privire la carele de bronz din Thracia. Un interesant studiu a prezentat Piotr Dyczek (p. 145-151) care este de părere că un mâner de bronz descoperit la Novae reprezintă pe împăratul Constantin cu fiii săi.

În finalul acestei scurte prezentări atragem atenția asupra câtorva lucrări prezentate. Studiul bronzurilor paleocreștine, prezentat de Al. Barnea și Sorin Bercea, cuprinde informații deosebit de importante rezultate în urma analizelor cu raze X, realizate la Institutul de Fizică atomică; *donarium*-ul de la Biertani este compus din două piese, realizate din aliaje

diferite, ceea ce ar putea însemna că și datarea și originea lor să fie diferite, ceea ce ar sugera ca abia la o dată ulterioară ele ar fi putut fi puse împreună. Lucia Țeposu-Marinescu (p. 301-305) prezintă un studiu asupra unei reprezentări a lui Apollo Sauroktonos în care aduce argumente pentru originea antică a unei piese considerată multă vreme o copie modernă. Valeriu Sârbu și Liana Oța (p. 407-421) propun o nouă reinterpretare a mormântului cu car de la Mangalia – 2 Mai. Marek Żyromski și Jerzy Hatłas (p. 481-489) propun un alt tip de analiză a diplomelor militare, privite de această dată din perspectiva apartenenței la categoria pieselor de bronz descoperite pe teritoriul imperiului.

Fără a ne fi referit la toate comunicările prezentate în cadrul acestui congres, credem că volumul editat de Muzeul Național de Istorie a României reprezintă un eveniment editorial, care merită a fi semnalat.

Adriana Panaite

Ephemeris Dacoromana XII, Fascicolo I, Roma, 2004 – *Nuove ricerche su la Romanità danubiano-balcanica I-VI D. C. Atti del convegno internazionale*, 299 p, 103 fig., 25 pl., 11 hărți, 9 tab.

Nuove ricerche su la Romanità danubiano-balcanica I-VI D. C. este tema colocviului internațional organizat la Roma (15-16 aprilie 2004), la Accademia di Romania (de către bursierii aflați acolo la momentul respectiv, între care se număra și semnatară rândurilor de față), în colaborare cu Muzeul Național de Istorie din București, Universitatea București, Facultatea de Istorie, Institutul de Arheologie Vasile Pârvan și Ambasada României din Italia, sub patronajul Consiglio Nazionale delle Ricerche. Lucrările prezentate în cadrul acestui colocviu de cercetători din nouă țări (Serbia, Bulgaria, Polonia, Germania, Marea Britanie, Suedia, Croația, Slovenia, România) sunt reunite în prezentul volum, publicat cu sprijinul financiar al Ambasadei României în Italia.

Cuprinsul volumului respectă secțiunile tematice în care a fost organizat colocviul: organizare administrativă și statut juridic în provinciile dunărene; romani, autohtoni și barbari; aspecte ale vieții provinciale; artă, culte și religii în provinciile de graniță. Acestora li se adaugă

secțiunea *In memoriam*, programată în deschiderea colocviului, în care organizatorii au inclus evocările a două personalități ale arheologiei românești și italiene, Dinu Adameșteanu și Ion Barnea, realizate de Alexandru Barnea (p. 9-13) și Crișan Mușeteanu (p. 15-16).

Lucrările colocviului au fost deschise de Alexandru Barnea (p. 19-20), cel care a propus de altfel tema lui. Aceasta se vrea a fi una generală, a unei serii de colocvii cu tematici mai restrânse, care să se desfășoare anual și dacă este posibil la aceeași dată, încercându-se astfel nu numai reintroducerea Școlii române în peisajul științific al Romei, în care academiile străine joacă un rol important, dacă ar fi să amintim aici doar Institutul Arheologic German, dar și o colaborare și un schimb de idei între cercetători ce provin din același spațiu cultural, cel al Balcanilor și se ocupă de diferite aspecte ale aceleiași civilizații, cea romană. Ceea ce se urmărește de fapt cu aceasta este depășirea cadrului strict național în care timp de aproape cincizeci de ani s-a desfășurat cercetarea istorică.

Trebuie menționat aici că această idee a lui Alexandru Barnea este ceva mai veche, ea fiind propusă și în 2003, la București, cu prilejul lucrărilor Comisiei de istorie româno-bulgare, spre a fi dezbătută în cadrul lucrărilor viitoarei comisii. Înainte de a trece la prezentarea propriu-zisă a volumului mai trebuie făcute următoarele mențiuni: în 2005, Accademia di Romania a organizat un al doilea colocviu, în această serie, dedicat cultelor tradiționale și orientale în provinciile dunărene – lucrările acestuia urmând a fi publicate într-un volum din *Ephemeris Dacoromana* -, iar în 2005, aceeași temă a fost discutată în cadrul lucrărilor comisiei de istorie bulgaro-române, a cărei reuniune s-a desfășurat la Sofia, în perioada 25 septembrie – 2 octombrie; și acestea urmează, de asemenea, a fi publicate, de această dată în revista Institutului de Tracologie al Academiei Bulgare de Științe.

Prima secțiune a colocviului a cuprins comunicările al căror subiect se referea la organizarea juridică și administrativă a provinciilor dunărene.

Ioana Bogdan Cătănicu (p. 25-36) a prezentat un studiu cu privire la etapele cuceririi Daciei de către romani pe baza analizei monedelor autohtone, pornind de la un tezaur descoperit de aceasta la Flămânda, pe malul Dunării, coroborat cu informațiile din sursele scrise.

Bazată mai ales pe studiul inscripțiilor, lucrarea Adelei Băltăc (p. 37-49) a prezentat într-o manieră sintetică informațiile pe care le avem astăzi, privitoare la unitățile administrativ-teritoriale cu caracter rural din Moesia Inferior și Tracia: sate propriu-zise dar și *villae rusticae*, *topos/locus*, *canabae*, *komarchia*, *emporion*. În opinia autoarei, în cele două provincii predomină numărul de sate propriu-zise, acestea fiind însă organizate după model roman și locuite de o populație romanizată în Moesia Inferior, în timp ce în Tracia, sunt mai numeroase și își păstrează modul de organizare anterior ocupației romane.

Același subiect a fost analizat și de Miroslava Mirković (p. 61-68) pentru provinciile Pannonia și Moesia. Studiul informațiilor din sursele scrise și epigrafice, deși fragmentare, a condus-o pe autoare la concluzia că aceste forme de organizare, o dată ce au fost stabilite, se mențin până către sfârșitul antichității.

Existența unui municipiu de drept latin la Tropaeum Traiani este dezbătută de Romeo Cîrjan (p. 50-59). Cunoscut ca o etapă intermediară

în acordarea cetățeniei romane, dreptului latin reprezintă totodată unul din instrumentele romanizării și al integrării comunităților locale în sistemul juridico-administrativ al statului roman. Acesta a fost însă insuficient studiat pentru provinciile dunărene. Fără a ajunge la o concluzie fermă, deoarece informațiile din izvoarele scrise sunt destul de puține, autorul presupune, pe baza comparației cu alte provincii, existența unui municipiu de drept latin la Tropaeum Traiani.

A doua secțiune a conferinței a cuprins studii cu privire la relațiile între autohtoni, romani și barbari. Despre cum se articulează acestea în perioada antichității târzii și cum pot fi ele caracterizate în urma rezultatelor cercetărilor arheologice de la Iatrus a vorbit Gerda von Bülow (p.71-79). Organizarea spațiului din interiorul fortificației se modifică odată cu acceptarea barbarilor în calitate de *foederati* în interiorul granițelor imperiului, observație valabilă și pentru alte așezări din zona de graniță a statului roman.

Mai multe observații privind populațiile care locuiau în zona Alburnus Maior au fost prezentate de Mihaela Simion și Paul Damian (p. 81-91) pornindu-se de la ritul și ritualul de înmormântare specific fiecăreia; rezultatele de excepție ale cercetărilor arheologice din necropolele identificate în zona menționată oferă ocazia unică de a cunoaște mult mai bine care erau acestea; deși nu există nici un semn de întrebare cu privire la zona de unde au fost colonizați în Dacia romană cei care se ocupau cu extragerea aurului, studiul necropolelor de la Roșia Montană permite o nuanțare a termenului general, adesea folosit, de populații illiro-dalmate, atâta vreme cât acesta acoperă un spațiu geografic foarte larg locuit de populații diverse.

Încercarea de a atribui o caracteristică etnică materialului arheologic este întodeauna o întreprindere riscantă. Se întâmplă însă ca astfel de studii să ducă uneori la concluzii care se susțin pe baza unor argumente solide. Este cazul studiului efectuat de către Marina Prusac (p. 93-103) asupra materialului arheologic rezultat în urma cercetărilor arheologice de la Narona, un oraș roman din sudul Croației. Lipsa unor trăsături locale care să caracterizeze materialul arheologic o determină pe autoare să ajungă la concluzia că populația din zonă se considera pe sine ca aparținând culturii romane; nu ne aflăm

însă în fața unei identificări complete deoarece anumite elemente care țin de tradiția locală pot fi totuși recunoscute, dacă este să ne referim la caracteristicile unor reliefuri sau la antroponimele atestate epigrafic care fac trimitere la tradiția locală. Nu este însă mai puțin adevărat că în zona Balcanilor – teritoriu de graniță și totodată de exercitare a influenței grecești, și unde, tocmai de aceasta romanizarea este una diferențiată – astfel de studii ale materialului arheologic pot determina identificarea unor trăsături care țin de specificul local al fiecărei populații.

Aceleiași întrebări legate de identitatea culturală încearcă să-i răspundă în studiul său Valery Katzunov (p. 105-109), referindu-se la impactul exercitat de prezența romanilor asupra populațiilor din Thracia. Autorul este de părere că anumite trăsături ale culturii tracice s-au menținut până astăzi, preluate fiind de către proto-bulgari, atunci când s-au așezat pe aceste teritorii, minimalizând, într-o oarecare măsură, atât efectele romanizării cât și ale migrațiilor din antichitatea târzie și debutul Evului Mediu. Chiar dacă autorul face o trecere în revistă a concepțiilor dezbătute de-a lungul timpului de către istoriografia bulgară cu privire la contribuția tracilor, romanilor, slavilor și proto-bulgarilor la cultura națională, subliniind că multe din acestea răspundeau unor scopuri exclusiv politice, suntem de părere că acesta nu reușește să depășească tocmai cadrul îngust determinat de acest tip de idei tendențioase.

Secțiunea a treia a colocviului a cuprins comunicări al căror subiect se referea la diferite aspecte ale civilizației romane în provinciile dunărene. Echipa anglo-albaneză, reprezentată la colocviu de Inge Lyse Hansen (p. 113-125), care efectuează în prezent săpături în Albania redescoperă, și pe baza ei reinterpretează dar își articulează totodată proiectele cercetărilor viitoare, arhiva personală și publicațiile arheologului italian Luigi Maria Ugolini, care a cercetat situl de la Butrint în anii '20 -'30 ai secolului trecut. Cercetările sistematice și de salvare din Croația, prezentate de Maria Buzov și Vesna Meštrić (p. 129-143), acestea din urmă determinate de dinamica construcțiilor din ultimii ani din această țară, au scos la lumină noi și interesante monumente, majoritatea dintre ele date în epoca lui Hadrian, perioadă de intensă dezvoltare urbanistică. Spitalul legionar de la Novae, unul dintre cele treizeci cunoscute în tot Imperiul

Roman, are caracteristici care-i asigură caracterul de unicatate; acestea au făcut obiectul comunicării lui Piotr Dyczek (p. 159-169). Diferitele ateliere din zona orașului Poetovio, adevărată "zonă industrială", ca și materialele descoperite acolo, prezentate de Marjana Tomanic-Jevremov (p. 171-183), compun imaginea unui oraș tipic roman, care cunoaște dezvoltarea maximă în secolele II-III. Studiul asupra ceramicii de la Durostorum (Crișan Mușețeanu, p. 145-157) a demonstrat încă o dată că ne aflăm în fața unui centru important și unic de producție, situat într-o zonă în care influențele occidentale interacționează cu cele orientale. În studiul referitor la *villa rustica* și *mansio*, prezentat de autoarea rândurilor de față (p. 185-201), ne-am propus să identificăm acele elemente care permit o definire mai exactă a celor două tipuri de construcții, încercând astfel să demonstrăm că nu toate edificiile din afara orașelor și aflate de-a lungul drumurilor romane sunt doar *villae rusticae*, și că de fapt, avem de-a face cu mai multe tipuri, fiecare dintre ele cu destinația sa specifică (han, loc de popas, sediu de poștă, *villa rustica*, *mansio*, *mutatio*, *statio* etc.).

Ultima secțiune a reunit comunicările despre artă, religie și culte în provinciile limitrofe ale imperiului. Dylana Boteva (p. 205-225) s-a referit la dedicanții cu nume romane care aduc ofrande Cavalerului Trac. Analiza iconografică și epigrafică întreprinsă de autoare are următoarele concluzii: romani și romanizați dedică deopotrivă monumente Cavalerului; reliefurile dedicate de cei care poartă nume romane ies din tipicul iconografic specific tracic; unele monumente sunt dedicate Zeului, altele Eroului sau Domnului, ceea ce demonstrează romanizarea sau chiar "elenizarea" dedicantului.

Christina Știrbulescu (p. 227-241) a prezentat un studiu asupra unui grup de figurine din ceramică de la Durostorum, unele dintre ele reprezentând zeiță, altele figuri antropomorfe neidentificate. Cele zece piese luate în discuție se încadrează cronologic între a doua jumătate a secolului al II-lea și primul sfert al secolului III-lea.

Religia militarilor de la Tibiscum este analizată de Mihai Popescu (p. 243-261). Acesta nu diferă aici de situația din restul imperiului, cultele tradiționale fiind respectate. Schimbări majore apar abia din secolul al III-lea odată cu răspândirea cultelor orientale.

Ioan Carol Opriș (p. 263-275) a prezentat câteva piese creștine din Scythia Minor, folosite în timpul serviciului religios, în perioada secolelor IV-VI, precum și două *ampullae* recent descoperite la Capidava.

Un studiu dedicat criptelor din Scythia Minor a prezentat Irina Achim (p. 277-291). Acestea au fost analizate în funcție de mai multe criterii: tipul cripei, amplasarea lor în basilici, dimensiuni, formă etc. Concluzia autoarei este aceea că pe teritoriul Scythiei influențele marilor centre cum ar fi Thessalonica sunt preponderente din punct de vedere arhitectural, dar nu lipsesc nici forme inedite de manifestare, probabil rezultatul unor puternice tradiții locale în ceea ce privește cultul moaștelor.

Volumul se încheie cu studiul lui Zygmunt Kalinowski (p. 293-299) care încearcă să identifice elemente caracteristice "spiritului roman" în arhitectura și fazele evolutive ale basilicilor creștine de la Novae. În opinia sa, localizarea baptisterium-ului și a diaconicon-ului

în fazele timpurii ale basilicilor țin de o tradiție mai veche.

Publicarea extrem de rapidă a actelor acestui colocviu, practic la câteva luni doar de la data desfășurării lui, și în condiții grafice deosebite, este un lucru mai rar întâlnit. Probabil că acestui fapt i se datorează și apariția unui număr destul de mare de greșeli care nu au mai fost corectate înainte de predarea manuscrisului la tipografie. Cea mai gravă este aceea a schimbării sau înlocuirii unor fonturi, ceea ce face imposibil de citit orice citat din izvoare sau unele inscripții în limba greacă, cum este cazul lucrării Dylaniei Boteva. Mai multe cifre indicând notele au fost tiparite cu caractere normale, ceea ce îngreunează lectura; în plus, unele ilustrații au legende greșite. Chiar și așa, credem că suntem în fața unui volum care trebuie semnalat celor interesați de istoria și arheologia romană a Balcanilor.

Adriana Panaite

VALERI JOTOV, *Văorăženieto i snarjaženieto ot bălgarskoto srednovekovie (VII-XI vek)*, Varna, 2004, 218 p. text, 52 p. catalog, 80 pl., 109 fig., 33 tab.

Lucrarea este structurată în patru mari părți, fiecare cu mai multe capitole, precedate de o amplă introducere (p. 5-16) în care sunt precizate: izvoarele, metodologia, mediul arheologic, scopul, observațiile morfologice, comparațiile, caracteristicile etnice și terminologia folosită.

Capitolul I. Arme pentru lupta la distanță (p. 17-36) cuprinde două subcapitole: 1. Arcul. Componentele arcului; 2. Săgețile. Tolba de săgeți.

Capitolul II. Arme pentru lupta de aproape (p. 37-114) este împărțit în patru subcapitole: 1. Săbii. Buteroale; 2. Lânci; 3. Topoare; 4. Arme de lovit: ciocane, buzdugane, cnuturi.

Capitolul III. Arme de apărare (p. 115-132) are două subcapitole: 1. Scuturi. Coifuri; 2. Armuriale.

Capitolul IV. Piese de armură și harnașament (p. 133-172) cuprinde trei subcapitole: 1. Zăbale; 2. Scărițe; 3. Pintenii.

Volumul se încheie cu un capitol de concluzii (p. 173-186) după care urmează bibliografia (p. 187-200), prescurtările (p. 201), rezumat în limbile engleză (p. 202-209) și germană (p. 210-218), catalogul (p. 219-272) și ilustrația.

Fiind prin excelență o lucrare despre tipologia armamentului medieval din zona balcanică lucrarea

lui V. Jotov se alătură altor două mari tipologii, cea a lui N.A. Kirpîčnikov, referitoare la spațiul Europei Răsăritene, respectiv Al. Ruttkay, ce are ca obiect o parte a Europei Centrale. Deși din titlu reiese că autorul se referă doar la piesele a căror cronologie se plasează în vremea primului Țarat bulgar, au fost incluse deliberat în lucrare o serie de obiecte, cum ar fi pintenii cu rozetă, care se datează mult mai târziu, în timpul celui de-al doilea Țarat bulgar. De asemenea, sunt prezentate piese care din punct de vedere tipologic depășesc cadrul cronologic fixat anterior, fapt semnalat corespunzător de către autor. Volumul reprezintă o contribuție însemnată în peisajul arheologiei medievale, important atât prin cantitatea de materiale, cunoscute și, mai ales, inedite, incluse, cât și prin abordarea metodologică. Fără îndoială, nu mai trebuie să subliniem utilitatea ca instrument de lucru în stabilirea analogiilor cu armamentul descoperit pe teritoriul țării noastre.

Condițiile grafice de realizare a volumului sunt foarte bune, iar prezentarea catalogului este făcută într-un mod nou sub formă de tabele aflate într-o bună corespondență cu ilustrația.

Adrian Ioniță

DANIELA MARCU ISTRATE, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700* (Biblioteca Muzeului Bistrița, Seria Historica 9), Cluj-Napoca, 2004, 546 p., 200 pl., 32 fig.

Volumul reprezintă teza de doctorat a autoarei și se deschide printr-un cuvânt înainte al conducătorului de doctorat, prof. dr. Marius Porumb, membru al Academiei Române.

Lucrarea este structurată în opt mari capitole precedate de o scurtă introducere.

Capitolul I. Stadiul cercetărilor (p. 11–24), ce privește atât Transilvania, cât și Moldova și Țara Românească.

Capitolul II. Tehnica de fabricație. Modele și tipare (p. 25–33) se referă la: prepararea materialului; modelarea; modele și tipare.

Capitolul III. Ateliere pentru producerea cahlelor (p. 34–47) în care sunt prezentate: atelierele de la Feldioara; Cluj-Napoca – str. Prahovei; alte ateliere urbane; ateliere rurale; ateliere din Țara Hațegului și cele habane.

Capitolul IV. Tipologia formelor (p. 48–54) cuprinde: observații generale; criterii pentru o propunere de tipologie și tipologie.

Capitolul V. Repartiția cronologică și geografică a formelor principale (p. 55–78) în care sunt stabilite șapte categorii: a. cahle concave; b. convexe; c. traforate; d. cahle plăci cu aversul în același plan; e. piese speciale; f. corpuri decorative; g. diverse.

Capitolul VI. Ornamentica (p. 79–114) cuprinde 19 tipuri de decoruri: cahle decorate cu scene religioase; cu Legenda Sfântului Gheorghe (ecvestru și pedestru); cahle decorate cu animale fantastice; cu personaje; cu medalion octogonal și mască feminină; cu animale; cu motivul leului; cu păsări; cu motive heraldice; cu cap de bour; cu elemente arhitecturale; cu cetate; cu motive geometrice; cu vase cu flori; cu buchet de flori; cu motive vegetale (sec. XV–XVI); cu rozete; cu motive vegetale (sec. XVI–XVII); cu motive tapet.

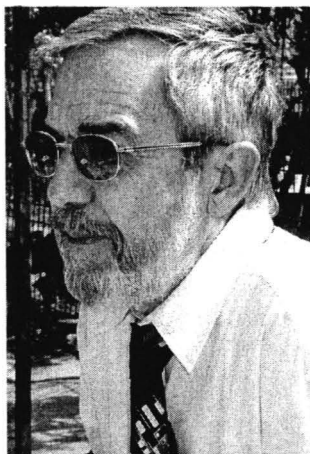
Capitolul VII. Cahle decorate cu cavaleri. Studiu de caz (p. 115–140) în care sunt surprinse șase tipuri: cavalerul în turnir sub portal gotic; creații derivate din imaginea cavalerului în turnir; cahle decorate cu cavaleri, variante; husarul; cavalerul vânător; cavalerul pedestru.

Capitolul VIII. Sobe din cahle (p. 141–169) sunt cuprinse sobe din secolele XIV–XVII descoperite în 13 localități unele cu mai multe puncte: reședința voievodală de la Cuhea; Cetatea Oradea; Vințu de Jos – etapa mănăstirii dominican; cetatea Lita; reședința greavilor de Roșia; Vad; curia de la Racoșul de Jos; Cristuru Secuiesc – Piața Libertății nr. 47; Vințu de Jos – etapa castelului Martinuzzi; Racoșul de Jos; Negoiu – Mănăstirea Cerna; Geoagiu-Băi; Crișan (Mănăstirea Vaca); Târgu Mureș; Alba Iulia; Cristuru Secuiesc – Piața Libertății nr. 44; Vințu de Jos – etapa castelului Bethlen; Racoșu de Jos – etapa castelului Bethlen.

În încheierea volumului se află: un capitol de concluzii (p. 170–173); catalogul descoperirilor (p. 174–297); rezumatul în limba engleză (p. 298–320); anexe (p. 321–336) (lista localităților, a figurilor, a planșelor, abrevieri, bibliografie); planșele (p. 337–539); indice toponimic și onomastic (p. 540–546).

Această lucrare despre cahlele din Transilvania vine să întregască (alături de cea a Victoriei Batariuc referitoare la cahlele din Moldova) imaginea asupra unuia dintre elementele cele mai spectaculoase ale civilizației medievale – sobele din cahle. Volumul reprezintă un foarte bun instrument de lucru în studierea cahlelor de pe teritoriul României, iar condițiile grafice de apariție sunt meritorii.

Adrian Ioniță

NICULAE CONOVICI

(1948 – 2005)

Spre apusul soarelui din ziua de 7 iunie 2005 pleca să se plimbe pe Câmpiile Elizee colegul, prietenul, arheologul, cercetătorul dr. **NICULAE CONOVICI**. Prea devreme, dar boala nu cruță, iar Cel Atotputernic decide.

Născut la 13 martie 1948 în București, din părinți brăileni și strămoși din Peninsula Balcanică, a urmat în perioada anilor 1965 – 1970 Facultatea de Istorie din București, beneficiind de ultimii ani de activitate didactică a renumiților profesori Ion Nestor, Dumitru Berciu, D.M. Pippidi, Emil Condurachi, Dumitru Tudor. După absolvire a fost mai întâi profesor la Școala din Radu Negru (jud. Călărași), în anul școlar 1970 – 1971, de unde s-a transferat la Muzeul din Călărași, unde a activat ca muzeograf între anii 1971 – 1979. Aici, pe malul Dunării, a avut șansa să-i cunoască și să colaboreze cu dr. Petre Diaconu, conducătorul săpăturilor arheologice de la Păcuiul lui Soare, și cu inimosul director de muzeu Niță Anghelescu.

Din 1979 și până în ultima clipă a vieții și-a desfășurat activitatea științifică propriu-zisă la Institutul de Arheologie “Vasile Pârvan” din București devenind unul dintre cei mai reputați cercetători ai istoriei geto-dacilor, trecând prin toate stadiile de la simplu arheolog la cercetător științific și conducător de doctorate.

Piscu Crăsani, Copuzu, Țândărei, Coțofenii din Dos, Stelnica, Satu Nou, Piua Petrii sunt doar câteva din principalele șantiere arheologice la care a participat – pe unele dintre ele chiar conducându-le – scoțând la iveală descoperiri deosebit de importante.

S-a preocupat de studiul monetelor elenistice și al ștampilelor de pe amforele grecești devenind unul dintre cei mai buni specialiști din lume în acest domeniu, beneficiind de burse acordate de Franța, SUA, Grecia etc. În 1993 a devenit doctor în istorie cu teza *Cronologia relativă și absolută a ștampilelor de amfore sinopeene cu nume de astinomi*. Metoda sa de cercetare, mai ales cea de interpretare, a fost mult lăudată de specialiștii români și străini. Conexiunile pe care le făcea au dus la progresul studierii amforelor grecești, a sanctualelor și zonelor sacre din lumea geto-dacilor, la o mai profundă întrepătrundere între economic, politic și spiritual, la o mai justă înțelegere cronologică, prin urmare evolutivă, a faptelor și întâmplărilor din lumea est-mediteraneană și balcano-dunăreană. A publicat peste 60 de articole, studii și cărți de specialitate.

În afară de cercetarea științifică, a fost un apropiat colaborator al muzeelor din Slobozia, Constanța, Brăila, București ș.a. contribuind din plin la îmbogățirea patrimoniului muzeal și la prezentarea cât mai atrăgătoare a exponatelor. Scrupulozitatea sa s-a manifestat, de asemenea, în restaurarea și reconstituirea tuturor pieselor descoperite prin săpături – este cazul cu rhytonul și cu vatra-altar de la Crăsani, cu toate categoriile de artefacte din necropola de la Stelnică, indiferent că erau din epoca bronzului sau geto-dace, cu piesele de la Satu Nou. Iar în cetatea getică de la Coțofenii din Dos își puna tot felul de întrebări privind o reconstituire *in situ* a zidului de apărare alcătuit din cărămizi – deziderate pe care, din păcate, arheologia și muzeografia din țara noastră nu sunt încă pregătite să le realizeze.

A luptat pentru crearea Societății Arheologilor din România punând mult suflet și pricepere. A fost membru, din 1993, al redacției revistei *SCIVA* și redactor responsabil la revista *Materiale și Cercetări Arheologice* (din 1996). În cadrul Institutului de Arheologie din București a mai îndeplinit funcțiile de secretar științific (1987-1988), membru al Consiliului științific (1989-1997) și membru în Comisia Națională de Arheologie a României.

Dar mai presus de toate a fost deschis și prietenos cu toată lumea muzeografilor și arheologilor atât din România cât și din Bulgaria, Danemarca, Franța, Georgia, Grecia, Republica Moldova, Spania, Rusia, Turcia, Ucraina – țări în care a urmat stagii de cercetare și a susținut comunicări științifice.

A fost ...din păcate pentru noi a fost ... dar continuă să fie în inima și cugetul nostru.

Acum când află multe din tainele lumii trecute dar și a celei ce vine - în "colaborare" cu confracții în ale meseriei Florin Medeț și Cloșca Băluță, plecați și ei la diferență de câteva zile – lumi pe care cu mintea sa iscoditoare se străduia să le perceapă și priceapă cât mai veridic, nouă nu ne rămâne decât să-i spunem *Sit tibi terra levis* așa cum îi place arheologului când mânuiește șpaclul.

G. Trohani

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Câteva torți ștampilate de amfore elenistice din județul Ialomița și sud-vestul Dobrogei*, SCIVA, 1975, 26/4 (în colaborare cu C. Mușețeanu).
- Contribution au problème de l'importation des amphores grecques dans le Sud-Est de la Munténie*, Dacia N.S. 22, 1978, p. 173-199 (în colaborare cu C. Mușețeanu și A. Atanasiu).
- Contribuții numismatice privind legăturile Histriei cu geții de la Dunăre în sec. VI-II î.e.n.*, SCIVA 30, 1979, 1, p. 87-93.
- Les relations entre les Gètes des deux rives du Bas-Danube à la lumière des données archéologiques et numismatiques (IVe - IIe siècles av.n.e.)*, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, Bucarest 4-10 Septembre 1976, II, Bucarest, 1980, p. 43-54.
- Monedele din așezarea getică de la Piscul Crăsani*, SCN 7, 1980, p. 139-143;
- Noi descoperiri monetare la Piscul Crăsani*, CN 5, 1983, p. 39-50;
- Date noi cu privire la un tezaur de monede antice descoperit în județul Dolj*, în *Thraco-Dacic* 6, 1985, p. 59-74.
- Așezări fortificate și centre tribale geto-dacice din Muntenia (sec. VI î.e.n. - I e.n.)*, Istros 4, Brăila, 1985, p. 71-87.
- Aspecte ale circulației drahmelor de Dyrrhachium și Apollonia în Peninsula Balcanică și în Dacia*, BSNR 77-79, 1986, 131-135, p. 69-88.
- Un rhyton ceramic descoperit la Piscul Crăsani*, *Thraco-Dacic* 8, 1987, p. 92-99.
- Repere cronologice pentru datarea unor așezări geto-dacice*, CCDJ 2, 1986, p. 129-141.
- Sanctuale și zone sacre la geto-daci*, *Revist* 41, 1988, p. 205-217 (în colaborare cu G. Trohani).
- Așezarea getică fortificată de la Satu Nou - "Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanța). Raport preliminar*, *Thraco-Dacic* 10, 1989, p. 115-154 (în colaborare cu M. Irimia).
- Nouveaux timbres amphoriques sinopéens de Callatis*, Dacia N.S. 33, 1989, p. 113-123 (în colaborare cu Al. Avram și Gh. Poenaru Bordea).
- Prinosi kum vuprosa za cirkulacijata na drachmite ot Dirachion i Apolonia na teritorijata na Trakia*, *ArhSofia* 1989, 4, p. 17-30.
- Probleme ale cronologiei amforelor ștampilate sinopeene. Ștampilele din grupa a IV-a (B.N. Grakov)*, SCIVA 40, 1989, 1, p. 29-44.
- Étude quantitative sur les timbres amphoriques sinopéens de Callatis*, Dacia N.S. 34, 1990, p. 113-128 (în colaborare cu Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea); versiune în limba rusă în "Grečeskie amfory", Saratov, 1992, p. 229-253.
- Săpăturile arheologice în așezarea getică fortificată de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța - campania 1989*, *Pontica* 23, 1990, p. 81-96 (în colaborare cu M. Irimia).
- Timbres et autres inscriptions céramiques découvertes à Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constanța)*, Dacia N.S. 35, 1991, p. 136-175 (în colaborare cu M. Irimia).
- Noi contribuții privind circulația drahmelor de Dyrrhachium și Apollonia: aspectul metrologic*, BSNR, 80-85, 1992, 134-139, p. 49-67.
- Noi date arheologice privind începuturile culturii Poienești-Lukaševka și prezența bastarnilor în Dobrogea*, SCIVA 43, 1992, 1, p. 3-13.
- La station gétique fortifiée de "Cetatea Jidovilor" (Coșofenii din Dos, dép. de Dolj)*, Dacia N.S. 37, 1993, p. 79-157 (în colaborare cu V. Zirra, V.V. Zirra, G. Trohani, P. Alexandrescu, P. Gherghie, publicat în 1996).
- Le plus ancien trésor de monnaies histriennes "à la roue" découvert à Histria. Sur les traces des Argonautes*, în *Actes du 6e symposium de Vani (Colchide) 22-29 septembre 1990*, Paris 1996, p. 253-258 (în colaborare cu Al. Avram).
- Pe marginea unei recenzii*, SCIVA 47, 1996, 4, p. 369-373.
- La diffusion des amphores sinopéennes timbrées sur le littoral ouest-pontique*, rezumat al lucrărilor Simpozionului *Hersones v antičnom mire. Istoriko-arheologičeskij aspekt*, Sevastopol, 1997, p. 140-146 și comunicare la *Simpozionul internațional de arheologie pontică*, ediția 1, Vama, 1997.

- La religione dei Geto-Daci*, în *Catalogue of the International Exhibition I DACI*, Milano, 1997, p. 105-115.
- Problemes de la chronologie des timbres sinopéens*, Pontica 30, 1997, p. 117-154.
- Histria VIII, Les timbres amphoriques. 2. Sinope*, Bucureşti-Paris, 1998.
- Necropola getică de la Stelnica-Grădiştea Mare, jud. Ialomiţa. Raport preliminar pentru anii 1987-1996*, Materiale S.N. 1, 1999, p. 99-144 (în colaborare cu Gh. Matei).
- Sistemul defensiv al davei getice de la Satu Nou – Valea lui Voicu*, în *Studia in honorem Ion Niculiţă*, Chişinău, 1999, p. 196-211 (în colaborare cu M. Irîmia).
- Un astynome sinopeen mal connu: Demetrios I*, în *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire/Colloque international Istanbul 25-28 mai 1994*, Publications de l'Université de Provence, Aix-en-Provence, 1999, p. 49-70.
- Satu Nou – "Valea lui Voicu", centre politique et commercial gète sur le Danube*, în *Pistiros et Thasos. Structures économiques dans la péninsule Balkanique aux VIIe – Iie siècles avant J.-Chr.*, Opole, 2000, p. 69-77.
- Un éponyme rhodien inconnu: Pythokritos I*, în A. Avram, M. Babeş (ed.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 2000, p. 210-215.
- Satu Nou - Valea lui Voicu, raport tehnic de săpătură*, CCA - campania 2002, (în colaborare cu Mihai Irîmia şi Anca Ganciu).
- Stelnica – Grădiştea Mare, raport tehnic de săpătură*, CCA- campania 2002 (în colaborare Anca Ganciu şi Gheorghe Matei).
- Les problèmes actuels de la chronologie des timbres sinopéens*, în *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediteranean. Acts of the International Colloquium at the Danish Institute of Athens, September 26-29, 2002* (Jonas Eiring and John Lund ed.), Aarhus University Press [Monographs of the Danish Institute at Athens 5], 2004, p. 99-102.
- Păciul lui Soare, Petre Diaconu şi viaţa mea*, în *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Călăraşi/Brăila, 2004.
- Sur la diversité des timbres sinopéens sur amphores et sur tuiles*, în *Epigrafia Anfórica*, Col·lecció Instrumenta 17, 2004, p. 21-44.
- Les timbres amphoriques étrangers trouvés a Sinope (I)*, *Anatolia Antiqua* 12, 2005, p. 105-122 (în colaborare cu Yvon Garlan).
- The Dynamics of Trade in Transport Amphoras from Sinope, Thasos and Rhodos on the western Black Sea Coast: a Comparative Approach*, în *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c.400-100BC*, Aarhus University Press, 2005, p. 97-118.
- Timbres, dipinti et sgraffiti amphoriques découverts à Satu Nou - Valul lui Voicu entre 1990 et 2000* (în colaborare cu M. Irîmia), în manuscris.
- Les timbres amphoriques de la collection Ion Mititelu*, (în manuscris).

ABREVIERI

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice, București
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN	Acta Musei Musei Napocensis, Cluj
AIACluj	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj
AIIAIași	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologiei, Iași
AISÉE	Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, București
AJA	American Journal of Archaeology, Boston
AVA	Allgemeine und Vergleichende Archäologie des DAI, Bonn
AnthropKorr	Korrespondenzblatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Braunschweig
ArchErt	Archaeologiai Értesítő, Budapesta
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények, Budapesta
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași
ArheologijaSofia	Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej Sofia, Sofia
AUB	Analele Universității din București, București
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BOR	Biserica Ortodoxă Română, București
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române
DID	<i>Din istoria Dobrogei</i> , București, 1965 - 1971
DIR	<i>Documente privind Istoria României</i> , 32 vol., București
DRH	<i>Documenta Romaniae Historica</i> , București
CAMNI	Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie, București
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ	Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
CIL	<i>Corpus Inscriptiones Latinarum</i> , 17 vol., 1936 - 1983 sqq
CN	Cercetări Numismatice, București
ComArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta

Dacia	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
EAZ	Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, Berlin
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
FolArch	Folia Archaeologica, Budapesta
FontArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae, Budapesta
IPH	Inventaria Prehistorica Hungariae, Budapesta
IGLR	Em. Popescu, <i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV - XIII descoperite în România</i> , București, 1976
IBAD	Izvestiia na Bălgarski Arheologičeski Institut, 1915
ISM	<i>Inscripțiile din Scythia Minor</i> , București
IzvestijaVarna	Izvestija na Narodnija Muzej, Varna
JahresschriftHalle	Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle
JAMÉ	Jósa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
MNIR	Muzeul Național de Istorie a României, București
MuzIst	Muzeul de istorie, București
PAS	Prähistorische Archäologie Sudosteuropas, Berlin
PBF	Prähistorische Bronzefunde, , München
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin
UPA	Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Berlin
RÉSEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RevBistriței	Revista Bistriței, Bistrița
RevIst	Revista de Istorie, București
RMM-M	Revista Muzeelor și Monumentelor, Seria Muzee, București
SCIA	Studii și cercetări de istoria artei, București
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, București
SCN	Studii și cercetări de numismatică, București
SlovArch	Slovenská Archeológia, Nitra
SovArh	Sovetskaja Arheologija, Moscova
SMMIM	Studii și materiale de muzeografie și istorie militară, București
StComSatu Mare	Studii și Comunicări, Satu Mare
TIR	Tabula Imperii Romani
ZSAK	Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, Basel

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
TRACO-DACICA
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
ARHIVA GENEALOGICĂ
BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNĂ
STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE” paraît 4 fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNĂ, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5–42, București, România, 050 711, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax: 4021-318 70 02, 4021-318 70 03 Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01, București, România; ORION PRESS IMPEX, 2000 S.R.L., Șos. Viilor nr. 101, sector 5, bl. 1, sc. 4, ap. 98, parter, P.O. Box 77-19, București, România, Tel. 4021-335 02 96, 4021-301 87 86, Fax: 4021-335 02 96, E-mail: office@orionpres.ro.

Adresse du Collège de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010 667, Bucarest, Roumanie, Tel. 4021-212 88 69, Fax: 4021-212 88 62 4021-212 88 62 E-mail: mirceababes@yahoo.com et redactie_iab@yahoo.com

**LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ȘI DE ISTORIE VECHE
PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**

- D.M. PIPPIDI, *Inscripțiile din Scythia Minor*, I, 1984, 544 p.
- MIHAI SÂMPETRU, *Tropaeum Traiani. Monumentele romane*, 1984, 198 p.
- I.T. DRAGOMIR, *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani–Aldeni*, 1984, 194 p.
- DAN GH. TEODOR, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V–VII e.n. Așezarea de la Botoșana–Suceava*, 1984, 182 p.
- N. CONSTANTINESCU, *Curtea de Argeș (1200–1400). Asupra începuturilor Țării Românești*, 1984, 170 p.
- GH. BICHIR, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, 1984, 188 p.
- C. PREDA, *Geto-dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata*, 1986, 200 p.
- EUGEN COMȘA, *Neoliticul pe teritoriul României. Considerații*, 1987, 198 p.
- IORGU STOIAN, *Inscripțiile din Scythia Minor*, II, 1987, 436 p.
- MIHAIL ZAHARIADE, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, 1988, 200 p.
- MIRCEA D. MATEI, *Civilizația urbană românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, 1989, 222 p.
- D.M. PIPPIDI, *Studii de istorie și epigrafie*, 1990, 278 p.
- GH. SĂULESCU, *Descrierea istorico-gheografică a cetății Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina)*, 1991, 128 p.
- ALEXANDRU PĂUNESCU, *Ripiceni–Izvor. Paleolitic și mezolitic*, 1993, 228 p.
- M. MACREA, N. GUDEA, I. MOȚU, *Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*, 1993, 214 p.
- ALEXANDRU SUCEVEANU, *Alexandru cel Mare*, 1993, 340 p.
- EUGEN COMȘA, *Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României*, 1995, 224 p.
- MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA, MARILENA FLORESCU, ADRIAN C. FLORESCU, *Trușești. Monografie arheologică*, 1999, 842 p.
- MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA, *Realizări și perspective în cercetarea culturii Cucuteni (Discurs de recepție)*, 2001, 40 p.
- EUGEN COMȘA, GHEORGHE CANTACUZINO, *Necropola neolitică de la Cernica*, 2001, 254 p.
- PETRE ALEXANDRESCU, *Histria VII. La zone sacré*, 2005, 551 p. 124 pl., 75 fig., 15 pliante.
- ADRIAN IONIȚĂ, *Spațiul dintre Carpații meridionali și Dunărea inferioară în secolele IX–XIII*, 2005, 228 p.
- CONSTANTIN C. PETOLESCU, *Inscripții latine din Dacia (ILD)*, 2005, 332 p.

ISSN 1220-4781